

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 23 (2018)

ЗБІРНИК СТАТЕЙ
ПРИСВЯЧЕНИЙ ПАМ'ЯТІ ДОСЛІДНИЦІ ВІТЧИЗНЯНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ
НІНЕЛЬ МИХАЙЛІВНИ БОКІЙ
(1937 – 2008)

Кропивницький – 2018

Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 23. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. – 303 с.

ISSN 2518-1068 (Print)

Рецензенти: *Борисенко В. Й.* – доктор історичних наук, професор.
Орлик В. М. – доктор історичних наук, професор.

“Наукові записки. Серія: Історичні науки” включена до Переліку наукових професійних видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата наук. Наказ Міністерства освіти і науки України № 693 від 10. 05. 2017 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Науковий редактор:

Рафальський О. О. – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України

Відповідальний редактор:

Козир І. А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Відповідальний секретар:

Панченко К. І. – асистент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Editorial Board:

Дефорж Г. В. – доктор історичних наук, доцент кафедри біології та методики її викладання Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Житков О. А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Казьмирчук Г. Д. – доктор історичних наук, професор

Кіян О. І. – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Ковальков О. Л. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Парсамов С. С. – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Присяжнюк Ю. П. – доктор історичних наук, професор

Різняк Р. Я. – доктор історичних наук, професор кафедри математики Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Стемнік Анджеї – доктор габілітований, професор Інституту історії Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща)

Троян С. С. – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету

Філоретова Л. М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Чорний О. В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

*Друкується за рішенням Ученої ради Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
(протокол № 8 від 26 березня 2018 р.)*

Статті представлені в редакції авторів

© Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 2018

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Centralukrainian Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University

ACADEMIC NOTES

Series:
Historical Sciences

Edition 23 (2018)

COLLECTION OF THE ARTICLES
DEVOTED TO THE MEMORY OF RESEARCHER OF DOMESTIC ANCIENT FINDS

NINEL BOKIY

(1937 – 2008)

Kropyvnytskyi – 2018

UDC 93

A – 34

Academic notes. Series: Historical Sciences. – Edition 23.– Kropyvnytskyi: EPC of Centralukrainian Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University, 2018. – 303 p.

ISSN 2518-1068 (Print)

Reviewers: *Borysenko Volodymyr* – Doctor of Historical Sciences, Professor.

Orlyk Vasyl' – Doctor of Historical Sciences, Professor.

“Academic Notes. Series: Historical Sciences” is included into the List of Scientific Professional Publications of Ukraine, which can publish the results of dissertations for obtaining scientific degrees of Doctor and Candidate of Sciences. Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 693 of 10. 05. 2017.

EDITORIAL BOARD:

Academic editor:

Rafal's'kyi Oleh

– Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Political and Ethnic Studies named after I.F.Kuras, National Academy of Sciences of Ukraine

Assistant of Academic editor:

Kozyr Iryna

– Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Executive Secretary:

Panchenko Kyrylo

– Assistant of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Editorial Board:

Deforzh Hanna

– Doctor of Historical Sciences, Associate professor of the Department of biology and methods of teaching, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Zhytkov Oleksandr

– Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Kaz'myrchuk Hryhoriy

– Doctor of Historical Sciences, Professor

Kiyan Oleksandr

– Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of the World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Kovalkov Olexandr

– Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Parsamov Serhiy

– Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of the World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Prysjazhnjuk Yurii

– Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine of the Bohdan Khmelnytskii Cherkassy national University

Rizhniak Renat

– Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Mathematics of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Stempnik Andzhey

– доктор габілітований, професор Інституту історії Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща)

Troyan Serhiy

– Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of International Relations, Information and Regional Studies of the National Aviation University

Filoretova Larysa

– Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Chorny Oleksandr

– Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

*Published by the resolution of the Academic Council of the Centralukrainian
Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University
(Protocol № 8 of 26.03. 2018)*

The articles are presented in the authors editing

© Centralukrainian Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University, 2018

УДК 902(477.65)Бокій

І. А. Козир

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***Н. М. БОКІЙ – ФУНДАТОР СИСТЕМНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ НА КІРОВОГРАДЩИНІ**

У статті висвітлюється наукова біографія відомого українського археолога Нінель Михайлівни Бокій (1937 – 2008 рр.). Проаналізований внесок дослідниці в організацію системного археологічного вивчення Кіровоградщини під час роботи в обласному краєзнавчому музеї та у Кіровоградському (нині – Центральноукраїнському) державному педагогічному університеті, її роль у створенні університетської археологічної експедиції. Акцентовується увага на результатах наукових досліджень Н. М. Бокій, дається перелік її визначних наукових відкриттів, що увійшли у “золотий фонд” вітчизняної археології.

Ключові слова: Нінель Михайлівна Бокій, археологічні дослідження, скіфознавство, Мельгуновський курган, Світловодський ґрунтовий могильник, поселення та могильник біля с. Заломі, поховання давніх уєрів біля с. Суботці, Торговицький археологічний комплекс золотоординського часу.

Нінель Михайлівна Бокій – знаний український археолог. Була скромним викладачем регіонального педагогічного вишу, але її наукова спадщина відома далеко за межами нашої держави. Дослідницею відкриті та введені у науковий обіг пам'ятки, які сьогодні вже стали класикою української археології. Вона належить до блискучої когорти учнів та послідовників О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської – патріархів вітчизняного скіфознавства. Н. М. Бокій публікувала свої наукові розвідки у провідних фахових часописах та презентувала на представницьких загальнодержавних і міжнародних наукових форумах. При цьому, головним джерелом та об'єктом її наукових досліджень слугували археологічні матеріали з порівняно невеличкого регіону Центральної України – сучасної Кіровоградщини. Фактично, все наукове життя Нінель Михайлівни було пов'язане з цим краєм. Її внесок в археологічне вивчення його древньої історії високо оцінений колегами та учнями [1; 76; 79; 80; 85; 90; 93]

Особливе географічне розташування області на межі степу і лісостепу забезпечило наявність тут унікальних археологічних пам'яток, які презентують різні історичні епохи, різні уклади господарського життя і суспільних відносин. Такі регіони здавна виступали зоною контактів та синергії культур, тож відрізняються особливим багатством і розмаїттям археологічних матеріалів. Вся вітчизняна археологія бере свій початок від розкопок у 1763 р. знаменитого Мельгуновського кургану, який розташовувався в урочищі Кучерові Буєраки за 30 верст від фортеці Святої Єлисавети та був відомий серед місцевого населення під назвою Лита Могила [71; 83; 86].

Становлення археології як науки в Російській імперії, до складу якої тоді входили землі сучасної Кіровоградщини, відбувалось повільно та було ускладнене відсутністю чіткого нормативного регулювання. На території нашого краю переважали аматорські розкопки, відомості про які є дуже обмеженими. Непоодинокими були випадки пограбувань курганів. Лише у другій половині XIX ст. офіційні державні структури починають перебирати під свій контроль та організовувати дослідження археологічних пам'яток. Саме з такою метою у 1859 році було створено Імператорську археологічну комісію, а всі пошуковці повинні були отримувати спеціальний дозвіл – Відкритий лист та звітувати про результати своїх робіт [64]. Але, не зважаючи на це, на величезній території півдня Російської імперії

продовжували процвітати скарбошукацтво та самовільні грабіжницькі розкопки, які завдавали величезної шкоди старожитностям.

Саме з таких, як їх називала Н. М. Бокій, поміщицько-селянських розкопок, походить цілий ряд унікальних артефактів, знайдених у скіфських курганах біля сс. Бовтишка Олександрівського району, Мартоноша, Защита Новомиргородського району, Станишине (нині Сокільники) Знам'янського району, Табурище Світловодського району та в сарматських похованнях біля сс. Стара Осота, Ружичівка, Цвітне Олександрівського району [38, с. 12].

Одна з перших сторінок історії наукового археологічного дослідження краю пов'язана з іменем викладача Єлисаветградського реального училища, археолога і етнографа В. М. Ястребова (1883–1892 рр.), який заснував історико-географічний музей при училищі (1883 р.). Колекція старожитностей з розкопок та зборів В. М. Ястребова, у тому числі скіфські антропоморфні кам'яні стели, стала основою Єлисаветградського музею – нині Кіровоградського обласного краєзнавчого музею [59, с. 106].

У кінці XIX – на початку XX ст. на території сучасної області за дорученням Археологічної комісії працювали такі відомі археологи як В. Б. Антонович, О. О. Бобринський, М. Ю. Бранденбург, В. В. Хвойка, О. А. Спіцин, Д. М. Щербаківський та ін. Саме тоді, у перші десятиліття XX ст., почало формуватися і коло місцевих дослідників старожитностей, серед яких виділяється непересічна особистість П. З. Рябкова. Земський та громадський діяч Єлисаветградщини, просвітник, один із засновників місцевого краєзнавчого музею, він відомий також своїм внеском у наукові історико-етнографічні та археологічні дослідження півдня України. Протягом 1910 – 1925 рр. П. З. Рябков проводив розкопки та розвідки на території сучасної області, опікувався питаннями охорони та збереження пам'яток археології та історії [82, с. 37 – 42]. Наявні свідчення і про розкопки у 20 – 30-х рр. XX ст. на території краю співробітників місцевого музею [38, с. 13].

Протягом тривалого часу (30 – 60-ті рр. XX ст.) археологічні роботи на теренах сучасної Кіровоградщини проводились, переважно, фахівцями з Інституту археології АН УРСР та археологами з інших областей (В. П. Харлампович, М. К. Якимович, Т. С. Пасек, О. І. Тереножкін, Д. Я. Телегін, Д. Т. Березовець та інші). Були відкриті і презентовані науковій спільноті надзвичайно цікаві археологічні матеріали та, навіть, нові археологічні культури (Дереївська, Сабатинівська, Черноліська, Пеньківська).

І все ж, розкопки та розвідки на території краю носили спорадичний характер, підпорядковувались науковим інтересам дослідників. Винятком стали організовані у 50-х рр. XX ст. масові археологічні дослідження у чаші майбутнього штучного Кременчуцького моря на території, яка підлягала затопленню [88, с. 3 – 12]. На жаль, вони не були завершені у повному обсязі, величезна кількість пам'яток назавжди були втрачені. Багато років потому на берегах Кременчуцького моря місцеві жителі збирали цілі колекції археологічних знахідок, які вимивалися водою. Лише окремі артефакти, зібрані вчителями та учнями, потрапляли до фондів місцевих музеїв.

З другої половини 1960-х рр. починаються системні багаторічні дослідження археологічних пам'яток на Кіровоградщині. Вони пов'язані з іменем Н. М. Бокій. Понад сорок років життя віддала вона служінню науці, стала фундатором сучасної кіровоградської археології.

Народилась Н. М. Бокій 20 червня 1937 року в смт. Новомиколаївка Запорізької області в сім'ї службовців. Зростала в інтелігентній родині, де панували злагода та взаємоповага, існував культ знань та праці. Мама, Антоніна Миколаївна Бокій, працювала у школі, за свою сумлінну багаторічну працю отримала звання

заслуженого вчителя УРСР. Батько, Михайло Дмитрович Бокій, був службовцем, працював на відповідальних посадах в органах місцевого самоврядування. У зв'язку із змінами місця роботи батька, сім'я часто переїжджала, і Нінель Михайлівна вчилася в школах м. Рожище Волинської області, м. Луцька, а потім – м. Костополя Рівненської області. Саме роки навчання в Костопільській середній школі й сформували в молодій дівчині почуття особистої відповідальності за справу, глибокого природного патріотизму, незмінної поваги до людей. Ці риси були притаманні Нінель Михайлівні все життя.

Шлях у науку був далеко не простим. 1954 року Н. М. Бокій вступила на навчання до Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка на історичний факультет. Вчилася з великим бажанням, на думку друзів була “невиправною відмінницею”, “безнадійно старанною ученицею” [76, с. 3]. Як згадувала про свої студентські роки сама Нінель Михайлівна, їй подобались усі предмети, й особливих переваг археології вона не надавала. Вільний час поглинали заняття альпінізмом та книжки.

Після закінчення університету Н. М. Бокій працювала науковим співробітником у Київському державному заповіднику “Софійський музей” (1960 – 1962 рр.) та завучем ДСШ №1 м. Калінінграда (1962 – 1966 рр.). Саме в ці роки Н. М. Бокій прийшла в археологію. Під час польових сезонів працювала лаборантом в археологічних експедиціях Інституту археології АН УРСР.

Перші кроки на науковій ниві зроблено під керівництвом видатних археологів О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської, які стали для молоді дослідниці не лише вчителями, а й наставниками у житті. Багато років потому, працюючи в Кіровограді, Н. М. Бокій листувалася з ними, радилась з наукових та життєвих питань, відвідувала своїх київських колег. Пізніше фразеологізмами Олексія Івановича та Варвари Андріївни неодноразово підтримувала вже своїх учнів: “не боги випаляють наші археологічні горщики”.

Неабияка наполегливість, гострий розум, широта поглядів та надзвичайна працездатність були тим фундаментом, на якому формувався та розквітав дар науковця. Предметом наукових досліджень Н. М. Бокій стали скіфські старожитності. Очевидно, у цьому важливу роль відіграла участь у розкопках знаменитого Медерівського кургану восени 1964 року під керівництвом О. І. Тереножкіна [6, с. 264]. Також у 1964 – 1965 рр. брала участь в роботах Скіфської Нікопольської експедиції Інституту археології УРСР під керівництвом О. І. Тереножкіна, яка досліджувала кургани поблизу с. Капулівка Нікопольського району та м. Орджонікідзе (нині м. Покров) Дніпропетровської області [89, с. 113 – 186]. На базу експедиції молода дівчина приїхала на милицях, оскільки незадовго перед тим отримала травму – перелом ноги, тому займалася, переважно, камеральною роботою. Вже тоді друзів та колег вражали її цілеспрямованість та захоплення археологією.

У 1966 р. Н. М. Бокій переїжджає на постійне місце проживання у м. Кіровоград (нині – м. Кропивницький). Запрошення на роботу вона отримала від директора Кіровоградського краєзнавчого музею, ще у 1964 році під час досліджень Медерівського кургану. У музеї Нінель Михайлівну призначили завідувачем відділу археології а потім відділу історії дорадянського періоду. Їй довелося і формувати археологічну експозицію і власноруч шукати нові матеріали. Саме завдяки Нінель Михайлівні почалися активні розкопки археологічних пам'яток на теренах Кіровоградщини, були отримані унікальні матеріали, що й сьогодні прикрашають експозицію обласного краєзнавчого музею [1, с. 229 – 235].

Відразу ж відділ археології долучився до розкопок нещодавно відкритої пам'ятки середньостогівської культури доби енеоліту біля с. Деріївки Онуфріївського району Кіровоградської області, які провадила археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР [87]. Завдяки участі у цих дослідженнях працівників обласного музею, частина матеріалів Деріївського комплексу була передана до його фондів.

У музеї увагу дослідниці привернув комплекс унікальних бронзових речей початку V ст. до н.е. із зруйнованого у 1965 році під час ремонту дороги кургану (зауважу, що зробили це працівники державного підприємства в багато ким ідеалізовані радянські часи). Іронія долі полягала у тому, що цей курган знаходився біля с. Защита Новомиргородського району, де майже сто років тому селянами був самовільно розкопаний та пограбований відомий у науці "Мартоносський курган" з грецькою бронзовою позолоченою посудиною першої половини VI ст. до н.е., бронзовим казаном та грецькими амфорами [77, с. 29 – 35; 62, с. 17].

Тож перші самостійні розкопки Н. М. Бокій у 1966 році провела саме у Новомиргородському районі. Важливим завданням для молодого археолога стала організація рятувних робіт на зруйнованому кургані біля с. Защита, але крім фрагментів зотлілого дерева та кількох кінських зубів нічого виявити не вдалося. Комплекс захитинських артефактів належить до яскравих зразків скіфського звіриноного стилю, які, за висновком Н. М. Бокій були першою значущою знахідкою з часів дореволюційних розкопок у басейні р. Тясмину [3, с. 112]. Через три роки вийшла розгорнута стаття з детальним аналізом витворів скіфського звіриноного стилю з с. Защита [30, с. 182 – 189].

У тому ж польовому сезоні був розкопаний ще один курган доби бронзи з впускним скіфським похованням середини VI ст. до н.е. біля с. Листопадове та відкрите поселення скіфського часу біля с. Капітанівка Новомиргородського району. Поселення датується VI – IV ст. до н.е. та є одним із найбільших неукріплених селищ скіфського часу [3, с. 112 – 114]. Перші знахідки визначили коло наукових інтересів Н. М. Бокій на багато років. І хоча в її науковому житті були пам'ятки різних епох, все ж скіфська археологія назавжди стала найулюбленішою темою.

Протягом наступних польових сезонів 1967 – 1969 рр. масштаби робіт різко зросли. Н. М. Бокій провела розкопки та розвідки у Новомиргородському, Добровеличківському, Кіровоградському, Компаніївському, Олександрійському, Онуфріївському, Вільшанському, Світловодському, Устинівському районах області [4; 5; 32; 33]. Були досліджені десятки курганних поховань від доби енеоліту-бронзи до середньовіччя, відкрите нове поселення трипільської культури біля с. Федорівки Добровеличківського району [5, с. 154].

Серед великого масиву комплексів виділяється багато справді цікавих знахідок. В кургані біля с. Березівки Устинівського району поховання ямної культури було здійснене у кам'яному ящику, плити якого оздоблені рельєфними та мальованими орнаментами [32, с. 133 – 134]. З курганів біля с. Показового Добровеличківського району походять поховання передскіфського (ранньочорноліського) часу та кочівницьке поховання, яке містило залишки шовкової тканини із золотним шитвом [4, с. 154 – 155; 38, с. 33]. Випадково місцевими жителями було знайдене ґрунтове сарматське поховання біля с. Губівка Компаніївського району, розкопки якого також завершила Н. М. Бокій [68].

Таким чином, фонди Кіровоградського обласного краєзнавчого музею значно поповнились новими матеріалами, що представляли практично всі археологічні епохи. Надзвичайно важливим було те, що артефакти з археологічних комплексів були здобуті відповідно до сучасної наукової методики та надійно атрибутовані. Це

створювало передумови для комплексного вивчення давньої та середньовічної історії краю на основі археологічних джерел.

Але особливий інтерес молодого археолога викликали матеріали скіфської культури, отримані під час розкопок та розвідок. Дослідження цих років остаточно утвердили прагнення Нінель Михайлівни займатися скіфською проблематикою. Вже перші відкриття не лише подарували справді яскраві, а, подекуди, й унікальні скіфські знахідки, але й змусили шукати відповіді на багато складних та дискусійних питань скіфознавства.

Крім уже названих комплексів із сс. Защита та Листопадове, у басейні Тясмину були досліджені кургани з скіфськими похованнями біля сс. Бурти, Капітанівка, Оситняжка Новомиргородського району та багате поховання скіфського воїна з окремою кінською могилою біля с. Омельник Онуфріївського району [4, с. 156 – 159; 31, с. 192 – 193]. У складі поховального інвентарю із захоронення в Омельнику знову виявились золоті пластини – набір прикрас, орнаментованих у скіфському звіриному стилі. Вже у першій публікації цих знахідок, враховуючи поховальний обряд, інвентар, наявність окремої кінської могили, Н. М. Бокій зазначила, що курган біля с. Омельник Онуфріївського району дав матеріали для висвітлення питання про північний кордон розселення скіфських племен [5, с. 159]. Мова йде про власне степових скіфів – іранців (*І.К.*).

Аналіз же матеріалів скіфських комплексів з верхів'їв басейну р. Тясмин дозволив дослідниці зробити висновок про особливість та самотність культури лісостепоного населення цього регіону [33, с. 73]. Так поступово вимальовувалась картина складності та багатокомпонентності культурно-історичного процесу в зоні порубіжжя степу та лісостепу на правобережжі Дніпра у скіфський час. Це й стало предметом дисертаційного дослідження Н. М. Бокій, яке вона почала проводити під керівництвом О. І. Тереножкіна.

Розкопки курганів, які здійснювала Н. М. Бокій в басейні р. Синюхи з 1968 року, також відкрили 16 скіфських комплексів біля сс. Показове Добровеличківського району, Вільшанки, Сухий Ташлик Вільшанського району [5, с. 154 – 155; 31, с. 192 – 193; 32, с. 131 – 133; 74]. Цей регіон у скіфознавстві був майже невідомим, крім незначних розкопок XIX ст. Тож здобуті Нінель Михайлівною матеріали практично вперше дали уявлення про поховальні споруди, обряд та матеріальну культуру місцевого населення скіфського часу та презентували всі етапи розвитку скіфської культури – з VII до IV ст. до н.е. [5, с. 159; 7, с. 91; 31, с. 193].

Також у цей період Н. М. Бокій довелося проводити розкопки і в північних районах нашої області – у верхній течії річки Велика Вись, де було розпочато будівництво зрошувальної системи, та в басейні річки Тясмин. Досліджувались курганні поховання доби бронзи – раннього заліза. Серед найбільш цікавих матеріалів з цих розкопок треба виділити скіфські курганні комплекси біля с. Петрівка Новомиргородського району. Хоча всі поховання були пограбовані у давнину, серед поховального інвентарю збереглися золоті нашивні бляшки, частина з яких була прикрашена штампованими зображеннями голови Горгони, фігурки тварини кошачої породи, чоловічого обличчя (з бородою та безбородого), а також золота підвіска з таким же зображенням обличчя людини [10, с. 200 – 207].

Скіфські пам'ятки, досліджені Нінель Михайлівною, дали можливість повному розглянути проблему єдності і відмінностей у скіфській культурі степового і лісостепоного Подніпров'я, що знайшло відображення у наукових публікаціях та у виступах на наукових конференціях [7; 10; 31]. На підставі глибокого аналізу результатів цих археологічних розкопок дослідниця зробила перші висновки

стосовно розмежування територій кочових та осілих племен Скіфії на Правобережжі [80, с. 82].

Від самого початку роботи на Кіровоградщині Н. М. Бокій щиро вболівала за стан збереження археологічної спадщини, намагалася проводити широку просвітницьку роботу з питань охорони пам'яток культури та археології. Вона налагоджувала контакти з місцевими та шкільними музеями, описувала та замальовувала археологічні знахідки у їх експозиціях, переконувала вчителів у необхідності передачі артефактів до обласного краєзнавчого музею з метою введення їх у науковий обіг [4, с. 121 – 125].

Крім власне польової роботи Нінель Михайлівна значну увагу приділяла узагальненню матеріалів з древньої історії та археології Кіровоградщини, вивчала історію археологічних досліджень у регіоні. На високому науковому рівні, відповідно до останніх досягнень археологічної науки нею був підготовлений розділ “Археологія” до видання “Кіровоградський краєзнавчий музей. Путівник” [67, с. 20 – 28]. Також, як єдиний фаховий археолог у регіоні, Н. М. Бокій взяла участь у підготовці матеріалів про давнє минуле краю до тому “Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область”, який вийшов у 1972 році [65, с. 10 – 12, 813]. В обох виданнях відображені і результати розкопок археологічних пам'яток, здійснених дослідницею.

Завдяки зусиллям Нінель Михайлівни за кілька перших років її роботи в обласному краєзнавчому музеї був накопичений значний обсяг наукових матеріалів з давньої історії краю, у тому числі – скіфської проблематики. Розгорнулась робота над підготовкою кандидатської дисертації, друкуються наукові розвідки та статті. О. І. Тереножкін запропонував дослідниці опублікувати той надзвичайно цікавий скіфський комплекс V ст. до н.е. біля с. Медерове Кіровоградського району, у розкопках якого вона брала безпосередню участь ще у 1964 році.

Цей епізод дає можливість поцінувати найкращі людські риси двох особистостей. Скромність й особлива делікатність Нінель Михайлівни змусили її відмовитись від такого подарунку. Учитель, який уже склав власну думку про здібності і працелюбність дисертантки, з добротою та гумором відповів: “Публікуй. Я ще знайду спосіб прославитись”. Це слова справді великого вченого. У 1974 р. у журналі “Советская археология” вийшла стаття Н. М. Бокій “Скифский курган у с. Медерове”, у якій вона висловила щире подяку своєму науковому керівнику [6, с. 264]. І пізніше, публікуючи матеріали своїх розкопок у верхів'ях басейну Тясмина, дослідниця з вдячністю згадує поради та допомогу учителя [33, с. 65].

Важливу роль у подальшій науковій біографії Нінель Михайлівни відіграло відкриття скіфського ґрунтового могильника у м. Світловодськ. У 1975 р. на східній околиці мікрорайону Садовий, уздовж вулиці Островського під час будівництва лінії водогону “Дніпро – Кіровоград” були зруйновані сім скіфських поховань. На місце знахідки викликали представників обласного музею. Обстеження території та опитування місцевих жителів дозволили Н. М. Бокій встановити наявність тут скіфського ґрунтового могильника. Тоді ж були проведені і перші невеличкі розкопки [8].

Окрім того, у 1975 – 1976 роках експедиція Кіровоградського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Н. М. Бокій здійснювала археологічні дослідження курганів епохи бронзи у Вільшанському, Долинському, Новоархангельському, Новоукраїнському районах області та у м. Олександрії [8; 9]. Особливий інтерес викликають матеріали доби пізньої бронзи на Дніпровському Правобережжі. Нінель Михайлівна звернула увагу на особливість розповсюдження

пам'яток сабатинівського типу у зоні прикордоння степу та лісостепу та висловила припущення про північні межі їх ареалу у той час [11, с. 90 – 92].

Музейний період діяльності археолога виявився насиченим численними (і нелегкими) польовими дослідженнями та напруженою кабінетною науковою роботою. Щороку розкопувалось кілька курганів, десятки – обстежувались, проводились рятівні роботи на зруйнованих пам'ятках. За дванадцять років роботи у краєзнавчому музеї Н. М. Бокій розкопала більше сотні поховальних пам'яток [1, с. 233]. Про її об'їзди значних територій мотоциклом “Ява” вже ходять легенди, а друзі жартівливо називали Нінель Михайлівну “мотоархеологом”. Дослідженнями були охоплені майже всі райони області. Здобуті матеріали поповнювали колекцію обласного музею та були опубліковані у наукових виданнях [3; 4; 5; 31; 32; 33].

У серпні 1978 р. у Кіровоградському державному педагогічному інституті (тепер Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка) було відновлено історичний факультет. Для читання найскладніших навчальних курсів – “Археологія” та “Історія стародавнього світу” ректорат інституту запросив Н. М. Бокій. На цей час Нінель Михайлівна була вже відомим археологом, мала наукові публікації у фахових виданнях, фактично, завершувала підготовку матеріалів дисертаційного дослідження.

У педагогічному інституті Н. М. Бокій довелося опанувувати новий для неї фах – викладача. І справилася вона з цим блискуче. Її лекціями захоплювалися всі покоління студентів-істориків. Становлення історичного факультету обумовлювалося не лише організацією освітнього процесу, а й розгортанням наукових досліджень. Відразу ж серед них особливе місце зайняли археологічні розвідки та розкопки.

З перших днів роботи в інституті Н. М. Бокій заснувала студентський археологічний гурток, який став справжньою школою наукового краєзнавства для майбутніх учителів історії. Влітку 1979 року була організована перша польова археологічна практика студентів. З того часу вона є невід'ємною частиною навчального плану підготовки істориків у нашому виші. Її результатом стали доповіді на наукових студентських конференціях, виставки археологічних матеріалів, студентські наукові публікації у фахових збірниках. За чотири десятиліття студенти-історики залучались до археологічних розкопок, які проводили фахівці Інституту археології НАНУ в різних регіонах України: у Подніпров'ї, Подесенні, на Дністрі й Південному Бузі, у Причорномор'ї та Криму.

Фактично у далекому 1979 році була заснована постійно діюча наукова археологічна експедиція ЦДПУ, незмінним керівником якої була Нінель Михайлівна Бокій. На тривалий час (1979 – 1986; 1989, 1990 рр.) базою археологічної експедиції стало м. Світловодськ, де проводились регулярні дослідження скіфського ґрунтового могильника, відкритого у 1975 році. Уже перші результати роботи та публікації матеріалів засвідчили особливе місце Світловодського могильника серед скіфських старожитностей. На підсумковій конференції Інституту археології АН УРСР у 1980 р., презентуючи матеріали цієї скіфської пам'ятки, Н. М. Бокій на підставі узагальнення результатів своїх багаторічних розкопок в басейнах рік Тясмину, Інгулу, Синюхи зробила аргументований висновок про те, що проникнення степових скіфів у IV ст. до н.е. вглиб лісостепу не було випадковим та короткочасним. На думку дослідниці, це був цілеспрямований рух кочовиків з метою освоїти нові території для постійного проживання [14, с. 101].

Логічним підсумком багаторічних скіфознавчих досліджень Н. М. Бокій став успішний захист у 1980 р. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук “Скіфський період на прикордонні Степу і Лісостепу в Дніпровському Правобережжі” [12; 13]. Особливості етнокультурного розвитку

регіону та необхідність з'ясування багатьох дискусійних проблем історії раннього залізного віку спонукали до введення в структуру дисертації матеріалів попередньої історичної епохи – доби пізньої бронзи та передскіфського часу. Також у роботі були узагальнені матеріали величезного масиву скіфських археологічних пам'яток порубіжної зони.

Майже 180 комплексів, що ввійшли у джерельну базу дисертації, були розкопані та введені в науковий обіг особисто Н. М. Бокій [13, с. 4]. При цьому в авторефераті дисертантка скромно зазначала, що “останні 15 років *певні дослідження (курсив – І.К.)* проводились автором” [13, с. 5]. Насправді ж ці 15 років були сповнені самовідданою працею, пошуком джерелознавчого матеріалу, у тому числі раніше не відомого дослідникам, ретельним опрацюванням архівних матеріалів, виснажливими польовими археологічними розкопками та розвідками.

80-ті роки ХХ ст. були надзвичайно плідним періодом у науковій біографії Н. М. Бокій. Продовжувались дослідження унікального скіфського могильника біля м. Світловодська. За вісім польових сезонів було розкопано 142 ґрунтових поховання та шість курганів. Ще 13 поховань досліджено у 1989, 1990 рр. [69, с. 9 – 10]. Світловодський скіфський ґрунтовий могильник викликає надзвичайний інтерес серед дослідників скіфознавчої тематики. Розташований у зоні прикордоння правобережноріпівського степу і лісостепу, він поєднав у собі риси поховального обряду обох цих регіонів – безкурганного і курганного. Масштаби Світловодського могильника та вже отримані результати є цінним джерелом для висвітлення питань етнічної, політичної та культурної історії Скіфії [80, с. 83].

Одночасно разом із співробітниками Кіровоградського обласного краєзнавчого музею здійснювались розкопки курганів у Онуфріївському, Петрівському та Олександрійському районах, де розгорнулися меліоративні та будівельні роботи. Серед десятків відкритих археологічних комплексів вирізняються киммерійські поховання із золотими висковими підвісками та предметами кінської вузди біля с. Чечеліївка Петрівського району та селища Димитрове Олександрійського району, які поповнили реєстр пам'яток передскіфського часу північного прикордоння степового Правобережжя [15; 26].

Справжньою науковою сенсацією стала знахідка 1982 року біля с. Власівка Світловодського району, де під час проведення розкривних робіт на гранітному кар'єрі було випадково виявлене величезне скупчення палеонтологічних решток періоду середнього палеоліту. Звідти Нінель Михайлівна разом із своїми гуртківцями привезла до інституту черепи турів, кістки мамонта, гігантського оленя та шерстистого носорога. Так починався збір матеріалів для майбутнього археологічного музею. Крім артефактів з розкопок університетської археологічної експедиції, сюди надходили і випадкові знахідки, які траплялися під час земляних чи сільськогосподарських робіт.

Нові польові дослідження археологічної експедиції педагогічного інституту принесли і чимало справді видатних відкриттів. Одним із них стала знахідка кам'яної антропоморфної стели у скіфському кургані біля с. Куцеволівка Онуфріївського району [28, с. 151 – 163]. Кіровоградський обласний краєзнавчий музей до цього часу вже володів колекцією із чотирьох скіфських стел, але лише одна з них походила з наукових археологічних розкопок (Медерівський курган, 1964 р.), а три інші були знайдені ще у кінці ХІХ ст. та не пов'язані з археологічними комплексами [61].

Курган біля с. Куцеволівки був майже повністю зруйнований восени 1984 р. під час спорудження зрошувальної системи. Лише навесні 1985 року залишки насипу та підкурганної поверхні були досліджені Н. М. Бокій. На жаль, масштаби руйнування насипу та поховальної споруди дозволили реконструювати її лише гіпотетично як

наземну дерев'яну конструкцію. Знахідки у кургані (залізний топор-молоток, античні амфори та кам'яна стела) дали можливість датувати пам'ятку третьою чвертю VI ст. до н.е. У 1994 р. Н. М. Бокій опублікувала матеріали цього комплексу спільно з В. С. Ольховським [28]. Автори відзначили особливість даного поховального комплексу, яка полягала у поєднанні “загальноєвразійських” та більш специфічних компонентів, що вказували на певні зв'язки кочівників – скіфів як з Північним Кавказом, так і з лісостеповим Подніпров'ям [28, с. 161].

1985 рік став особливо продуктивним та додав у особистий реєстр видатних відкриттів кіровоградського археолога нові сторінки. Вже влітку під час польової археологічної практики разом із своїми студентами Нінель Михайлівна продовжила роботи на Світловодському могильнику та розкопала курган на території вуглерозрізу “Верболозівський” у селищі Димитрове Олександрійського району.

Крім того, були організовані дослідження біля с. Суботці Знам'янського району, де ще восени 1983 р. під час прокладення водогону “Дніпро – Кіровоград” на полі неподалік села було повністю зруйноване поховання із унікальними деталями кінської збруї, відлитими з чистопробного срібла, та жіночими прикрасами. Всі ці артефакти “розійшлися” між місцевими жителями і лише через деякий час стали відомі науковцям завдяки вчителю історії О. Н. Якимчуку.

У 1985 р. на місці знахідки Нінель Михайлівна розпочала археологічні дослідження, які продовжились і в наступному 1986 році. Але у величезному розкопі, площею 1800 м², були відкриті лише два поховання: чоловіче та дитяче. Захоронення супроводжувались ритуальною їжею, жертвоприношеннями коня та багатим поховальним інвентарем, серед якого знайдені срібні й золоті прикраси. Найбільш цінною стала знахідка бойового поясу з унікальними накладними бляшками, виготовленими з високопробного срібла та позолоченими, які містили різнопланові зображення чоловіків. Очевидно, ці поховання становили невеличкий сімейний могильник, який залишили древні угри на своєму шляху на Балкани періоду “завоювання батьківщини” (X – початок XI ст.). Цікава розгорнута публікація описаного комплексу у співавторстві з С. А. Плетньовою вийшла у 1988 р. у журналі “Советская археология” [18, с. 99 – 115].

Восени того ж 1985 р. до педінституту надійшло повідомлення про знахідки давніх поховань біля с. Заломи Знам'янського району, здійснені під час будівництва колгоспних тваринницьких ферм. Тож наступний польовий сезон 1986 року для Н. М. Бокій розпочався ранньої весни. Вже перші розкопки інститутської археологічної експедиції дали надзвичайно важливі результати, адже серед досліджених захоронень були виявлені поховання скіфського часу та білогрудівської культури [17]. Роботи продовжувались до 1989 р. Всього було досліджено 98 ґрунтових поховань та один курган. Поряд з могильником експедиція виявила і залишки поселення. Таким чином, біля с. Заломи була відкрита комплексна пам'ятка доби фінальної бронзи – раннього заліза.

Нінель Михайлівна підкреслювала особливе значення відкритих білогрудівських поховань XI – IX ст. до н.е., оскільки тут уперше чітко зафіксований поховальний обряд у поєднанні з виразним набором поховального інвентарю та підтверджено факт існування у білогрудівській культурі ґрунтових могильників з інгумацією [17, с. 23 – 24]. Скіфські матеріали із Заломівського комплексу теж викликають значний інтерес. Вони датуються сумарно VI – IV ст. до н.е., причому знахідки із могильника чітко корелюються з матеріалами з поселення. На думку дослідниці, є підстави говорити про спадковість культур осілого землеробського населення кінця епохи бронзи – початку раннього залізного віку в правобережному лісостепу [17, с. 24].

Завдяки наполегливій праці Н. М. Бокій, Кіровоградський державний педагогічний інститут став одним із центрів активних наукових археологічних досліджень на території України. Фактичним визнанням значного внеску кіровоградського науковця у розвиток сучасного скіфознавства стало запрошення від колег з Інституту археології АН УРСР до участі у підготовці колективної монографії “Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья”, яка вийшла у Києві у 1986 році та містила окремий розділ, присвячений скіфським пам’яткам Кіровоградщини [91].

Крім щорічної польової роботи, Нінель Михайлівна, бере активну участь у наукових конференціях, де презентує результати своїх досліджень, долучається до обговорення важливих проблем археології та давньої історії. Достатньо лише назвати географію її наукових відряджень кінця 70 – початку 90-х рр. XX ст., щоб зрозуміти коло наукового спілкування дослідниці – Київ, Донецьк, Дніпропетровськ, Кам’янець-Подільський, Запоріжжя, Мелітополь, Ростов-на-Дону, Будапешт [11; 14; 16; 22; 23; 24; 34; 35; 95].

У той же час Н. М. Бокій стає організатором і ряду наукових форумів, які проводились на базі Кіровоградського державного педагогічного інституту. З її ініціативи при підтримці Інституту археології АН УРСР, обласної організації Українського товариства охорони пам’яток історії та культури й обласного краєзнавчого музею у 1987 році у Кіровограді було проведено Всесоюзний семінар пам’яті О. І. Тереножкіна “Киммерийцы и Скифы”. У роботі семінару взяли участь 66 фахівців із провідних наукових центрів України, Білорусії, Грузії, Російської Федерації. Обговорювалися найважливіші проблеми передскіфського та скіфського часу на теренах сучасної України та суміжних територій, розглядалися теоретичні питання історії Скіфії. Саме тут Нінель Михайлівна презентувала перші результати досліджень комплексу білогрудівсько-чорноліського та скіфського часу біля с. Заломи Знам’янського району [17, с. 22 – 24]. Доповідь була високо оцінена колегами, як і сама підготовка та організація наукового заходу [75, с. 155] Матеріали семінару були видані у вигляді збірника тез доповідей у двох частинах [17]. Також у збірнику був опублікований цікавий матеріал про скіфські стели із фондів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею у співавторстві з Г. П. Горбул [17, с. 48 – 50]

Н. М. Бокій була щиро переконана у важливості наукового вивчення регіональної історії, без якої неможливі історичні узагальнення в цілому та реконструкція багатьох аспектів загальноісторичного процесу. У 1988 р. Нінель Михайлівна організувала “Першу Правобережну краєзнавчу конференцію”, присвячену 225-літтю дослідження Мельгуновського кургану. Пам’ятка вже давно стала однією з еталонних для епохи скіфської архаїки, але її дослідження так і не було завершено до того часу. Тож цей своєрідний ювілей став приводом до проведення широкої дискусії з проблем давньої історії та археології правобережного Подніпров’я. Скромний збірник матеріалів конференції вражає своїм змістом. Тут представлені тези доповідей відомих науковців з різних регіонів України, а також з Москви і Ленінграду (нині – Санкт-Петербург), які охоплювали майже всі археологічні епохи [81].

Прагнучи привернути увагу знаних археологів до необхідності розкопок залишків Мельгуновського кургану та його вивчення за допомогою сучасних методик, Нінель Михайлівна спільно зі своєю ученицею Л. В. Авксентьевою підготувала доповідь про історію дослідження цієї визначної пам’ятки [19, с. 3 – 5]. Проблеми інтерпретації скіфського комплексу та його унікальних артефактів також були присвячені доповіді Є. В. Черненка, Л. К. Галаніної, Т. М. Кузнецової [92; 60;

70]. Але, як виявилось у подальшому, в складних фінансових умовах фіналу горбачовської “перебудови” провідні наукові археологічні установи не знайшли можливості для завершення розкопок Мельгуновського кургану.

У тому ж 1988 році з ініціативи Н. М. Бокій виходить перший в історії Кіровоградщини збірник наукових статей, у якому були опубліковані археологічні матеріали нашого регіону. Крім науковців педагогічного інституту, Нінель Михайлівна запросила до участі і дослідників-краєзнавців, і своїх талановитих учнів – випускників історичного факультету, які пройшли школу археологічного гуртка [63].

Нінель Михайлівна завжди прагнула залучати студентів до наукової роботи, формувати у них дослідницькі навички та критичне мислення, вміння працювати з історичними джерелами. Саме нею була ініційована перша міжвузівська студентська наукова конференція на історичному факультеті педагогічного інституту, яка відбулася у 1989 році. Проблематика конференції стосувалася історичного краєзнавства. У ній взяли участь студенти-історики з Кіровограда, Одеси, Рівного, Запоріжжя, Луганська, Харкова, Києва, Житомира, Сум, Кишинєва. Н. М. Бокій, як відповідальний редактор, підготувала до друку збірник матеріалів конференції [72].

Наступного 1990 року у Кіровоградському державному педагогічному інституті відбулися ще два наукових заходи краєзнавчої тематики. Друга міжвузівська наукова конференція з історичного краєзнавства відрізнялася тим, що у ній брали участь як досвідчені науковці, так і студентська молодь. Це прекрасний приклад наукового наставництва, до організації якого долучилася і Нінель Михайлівна, взявши на себе, крім того, редагування збірника тез доповідей [73]. Цікавим та змістовно наповненим став і Республіканський “круглий стіл” з проблем вивчення краєзнавства у вищій школі. У ньому взяли участь науковці з Кіровограда, Києва, Донецька, Дніпропетровська (нині – Дніпро), Харкова, Полтави, Кременчука, Чернігова, Сімферополя [84].

Зміст доповідей та їх обговорення підтвердили особливу актуальність проблеми краєзнавчої підготовки студентів, адже на той час краєзнавство як окрема наукова дисципліна у вищих навчальних закладах, які готували істориків, не входило до затверджених планів підготовки. Лише окремі університети вводили цю дисципліну як спецкурс із незначним обсягом годин. Тож, на думку учасників “круглого столу”, історичне краєзнавство у вищій школі має відродитися і сприяти підвищенню якості історичної освіти. Н. М. Бокій у своїй доповіді звернула увагу на необхідність підготовки майбутніх учителів історії до організації археологічного краєзнавства у школі, адже участь школярів у таких дослідженнях не лише буде сприяти розвитку їх здібностей, а й створить умови для самовираження, усвідомлення суспільної значимості їх роботи для збереження стародавніх пам’яток [36, с. 48].

Взагалі, Нінель Михайлівна з великою повагою ставилася до тих краєзнавців-дослідників, які на відміну від багатьох “міфотворців”, свої дописи ґрунтували на серйозній джерельній базі, вивчали архівні та музейні матеріали, відповідально здійснювали інтерпретацію історичного матеріалу. Вона тісно спілкувалася з шкільними вчителями, працівниками районних і сільських музеїв, аматорами-дослідниками, надавала їм необхідну допомогу та підтримку. Справжня багаторічна дружба поєднувала Нінель Михайлівну з П. І. Озеровим із Новомиргорода та В. Є. Шкодою із Знам’янки. Важко переоцінити внесок цих краєзнавців у розвиток археологічного дослідження краю. Відкриті ними пам’ятки сьогодні вже стали надбанням вітчизняної археології. Неодноразово Н. М. Бокій виїжджала разом із своїми гуртківцями для обстеження нових об’єктів, організовувала їх дослідження під час археологічної практики. Такі розвідкові роботи проводились на скіфському

поселенні в урочищі Шеретине біля м. Знам'янка та на скіфських зольниках у Чорному лісі, які виявив В. Є. Шкода. Разом із П. І. Озеровим здійснювались обстеження поселень трипільської культури біля сс. Полонисте й Перегонівка Голованівського району та сс. Андріївка й Лікареве Новомиргородського районів, останнє з яких відкрив сам краєзнавець. Матеріали цих розвідок поповнили археологічні зібрання історичного факультету, які стали основою майбутнього музею.

Однією із найважливіших подій у науковому житті Н. М. Бокій стало завершення дослідження знаменитого Мельгуновського кургану. Нінель Михайлівна неодноразово говорила, що понівечений курган є гірким нагадуванням усім археологам про наші борги перед минулим. У 1990 році чергова літня польова практика студентів-істориків Кіровоградського державного педагогічного інституту була організована неподалік від сучасного с. Копані Знам'янського району на місці колишнього розташування пам'ятки. У результаті господарювання місцевого колгоспу ця площа вже давно була спланована, але ділянка з ошлакованими залишками добре простежувалась на ріллі. Нінель Михайлівна розуміла, що залишилась лише можливість дослідити підкурганну поверхню і розраховувати на якісь сенсаційні відкриття не доводиться. І, все ж, її дослідницька ретельність принесла вагомі здобутки. Експедиція виявила потужний рів із перемичкою у західному секторі, який містив залишки жертвоприношень людей та тварин [27, с. 14]. Також були зафіксовані сліди перекопів, залишених тут О. П. Мельгуновим у 1763 р. та В. М. Ястребовим у 1892 р.

Крім польових археологічних розкопок Нінель Михайлівна провела справжнє розслідування всіх обставин попередніх досліджень Литої могили, особисто опрацювала звіт О. П. Мельгунова в Центральному державному архіві давніх актів СРСР у Москві, джерела з архіву академії наук СРСР, Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. Розшукувала документи, пов'язані з особистістю самого О. П. Мельгунова, навіть, побувала у Толгському монастирі біля м. Ярославля, де він був похований [93, с. 77 – 78].

Вже у 1992 році виступила з доповіддю про результати своїх досліджень на міжнародній науковій конференції “Киммерийцы и скифы”, присвяченій пам'яті О. І. Тереножкіна, у Мелітополі. Узагальнивши всі наявні на той час матеріали, Нінель Михайлівна висловила парадоксальну думку про долю “старійшини скіфських старожитностей”: “Підсумки його перших розкопок (1763 р.) стали одночасно початком накопичення проблемних питань, на багато з яких відповіді немає і сьогодні, а на деякі не буде ніколи” [27, с. 13].

Особливе місце, яке займає Лита могила у колі скіфських старожитностей, постійно привертає до неї увагу науковців. Тож до чергового 250-річного ювілею Мельгуновського кургану у Кіровоградському державному педагогічному університеті колегами та учнями Н. М. Бокій була організована Міжнародна наукова конференція “Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку”, у якій взяли участь представники наукових центрів чотирьох держав: України, Білорусі, Молдови, Росії. Величезний інтерес викликала доповідь, представлена О. Д. Могилімовим, “Новое о Мельгуновском кургане”, де, серед інших матеріалів, були детально проаналізовані та інтерпретовані результати досліджень пам'ятки, здійснені Н. М. Бокій [29].

Скіфська тематика продовжувала залишатися провідним напрямком наукових розвідок Нінель Михайлівни у 90-х рр. ХХ ст. та на початку двохтисячних років. Крім окремих аспектів матеріальної культури скіфів [37], дослідниця звертається і до складних теоретичних проблем скіфознавства, зокрема до питання про географію

скіфських племен та ототожнення легендарного Ексампею, характеру взаємозв'язків землеробського лісостепового населення з кочовими скіфами [25; 43]. Дослідження Нінель Михайлівни охоплювали і пам'ятки інших археологічних культур [26; 38; 48].

Величезний обсяг археологічних матеріалів, що були накопичені майже за 30 років польових робіт та нові відкриття, які дали можливість переглянути багато традиційних уявлень про окремі сторінки давньої історії центральноукраїнського регіону, лягли в основу великої узагальнюючої роботи Н. М. Бокій у співавторстві з О. Д. Брайченком та Л. В. Куценком – “До джерел історії краю” (1994 р.), де перший розділ присвячено археологічним пам'яткам Кіровоградщини та історії їх дослідження [38, с. 7 – 55]. За жанром – це навчальний посібник для студентів, але вже понад два десятиліття його популярність серед фахівців не зменшується. Видання входить до бібліографії багатьох наукових робіт, присвячених проблемам регіональної археології та давньої історії.

Влітку 1996 року археологічною експедицією педагогічного університету під керівництвом Н. М. Бокій були проведені розкопки кургану біля с. Івангород Олександрівського району, який зазнав руйнування від господарської діяльності місцевого колгоспу. Вже вкотре дослідниці довелося рятувати зруйновану пам'ятку, яка виявилась зовсім не ординарною. У кургані досліджено дерев'яну стовпову гробницю, що була частково спалена. І хоча саме поховання пограбоване в давнину, все ж, збереглася цікава колекція пишно орнаментованого ліпного посуду та золота підвіска, що засвідчило достатньо високий соціальний статус похованого. Презентуючи своє відкриття на Міжнародній науковій конференції “Від Кіммерії до Сарматії”, присвяченій 60-літтю відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАНУ у 2004 році, Нінель Михайлівна віднесла ці унікальні матеріали до передскіфського (жаботинського) етапу [46, с. 17]. Таким чином, завдяки невтомній праці археолога поступово заповнювалися “білі плями” давньої історії регіону.

Нінель Михайлівна, як щирий патріот свого народу, не залишалася осторонь інших проблем нашої історії. Тому її, справжнього науковця, цікавили не лише археологічні сюжети. Розробляла тематику болгарських поселень [20] та історію благодійництва на Кіровоградщині [55], досліджувала питання історії краю доби Гетьманату [42], періоду політичних репресій [41], трагедію насильницької колективізації та голодомору [45; 58], у тому числі – в Костополі, де пройшли її юні роки [47; 54]. Кілька робіт Н. М. Бокій присвячені подіям Другої світової війни [50; 51; 53; 56]. Звертає на себе увагу та обставина, що всі ці публікації об'єднує їх гуманітарна спрямованість. У полі зору вченої знаходились люди, їх життя та доля. У кожному сюжеті складні, а часто трагічні, суспільні процеси розглядаються на прикладі конкретного регіону, населеного пункту чи конкретної особистості.

Тридцять років життя було віддано роботі по підготовці висококваліфікованих вчительських кадрів для Кіровоградщини і для інших регіонів України. Студенти всіх поколінь згадують свого викладача як висококласного фахівця та справжнього морального авторитета. Встигала все – була куратором, заступником декана факультету, профгрупоргом. Її любили за доброту і чуйність, скромність та відданість справі.

Особливо відповідальною і важливою Н. М. Бокій вважала справу популяризації знань з історії та краєзнавства серед населення області. Читала лекції на підприємствах та в організаціях, публікувала матеріали з історії краю у пресі, давала інтерв'ю, виступала на радіо та телебаченні.

На початку 2000 – х рр. на державному рівні активізувалась робота з підготовки енциклопедичного видання “Звід пам'яток історії та культури України”, яке було започатковане ще у 80-х рр. ХХ ст. Нінель Михайлівна долучилася до написання

статей про пам'ятки археології нашого краю. Нею ж була підготовлена і ґрунтовна вступна стаття до тому “Кіровоградська область” про археологічне минуле регіону та історію його дослідження.

Окрема яскрава сторінка у науковому житті Н. М. Бокій пов'язана з відкриттям унікальної пам'ятки – Торговицького археологічного комплексу. 1997 року виповнювалось 625 років від битви на Синій Воді – події, яка в українській історії була достатньо мало відома. Про перемогу литовсько-руського війська князя Ольгерда над трьома “царками” Золотої Орди свідчили нечисленні хронологічно віддалені писемні джерела. Завдяки організації комплексних міждисциплінарних досліджень Синьоводської проблеми, започаткованих Кіровоградським регіональним науковим центром дослідження історії Центральної України (керівник – О. Д. Брайченко) у с. Торговиця Новоархангельського району на березі р. Синюхи розпочались активні археологічні розвідки, результатом яких стало відкриття золотоординського міста першої половини – середини XIV ст. Автору пощастило пліч-опліч працювати з Нінель Михайлівною, надихатись її невичерпними оптимізмом і доброзичливістю, захоплюватись професіоналізмом та найкращими людськими якостями.

Здобутки Торговицької археологічної середньовічної експедиції (саме Н. М. Бокій дала їй таку назву) презентувались на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, публікувались у фахових наукових виданнях [44; 49; 52; 94]. Пам'ятка виявилась настільки яскравою та самобутньою, що буквально заповонила увагу й науковий інтерес дослідниці на довгі 11 років. Уже тяжко хворіючи, відпрацювала в Торговиці два останні польові сезони 2006 та 2007 років. Організовувала тут розвідкові роботи з метою пошуків нових об'єктів золотоординського міста, планувала нові розкопки. 2007 року взяла участь у Першому конгресі Євразійської археології у м. Ізмір (Туреччина) з доповіддю про дослідження Торговицького ґрунтового могильника. Це було її останнє наукове відрядження. 1 липня 2008 р. пішла у вічність наша колега, вчитель, друг. Дослідження Торговицького археологічного комплексу до сьогодні продовжують учні Нінель Михайлівни, яким так щедро вона передавала свої знання і досвід.

Все життя Н. М. Бокій – це приклад натхненного та пристрасного служіння науці. Її подвижницька праця у галузі археології була вшанована обласною краєзнавчою премією імені В. Ястребова (1999 р.), Почесною грамотою Кабінету міністрів України (2003 р.), Премією імені В. В. Хвойки Академії наук України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (2007 р.). Рішенням Світловодської міської ради № 79 від 14.01.2016 р. одна з вулиць цього міста була перейменована у вулицю Нінелі Бокій. У 2017 році кафедрою історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, де працювала дослідниця, було започатковано проведення Всеукраїнської наукової конференції “Проблеми історичної регіоналістики. Наукові студії пам'яті Нінелі Бокій”.

Справжнім пам'ятником Науковцю і Людині є Археологічний музей імені Нінелі Бокій Центральноукраїнського державного педагогічного університету, відкритий у 2011 році. Переважну частину фондів музею становлять матеріали, здобуті під час археологічних практик студентів-істориків під її керівництвом. Його експозиція – це літопис давньої історії краю, невідомі сторінки якої були відтворені працею та талантом кіровоградського археолога. Одночасно – це своєрідна ілюстрація наукової біографії дослідниці, бо без археології не мислила свого життя.

Ім'я Нінель Михайлівни Бокій сьогодні стоїть у ряду знаних українських археологів, а відкриті нею пам'ятки назавжди увійшли у скарбницю національної культурної спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Безверха В.** Археологічні розкопки Н. М. Бокій на Кіровоградщині (1966 – 1978 рр.) / В. Безверха // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2017. – С. 229 – 235.
2. **Бокій Н. М.** Отчет об археологических исследованиях в Кировоградской обл., проведенных ККМ в 1966 г. / Н. М. Бокій // Науковий архів ІА НАН України. – 1966/85. – 4 с.
3. **Бокій Н. М.** Охранные работы в Кировоградской области / Н. М. Бокій // Археологические исследования на Украине 1965 – 1966 гг. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 110 – 114.
4. **Бокій Н. М.** Новые находки на Кировоградщине / Н. М. Бокій // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 121 – 125.
5. **Бокій Н. М.** Археологические работы на Кировоградщине в 1968 г. / Н. М. Бокій // Археологические исследования на Украине в 1968 г. Вып. III. – К.: Наукова думка, 1971.
6. **Бокій Н. М.** Скифский курган у с. Медерово / Н. М. Бокій // Советская археология. – 1974. – № 4. – С. 264 – 271.
7. **Бокій Н. М.** Археологические исследования в бассейне р. Синюхи / Н. М. Бокій // 150 лет. Одесскому археологическому музею АН УССР: Тезисы докладов юбилейной конференции. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 91 – 92.
8. **Бокій Н. М.** Отчет Кировоградского краеведческого музея о раскопках в г. Александрии и г. Светловодске и в с. Подвысокое Новоархангельского района Кировоградской обл. / Н. М. Бокій // Науковий архів ІА НАН України. – 1976/144. – 11 с.
9. **Бокій Н. М.** Отчет Кировоградского краеведческого музея о раскопках в с. Дымино Новоукраинского района, в г. Новоукраинске, в с. Александровке Долинского района, в с. Олешки Ольшанского района Кировоградской обл. в 1976 г. / Н. М. Бокій // Науковий архів ІА НАН України. – 1976/150. – 9 с.
10. **Бокій Н. М.** Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кировоградщине / Н. М. Бокій // Скифы и сарматы. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 200 – 207.
11. **Бокій Н. М.** Памятники срубного времени на пограничье степи и лесостепи на правом берегу Днепра / Н. М. Бокій // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы // Тезисы докладов конференции. – Донецк, 1979. – С. 90 – 92.
12. **Бокій Н. М.** Скифский период на пограничьи степи и лесостепи в Днепро-Правобережье: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.06 “Археология” / Н. М. Бокій. – К., 1979. – 241 с.
13. **Бокій Н. М.** Скифский период на пограничьи степи и лесостепи в Днепро-Правобережье. Автореферат дисс. канд. ист. наук / Н. М. Бокій. – К., 1979. – 17 с.
14. **Бокій Н. М.** Позднескифский бескурганый могильник у г. Светловодска / Н. М. Бокій // Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 101.
15. **Бокій Н. М.** Могила киммерийского всадника у села Чечелиевка Кировоградской области / Н. М. Бокій, Г. П. Горбул // Советская археология. – 1985. – № 4. – С. 224 – 228.
16. **Бокій Н. М.** Греко-варварские связи в Причерноморском регионе (по материалам правобережноднепровского пограничья степи и лесостепи VII – III вв. до н.э. / Бокій Н. М. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Межвузовский сборник научных трудов. – Ростов-на-Дону, 1986. – С. 3 – 14.
17. **Бокій Н. М.** Грунтовой могильник у с. Заломы / Н. М. Бокій // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. – Кировоград, 1987. – Ч. 1. – С. 22 – 24.
18. **Бокій Н. М.** Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула / Н. М. Бокій, С. А. Плетнева // Советская археология. – 1988. – № 2. – С. 99 – 115.
19. **Бокій Н. М.** История исследования Мельгуновского кургана / Н. М. Бокій, Л. В. Авксентьева // Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – С. 3 – 5.
20. **Бокій Н. М.** Болгарские поселения на Кировоградщине / Н. М. Бокій, Г. П. Горбул // Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана 1763 – 1988 гг.). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – С. 43 – 45.
21. **Бокій Н. М.** Древнейшее прошлое г. Кировограда / Н. М. Бокій, Г. П. Горбул // Древняя история Днепро-Правобережья. Вып. 1. – Кировоград, 1988. – С. 31 – 38.

22. **Бокий Н. М.** Римський импорт в Северном Причерноморье в I – IV вв. (по материалам правобережноднепровского пограничья степи и лесостепи) / Н. М. Бокий // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов – на – Дону: РГПИ, 1988. – С.51 – 57.
23. **Бокий Н. М.** К вопросу о международных контактах сарматских племен Днепровского правобережья (I – IV вв. н.э.) / Н. М. Бокий, И. А. Козырь // Тезисы докладов областной конференции “Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья”, посвященной 90-летию со дня рождения профессора Б. Н. Гракова. – Запорожье, 1989. – С. 18 – 19.
24. **Бокий Н. М.** Кочевники X – XI вв. на пограничьи степи и лесостепи Днепровского Правобережья / Н. М. Бокий // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и Средние века (тезисы докладов V областного семинара). – Ростов-на-Дону, 1990.
25. **Бокий Н. М.** Еще раз об ексампее и скифах – пахарях / Н. М. Бокий // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э – V в.н.э). Материалы международной конференции. Кишинев 10 – 14 декабря 1990 г. – Киев, 1991. – С. 168 – 169.
26. **Бокий Н. М.** Киммерийские захоронения на Кировоградщине / Н. М. Бокий, Г. П. Горбул, В. В. Отрошенко // Советская археология. – 1991 – № 1. – С. 173 – 183.
27. **Бокий Н. М.** Мельгуновский курган – исследование и версии / Н. М. Бокий // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Тереножкина. – Мелитополь, 1992. – С. 13 – 14.
28. **Бокий Н. М.** Раннескифский курган на Днепровском Правобережье / Н. М. Бокий, В. С. Ольховский // Российская археология. – 1994. – № 2. – С. 151 – 163.
29. **Бокий Н.** Новое о Мельгуновском кургане / Н. М. Бокий, А. Д. Могилев // Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки. Вип. 21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 26 – 51.
30. **Бокий Н. М.** Нові пам'ятки скіфського звіриноного стилю з Кіровоградщини / Н. М. Бокий // Археологія. – 1970. – Т.23. – С. 182 – 189.
31. **Бокий Н. М.** Розкопки скіфських курганів в басейнах рік Синюхи і Тясмина / Н. М. Бокий // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 191 – 193.
32. **Бокий Н. М.** Розкопки на Кіровоградщині / Н. М. Бокий // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. Вип. IV. – К.: Наукова думка, 1972. – С.131 – 135.
33. **Бокий Н. М.** Розкопки курганів у верхів'ях басейну Тясмина / Н. М. Бокий // Археологія. – 1977. – № 22. – С. 65 – 73.
34. **Бокий Н. М.** Скіфські кургани басейну р. Синюхи (VII – III ст. до н.е.) / Н. М. Бокий // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Дунаєвецька рай. друкарня, 1985. – С. 26 – 27.
35. **Бокий Н. М.** Пам'ятки ямної культури межиріччя Південного Бугу і Синюхи / Н. М. Бокий // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей. – Кам'янець-Подільський: Дунаєвецька рай. друкарня, 1987. – С. 15.
36. **Бокий Н. М.** Налагодження учнівської роботи з археологічного краєзнавства в школі / Н. М. Бокий // Проблеми вивчення краєзнавства у вищій школі. Матеріали республіканського “круглого столу”. – Кіровоград, 1990. – С. 46 – 48.
37. **Бокий Н. М.** Знахідки скіфської зброї з Кіровоградщини / Н. М. Бокий // Наукові записки з історії України. Вип. II. – Кіровоград, 1993. – С. 87 – 92.
38. **Бокий Н. М.** До джерел історії краю. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. М. Бокий, О. Д. Брайтченко, Л. В. Куценко. – Кіровоград, 1994. – 186 с.
39. **Бокий Н. М.** Скіфські пам'ятки басейну р. Синюхи / Н. М. Бокий // Наукові записки з історії України. Вип. 3. – Кіровоград: Кіровоградський державний педагогічний інститут, 1994. – С. 107 – 114.
40. **Бокий Н. М.** “Скіфські” типи орнаментів на сарматському посуді / Н. М. Бокий, І. А. Козир // Наукові записки з історії України. Збірник статей. Вип. 5. – Кіровоград, 1996. – С. 45 – 51.
41. **Бокий Н. М.** Репресії проти учасників національно-визвольних змагань: 20 – 30 роки / Н. М. Бокий // Матеріали конференції “Реабілітовані історією. Центральна Україна. 1917 – 1991 роки”. – Кіровоград, 1997. – С. 36 – 40.
42. **Бокий Н. М.** Слісаветградщина: епізод з часів Гетьманату / Н. М. Бокий // Наукові записки з історії України. Збірник статей. Вип. 7. – Київ, 1998. – С. 133 – 136.
43. **Бокий Н. М.** Давні проблеми історії скіфів дніпровського Правобережжя / Н. М. Бокий // Наукові записки з історії України. Збірник статей. Вип. 8. – К., 2001. – С. 3 – 9.

44. **Бокій Н. М.** Середньовічна пам'ятка біля с. Торговиця на Кіровоградщині / Н. М. Бокій, І. А. Козир // Археологічні відкриття в Україні 2000 – 2001. Збірка наукових праць. – К.: ІА НАНУ, 2002. – С. 90 – 93.
45. **Бокій Н. М.** До історії колективізації на Правобережній Україні (сучасна Кіровоградщина) / Н. М. Бокій // Держава та армія. – 2003. – №493. – С. 56 – 63.
46. **Бокій Н. М.** Курган раннього залізного віку біля с. Івангород на Кіровоградщині / Н. М. Бокій // Від Кіммерії до Сарматії. Матеріали Міжнародної наукової конференції “60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ”. – К., 2004. – С. 15 – 17.
47. **Бокій Н. М.** З історії колективізації на Рівненщині: 40-50 роки ХХ ст. / Н. М. Бокій // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 292 – 295.
48. **Бокій Н. М.** Пам'ятки черняхівської культури на пограниччі степу та лісостепу дніпровського Правобережжя (за матеріалами Кіровоградщини) / Н. М. Бокій, І. А. Козир // Наукові записки з історії України. Збірник статей. Вип. 8. – Кіровоград, 2005. – С. 30 – 45.
49. **Бокій Н. М.** Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) / Н. М. Бокій, І. А. Козир // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 41 – 83.
50. **Бокій Н. М.** До питання Руху опору на Кіровоградщині (1941 – 1943 рр.) / Н. М. Бокій, І. А. Козир // Сторінки воєнної історії України. – Збірник наукових статей. Вип. 9. Ч. 2. – К., 2005. – С. 359 – 370.
51. **Бокій Н. М.** Населення Центральної України в умовах окупації 1941 – 1944 рр. (за матеріалами Кіровоградщини) / Н. М. Бокій, О. А. Житков, І. А. Козир // Вісник національного університету „Львівська політехніка” Держава та армія. – 2005 – № 5 – 6. (541) – С. 58 – 64.
52. **Бокій Н. М.** 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиця на Кіровоградщині / Н. М. Бокій, І. А. Козир, Т. Д. Позивай // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – С. 4 – 18.
53. **Бокій Н. М.** Особливості національно-визвольної боротьби 1941 – 1945 рр. у Центральноукраїнському регіоні (за матеріалами Кіровоградщини) / Н. М. Бокій, О. А. Житков, І. А. Козир // Друга світова війна і доля народів України. Тези доповідей. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 24 – 26.
54. **Бокій Н. М.** Золотоординське м. Торговиця на Південному Бузі: етнокультурні особливості / Н. М. Бокій, І. А. Козир // Гуржівські історичні читання: Збірник наукових праць. – К.: Ін-т історії України; Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2007. – С. 101 – 105.
55. **Бокій Н. М.** З історії благодійництва на Єлисаветградщині (друга половина XVIII – початок ХХ ст.) / Н. М. Бокій, І. А. Козир // Наукові записки. Серія: історичні науки. Вип. 10. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – С. 28 – 33.
56. **Бокій Н. М.** Матеріали до портретів діячів ОУН – УПА Кіровоградщини (1941 – 1943 роки) / Н. М. Бокій // Наукові записки. Серія: історичні науки. Вип. 11. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – С. 111 – 117.
57. **Бокій Н. М.** Колективізація в західноукраїнському селі в 40 – 50-х рр. (за матеріалами Костопільщини) // Гуржівські читання: Збірник наукових праць. – К.: Ін-т історії України; Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2007. – С. 228 – 232.
58. **Бокій Н. М.** Примусова колективізація, як головна передумова голодомору 1932 – 1933 років в Україні (за матеріалами Кіровоградщини) / Н. М. Бокій // Пам'яті невинних жертв. Матеріали Міжнародної наукової конференції істориків “Голодомор в Україні в 1932 – 1933 рр.”. Будапешт, грудень 2003 р. – Будапешт, 2007. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/ukran/011_ukran_11.htm.
59. **Босий О.** Дослідник степової України / О. Босий, Л. Боса // Народна творчість та етнографія. – 2005. – №3. – С. 105 – 109.
60. **Галанина Л. К.** Еще раз о парадных акинаках из Мельгуновского и Келермесского курганов // Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана). Тезисы докладов. – Кіровоград, 1988. – С. 6 – 8.
61. **Горбул Г. П.** О скифских стелах Кировоградского краеведческого музея / Г. П. Горбул, Н. М. Бокій // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. – Кіровоград, 1987. – С. 48 – 50.
62. **Гошкевич В. И.** Клады и древности Херсонской губернии. Кн. 1 / В. И. Гошкевич. – Херсон: Типография ЮГА, 1903. – 225 с.
63. **Древняя** история Днепровского Правобережья. Сборник научных статей. Вип. 1. – Кіровоград, 1988. – 89 с.

64. *Императорская* Археологическая Комиссия. (1859–1917). К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия / Ред. Г. В. Длужневская, А. Е. Мусин (науч. ред.-сост.), Е. Н. Носов (отв. ред.), И. Л. Тихонов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2009. – 1312 с.
65. *Історія* міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
66. *Киммерийці* и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. – Кировоград, 1987. – Ч. 1. – 93 с.; Ч. 2. – 94 с.
67. *Кіровоградський* краєзнавчий музей. Путівник. – Дніпропетровськ: Промінь, 1969. – 104 с.
68. *Козырь И. А.* Сарматское погребение у с. Губовка на Кировоградщине / И. А. Козырь // Древняя история Днепровского Правобережья. – Кировоград, 1988. – С. 50 – 54.
69. *Козир І. А.* Дослідження Світловодського ґрунтового могильника в 1989 р. / І. А. Козир // Міжвузівська студентська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. – Кировоград, 1989. – С. 9 – 10.
70. *Кузнецова Т. М.* О символике изображений на ножнах меча из Литого кургана // Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – С. 8 – 10.
71. *Миллер Г. Ф.* Изъяснение о некоторых древностях, в могилах найденных / Г. Ф. Миллер // Ежемесячные сочинения и известия об ученых делах. – 1764. – Декабрь. – С. 480 – 515.
72. *Міжвузівська* студентська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. – Кировоград, 1989. – 133 с.
73. *Міжвузівська* наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. – Кировоград, 1990. – 103 с.
74. *Могилев О. Д.* Поховання скіфського вершника на р. Синюха / О. Д. Могилев, Н. М. Бокій // Археологія. – 2016 – № 3. – С. 76 – 88.
75. *Мозолевський Б. М.* “Кімерійці та скіфи”, семінар, присвячений пам’яті О. І. Тереножкина / Б. М. Мозолевський, Н. М. Бокій // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 154 – 155.
76. *Нінель Михайлівна Бокій.* Людина. Вчений. Педагог. – К., 2009. – 23 с.
77. *ОАК за 1889 год.* – СПб., 1892. – С. 29 – 35.
78. *Особова* справа доцента кафедри історії України Н. М. Бокій // Архів Центральноукраїнського державного педагогічного університету.
79. *Пам’яті* Нінелі Михайлівни Бокій // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 114 – 115.
80. *Панченко К.* Скіфська проблематика в дослідженнях Н. М. Бокій / К. Панченко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – Кировоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – 223 с.
81. *Первая* Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана 1763 – 1988 гг.). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – 44 с.
82. *Печериця Т. В.* Визначний українознавець П. З. Рябков (1848 – 1926). / Печериця Т. В. – Кировоград: “Імекс”, 2003. – 116 с.
83. *Придик Е.* Мельгуновский клад 1763 года / Е. Придик // МАР. – 1911. – № 31. – 24 с.
84. *Проблеми* вивчення краєзнавства у вищій школі. Матеріали республіканського “круглого столу”. – Кировоград, 1990. – 92 с.
85. *Служіння* науці та людям // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип. 12. – Кировоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. – С. 288 – 290.
86. *Спицин А. А.* Мельгуновский курган / А. А. Спицин // ЗРАО. – 1901. – Т. XII. – Вып. I – II. – С. 270 – 277.
87. *Телегін Д. Я.* Дерев’янське поселення і могильник епохи міді – звіт за розкопки 1964 – 1967 рр. / Д. Я. Телегін // Науковий архів ІА НАНУ. – 1964 – 67/4. – 51 с.
88. *Тереножкин А. И.* Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки Ново-Георгиевска в 1956 г. / А. И. Тереножкин // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1959. – Вып. 8. – С. 3 – 12.
89. *Тереножкин А. И.* Скифские курганы Никопольщины / А. И. Тереножкин, В. А. Ильинская, Е. В. Черненко, Б. Н. Мозолевский // Скифские древности. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 113 – 186.
90. *Тупчієнко М. П.* Археологічні дослідження Н. М. Бокій на Кировоградщині / М. П. Тупчієнко // Історія та біографістика. – 2015. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-1/16.pdf>.
91. *Черненко Е. В.* Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья / Е. В. Черненко, С. С. Бессонова, Ю. В. Болтрик, С. В. Полин, С. А. Скорый, Н. М. Бокій, Ю. С. Гребенников. – К.: Наукова думка, 1986. – 368 с.

92. **Черненко Е. В.** У истоков отечественной археологии / Е. В. Черненко // Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – С. 1 – 2.
93. **Чорний О. В.** Нінель Михайлівна Бокій – дослідник Мельгуновського кургану / О. В. Чорний // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип. 12. – Кировоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 73 – 79.
94. **Bokii N. A.** Golden Horde Complex in Podolia / N. Bokii, I. Kozyr, T. Pozywei // Islamic Art and Architecture in the European Periphery. – Wiesbaden, 2008. – S. 45 – 48.
95. **Bokoj N. M.** Nomad harcos csalad 10. szazadi sirjai az Ingul folyo völgyeben / N. M. Bokoj, Sz. A. Pletnyova // Archaeological Ertesito. – 1989. – № 116. – Ol. 77 – 110.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

И. А. Козырь

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

Н. М. БОКІЙ – ОСНОВАТЕЛЬ СИСТЕМНИХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА КИРОВОГРАДЩИНЕ

В статье освещается научная биография известного украинского археолога Нинель Михайловны Бокий (1937 – 2008 гг.). Проанализирован вклад исследовательницы в организацию системного археологического изучения Кировоградщины во время работы в областном краеведческом музее и в Кировоградском (теперь – Центральноукраинском) государственном педагогическом университете, ее роль в создании университетской археологической экспедиции. Акцентируется внимание на результатах научных исследований Н. М. Бокий, дается перечень ее выдающихся научных открытий, которые вошли в “золотой фонд” отечественной археологии.

Ключевые слова: *Нинель Михайловна Бокий, археологические исследования, скифоведение, Мельгуновский курган, Светловодский грунтовой могильник, поселение и могильник у с. Заломы, погребение древних венгров у с. Субботцы, Торговицкий археологический комплекс золотоордынского времени.*

I. A. Kozyr

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

NINEL BOKII, THE FOUNDER OF SYSTEMIC ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN KIROVOHRAD REGION

The article deals with the scientific record of the well-known Ukrainian archaeologist Ninel Mykhailivna Bokii (1937 – 2008). The author has analysed her contribution to the organisation of the systemic archaeological research in the Kirovohrad Region while she worked at the local history museum and Kirovohrad (now Central Ukrainian) State Pedagogical University as well as her role in establishment of the University archaeological expedition. The results of the Ninel Bokii’s scientific research have been highlighted and listed as a constituent part of the national “gold fund” of archaeology. The main interest of Ninel Bokii’s scientific activities was the Scythian archaeology of the steppe and forest-steppe on the Dnieper’s right bank. She excavated over 180 Scythian monuments and introduced them into scientific circulation. Among them there are Svitlovodsk Scythian burial ground, settlement and burial ground near Zalomy village, completed excavations of the famous Melgunov mound. She also studied the burial places of ancient Hungarians near Subottsi village and Torhovytisia archaeological complex of the Golden Horde period.

Keywords: *Ninel Mykhailivna Bokii, archaeological research, Scythian studies, Melgunov mound, Svitlovodsk Scythian burial ground, settlement and burial ground near Zalomy village, burial places of ancient Hungarians near Subottsi village, Torhovytisia archaeological complex.*

REFERENCES

- Bezverkha V.** Arkheolohichni rozkopky N. M. Bokiy na Kirovohradshchyni (1966 – 1978 rr.) / V. Bezverkha // Mizh Buhom i Dniprom. Naukovo-kraeyznavchyy visnyk Tsentral'noyi Ukrainy. – Kropyvnyts'kyu: Tsentral'no-Ukrayins'ke vydavnytstvo, 2017. – S. 229 – 235.
- Bokiy N. M.** Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh v Kirovogradskoy obl., provedennykh KKM v 1966 g. / N. M. Bokiy // Naukoviy arkhiv IA NAN Ukraïni. – 1966/85. – 4 s.

3. **Bokiy N. M.** Okhrannyye raboty v Kirovogradskoy oblasti / N. M. Bokiy // Arkheologicheskiye issledovaniya na Ukraine 1965 – 1966 gg. – K.: Naukova dumka, 1967. – S. 110 – 114.
4. **Bokiy N. M.** Novyye nakhodki na Kirovogradshchine / N. M. Bokiy // Arkheologicheskiye issledovaniya na Ukraine v 1967 g. – K.: Naukova dumka, 1968. – S.121 – 125.
5. **Bokiy N. M.** Arkheologicheskiye raboty na Kirovogradshchine v 1968 g. / N. M. Bokiy // Arkheologicheskiye issledovaniya na Ukraine v 1968 g. Vyp. III. – K.: Naukova dumka, 1971.
6. **Bokiy N. M.** Skifskiy kurgan u s. Mederovo / N. M. Bokiy // Sovetskaya arkheologiya. – 1974. – №4. – S. 264 – 271.
7. **Bokiy N. M.** Arkheologicheskiye issledovaniya v bassejne r. Sinyukhi / N. M. Bokiy // 150 let. Odesskomu arkheologicheskomu muzeyu AN USSR: Tezisy dokladov yubileyroy konferentsii. – K.: Naukova dumka, 1975. – S. 91 – 92.
8. **Bokiy N. M.** Otchet Kirovogradskogo krayevedcheskogo muzeya o raskopkakh v g.Aleksandrii i g.Svetlovodske i v s.Podvysokoye Novoarkhangel'skogo rayona Kirovogradskoy obl. / N. M. Bokiy // Naukoviy arkhiv IA NAN Ukraïni. – 1976/144. – 11 s.
9. **Bokiy N. M.** Otchet Kirovogradskogo krayevedcheskogo muzeya o raskopkakh v s. Dymino Novoukrainskogo rayona, v g. Novoukrainske, v s. Aleksandrovke Dolinskogo rayona, v s. Oleshki Ol'shanskogo rayona Kirovogradskoy obl. v 1976 g. / N. M. Bokiy // Naukoviy arkhiv IA NAN Ukraïni. – 1976/150. – 9 s.
10. **Bokiy N. M.** Skifskiy kurgany v bassejne r. Bol'shaya Vys' na Kirovogradshchine / N. M. Bokiy // Skify i sarmaty. – K.: Naukova dumka, 1977. – S. 200 – 207.
11. **Bokiy N. M.** Pamyatniki srubnogo vremeni na pogranich'ye stepi i lesostepi na pravoberezh'ye Dnepra / N. M. Bokiy // Problemy epokhi bronzy yuga Vostochnoy Yevropy // Tezisy dokladov konferentsii. – Donetsk, 1979. – S. 90 – 92.
12. **Bokiy N. M.** Skifskiy period na pogranich'i stepi i lesostepi v Dneprovskom Pravoberezh'ye: dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.06 “Arkheologiya” / N. M. Bokiy. – K., 1979. – 241 s.
13. **Bokiy N. M.** Skifskiy period na pogranich'i stepi i lesostepi v Dneprovskom Pravoberezh'ye. Avtoreferat diss. kand. ist. nauk / N. M. Bokiy. – K., 1979. – 17 s.
14. **Bokiy N. M.** Pozdneskifskiy beskurgannyi mogil'nik u g. Svetlovodska / N. M. Bokiy // Arkheologicheskiye issledovaniya na Ukraine v 1978 – 1979 gg. Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkheologii AN USSR. – Dnepropetrovsk, 1980. – S.101.
15. **Bokiy N. M.** Mogila kimmeriytskogo vsadnika u sela Checheliyevka Kirovogradskoy oblasti / N. M. Bokiy, G. P. Gorbul // Sovetskaya arkheologiya. – 1985. – №4. – S. 224 – 228.
16. **Bokiy N. M.** Greko-varvarskiye svyazi v Prichernomorskom regione (po materialam pravoberezhnodneprovskogo pogranich'ya stepi i lesostepi VII – III vv. do n.e. / N. M. Bokiy // Mezhdunarodnyye otnosheniya v bassejne Chernogo morya v drevnosti i sredniye veka. Mezhdunarodnyy sbornik nauchnykh trudov. – Rostov-na-Donu, 1986. – S. 3 – 14.
17. **Bokiy N. M.** Gruntovoy mogil'nik u s. Zalomy / N. M. Bokiy // Kimmeriytsy i skify. Tezisy dokladov Vsesoyuznogo seminaru, posvyashchennogo pamyati A. I. Terenozhkina. – Kirovograd, 1987. – CH. 1. – S. 22 – 24.
18. **Bokiy N. M.** Zakhroneniye sem'i voyna-kochevnika KH v. v bassejne Ingula / N. M. Bokiy, S. A. Pletneva // Sovetskaya arkheologiya. – 1988. – № 2. – S. 99 – 115.
19. **Bokiy N. M.** Istoriya issledovaniya Mel'gunovskogo kurgana / N. M. Bokiy, L. V. Avksent'yeva // Pervaya Pravoberezhnaya krayevedcheskaya konferentsiya (225 let so vremeni issledovaniya Mel'gunovskogo kurgana). Tezisy dokladov. – Kirovograd, 1988. – S. 3 – 5.
20. **Bokiy N. M.** Bolgarskiye poseleniya na Kirovogradshchine / N. M. Bokiy, G. P. Gorbul // Pervaya Pravoberezhnaya krayevedcheskaya konferentsiya (225 let so vremeni issledovaniya Mel'gunovskogo kurgana 1763 – 1988 gg.). Tezisy dokladov. – Kirovograd, 1988. – S. 43 – 45.
21. **Bokiy N. M.** Drevneysheye proshloye g. Kirovograda / N. M. Bokiy, G. P. Gorbul // Drevnyaya istoriya Dneprovskogo pravoberezh'ya. Vyp. 1. – Kirovograd, 1988. – S. 31 – 38.
22. **Bokiy N. M.** Rimskiy import v Severnom Prichernomor'ye v I – IV vv. (po materialam pravoberezhnodneprovskogo pogranich'ya stepi i lesostepi) / N. M. Bokiy // Torgovlya i moreplavaniye v bassejne Chernogo morya v drevnosti i sredniye veka. – Rostov – na – Donu: RGPI, 1988. – S. 51 – 57.
23. **Bokiy N. M.** K voprosu o mezhdunarodnykh kontaktakh sarmatskikh plemen Dneprovskogo pravoberezh'ya (I – IV vv. n.e.) / N. M. Bokiy, I. A. Kozyr' // Tezisy dokladov oblastnoy konferentsii “Problemy skifo-sarmatskoy arkheologii Severnogo Prichernomor'ya”, posvyashchennoy 90-letiyu so dnya rozhdeniya professora B. N. Grakova. – Zaporozh'ye, 1989. – S. 18 – 19.
24. **Bokiy N. M.** Kochevniki X – XI vv. na pogranich'i stepi i lesostepi Dneprovskogo Pravoberezh'ya / N. M. Bokiy // Mezhdunarodnyye otnosheniya v bassejne Chernogo morya v drevnosti i Sredniye veka (tezisy dokladov V oblastnogo seminaru). – Rostov-na-Donu, 1990.

25. **Bokiy N. M.** Yeshche raz ob êksampeye i skifakh – pakharyakh / N. M. Bokiy // Drevneyshiye obshchnosti zemledel'tsev i skotovodov Severnogo Prichernomor'ya (V tys. do n.e – V v.n.e). Materialy mezhdunarodnoy konferentsii. Kishinev 10 – 14 dekabrya 1990 g. – Kiyev, 1991. – S. 168 – 169.
26. **Bokiy N. M.** Kimmeriyskiye zakhoroneniya na Kirovogradshchine / N. M. Bokiy, G. P. Gorbul, V. V. Otroshchenko // Sovetskaya arkheologiya. – 1991 – № 1. – S. 173 – 183.
27. **Bokiy N. M.** Mel'gunovskiy kurgan – dosledovaniye i versii / N. M. Bokiy // Kimmeriytsy i skify. Tezisy dokladov Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy pamyati A. I. Terenozhkina. – Melitopol', 1992. – S. 13 – 14.
28. **Bokiy N. M.** Ranneskiyskiy kurgan na Dneprovskom Pravoberezh'ye / N. M. Bokiy, V. S. Ol'khovskiy // Rossiyskaya arkheologiya. – 1994. – № 2. – S. 151. – 163.
29. **Bokiy N.** Novoye o Mel'gunovskom kurgane / N. M. Bokiy, A. D. Mogilov // Naukoví zapiski KDPU. Seriya: Ístorichní nauki. Vip. 21: Aktual'ní problemi arkheologíi ta ístoríi' rann'ogo zalíznogo víku.– Kírovograd : KDPU ím. V. Vinnichenka, 2014. – S. 26 – 51.
30. **Bokiy N. M.** Novi pam'yatky skifs'koho zvirynoho stylu z Kirovogradshchyny / N. M. Bokiy // Arkheolohiya. – 1970. – T.23. – S. 182 – 189.
31. **Bokiy N. M.** Rozkopky skifs'kykh kurhaniv v baseynakh rik Synyukhy i Tyasmyna / N. M. Bokiy // Materialy KHIII konferentsiyi Instytutu arkheolohiyi AN URSS. – K.: Naukova dumka, 1972. – S. 191 – 193.
32. **Bokiy N. M.** Rozkopky na Kirovogradshchyni / N. M. Bokiy // Arkheolohichni doslidzhennya na Ukrainy v 1969 r. Vyp. IV. – K.: Naukova dumka, 1972. – S.131 – 135.
33. **Bokiy N. M.** Rozkopky kurhaniv u verkhiv'yakh baseynu Tyasmyna / N. M. Bokiy // Arkheolohiya. – 1977. – № 22. – S. 65 – 73.
34. **Bokiy N. M.** Skifs'ki kurhany baseynu r. Synyukhy (VII – III st. do n.e.) / N. M. Bokiy // Tezy dopovidey VI Podil's'koyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi. – Kam'yanets'-Podil's'kyy: Dunayevets'ka ray. drukarnya , 1985. – S. 26 – 27.
35. **Bokiy N. M.** Pam'yatky yamnoyi kul'tury mezhyrichchya Pivdennoho Buhu i Synyukhy / N. M. Bokiy // VII Podil's'ka istoryko-krayeznavcha konferentsiya: tezy dopovidey. – Kam'yanets'-Podil's'kyy: Dunayevets'ka ray. drukarnya, 1987. – S. 15.
36. **Bokiy N. M.** Nalahodzhennya uchniv's'koyi roboty z arkheolohichnoho krayeznavstva v shkoli / N. M. Bokiy // Problemy vyvchennya krayeznavstva u vshchiy shkoli. Materialy respublikans'koho “kruhloho stolu”. – Kirovohrad, 1990. – S. 46 – 48.
37. **Bokiy N. M.** Znakhidky skifs'koyi zbroyi z Kirovogradshchyny / N. M. Bokiy // Naukovi zapysky z istoriyi Ukrainy. Vyp. II. – Kirovohrad, 1993. – S. 87 – 92.
38. **Bokiy N. M.** Do dzherel istoriyi krayu. Z naydavnishykh chasiv do kintsya XVIII st. / N. M. Bokiy, O. D. Braychenko, L. V. Kutsenko. – Kirovohrad, 1994. – 186 s.
39. **Bokiy N. M.** Skifs'ki pam'yatky baseynu r. Synyukhy / N. M. Bokiy // Naukovi zapysky z istoriyi Ukrainy. Vyp. 3. – Kirovohrad: Kirovohrads'kyy derzhavnyy pedahohichnyy instytut, 1994. – S. 107 – 114.
40. **Bokiy N. M.** “Skifs'ki” typy ornamentiv na sarmats'komu posudi / N. M. Bokiy, I. A. Kozyr // Naukovi zapysky z istoriyi Ukrainy. Zbirnyk statey. Vyp. 5. – Kirovohrad, 1996. – S. 45 – 51.
41. **Bokiy N. M.** Represiyi proty uchasnykiv natsional'no-vyzvol'nykh zmahan': 20 – 30 roky / N. M. Bokiy // Materialy konferentsiyi “Reabilitovani istoriyeyu. Tsentral'na Ukraina. 1917 – 1991 roky”. – Kirovohrad, 1997. – S. 36 – 40.
42. **Bokiy N. M.** Yelysavethradshchyna: epizod z chasiv Het'manatu / N. M. Bokiy // Naukovi zapysky z istoriyi Ukrainy. Zbirnyk statey. Vyp. 7. – Kyiv, 1998. – S. 133 – 136.
43. **Bokiy N. M.** Davni problemy istoriyi skifiv dniprovs'koho Pravoberezhzhya / N. M. Bokiy // Naukovi zapysky z istoriyi Ukrainy. Zbirnyk statey. Vyp. 8. – K., 2001. – S. 3 – 9.
44. **Bokiy N. M.** Seredn'ovichna pam'yatka bilya s. Torhovitsya na Kirovogradshchyni / N. M. Bokiy, I.A. Kozyr // Arkheolohichni vidkryttya v Ukraini 2000 – 2001. Zbirka naukovykh prats'. – K.: IA NANU, 2002. – S.90 – 93.
45. **Bokiy N. M.** Do istoriyi kolektyvizatsiyi na Pravoberezhniy Ukraini (suchasna Kirovogradshchyna) / N. M. Bokiy // Derzhava ta armiya. – 2003. – № 493. – S. 56 – 63.
46. **Bokiy N. M.** Kurhan rann'oho zalíznogo víku bilya s. Ivanhorod na Kirovogradshchyni / N. M. Bokiy // Vid Kimmeriyi do Sarmatyi. Materialy Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi “60 rokiv Viddilu skifo-sarmats'koyi arkheolohiyi IA NANU”. – K., 2004. – S. 15 – 17.
47. **Bokiy N. M.** Z istoriyi kolektyvizatsiyi na Rivnenshchyni: 40-50 roky XX st. / N. M. Bokiy // Ukrainy's'kyy selyanyn. – 2004. – Vyp. 8. – S. 292 – 295.
48. **Bokiy N. M.** Pam'yatky chernyakhiv's'koyi kul'tury na pohranychchi stepu ta lisostepu dniprovs'koho Pravoberezhzhya (za materialamy Kirovogradshchyny) / N. M. Bokiy, I. A. Kozyr // Naukovi zapysky z istoriyi Ukrainy. Zbirnyk statey. Vyp. 8. – Kirovohrad, 2005. – S. 30 – 45.

49. **Bokiy N. M.** Kompleks zolotoordyns'koho chasu bila s. Torhovytysya na Kirovohradshchyni (poperednya publikatsiya) / N. M. Bokiy, I. A. Kozyr // Syn'ovods'ka problema u novitnikh doslidzhennyakh. – K., 2005. – S. 41 – 83.
50. **Bokiy N. M.** Do pytannya Rukhu oporu na Kirovohradshchyni (1941 – 1943 rr.) / N. M. Bokiy, I. A. Kozyr // Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny. – Zbirnyk naukovykh statey. Vyp. 9. CH. 2. – K., 2005. – S. 359 – 370.
51. **Bokiy N. M.** Naselennya Tsentral'noyi Ukrayiny v umovakh okupatsiyi 1941 – 1944 rr. (za materialamy Kirovohradshchyny) / N. M. Bokiy, O. A. Zhytkov, I. A. Kozyr // Visnyk natsional'noho universytetu „L'vivs'ka politehnika” Derzhava ta armiya. – 2005 – № 5 – 6. (541) – S. 58 – 64.
52. **Bokiy N. M.** 10 rokiv arkeolohichnykh doslidzhen' zolotoordyns'koyi pam'yatky bila s. Torhovytysya na Kirovohradshchyni / N. M. Bokiy, I. A. Kozyr, T. D. Pozyvay // Pivnichne Prychornomor'ya i Krym u dobu seredn'ovichchya (KHIV – KHVI st.). – Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2006. – S. 4 – 18.
53. **Bokiy N. M.** Osoblyvosti natsional'no-vyzvol'noyi borot'by 1941 – 1945 rr. u Tsentral'noukrayins'komu rehioni (za materialamy Kirovohradshchyny) / N. M. Bokiy, O. A. Zhytkov, I. A. Kozyr // Druha svitova viyna i dolya narodiv Ukrayiny. Tezy dopovidey. – K.: Zovnishtorhvydav, 2007. – S. 24 – 26.
54. **Bokiy N. M.** Zolotoordyns'ke m. Torhovytysya na Pivdennomu Buzi: etnokul'turni osoblyvosti / N. M. Bokiy, I. A. Kozyr // Hurzhiyivs'ki istorychni chytannya: Zbirnyk naukovykh prats'. – K.: In-t istoriyi Ukrayiny; Cherkasy: Cherkas'kyy nats. un-t im. B. Khmel'nyts'koho, 2007. – S. 101 – 105.
55. **Bokiy N. M.** Z istoriyi blahodiynyts'tva na Yelysavethradshchyni (druha polovyna XVIII – pochatok XX st.) / N. M. Bokiy, I. A. Kozyr // Naukovi zapysky. Seriya: istorychni nauky. Vyp. 10. – Kirovohrad: KDPU im. V. Vynnychenka, 2007. – S. 28 – 33.
56. **Bokiy N. M.** Materialy do portretiv diyachiv OUN – UPA Kirovohradshchyny (1941 – 1943 roky) / N. M. Bokiy // Naukovi zapysky. Seriya: istorychni nauky. Vyp. 11. – Kirovohrad: KDPU im. V. Vynnychenka, 2007. – S. 111 – 117.
57. **Bokiy N. M.** Kolektyvizatsiya v zakhidnoukrayins'komu seli v 40 – 50-kh rr. (za materialamy Kostopil'shchyny) / N. M. Bokiy // Hurzhiyivs'ki chytannya: Zbirnyk naukovykh prats'. – K.: In-t istoriyi Ukrayiny; Cherkasy: Cherkas'kyy nats. un-t im. B. Khmel'nyts'koho, 2007. – S. 228 – 232.
58. **Bokiy N. M.** Prymusova kolektyvizatsiya, yak holovna peredumova holodomoru 1932 – 1933 rokiv v Ukrayini (za materialamy Kirovohradshchyny) / N. M. Bokiy // Pam'yati nevyynykh zhertv. Materialy Mizhnarodnoyi naukoyi konferentsiyi istorykiv “Holodomor v Ukrayini v 1932 – 1933 rr.”. Budapesht, hruden' 2003 r. – Budapesht, 2007. [Elektron. resurs] – Rezhym dostupu: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emeleke_re/pages/ukran/011_ukran_11.htm.
59. **Bosyy O.** Doslidnyk stepovoyi Ukrayiny / O. Bosyy, L. Bosa // Narodna tvorchtiv' ta etnohrafyia. – 2005. – №3. – S. 105 – 109.
60. **Galanina L. K.** Yeshche raz o paradnykh akinakakh iz Mel'gunovskogo i Kelermesskogo kurganov / L. K. Galanina // Pervaya Pravoberezhnaya krayevedcheskaya konferentsiya (225 let so vremeni issledovaniya Mel'gunovskogo kurgana). Tezisy dokladov. – Kirovograd, 1988. – S. 6 – 8.
61. **Gorbul G. P.** O skifskikh stelakh Kirovogradskogo krayevedcheskogo muzeya / G. P. Gorbul, N. M. Bokiy // Kimmeriytsy i skify. Tezisy dokladov Vsesoyuznogo seminaru, posvyashchennogo pamyati A. I. Terenozhkina. – Kirovograd, 1987. – S. 48 – 50.
62. **Goshkevich V. I.** Klady i drevnosti Khersonskoy gubernii. Kn. 1 /V. I. Goshkevich. – Kherson: Tipografiya YUGA, 1903. – 225 s.
63. **Drevnyaya** istoriya Dneprovskogo Pravoberezh'ya. Sbornik nauchnykh statey. Vyp. 1. – Kirovograd, 1988. – 89 s.
64. **Imperatorskaya** Arkheologicheskaya Komissiya. (1859–1917). K 150-letiyu so dnya osnovaniya. U istokov otechestvennoy arkheologii i okhrany kul'turnogo naslediya / Red. G. V. Dluzhnevskaya, A. Ye. Musin (nauch. red.-sost.), Ye. N. Nosov (otv. red.), I. L. Tikhonov. – SPb.: Dmitriy Bulanin, 2009. – 1312 s.
65. **Istoriya** mist i sil Ukrayins'koyi RSR. Kirovohrads'ka oblast' – K.: Holov. red. URE AN URSR, 1972. – 816 s.
66. **Kimmeriytsy** i skify. Tezisy dokladov Vsesoyuznogo seminaru, posvyashchennogo pamyati A. I. Terenozhkina. – Kirovograd, 1987. – CH. 1. – 93 s.; CH. 2. – 94 s.
67. **Kirovohrads'kyy** krayeznavchyy muzey. Putivnyk. – Dnipropetrovs'k: Promin', 1969. – 104 s.
68. **Kozyr' I. A.** Sarmatskoye pogrebeniye u s. Gubovka na Kirovogradshchine / I. A. Kozyr' // Drevnyaya istoriya Dneprovskogo Pravoberezh'ya. – Kirovograd, 1988. – S. 50 – 54.
69. **Kozyr' I. A.** Doslidzhennya Svitlovods'koho gruntovoho mohyl'nyka v 1989 r. / I. A. Kozyr' // Mizhvuzivs'ka students'ka konferentsiya z istorychnoho krayeznavstva. Tezy dopovidey. – Kirovograd, 1989. – S. 9 – 10.

70. **Kuznetsova T. M.** O simbolike izobrazheniy na nozhnakh mecha iz Litogo kurgana // Pervaya Pravoberezhnaya krayevedcheskaya konferentsiya (225 let so vremeni issledovaniya Mel'gunovskogo kurgana). Tezisy dokladov. – Kirovograd, 1988. – S. 8 – 10.
71. **Miller G. F.** Iz'yasneniye o nekotorykh drevnostyakh, v mogilakh naydennykh / G. F. Miller // Yezhemesyachnyye sochineniya i izvestiya ob uchenykh delakh. – 1764. – Dekabr'. – S. 480 – 515.
72. **Mizhvuziv'ska** students'ka naukova konferentsiya z istorychnoho krayeznavstva. Tezy dopovidey. – Kirovograd, 1989. – 133 s.
73. **Mizhvuziv'ska** naukova konferentsiya z istorychnoho krayeznavstva. Tezy dopovidey. – Kirovograd, 1990. – 103 s.
74. **Mohylov O. D.** Pokhovannya skifs'koho vershnyka na r. Synyukha / O. D. Mohylov, N. M. Bokiyy // Arkheolohiya. – 2016 – № 3. – S. 76 – 88.
75. **Mozolevs'kyy B. M.** “Kimeriytsi ta skify”, seminar, prysvyacheny pam'yati O. I. Terenozhkina / B. M. Mozolevs'kyy, N. M. Bokiyy // Arkheolohiya. – 1989. – № 2. – S. 154 – 155.
76. **Ninel' Mykhaylivna Bokiyy.** Lyudyna. Vchenyy. Pedahoh. – K., 2009. – 23 s.
77. **OAK** za 1889 god. – SPb., 1892. – S.29 – 35.
78. **Osobova** sprava dotsenta kafedry istoriyi Ukrayiny N. M. Bokiyy // Arkhiv Tsentral'noukrayins'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu.
79. **Pam'yati** Nineli Mykhaylivny Bokiyy // Arkheolohiya. – 2008. – № 4. – S.114 – 115.
80. **Panchenko K.** Skifs'ka problematyka v doslidzhennyakh N. M. Bokiyy / K. Panchenko // Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky. – Vypusk 21: Aktual'ni problemy arkheolohiyi ta istoriyi rann'oho zaliznoho viku. – Kirovograd: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2014. – 223 s.
81. **Pervaya** Pravoberezhnaya krayevedcheskaya konferentsiya (225 let so vremeni issledovaniya Mel'gunovskogo kurgana 1763 – 1988 gg.). Tezisy dokladov. – Kirovograd, 1988. – 44 s.
82. **Pecherytsya T. V.** Vyznachnyy ukrayinoznavets' P. Z. Ryabkov (1848 – 1926) / T. V. Pecherytsya – Kirovograd: “Imeks”, 2003. – 116 s.
83. **Pridik Ye.** Mel'gunovskiy klad 1763 goda / Ye. Pridik // MAR. – 1911. – № 31. – 24 s.
84. **Problemy** vyvchennya krayeznavstva u vyshchiy shkoli. Materialy respublikans'koho “kruhloho stolu”. – Kirovograd, 1990. – 92 s.
85. **Sluzhinnya** nautsi ta lyudyam // Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky. – Vyp. 12. – Kirovograd: KDPU im. V. Vynnychenka, 2008. – S. 288 – 290.
86. **Spitsin A. A.** Mel'gunovskiy kurgan / A. A. Spitsin // ZRAO. – 1901. – T.XII. – Vyp. I – II. – S. 270 – 277.
87. **Telehin D. YA.** Dereyivs'ke poselennya i mohyl'nyk epokhy midi – zvit za rozkopky 1964 – 1967 rr. / D. YA. Telehin // Naukovyy arkhiv IA NANU. – 1964 – 67/4. – 51 s.
88. **Terenzhkin A. I.** Kompleksnaya ekspeditsiya na Kremenchugskoy GES i raskopki Novo-Georgiyevska v 1956 g. / A. I. Terenzhkin // Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologi AN USSR. – 1959. – Vyp. 8. – S. 3 – 12.
89. **Terenzhkin A. I.** Skifskiy kurgany Nikopol'shchiny / A. I. Terenzhkin, V. A. Il'inskaya, Ye. V. Chernenko, B. N. Mozolevskiy // Skifskiy drevnosti. – K.: Naukova dumka, 1973. – S. 113 – 186.
90. **Tupchiyenko M. P.** Arkheolohichni doslidzhennya N. M. Bokiyy na Kirovogradshchyni / M. P. Tupchiyenko // Istoryiya ta biohrafistyka. – 2015. – № 1 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-1/16.pdf>.
91. **Chernenko Ye. V.** Skifskiy pogrebal'nyye pamyatniki stepey Severnogo Prichernomor'ya / Ye. V. Chernenko, S. S. Bessonova, YU. V. Boltrik, S. V. Polin, S. A. Skoryy, N. M. Bokiyy, YU. S. Grebennikov. – K.: Naukova dumka, 1986. – 368 s.
92. **Chernenko Ye. V.** U istokov otechestvennoy arkheologi / Ye. V. Chernenko // Pervaya Pravoberezhnaya krayevedcheskaya konferentsiya (225 let so vremeni issledovaniya Mel'gunovskogo kurgana). Tezisy dokladov. – Kirovograd, 1988. – S. 1 – 2.
93. **Chorny O. V.** Ninel' Mykhaylivna Bokiyy – doslidnyk Mel'hunovskoho kurhanu / O. V. Chorny // Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky. – Vyp. 12. – Kirovograd: KDPU im. V. Vynnychenka, 2014. – S. 73 – 79.
94. **Boki N.** A Golden Horde Complex in Podolia / N. Boki, I. Kozyr, T. Pozywei // Islamic Art and Architecture in the European Periphery. – Wiesbaden, 2008. – S. 45 – 48.
95. **Bokoj N. M.** Nomad harcos család 10. szazadi sirjai az Ingul folyo völgyeben / N. M. Bokoj, Sz. A. Pletnyova // Archaeological Ertesito. – 1989. – № 116. – Ol. 77 – 110.

ABOUT THE AUTOR

Kozyr Iryna Anatoliivna – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

Родина Бокій, 1950-ті рр.

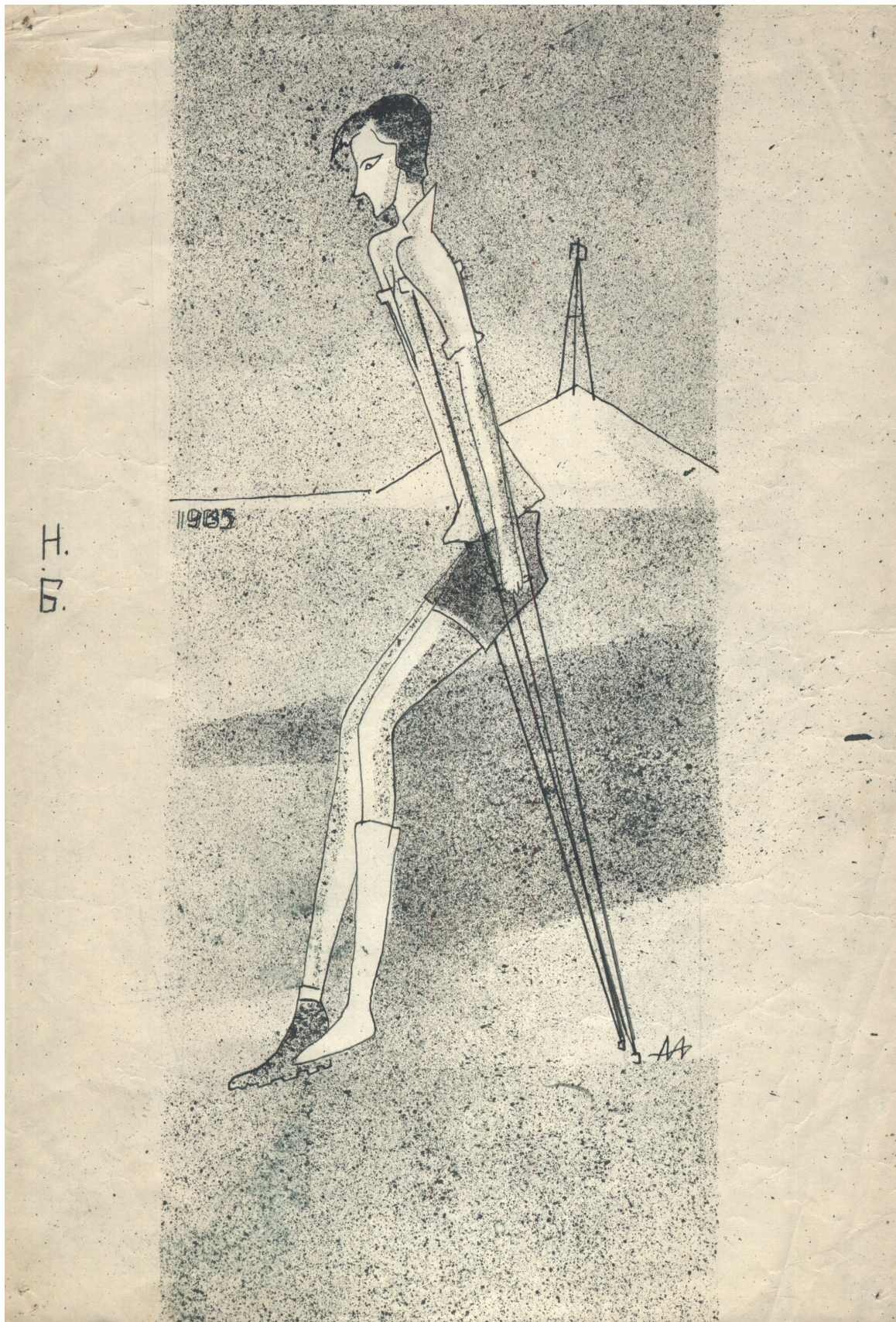
6-й клас, Костопільська школа № 3
(Неля Бокій – у верхньому ряду, справа)

Нінель Бокій – студентка Київського державного університету імені Тараса Шевченка

Альпінізм – юнацьке захоплення
Нінель Бокій

Нінель Бокій на розкопках у складі Скіфської Нікопольської експедиції ІА АН УРСР
(1965 р.)

Дружній шарж А. О. Іллінського (сина О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської)

Н. М. Бокій – викладач Кіровоградського державного педагогічного інституту імені О. С. Пушкіна

Під час рятівних археологічних розкопок

Н. М. Бокій на розкопках у с. Торговиця
Новоархангельського району Кіровоградської області

УДК 929:902-051

В. М. Саєнко*Археологічна група Токмацького музею***М. П. Тупчієнко***Центральноукраїнський національний технічний університет***ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА Н. М. БОКІЙ
В ОСОБИСТОМУ АРХІВІ О. І. ТЕРЕНОЖКІНА**

У статті подається короткий виклад змісту листів Н. М. Бокій до О. І. Тереножкіна, написаних протягом дев'яти років (1965-1974). Тексти висвітлюють атмосферу взаємин дослідниці з О. І. Тереножкіним, В. А. Іллінською, Є. В. Черненком, Е. В. Яковенко, Б. М. Мозолевським та іншими археологами; приділяється увага планам і результатам археологічних досліджень в Кіровоградській області та іншим питанням.

Ключові слова: археологія, скіфська культура, бронзовий вік, поселення, курган, розкопки.

Наукові публікації Н. М. Бокій знайомлять читачів переважно з результатами її досліджень, тоді як “кухня” творчого пошуку, специфіка вибору напрямків і тем, особливості взаємостосунків з колегами по науковому цеху залишаються поза лаштунками театру її інтелектуального життя. Усе це в деякій мірі дозволяє компенсувати її епістолярна спадщина, зокрема, листи, які збереглися в особистому архіві визначного археолога-енциклопедиста Олексія Івановича Тереножкіна та його дружини Варвари Андріївни Іллінської.

Історіографічній та експедиційній спадщині Нінель Михайлівни, так само як і її особистості, поки що присвячено небагато наукових розвідок. Дві публікації її учнів – О. В. Чорного та К. І. Панченка висвітлюють внесок дослідниці у вивчення скіфської проблематики, зокрема, торкаються й розкопок Мельгунівського кургану [16; 18].

В свою чергу один із авторів цієї статті (М. П. Тупчієнко) у 2015 р. здійснив спробу огляду внеску дослідниці у розвиток археології Кіровоградщини протягом двох її творчих періодів: на посаді наукового працівника обласного краєзнавчого музею та доцента історичного факультету Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О.С. Пушкіна [17].

Автори цієї публікації взяли на себе завдання коротко викласти зміст листів Н. М. Бокій до О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської з коротким аналізом текстів, а також уточненням датування і атрибутики.

Нагадаємо, що Нінель Михайлівна Бокій протягом 1954 – 1959 рр. навчалася на історичному факультеті Київського державного університету і в цей час познайомила з Олексієм Івановичем Тереножкіним. Після закінчення університету вона три роки працювала у Києві науковим співробітником Державного заповідника “Софійський музей” та лаборантом в експедиціях Інституту археології АН УРСР.

1962 – 1966 рр. Н. М. Бокій жила у м. Калінінграді (колишній Кенігсберг), де працювала завучем у спортивній школі. Влітку під час відпусток вона приїздила в Україну, щоб взяти участь в археологічних експедиціях. Зокрема, 1964 р. долучилася до розкопок кургану біля с. Медерова Кіровоградського району.

У сімейному архіві Тереножкіних-Іллінських виявлено щонайменше дев'ятнадцять листів, написаних Н. М. Бокій до цих науковців, які були її наставниками в археології. Дати відправлення кореспонденції на листах не проставлялися, з відносною точністю час їх написання визначається по контексту. Наявна переписка обмежується періодом приблизно 1965/66 – 1974 рр. Тексти відповідей О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської поки не відомі, за свідченням родичів

Н. М. Бокій та частина паперів її архіву, де могли бути ці листи, була вивезена на дачу і не збереглася.

1965

[Травень, 1965 - ? р. Рукопис, синє чорнило. 1 арк., 2 с.]

Б.¹ цікавиться результатами свого клопотання про переведення на роботу до Києва.

Повідомляє, що готуючи главу дисертації, опрацювала матеріали дванадцяти могильників сіндо-меотів та скіфів Прикубання. Два тижні провела на Кавказі. У Нальчику хотіла ґрунтовно ознайомитися з фондами, але зробили це не пощастило, бо музей перевели у нове приміщення. Оглянула Каменномостський могильник. Бідкається, що ця пам'ятка руйнується будівельними роботами, а її та інші досліджувати нікому. Директор місцевого шкільного музею подарував Б. кілька бронзових предметів – таке ставлення до фондів її трохи шокує та засмучує.

Питає про експедиції відділу, який очолює Т., сподіваючись в якійсь з них попрацювати.

* * *

[Кінець 1965 – початок 1966 рр. Рукопис, синє чорнило. 1 арк., 2 с.]

Пише з Калінінграду. Працює над історіографічною роботою, яку раніше обговорювала з Т. – доповіддю про археологічне дослідження Північного Кавказу. Хочє обмежити тему дослідження західною частиною – Кубанню.

Повідомляє про свій переїзд до Кіровограда – ще минулого року директор музею запрошувала на роботу і тепер, після листування, вона влаштовується завйдувачем сектору археології і охорони пам'яток.

1966

[Кінець лютого 1966 р. Рукопис, синє чорнило. 2 арк., 3 с.]

Хочє вперше отримати Відкритий лист, у чому її підтримує директор музею. Недавно зламала ногу. Збирається оглянути місцевість у Новомиргородському районі. Сподівається влітку розкопати там пару курганів [1].

Просить для експозиції Кіровоградського музею матеріали розкопок Є. Ф. Покровської, Т. у Чорному лісі, на Пастирському городищі та речі з Медерівського кургану.

Просить нагадати С. М. Бібікову про обіцяну бібліотеку археологічної літератури для музею.

Розповідає, що у с. Володимирівка на трипільському поселенні нещодавно знайшла фрагмент макету житла.

В кінці березня збирається на конференцію до Одеського археологічного музею за підсумками польових досліджень 1965 р. у Північно-Західному Причорномор'ї. Пише, що переїзд до Кіровограда наблизив її до археології, але далеко не усе гаразд.

* * *

[Рукопис, синє чорнило. 1 арк., 2 с.]

Збирається вступати до аспірантури і хвилюється з цього приводу, написала реферат. З питань навчання в аспірантурі спілкується з Е. Яковенко.

1967

[Весна (до 20 травня) 1967 р. Рукопис, синє чорнило. 2 арк., 4 с.]

Бідкається, що немає доступу до архіву Інституту археології, восени збирається піти у відпустку та приїхати туди попрацювати.

Ще раз запитує про отримання Відкритого листа, є перспектива розкопати велику курганну групу біля с. Защита, де 5 насипів мають висоту 4 – 5 м. Планує

¹ Далі скорочуються прізвища Бокій, Іллінської, Тереножкіна.

дослідити там 6 менших курганів висотою від 0,3 до 2 м. На ораній поверхні зібрані шматки печини та фрагменти амфор. Боїться братися за таку масштабну роботу, бо бракує досвіду. Вартість оренди бульдозера на той час складала 3 руб 21 коп.

* * *

[Початок травня, 1967 р. – ?. Рукопис. Синє чорнило. 2 арк., 4 с.]

Повернулася з Києва. У музеї виникла певна проблема. Директор отримав догану під час перевірки обліку пам'яток, а обов'язки спеціаліста з охорони пам'яток були покладені на Б. Вона справді не встигала цими питаннями займатися, бо за два роки роботи проводила археологічні розкопки та вибудовувала експозицію. Тепер же, керівництво посилає по районах у відрядження, археологією займатися не дають. Запланована розвідка по р. Синюсі та наступні розкопки. Але використала вихідні і з 1 по 6 травня пройшла лівим берегом річки в межах області. Знайдено два трипільських пункти, один – неолітичний (?), оглянута група з 12 курганів. Прийшла до висновку, що по березі знахідок не буде, а треба обстежувати невеликі річечки та яри за 3-5 км. від русла. В нижній течії, в межах степової частини обстежила ще одну курганну групу з 12 насипів, де найбільший мав висоту 5 м. Сподівається провести в ній розкопки кількох курганів. Тому не встигла відправити статтю О. В. Сухобокову.

Скаржитися, що польові археологічні дослідження не отримують підтримки від дирекції музею. Через чисельні відрядження і роботу по обліку пам'яток не може систематично займатися наукою, опрацювати матеріали кургану Медерова. Бідкається, що відірвана від наукової спільноти, залишиться напівосвіченим археологом, у зв'язку з цим згадує нелегальну статтю Померанца² про культ особи.

Питає з острахом у Т., чи правда, що він збирається перебратися жити в Азію³ – тоді вона залишиться нікому непотрібною.

Розмовляла по телефону з Л. Криловою⁴, та вимагає, щоб приїхала “розбирати її скіфів”, а часу на це немає.

Питає “чи Андрій вже в пілотці”. Це дозволяє датувати лист – А. О. Іллінського, про якого йде мова, призвали на військову службу 1967 р.

* * *

[Осінь 1967 р. Рукопис, синє чорнило. 1 арк., 2 с.]

Повернулася з Києва і почала писати статтю про минулорічні розкопки біля с. Листопадове кургану ямної культури з впускним скіфським похованням, де знайдено блюдо та дзеркало [1].

Хоче, щоб Іван (юнак, якого в цей час призивають на військову службу) став археологом, збирається запропонувати йому опублікувати матеріали сарматського поховання, знайденого в яру (серед знахідок – дві миски, глечик, курильниця, намисто, уламки дзеркала). Консультацію сподівається отримати від В. Корпусової та Марії Іванівни [Вязьмятиної]. Наводить слова Є. В. Черненка стосовно того, що згадуваному Івану під своїм прізвищем “ніхто не дасть” надрукувати статтю і Б. консультується з цього приводу. Як варіант, пропонує опублікувати у співавторстві з “Іваном”.

Працює над новою експозицією відділу археології, хоче розмістити там план Медеровського кургану. Жаліється, що загубила в експедиції Відкритого листа.

1968

² Померанц Григорій Соломонович. Тут згадується його промова, виголошена 1963 р., яка розповсюджувалася у наступні роки самвидавом.

³ Відомо, що О.І. Тереножкін шукав шляхів переїзду до Середньої Азії (також були плани перебратися до Москви) після виключення з партії, яке сталося восени 1968 р. Надходило запрошення зайняти кафедру в Самаркандському університеті.

⁴ Крилова (Слінова) Л. П. (1930-1987) – археолог з Дніпропетровського краєзнавчого музею.

[Прибл. зима – весна 1968 р. Рукопис, синє чорнило. 2 арк, 4 с.]

Згадує, що нещодавно зустрічалась з Т. у Москві, де вони разом обговорювали її дисертацію. Сумнівається, що зможе зробити якісь вартісні висновки по басейну р. Тясмин, якщо тема була вже досліджена Т., Є. Ф. Покровською, В. Г. Петренко. Розмовляла про це з Ліною [Г. Т. Ковпаненко], Сашею [А. М. Лесковим]. Ковпаненко Г. Т. радить обмежитися пам'ятками одного періоду, Т. вимагає, навпаки, досліджувати тяглість від епохи бронзи до скіфів – величезний за обсягом матеріал. Усі, окрім самого Т., кажуть, що Б. опрацювати його не зможе і, що це взагалі не тема. Ставить доцільне запитання, чому ж вони мовчали, коли тему затверджували на засіданні відділу. Б. хотіла б розробляти якісь нові питання, археологічні джерела для цього напевно що є у Кіровоградській області. Закінчується останній рік аспірантури, а тема остаточно не визначена. Б. бореться за кожний курган. Музейна текучка затягує, вона ледве знаходить 3–4 години на день для занять наукою.

Вивчає матеріали Шарпівського городища, але вважає, що на старих знахідках (починаючи з 1938 р.) нічого нового сказати не зможе – потрібні нові розкопки.

Музей дає 600 руб. на розкопки, питає, чи зможе отримати Відкритий лист.

Постановою Кабміну СРСР до 50-річчя революції при Обласних відділах культури повинні ввести ставку інспектора з охорони пам'яток. Наївно сподівається, що охоронні навантаження, які відбирали дуже багато часу та сил, передадуть у Відділи культури, а вона отримає ставку наукового співробітника та буде займатися археологією.

* * *

[Весна 1968 р. Рукопис, чорне чорнило. 2 арк., 4 с.]

Подавала директору музею заяву з проханням про звільнення, але її повернули. Завдяки просвітницькій роботі, яку проводила Б. по селах, до музею надходять повідомлення від населення про археологічні знахідки та про випадки руйнування пам'яток. Вийжджає у райони, хоча директор не дуже цим задоволений. Докопала зруйноване поховання (знайдено горщик з проколами по вінцю та миску) в знесеному кургані біля с. Капітанівка; в невеликому кургані в с. Оситняжка під час будівництва виявлена яма з колективним похованням (чоловік, жінка, підліток були покладені з підібганими ногами) скіфського часу з двома ранніми вістрями стріл та булавкою [3]. З с. Федірки Кремгесівського [потім Світлогірського] району передані зернотерка та велика посуда з відігнутих назовні вінцем та гладким валиком – пізньої бронзи. Речі походять, можливо, з поруйнованого житла.

Вислала на ім'я Е. Яковенко список своїх друкованих робіт та список експедицій, в яких вона брала участь – схоже, що для захисту дисертації.

Намічається відрядження для роботи над "Історією міст і сіл" у Ленінград та Москву. Просить від Інституту археології рекомендаційного листа для роботи з археологічними матеріалами Ермітажу.

Збирається відправити до ІА звіт та просити Відкритого листа на поточний рік. Восени планує під час відпустки приїхати до Києва, щоб працювати в Інституті над дисертацією.

* * *

[1968 р. Рукопис, чорна паста. 1 арк. (2 аркуші учнівського зошита, у клітинку), 4 с.]

Дообстежувала зруйнований під час будівництва аеродрому скіфський курган висотою 1,5 м. біля с. Омельник Онуфрієвського району. Поховання V ст. до н.е. виявилось пограбованим, зібрано приблизно 100 наконечників стріл, залізні пластини

і ворворки від панциря, шість⁵ золотих пластин з зображеннями оленів, грифонів, риб – окуття дерев'яної чаші, збереглися золоті та бронзові гвіздочки. В окремій кінській могилі знайдено вуздечку з бронзовими псаліями та бляхами, виконаними у звіриному стилі.

Сподівається, що Є. Махно зробить їй відрядження до Києва у зв'язку з підготовкою тому “Історії міст і сіл УРСР”.

1970

[8 березня 1970 р. Рукопис, синя паста.]

Поздоровляє І. зі святом – Міжнародним жіночим днем. Пише з Києва, з кабінету Олексія Івановича, де в цей час займається. Черненко Є. та Яковенко Е. допомагають, але дуже жалкує, що не зустрілася з Т.

Думає, що дарма готує до публікації Медеровський курган разом з окремо знайденими кам'яними скульптурами. Хочє зробити дві окремі статті.

Закінчила II главу дисертації. Розділила передскіфські пам'ятки на зрубні, білогрудівські та чорноліські. Зібрала матеріал 29 зрубних поселень⁶ та 15 поховань.

1971

[Січень 1971 р. Рукопис. Синя паста. 1 арк., 2 с.]

Пише з м. Костополя Рівненської області, куди поїхала разом з сином [сина народила 24 серпня 1970 р.] до своєї матері, бо в кіровоградській квартирі дуже сиро, навіть пліснявляють речі.

Отримала автореферат докторської дисертації І., бажає їй успішного захисту.

Висилає II главу своєї дисертації про доскіфські пам'ятки. Є невпевненість у атрибуції чорноліських та білогрудівських пам'яток.

На весну заплановані охоронні розкопки кургану біля с. Онуфріївка.

* * *

[Перша половина серпня 1971 р. Рукопис, синя паста. 2 арк., 4 с.]

Знаходиться в Костополі. 15 серпня вилітає з сином Сашею до Кіровограда. Юра [її чоловік] вже там, влаштувався на роботу.

Поздоровляє Т. зі знахідкою кладу на Суботовському городищі. Бажала б попрацювати з Т. саме на розкопках поселень, які вона ніколи не копала, засвоїла лише техніку розкопок курганів. Раніше, пише що досить давно, спостерігала розкопки городищ у Басовці та у Хотові. Приїхати зараз до Чигирини в експедицію не дозволяє турбота про малого сина. Майже закінчила главу дисертації про кургани: опрацювала на Правобережжі близько 200 лісостепових і лише 20 степових пам'яток. Хочє знайти архів К. Н. Лішина⁷, який за дорученням М. А. ⁸ розкопав біля Єлисаветграда 5 курганів[15].

Отримує листи від Є. В. Черненка – вони копають “бронзовиків”.

Запрошує Т. та І. до Кіровограду гостювати на 22 серпня.

* * *

[Серпень 1971 р. Рукопис, синє чорнило. 2 арк., 4 с.]

Т. був запропонував додати до плану дисертації ще окрему главу про зрубні пам'ятки. Б. не певна, що серед сукупності поселень епохи бронзи зможе знайти власне зрубні. Матеріали, головним чином, неопубліковані, їх треба дивитися у

⁵ Була знайдена одна пластина з оленем, який стоїть, одна зі зображенням оленя з підібганими ногами, три – з головою грифона, ще одна – орел шматує рибу.

⁶ Пізніше Н.М. Бокій обмежилася в дисертації розглядом лише поховальних пам'яток [9].

⁷ Лішин Костянтин Миколайович (1851-1906) – дійсний статський радник, походив з українського дворянського роду. Захоплювався нумізматиною, зібрав колекцію фракійських монет. Був членом Російського археологічного товариства.

⁸ Схоже, що помилково має на увазі А. П. Мелюкова.

звітах та у фондах Інституту, а це великий шмат роботи, яку важко виконати, бо проблемно дістатися до Києва для опрацювання матеріалів. Чорноліських пам'яток також нових немає, запитує, чи є сенс виділяти главу, бо вона буде переписуванням праць самого Т. Пише, що запланувала закінчити роботу цього року.

Знаходиться у відпустці по догляду за дитиною, живе у матері в Костополі. Догляд дитини поглинає багато часу. Пише вдень півтори години, поки мати гуляє з Сашею, та вночі з дванадцятої до другої-третьої години, після того, як вкладе його спати. Постійно не висипається.

Отримала дуже негативний, за її словами, відгук на свою статтю про Медерівський курган. Підпису рецензентів немає, зауваження визнає доречними. Висилає Т. цю статтю про Медерівський курган та відгук на неї для розгляду. Додає, що консультації по визначенню античної кераміки надавали Е. В. Яковенко та В. В. Лапін.

* * *

[Жовтень 1971 р. Рукопис. Синя паста. 1 арк., 1 с.]

Протягом 10 днів копала поселення біля с. Капітанівка – 60 кв.м. Матеріалів небагато: з підйомного матеріалу вістря стріл VI ст. до н.е.; кераміка V – IV ст. до н.е. – вінця з защипаним краєм, багато мисок, знайдені прясла та уламок зернотерки. Відкритий лист не брала, бо не була певна, що поїде копати.

В. Г. Петренко прислала видані матеріали конференції 1967 р. та книгу Н. А. Онайко (Античний импорт в Придніпровье и Побужье в VII – V веках до н.э. – М., 1966. – 117 с.).

1972

[Січень 1972. Рукопис, олівець. 2 арк., 3 с.]

Жаліється на побутові негаразди. Перед Новим роком написала заяву до музею – якщо не допоможуть з квартирою, вимушена буде залишити роботу. Пробувала влаштуватися у Черкаський музей, але, хоча там спеціалісти потрібні, квартири теж не дають. Е. Яковенко радить їхати до м. Дніпрорудного чи до Кам'янки-Дніпровської. У Кіровограді працює вже шість років, район цікавий археологічними пам'ятками, жалко його залишати. Просить Т. зробити листа з клопотанням до Кіровоградського обкому партії про надання їй квартири. Якщо не вийде, можливо, переїде таки до м. Дніпрорудного.

* * *

[Осінь 1972 р. - ? Рукопис. Синя паста. 1 арк., 2 с.]

В Костополі дописала III главу дисертації. Працює над матеріалами Медерівського кургану. Збирається написати листа для отримання консультації у Г. Б. Зеєст. Не замальована одна з амфор цього кургану – вона вже два роки лежить в Одесі у І. Т. Чернякова на реставрації.

Коли повернулася з Костополя, хотіла мотоциклом приїхати до Т. в експедицію, та поки дізналася через Інститут про адресу, роботи вже закінчилися.

Народилася дочка Катя, їй два місяці; але Б. ходить на роботу, там одну – дві години на день може займатися археологією.

Шукає можливості перебраться, якщо буде квартира і робота, до Черкас, або до Дніпропетровська, чи ще куди.

В листі згадує Б. М. Мозолевського, якого називає “Борькою”, та Є. В. Черненка, який “Євген Васильович”.

1974

[Прибл. червень 1974 р. Рукопис, синя паста. 2 арк., 4 с.]

У квітні протягом місяця проводила розкопки біля с. Петрівка, у верхів'ях р. Вись. Досліджено три кургани. Один – епохи бронзи, висота 3,5 м, містив

6 безінвентарних поховань. Два інших – скіфські, з катакомбами глибиною 4,5 – 6 м. Усі пограбовані. Робились кріплення склепінь [7].

Скоро повинна з'явитися публікація Медерівського кургану [5]. З 1968 р. накопичилося багато матеріалу, який не встигає обробляти. Робота над дисертацією просувається повільно, працює ночами.

Збирається переїхати у м. Черкаси, якщо пощастить отримати там квартиру.

* * *

Таким чином, з'ясовано, що розглянутий епістолярій обмежується періодом від 1965 до 1974 рр., тобто, переважно, під час роботи Н. М. Бокій науковим співробітником Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Зміст листів дає уявлення про характер взаєностосунків Нінель Михайлівни з її науковими керівниками та колегами, складність вибору теми дисертаційного дослідження. В них приділяється увага планам і результатам археологічних досліджень в Кіровоградській області, простежуються труднощі взаєностосунків з дирекцією обласного краєзнавчого музею, обговорюється підготовка до публікації матеріалів Медерівського кургану. Крім того, в листах також знайшли відображення і події особистого життя, побутові проблеми, особливо, житлова. Звідси – пошуки можливостей переїзду в Черкаси, Дніпропетровськ чи Дніпрорудний. Повна публікація листів дасть майбутнім біографам творчого життя Н. М. Бокій неоцінений матеріал.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Бокій Н. М.** Охранные работы в Кировоградской области / Н. М. Бокій. // Археологические исследования на Украине 1965 – 1966 гг. – К.: Наукова думка, 1967. – Вып. II. – С. 110 – 114.
2. **Бокій Н. М.** Нові пам'ятки скіфського звіриного стилю з Кіровоградщини / Н. М. Бокій. // Археологія. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. XXIII. – С. 182 – 189.
3. **Бокій Н. М.** Археологические работы на Кировоградщине в 1968 г. / Н. М. Бокій // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К.: Наукова думка, 1971. – Вып. III. – С. 154 – 159.
4. **Бокій Н. М.** Розкопки на Кіровоградщині / Н. М. Бокій. // Археологічні дослідження на Україні. – К.: Наукова думка, 1972. – Вып. IV. – С. 131 – 135.
5. **Бокій Н. М.** Скифский курган у села Медерова / Н. М. Бокій // Советская археология. – 1974. – № 4. – С. 264 – 271.
6. **Бокій Н. М.** Розкопки курганів у верхів'ях басейну Тясмина / Н. М. Бокій // Археологія. – К.: Наукова думка, 1977. – Вып. 22. – С. 65 – 73.
7. **Бокій Н. М.** Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кировоградщине / Н. М. Бокій // Скифы и сарматы. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 200 – 207.
8. **Бокій Н. М.** Позднескифский безкурганный могильник у г. Светловодска Кировоградской области / Н. М. Бокій // Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 гг.: Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР, Днепропетровск, апрель 1980 г. – Днепропетровск, 1980. – С. 101 – 102.
9. **Бокій Н. М.** Скифский период на пограничьи Степи и Лесостепи в Днепровском Правобережье: Автореф. дис. ... канд. наук: 07. 00. 06. – археология. Ин-т археологии АН УССР. / Н. М. Бокій. – К., 1980. – 16 с.
10. **Бокій Н. М.** Грунтовой могильник у с. Заломы. / Н. М. Бокій. // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. – Кировоград, 1987. – Часть I. – С. 22 – 24.
11. **Бокій Н. М.** История исследования Мельгуновского кургана. / Н. М. Бокій, Л. В. Авксентьева // Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана 1763 – 1988 гг.). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – С. 3 – 5.
12. **Бокій Н. М.** Мельгуновский курган – исследование и версии. / Н. М. Бокій // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Тереножкина. – Мелитополь, 1992. – С. 13 – 14.
13. **Бокій Н. М.** Раннескифский курган на Днепровском Правобережье / Н. М. Бокій, В. С. Ольховский // Российская археология. – 1994. – № 2. – С. 151 – 163.

14. Горбул Г. П. О скифских стелах Кировоградского краеведческого музея / Г. П. Горбул, Н. М. Бокій // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. – Кировоград, 1987. – Часть I. – С. 48 – 50.
15. Лишин К. Н. Отчет о раскопках курганов в Херсонской губернии / К. Н. Лишин // Древности. – Труды МАО. – Т. IX. Вып. 1. – М., 1881.
16. Панченко К. Скiфська проблематика в дослідженнях Н. М. Бокій / К. Панченко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип.21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – Кировоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 73 – 79.
17. Тупчієнко М. П. Біографічний аспект археологічних досліджень Н. М. Бокій на Кіровоградщині / М. П. Тупчієнко // Історичні науки та біографістика. – 2015 р. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-1/16.pdf>.
18. Чорний О. Нінель Михайлівна Бокій – дослідник Мельгунівського кургану / О. В. Чорний // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип.21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – Кировоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 73 – 79.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Саєнко Валерій Миколайович – керівник експедиції Археологічної групи Токмацького музею.

Тупчієнко Микола Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук та документознавства Центральноукраїнського національного технічного університету.

В. Н. Саєнко

Археологическая группа Токмацкого музея

Н. П. Тупчієнко

Центральноукраїнський національний технічний університет

ЕПИСТОЛЯРНОЕ НАСЛЕДИЕ Н. М. БОКИЙ В ЛИЧНОМ АРХИВЕ А. И. ТЕРЕНОЖКИНА

В статье даётся краткое содержание писем исследовательницы за девятилетний период (1965-1974 гг.). Благодаря письмам становится более известным характер взаимоотношений Н. М. Бокій с А.И. Тереножкиным, В. А. Иллиной, Е. В. Черненко, Е. В. Яковенко, Б. Н. Мозолевским и другими археологами Украины, уделяется внимание планам и результатам её археологических исследований в Кировоградской области, другим вопросам.

Ключевые слова: археология, скифская культура, бронзовый век, поселение, курган, раскопки.

V. M. Sayenko

Archeologic group of Tokmak museum

M. P. Tupchiyenko

Central-Ukrainian National Technical University.

EPISTOLARY HERITAGE OF N. BOKIY IN THE PERSONAL ARCHIVE OF A. TERENOZHKIN

The article presents a short description of the letters of the researcher for the 9-year period (1965-1974). The letters give the type of relations of N. Bokiyy with A. Terenozhkin, V. Illinskaya, E. Chernenko, B. Mozolevskiy and other archaeologists of Ukraine. Attention is paid to the plans and results of her archaeological research in Kirovograd region. There can be seen mutual relations with the management of the Kirovograd regional museum. Besides, the letters show discussions about preparation for the publication of the materials of Mederovo mound. The theme of future dissertation and complication of working on it was also discussed. In addition, the letters reflect the events related to the birth of children, domestic complications, the plans to move from Kirovograd to Cherkasy, Dnipropetrovsk or Dneprorudnyj.

Keywords: archaeology, Scythian culture, bronze century, settlement, burial mound, excavations.

REFERENCES

1. **Bokiyy N. M.** Okhrannyye raboty v Kirovogradskoy oblasti / N. M. Bokiyy. // Arkheologicheskiye issledovaniya na Ukraine 1965 – 1966 gg. – K.: Naukova dumka, 1967. – Vyp. II. – S. 110 – 114.
2. **Bokiyy N. M.** Novi pam'yatky skifs'koho zvirynoho stylu z Kirovogradshchyny / N. M. Bokiyy. // Arkheolohiya. – K.: Naukova dumka, 1970. – Т. XXIII. – S. 182 – 189.
3. **Bokiyy N. M.** Arkheologicheskiye raboty na Kirovogradshchine v 1968 g. / N. M. Bokiyy // Arkheologicheskiye issledovaniya na Ukraine v 1968 g. – K.: Naukova dumka, 1971. – Vyp. III. – S. 154 – 159.
4. **Bokiyy N. M.** Rozkopky na Kirovogradshchyni / N. M. Bokiyy. // Arkheolohichni doslidzhennya na Ukrayini. – K.: Naukova dumka, 1972. – Vyp. IV. – S. 131 – 135.
5. **Bokiyy N. M.** Skifskiy kurgan u sela Mederovo / N. M. Bokiyy // Sovetskaya arkheologiya. – 1974. – № 4. – S. 264 – 271.
6. **Bokiyy N. M.** Rozkopky kurhaniv u verkhiv'yakh baseynu Tyasmyna / N. M. Bokiyy // Arkheolohiya. – K.: Naukova dumka, 1977. – Vyp. 22. – S. 65 – 73.

7. **Bokiy N. M.** Skifskiye kurgany v bassejne r. Bol'shaya Vys' na Kirovogradshchine / N. M. Bokiy // Skify i sarmaty. – K.: Naukova dumka, 1977. – S. 200 – 207.
8. **Bokiy N. M.** Pozdneskifskiy bezkurgannyi mogil'nik u g. Svetlovodska Kirovogradskoy oblasti / N. M. Bokiy // Arkheologicheskiye issledovaniya na Ukraine v 1978 – 1979 gg.: Tezisy dokladov XVIII konferentsii IA AN USSR, Dnepropetrovsk, aprel' 1980 g. – Dnepropetrovsk, 1980. – S. 101 – 102.
9. **Bokiy N. M.** Skifskiy period na pogranich'i Stepi i Lesostepi v Dneprovskom Pravoberezh'i: Avtoref. dis. ... kand. nauk: 07. 00. 06. – arkheologiya. In-t arkheologii AN USSR. / N. M. Bokiy. – K., 1980. – 16 s.
10. **Bokiy N. M.** Gruntovoy mogil'nik u s. Zalomy. / N. M. Bokiy. // Kimmeriytsy i skify. Tezisy dokladov Vsesoyuznogo seminar, posvyashchennogo pamyati A. I. Terenozhkina. – Kirovograd, 1987. – Chast' I. – S. 22 – 24.
11. **Bokiy N. M.** Istoriya issledovaniya Mel'gunovskogo kurgana. / N. M. Bokiy, L. V. Avksent'yeva // Pervaya Pravoberezhnaya krayevedcheskaya konferentsiya (225 let so vremeni issledovaniya Mel'gunovskogo kurgana 1763 – 1988 gg.). Tezisy dokladov. – Kirovograd, 1988. – S. 3 – 5.
12. **Bokiy N. M.** Mel'gunovskiy kurgan – dosledovaniye i versii. / N. M. Bokiy // Kimmeriytsy i skify. Tezisy dokladov Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy pamyati A. I. Terenozhkina. – Melitopol', 1992. – S. 13 – 14.
13. **Bokiy N. M.** Ranneskifskiy kurgan na Dneprovskom Pravoberezhbe / N. M. Bokiy, V. S. Ol'khovskiy // Rossiyskaya arkheologiya. – 1994. – № 2. – S. 151 – 163.
14. **Gorbul G. P.** O skifskikh stelakh Kirovogradskogo krayevedcheskogo muzeya / G. P. Gorbul, N. M. Bokiy // Kimmeriytsy i skify. Tezisy dokladov Vsesoyuznogo seminar, posvyashchennogo pamyati A. I. Terenozhkina. – Kirovograd, 1987. – Chast' I. – S. 48 – 50.
15. **Lishin K. N.** Otchet o raskopkakh kurganov v Khersonskoy gubernii / K. N. Lishin // Drevnosti. – Trudy MAO. – T. IX. Vyp. 1. – M., 1881.
16. **Panchenko K.** Skifs'ka problematyka v doslidzhennyakh N. M. Bokiy / K. Panchenko // Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky. – Vyp.21: Aktual'ni problemy arkheolohiyi ta istoriyi rann'oho zaliznoho viku. – Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2014. – S. 73 – 79.
17. **Tupchiyenko M. P.** Biohrafichnyy aspekt arkheolohichnykh doslidzhen' N. M. Bokiy na Kirovogradshchyni / M. P. Tupchiyenko // Istorychni nauky ta biohraf istyka. – 2015 r. – № 1 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-1/16.pdf>.
18. **Chornyy O.** Ninel' Mykhaylivna Bokiy – doslidnyk Mel'huniv'skoho kurhanu /O. V. Chornyy // Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky. – Vyp.21: Aktual'ni problemy arkheolohiyi ta istoriyi rann'oho zaliznoho viku. – Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2014. – S. 73 – 79.

ABOUT THE AUTHORS

Sayenko Valeriy Mykolayovych – Chif of expedition Archeologics group of Tokmak museum.

Tupchienko Mykola Petrovich – Candidate of Sciences, Associate Professor of the Department of Social Sciences and Documentation Central-Ukrainian National Technical University.

АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, ЕТНОГРАФІЯ

УДК 903.5(477.65)

М. П. Тупчієнко

Центальноукраїнський національний технічний університет

ПОХОВАННЯ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ ВОХРОЮ “СТУПНІВ НІГ” НА ТЕРИТОРІЇ КІРОВОГРАДЩИНИ

У статті на основі порівняльного аналізу розглядається питання культурної приналежності, атрибутики, класифікації та семантики катакомбних поховань із зображенням вохрою “ступнів ніг”, що були виявлені в Кіровоградській області. Встановлюється зв'язок поховань з календарною символікою і ритуально сферою, а також висловлюються гіпотези щодо полісемантичної природи символіки вохри в поховальному обряді катакомбників та самих зображень “ступнів ніг”.

Ключові слова: катакомбна культура, поховання, кістяк, зображення, ступні, вохра, семантика.

Регіональні археологічні дослідження є тим фундаментом, завдяки якому складаються пазли цілісної картини археології України. Значне місце тут відіграють охоронні розкопки, пов'язані з різними масштабами будівництва. Саме охоронні розкопки курганів в зоні будівництва зрошувальних систем та в зоні проектування кар'єру підприємства “Велта” дозволили дослідити унікальні для території Кіровоградщини поховання катакомбної культури із зображеннями вохрою так званих “ступнів ніг”.

Відповідно метою цього дослідження є аналіз поховань катакомбної культури із зображеннями вохрою “ступнів ніг”, що були виявлені в межах Кіровоградщини. Поставлена мета обумовлює виконання наступних завдань: 1) уточнення географії поширення зазначених поховань; 2) встановлення їх культурної належності; 3) проведення порівняльно-типологічного аналізу; 4) розкриття семантики зображень.

Усього в Кіровоградській області зафіксовано три випадки виявлення катакомбних поховань із зображенням вохрою “ступнів ніг”. Два з них були досліджені автором у 1988 р. в Долинському та Компаніївському районах, а третє – у 2010 р. Козир І. А. та Орликом О. П. у Новомиргородському районі.

Перше з них – поховання № 20 (рис. 1) виявлене в кургані № 1 ямного часу курганної групи № II, що була розташована за 3,5 км на південний захід від с. П'ятихатки Долинського району (басейн р. Березівка). Висота насипу над рівнем сучасного поля 2,2 м, а діаметр 64 м, розорювався. Курган споруджувався щонайменше за чотири етапи. Три більш ранні пов'язані з досипками ямного часу, а четверта, очевидно, була здійснена над одним із поховань катакомбної культури. Вона перекривала викиди з поховання № 10 ямної культури та поховання 10 і 20 катакомбної культури, що були впущені в третій насип [11, с. 64].

Поховання № 20 було розташоване в катакомбі в північно-східному секторі кургану. Поховальна камера мала овальну форму і була орієнтована по лінії схід-захід. Її довжина – 2,56 м., ширина – 2,0 м, реконструйована глибина – 1,4 м. Округлої форми вхідна яма розташована з північного боку камери. Її діаметр 1,12 м, а глибина 0,7 м. Вхідна яма з камерою з'єднувалася лазом шириною 0,5 м і довжиною 0,65 м. Висота не встановлена. На дні лазу збереглися рештки двох глиняних валиків

– “булок” нижнього ряду закладу входу в камеру. Верхня частина закладу обвалилася всередину поховальної камери під час просідання склепіння. Подібне використання глиняних валиків в якості закладу спостерігалося в с. Старорозановці [15, с. 30].

Кістяк дорослої людини лежав у випростаному стані на спині, орієнтований головою на схід – північний схід. Череп дещо зміщений праворуч від вісі хребта і повернутий лицевим відділом на південь. Нижня щелепа лежала на ребрах лівої половини грудної клітки. Загальне враження, що череп був спеціально відділений від тулуба. Обидві руки випростані вздовж тулуба. Ноги випростані. Всі кістки скелету, окрім черепа, лежали в анатомічному порядку. Під скелетом виявлено коричневий тлін підстилки, що вкривала дно камери площею 1,7 x 0,9 м.

Скелет і підстилка були посипані вохрою малинового кольору. Її сліди виявлені на місці розташування черепа, на кістках черепа, біля ліктьових суглобів рук і п'ясних кістках кистей, в області тазових кісток і ступні лівої ноги. Праворуч кисти правої руки на дні камери знаходилися дві плями вохри овальної форми, що своїми контурами нагадують зображення відбитків ступнів людських ніг. Зображення передають загальний вигляд відбитків взутих ніг, що повернуті “носками” до виходу з камери. Вони зроблені у техніці порошкового живопису – шляхом більш інтенсивної засипки площі зображення вохрою. Довжина кожної плями 0,26 м, а ширина 0,09 м.

Поховання супроводжувалося ліпним горщиком катакомбної культури, що був розташований праворуч від кістяка поблизу північної стінки камери. Горщик банкового типу, плоскодонний, плечики випуклі, шийка невисока, пряма, зовнішній бік вінчиків оформлений у вигляді комірчика. Вінчики і верхня частина плечиків орнаментована паралельними рядами відбитків зубчатого штампу (365 відбитків). Зовнішню і внутрішню поверхню горщика покривають розноси гребінцевого штампу або трави, якими загладжували стрічки глини в процесі ліплення посудини. Колір обпалення нерівномірний, від коричневого до чорного. Тісто рихле. Параметри горщика: висота – 13 см, діаметр вінчиків – 13 см, діаметр денця – 8,5 см.

Зазначений горщик відноситься до I типу кераміки інгульської культури катакомбної культурно-історичної спільноти [15, с. 30 – 32]. Наявність на горщику 365 відбитків зубчастого штампу вказує на календарну природу його орнаментики, що дозволяє віднести його до ритуального посуду.

Поєднання в похованні горщика інгульської культури катакомбної культурно-історичної області разом з іншими її ознаками дозволяє віднести зазначене поховання до цієї ж культури.

Друге поховання із зображенням “ступнів людських ніг” – поховання № 18 (рис. 3) було виявлено в кургані № 1 ямного часу курганної групи I за 4 км на північний схід від с. Софіївка Компаніївського району Кіровоградської області. Курганна група була розташована на правому березі р. Сугоклея, правої притоки р. Інгул. Висота кургану – 3,4 м, діаметр – 42 м [11, с. 80].

Поховання № 18, знаходилося в південно-східному секторі насипу за 10 м від вершини кургану. Поховальна камера виявлена в чорноземі насипу. Форма камери підовальна, вона орієнтована довгою віссю по лінії схід-північний схід – захід-південний захід. Північна, північно-західна стінка спрямлена, тоді як решта заокруглені. З боку зазначеної стінки, в її середній частині знаходилася сходинка, що вела в камеру з вхідної шахти. Її форма і глибина не встановлені. Ширина сходинки – 0,64 м, а висота – від дна камери 0,7 м.

Скелет дорослої людини лежав у випростаному стані на спині, орієнтований головою на північний схід. Руки випростані вздовж скелету. Кістяк зберігся добре. Всі кістки знаходилися в анатомічному порядку.

Скелет лежав на підстилці, від якої зберігся лише коричневий тлін. Праворуч від скелету на дні камери яскраво-червоною вохрою були зображені у техніці порошкового живопису дві пари овальних плям, що нагадують відбитки взутих людських ніг. Всі чотири плями були розташовані паралельно одна одній, двома парами. Обидві пари були повернуті “носками” до виходу із камери. Їх довжина – 0,26 м, ширина – 0,10 м.

Вохрою також були посипані череп похованого і дно камери ліворуч від лівого плеча, і гомілкового суглоба правої ноги. Грудочки яскраво-червоної вохри були виявлені також за 0,24 м лівіше кисті лівої руки.

Праворуч від скелета, на рівні плеча, лежали рештки дерев'яної палки (жезла ?) довжиною 32 см і діаметром 2,5 см. Біля північної північно-західної стінки камери, праворуч від черепа знаходилися парадна чаша (1) і горщик (2) катакомбної культури.

1. Чаша – круглодонна посудина з носиком у вигляді циліндра, вінця – плоскі, дещо загнуті всередину. Верхня частина посудини орнаментована видовженими прямокутниками заповненими всередині косими насічками, а нижче розташовано дванадцять фестонів. Поверхня якісно заглажена. Колір обпалення цегляний. Тісто чорне, рихле з домішкою товченого кварцу. Висота чаші – 11,7 см, діаметр вінців – 20 см. Специфічна форма чаші, висока якість її виготовлення, зовнішня привабливість, відсутність кіптяви на зовнішніх стінках дозволяє виділити її із складу кухонного посуду, і віднести до ритуального. На це також вказує наявність 12-елементного орнаменту. На сьогодні серед археологів є вже усталеною думка, про те що орнаменти, які включають 8, 9, 11, 12 та 13-ти числову символіку пов'язані із календарними системами давнини [9, с. 35 – 36]. На думку М. О. Чмихова подібні чаші племенами катакомбної культури могли використовуватися як інструменти астрономічного спостереження за небесними світилами та навігації [12, 13, 14].

2. Горщик – невеликих розмірів з плоским, слабопрофільованим дном. Стінки орнаментовані розчосами гребінцевого штапу. Плечики чітко виражені. Вінця округлі відігнуті назовні. Обпалення нерівномірне – червоно-чорне із слідами кіптяви. Тісто чорне, рихле. Висота горщика 16,5 см, діаметр вінців 10,5 см.

Обидва горщики ангобовані червоною глиною.

Згідно із прийнятою класифікацією типології катакомбного посуду чашу можна віднести до четвертого типу, а горщик до другого типу інгульської культури катакомбної культурно-історичної спільноти [15], що в поєднанні з іншими ознаками поховального обряду дозволяє й це поховання віднести до інгульської культури.

Наявність в похованні дерев'яного жезла, який належить за даними етнографії до універсальних інсигній влади, а також чаші, що явно належить до ритуальних, дозволяє класифікувати його, як і попереднє поховання, могилою соціальної еліти катакомбного суспільства, що функціонально пов'язане з ритуальною сферою.

Третє поховання із зображенням слідів “ступнів ніг” – № 12 виявлене в кургані № 29 (рис. 2) ямного часу, що входив у курганну групу VI, яка розташована на пологому мисоподібному схилі на лівому березі р. Велика Вись. Висота кургану № 29 над рівнем сучасного горизонту становить – 0,9 м, діаметр – 48 м. Вершина сплюснена та розорювалася. Курган споруджувався у 4 етапи. Поховання № 12 хронологічно пов'язане із 3-ю досипкою насипу [4, с. 13, 68].

Поховання № 12 розташоване за 11 м на південний схід від Ро. Простежене з рівня материка. Вхідна яма засипана глиною, контури не простежені, але за щільністю засипки вона була близька до овальної форми. Глибина – 2,15 м. З вхідної ями в камеру вів вхід арочної форми, шириною 1,0 м. Поховальну камеру від вхідної ями відділяла сходинок висотою 0,28 – 0,3 м. від дна камери.

Поховальна камера бобоподібної форми. Витягнута по довгій осі з південного заходу на північний схід. Розміри 1,56 x 2,1 м. Глибина – 2,45 м. Перекриття обвалилось в давнину.

На дні камери на підстилці коричневого кольору головою на захід – південний захід лежав кістяк чоловіка 35 – 45 років, зріст – 1,66 м. Положення кістяка початково було дещо зігнуте на правому боці з випростаними ногами, на що вказує значна вигнутість хребта у грудній частині. Череп також повернуто лицевим відділом на південь. Руки витягнута вздовж тулуба. Кисть правої руки лежить на кістці стегна правої ноги, тобто початково вона могла бути розташована між ногами.

Між кістяком та входом до камери – зображення двох “ступнів ніг”, повернутих носками до входу, які виконані вохрою темно вишневого кольору. Розміри: західна – 0,26 x 0,1 м; східна – 0,26 x 0,08 м. Товщина шару вохри – 0,4 – 0,5 см. На підстилці, біля тазу – вуглинка. Інвентар відсутній.

Порівняння описаних вище поховань із зображеннями “ступнів ніг” дозволяє виділити наступні спільні риси:

- 1) усі три поховання є впускними у більш ранні кургани ямного часу;
- 2) вони розташовані у східних секторах курганів;
- 3) камери катакомб орієнтовані в основному по лінії схід – захід;
- 4) наявність серед супровідного матеріалу парадного та ритуального посуду, що має схоже місцезоташування в могилі та зближує поховання №№ 20, 18;
- 5) наявність великої кількості вохри, посипання нею області голови, кісток тазу, ліктьових суглобів рук і стоп ніг знову ж таки зближує поховання №№ 20, 18;
- 6) у всіх трьох випадках зображення передають загальний вигляд відбитків взутих ніг, що повернуті “носками” до виходу з камери. Вони виготовлені у техніці порошкового живопису – шляхом більш інтенсивної засипки площі зображення вохрою. При цьому їх довжини однакова – 26 см, тоді як ширина варіює від 8 до 10 см.
- 7) в трьох похованнях зображення “ступнів ніг” знаходяться праворуч від похованого, ближче до виходу, і повернуті носками до виходу;
- 8) кістяки лежали на підстилках;
- 9) в похованнях були відсутні металеві та крем’яні вироби;
- 10) врешті усі описані поховання відносяться до інгульської культури.

Водночас в поховальних обрядах поховання №№ 20, 18, 12 впадають в око і певні відмінності, а саме:

- 1) різні вектори східного сектору кургану: північно-східний (№ 20) і південно-східному № 18, 12 своїх курганів ;
- 2) різна глибина розташування та величина площі камер (поховання в Долинському та Новомиргородському районах було влаштоване в материку, а поховання в Компанієвському районі в чорноземі насипу);
- 3) різна форма поховальної камери (підовальна №№ 20, 18) та бобоподібна № 12.
- 4) різне положення скелету: випростане (№№ 20, 18) і зігнуте на правому боці (№12),
- 5) має місце різне орієнтування скелетів: в північно-східному напрямку (поховання №№20,18) та у південно-західному поховання (№ 12);
- 6) різниця складу, кількості супровідного інвентаря (№№ 20, 18) і навіть його повна відсутність (№ 12);
- 7) ймовірне попереднє ритуальне відділення черепа в похованні № 20;
- 8) різна кількість зображених пар ніг (одна (№№ 20, 12) і дві (№ 18)).

Впадає в очі більша схожість елементів обряду в похованнях №№ 20, 18 і їх значна відмінність від обряду поховання № 12.

Якщо врахувати, що спільність ознак поховального обряду, хоча й незначно, але домінує, то можна стверджувати, що вони є другорядними для цього типу поховань інгульської культури і може фіксувати певні особливості соціального положення в межах однієї значної соціальної групи подібної до індійської варни.

Поховання із зображеннями “ступнів ніг” є надзвичайно рідкісними на теренах Кіровоградщини. Про це свідчить відсутність подібних знахідок серед десятків катакомбних поховань, виявлених тут з другої половини ХІХ ст. по 1988 р. Подібні поховання катакомбної культури із зображенням “ступнів ніг” на дні камери були вперше досліджені в 1973 – 1975 рр. в басейні середньої течії Інгулу [6, с. 69]. З того часу в басейнах рік Інгулець та Інгул виявлено понад 50 подібних поховань за межами Кіровоградської області, а саме в більш південних Дніпропетровській та Миколаївській. В 1988 р. вони були досліджені також Криворізькою археологічною експедицією в басейні Інгульця в безпосередній близькості від Кіровоградської області [9, с. 68, 246].

Похованням із зображеннями “ступнів ніг” присвячено цілий ряд праць [1; 2; 6; 8; 12; 13; 14]. Особливий інтерес викликає стаття Н. Д. Довженко та О. Б. Солтіс “О традиции изображения “стоп” в погребальном обряде катакомбных культур Северного Причерноморья”, опублікована у збірнику “Катакомбные культуры Северного Причерноморья”. В ній автори здійснили спробу узагальнити результати досліджень поховань зазначеного типу, і прийшли до висновку, що, по перше, поховальний обряд із зображенням вохрою “ступнів ніг” розповсюджений лише серед катакомбного населення рік Інгульця та Інгулу; по-друге, цей обряд міг сформуватися лише за участі населення більш раннього часу – пізньоямного та ранньокатакомбного донецької культури катакомбної культурно-історичної області [2], тобто генетично пов'язаний своїм походженням з іншокультурними, а, можливо, й іншоетнічними впливами. Саме для поховань донецької культури катакомбної культурно-історичної спільноти в басейні рік Інгул – Інгулець характерні зображення однієї та пари “ступнів ніг” на дні поховальної камери [14, с. 98].

На відміну від поховань донецької культури із зображеннями “ступнів”, в кіровоградських захороненнях зображення були нанесені, в одному випадку, на підстилку, на якій лежав скелет, а в інших – прямо на дно поховальної камери. При цьому, в донецьких пам'ятках більш ранніми є зображення однієї і пари ступнів біля черепа похованого, тому закономірно висловлюється припущення, що зображенням пари чи двох пар “ступнів” перед входом в камеру, як це має місце в кіровоградському варіанті, передувало зображення перед входом однієї “ступні” [2]. Всі поховання із зображеннями “ступнів” ніг Н. Довженко та О. Солтіс об'єднують у п'ять груп: 1) поховання із знаком однієї “ступні” біля входу в камеру (9 комплексів); 2) поховання із знаком однієї “ступні”, що зміщено від входу до наголів'я (16 комплексів); 3) поховання із розташуванням знака пари ступнів перед входом (10 комплексів); 4) поховання із розташуванням знака пари ступнів, що зміщений від входу до наголів'я (5 комплексів); 5) поховання із зображенням знака двох пар ступнів, що розташовані біля входу.

Як бачимо, поховання з курганів біля сіл Коробчине, П'ятихатки й Софіївка можна віднести до третьої (№№ 20, 12) та п'ятої (№ 18) груп цієї класифікації. Кіровоградські пам'ятки з комплексами із цих груп окрім кількості пар “ступнів ніг” зближують також розміри і глибина поховальних споруд, відсутність крем'яного та металевого інвентарю, наявність парадного посуду тощо [2, с. 121]. Все це дозволяє говорити про відповідність поховального обряду із зображеннями “ступнів ніг”

локальній обрядовій своєрідності пам'яток інгульської культури, яка сформувалася не без участі носіїв донецької культури.

У цьому контексті не можна погодитися з думкою В. І. Білібіної про відсутність закономірного зв'язку між вохрою і елементами поховального обряду [14]. Скоріше всього, наявність більшої чи меншої кількості вохри, в тому числі й “ступнів ніг”, пов'язані з певним суспільним положенням похованого, а також своєрідністю міфологічних уявлень в його середовищі. Відсутність в похованнях зброї, металевих виробів і, натомість, наявність ритуального посуду, дерев'яного “жезла”, використання в обряді значної кількості вохри дозволяє припустити, що обидві групи поховань пов'язані з соціальною верхівкою, яка, з одного боку, має відношення до ритуальної сфери, що стосується календарного циклу, а, з іншого, відокремлена від військової справи з можливою табуїзацією використання зброї. Такою групою могло бути жрецтво. Цікаво, що на це може опосередковано вказувати й відсутність в похованні металевих виробів, оскільки серед стадіально близьких в культурному розвитку народів існувало табу використовувати металеві вироби в ритуально-обрядовій сфері.

Спробуємо розглянути символіку використання вохри в поховальному обряді. Зазначеному питанню присвячена одна із статей автора [10], в якій з використанням археологічних та етнографічних матеріалів розглядаються паралелі в символіці крові й залізної руди у східнослов'янських народів. На матеріалах статті видно, що в обрядодіях населення палеоліту-бронзи міфологема руди-вохри могла розкриватися через значення: потойбічного світу, життя, звуку, крові, анатомічних органів, змія, статевої потенції, фізичних і розумових здібностей, соціального чи культового показника, світла-вогню і нарешті, сакральної дії, тобто за своєю природою вона є полісемантичною.

В похованнях інгульської культури із зображенням “ступнів ніг” вохра також має полісемантичну символіку. Якщо врахувати, що вохра використовується в поховальній обрядовості, то вона перш за все має символізувати сакральну дію і потойбічний світ, оскільки потойбічний світ у індоіранських народів мислився забарвленим у червоне. Водночас забарвлення вохрою кісток черепа, рук, ніг і тазу знаменує направлення сакральної (магічної) дії на конкретні органи людського тіла, а тому може символізувати посилення чи відродження потенції відповідних анатомічних органів, статевої потенції, фізичних і розумових здібностей похованого.

Врешті в езотеричних оздоровчих системах Сходу якими є індійська та тибетська йога, черепу, кистям і ступням ніг, тазу, суглобам надається функція своєрідних воріт через які в людський організм входить (проходить) космічна енерго-інформаційна субстанція подібна до індійської прани. Тому забарвлення вохрою в похованні саме цих частин кістяка може також символізувати активізацію руху цієї субстанції після смерті. Оскільки ми прийшли до висновку, що поховання із зображеннями “ступнів ніг” можуть належати якійсь групі жрецтва катакомбного суспільства, то остання інтерпретація символіки вохри цілком імовірна. Відомо, що в Індії йогу традиційно практикували лише дві вищі варни – брахманів та кшатріїв, а для решти населення до недавнього часу ці знання були закритими.

Тепер спробуємо розкрити символіку зображень “ступнів ніг” в похованні. Як показали праці М. Ричкова, М. Чмихова, Н. Довженко та О. Солтіс, освячення й зображення “ступнів ніг” зафіксоване в історичній та етнографічній літературі. Серед індоіранських народів, що населяли Північне Причорномор'я це, перш за все, ступня Геракла в скіфському священному урочищі Еksamпей у Північному Причорномор'ї в переказі Геродота, а також традиція зображувати “ступні ніг” на антропоморфних стелах доби ранньої бронзи в межириччі Південного Бугу й Дністра [6].

Цікаво, що й на території Кіровоградської області мають місце легенди про відбитки ніг надприродних істот. Так у Новоукраїнському районі в басейні р. Чорний Ташлик знаходиться урочище Скелі. За оповідями місцевих жителів на найбільшому з каменів чітко вимальовуються дві пари слідів: одна пара людських ніг, а інша – кінських копит. Їх походження пояснюється легендою, згідно з якою на скелі раніше сидів чорт, що “водив” подорожніх і не давав їм потрапити додому. Бог розгнівався на чорта й спустився на скелю поряд з нечистим і виніс йому вирок: “Як ти водив до цього часу людей так вони тебе будуть водити віднині”. Чорт був перетворений Богом у коня, а на тому місці де раніше стояв Бог і чорт-кінь залишилися сліди людських ніг і кінських копит. Значення цієї легенди для нас зростає, якщо взяти до уваги те, що це урочище розташоване близько до одного з місць, де археологами локалізується скіфський Еksamпей [7].

За даними етнології серед народів світу, в тому числі й східних слов'ян, широко відомі магічні маніпуляції із землею, що її беруть із сліду людини. Особливо цікавим є свідчення, що збереглося у повір'ї народності байдії в Індії, згідно з яким нога померлого залишає слід “роздвоєної ноги”. В тій самій Індії досить поширеними є зображення ступнів Будди, а в Кашмірі, де не поширені подібні зображення, має місце зображення на могилі Ісси Юси пари босих ступнів ніг з характерними шрами. Останнього місцевого жителя ототожнюють з Ісусом Христом, який після розп'яття вижив і врятувався в Індії, де й помер і був похований.

Все це засвідчує правоту М. Ричкова, який вважав, що в рамках традиційної культури слідам людини надавалося велике значення, а звідси й ступням ніг. Широко розповсюджене у племен ямної та інгульської культури катакомбної культурно-історичної спільноти посипання вохрою частин тіла, особливо ніг, підтверджує їх особливий семантичний статус, про що йшлося вище.

Стосовно питання семантики зображень “ступнів ніг” в катакомбних похованнях, то усі інтерпретації носять винятково гіпотетичний характер. Так у випадку зображення однієї пари “ступнів ніг” вони могли символізувати бога-охоронця поховання чи похованого, а у випадку зображення двох пар, вони могли символізувати пару – бога-охоронця й душу померлого. Цілком можливо, що “ступні ніг” могли символізувати також міфічного провідника душі у світ мертвих, подібного індійському Пуруші чи грецькому Харону, але остаточне вирішення цього питання вимагає додаткових досліджень [12].

Таким чином, виявлення на території Кіровоградщини поховань інгулецької катакомбної культури із зображеннями “ступнів ніг” та їх аналіз дозволило розширити географію розповсюдження цих поховань значно північніше – у верхів'я Інгулу, вивести їх за межі Інгуло-Інгульського басейну західніше – в басейн р. Великої Висі, встановити їх належність до третього і п'ятого типів поховань цієї категорії за класифікацією Н. Довженко, О. Солтіс, виявити зв'язок похованих з календарною символікою і ритуально сферою, а також висловити гіпотези щодо полісемантичної природи символіки вохри в поховальному обряді катакомбників та самих зображень “ступнів ніг”, виявити у місцевому фольклорі ознаки колишнього культу відбитків людських слідів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Билибина В. И.* К вопросу об использовании охры в катакомбных погребениях / В. И. Билибина // Древности Дона. – М., Наука, 1983.
2. *Довженко Н. Д.* О традиции изображения “стоп” в погребальном обряде катакомбных культур Северного Причерноморья / Н. Д. Довженко, О. Б. Солтис // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – Киев. 1991. – С. 117 – 127.
3. *Катакомбные культуры Северного Причерноморья* / Отв. ред. С.Н.Братченко – К.:РАМУС, 1991. – 267 с.

4. **Козир І. А.** Звіт про розкопки Кіровоградської охоронної археологічної експедиції біля с. Коробчине Новомиргородського району Кіровоградської області у 2010 році. / І. А. Козир, О. П. Орлик. – Архів ІА НА України № 2011.
5. **Мельник О. О.** Кургани Криворіжжя / О. О. Мельник, І. О. Стеблина. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2012. – 474 с.
6. **Ричков М. О.** Про зображення “ступнів ніг” на антропоморфних стелах доби раннього металу./ М.О. Ричков // Археологія. – Вип. 38. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 64 – 69.
7. **Рыбаков Б. А.** Геродотова Скифия / Б. А. Рыбаков – М., Наука. 1979. – 234с.
8. **Санжаров С. Н.** Охра в изобразительной деятельности племён эпохи средней бронзы Донетчины / С. Н. Санжаров // СА. – № 2.–1989. – С. 97 – 107.
9. **Сафонов И. Е.** К вопросу о календарной системе срубной общности./ И. Е. Сафонов // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона. (Материалы украинско-российского полевого археологического семинара.) – Луганск, 1995. – С. 35 – 36.
10. **Тупчієнко М. П.** До питання про паралелі в символіці крові та залізної руди в уявленнях та обрядах східних слов'ян (переважно на матеріалах України) / М. П. Тупчієнко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Вип. 16. – К., 2006. – С. 365 – 379.
11. **Тупчієнко М. П.** Звіт Кіровоградської охоронної археологічної експедиції Кіровоградського краєзнавчого музею про розкопки курганів у Долинському та Компаніївському районах Кіровоградської області у 1988 р. / М. П. Тупчієнко. – Архів ІА НАН України, 1989. – 151 арк.
12. **Чмихов М. О.** Кургани як явище давньої культури / М. О. Чмихов – Київ: НМК ВО, 1993. – 144 с.
13. **Чмыхов Н. А.** Опыт реконструкции погребального обряда древнего населения Украины / Н. А. Чмыхов // Духовная реконструкция древнего населения Украины. – К., 1989. – С. 36 – 37.
14. **Чмихов М. О.** Про космічну символіку катакомбної поховальної кераміки / М. О. Чмихов // Поховальний обряд давнього населення України. – К., 1991. – С. 65 – 89.
15. **Шапошникова О. Г.** О памятниках эпохи меди-бронзы в бассейне р. Ингула / О. Г. Шапошникова, В. С. Бочкарёв, И. Н. Шарафутдинова // Древности Поингулья. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 7 – 36.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тупчієнко Микола Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук та документознавства Центральноукраїнського національного технічного університету.

Н. П. Тупчиенко

Центальноукраїнський національний технічний університет

ПОГРЕБЕНИЯ КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ С ИЗОБРАЖЕНИЯМИ ОХРОЙ “СТУПНЕЙ НОГ” НА ТЕРРИТОРИИ КИРОВОГРАДЩИНЫ

В статье на основании сравнительного анализа рассматривается вопрос о культурной принадлежности, атрибутике, классификации и семантике катакомбных погребений с изображением охрой стоп ног, которые были обнаружены в Кировоградской области. Устанавливается связь погребенных с календарной символикой и ритуальной сферой, а также высказываются гипотезы о полисемантической природе символики охры в погребальном обряде катакомбников и самих изображений “ступней ног”.

Ключевые слова: катакомбная культура, погребение, скелет, изображение, стопы, охра, семантика,

M. P. Tupchiyenko

Central Ukrainian National Technical University

THE BURIAL PLACE OF CATACOMB CULTURE WITH ONIMAGE BY OCHRE «FEET» ON THE TERRITORY OF KIROVOGRAD REGION

The article discloses the issues of cultural belonging, attribute, classification and semantics of catacomb burial places with an image by ochre “feet” on the basis of comparative analysis, which were discovered in Kirovograd region.

The analysis of these burial places, comparisons among them and with other places allowed expanding the geography of the distribution of these burial places further to the north (the Ingul riverhead), expanding them to further to the west, outside the Ingul and the Ingulets pools to the pool of the Bolshaja Vys river. We also were able to set their belonging to the third and fifth types of burial places of this category according to the classification of N. Dovzhenko and O. Soltis, to discover the connection of the buried with a calendar symbolics and ritual sphere, and also to state the hypotheses of the relatively polisemantic nature of symbolics of ochre in the ceremony of burial place of catacomb and “feet” images, to find the signs of former cult of imprints of human feet in local folklore.

Keywords: catacomb culture, burial, skeleton, image of feet, ochre, semantics

REFERENCES

1. **Bilibina V. I.** K voprosu ob ispol'zovanii okhry v katakombnykh pogrebeniyakh / V. I. Bilibina // Drevnosti Dona. – M., Nauka, 1983.
2. **Dovzhenko N. D.** O traditsii izobrazheniya “stop” v pogrebal'nom obryade katakombnykh kul'tur Severnogo Prichernomor'ya / N. D. Dovzhenko, O. B. Soltis // Katakombnyye kul'tury Severnogo Prichernomor'ya. – Kiyev. 1991. – S. 117 – 127.
3. **Katakombnye** kultury Severnogo Prichernomor'ya./ Otv. red. S. N. Bratchenko – K.: RAMUS, 1991 – 267 s.
4. **Kozyr I. A.** Zvit pro rozkopky Kirovohrads'koyi okhoronnoyi arkhеolohichnoyi ekspedytsiyi bilya s. Korobchynе Novomyrhorods'koho rayonu Kirovohrads'koyi oblasti u 2010 rotsi. / I. A. Kozyr, O. P. Orlyk. – Arkhiv IA NA Ukrayiny № 2011.
5. **Mel'nyk O. O.** Kurhany Kryvorizhzhya / O. O. Mel'nyk, I. O. Steblyna. – Kryvyi Rih: Vydavnychyy dim, 2012. – 474 s.
6. **Rychkov M. O.** Pro zobrazhennya “stupniv nih” na antropomorfnykh stelakh doby rann'oho metalu / M. O. Rychkov // Arkheolohiya. – Vyp. 38. – K.: Naukova dumka, 1982. – S. 64 – 69.
7. **Rybakov B. A.** Gerodotova Skifiya / B. A. Rybakov – M., Nauka. 1979. – 234s.
8. **Sanzharov S. N.** Okhra v izobrazitel'noy deyatelnosti plemon epokhi sredney bronzi Donetchiny / S. N. Sanzharov // SA. – № 2.–1989. – S. 97 – 107.
9. **Safonov I. Ye.** K voprosu o kalendarnoy sisteme srubnoy obshchnosti./ I. Ye. Safonov // Epokha bronzi Dono-Donetskogo regiona. (Materialy ukrainsko-rossiyskogo polevogo arkhеologicheskogo seminaru) – Lugansk, 1995. – S. 35 – 36.
10. **Tupchiyenko M. P.** Do pytannya pro paraleli v symvolitsi krovi ta zaliznoyi rudy v uyavlenniyakh ta obryadakh skhidnykh slov'yan (perevazhno na materialakh Ukrayiny) / M. P. Tupchiyenko // Naukovi pratsi Natsional'noyi biblioteki Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho. – Vyp. 16. – K., 2006. – S. 365 – 379.
11. **Tupchiyenko M. P.** Zvit Kirovohrads'koyi okhoronnoyi arkhеolohichnoyi ekspedytsiyi Kirovohrads'koho krayeznavchoho muzeyu pro rozkopky kurhaniv u Dolyns'komu ta Kompaniyivs'komu rayonakh Kirovohrads'koyi oblasti u 1988 r. – Arkhiv IA NAN Ukrayiny, 1989. – 151 ark.
12. **Chmykhov M. O.** Kurhany yak yavysheche davn'oyi kul'tury / M.O. Chmykhov – Kyiv: NMK VO, 1993. – 144 s.
13. **Chmykhov N. A.** Opyt rekonstruktsii pogrebal'nogo obryada drevnego naseleniya Ukrainy / N. A. Chmykhov // Dukhovnaya rekonstruktsiya drevnego naseleniya Ukrainy. – K., 1989. – S. 36 – 37.
14. **Chmykhov M. O.** Pro kosmichnu symvoliku katakombnoyi pokhoval'noyi keramiky / M. O. Chmykhov // Pokhoval'nyy obryad davn'oho naseleennya Ukrayiny. – K., 1991. – S. 65 – 89.
15. **Shaposhnikova O. G.** O pamyatnikakh epokhi medi-bronzy v baseyne r. Ingula / O. G. Shaposhnikova, V. S. Bochkarov, I. N. Sharafutdinova // Drevnosti Poingul'ya. – K., Naukova dumka. 1977. – S. 7 – 36.

ABOUT THE AUTHOR

Tupchienko Mykola Petrovich – Candidate of Sciences, Associate Professor of the Department of Social Sciences and Documentation, Central Ukrainian National Technical University.

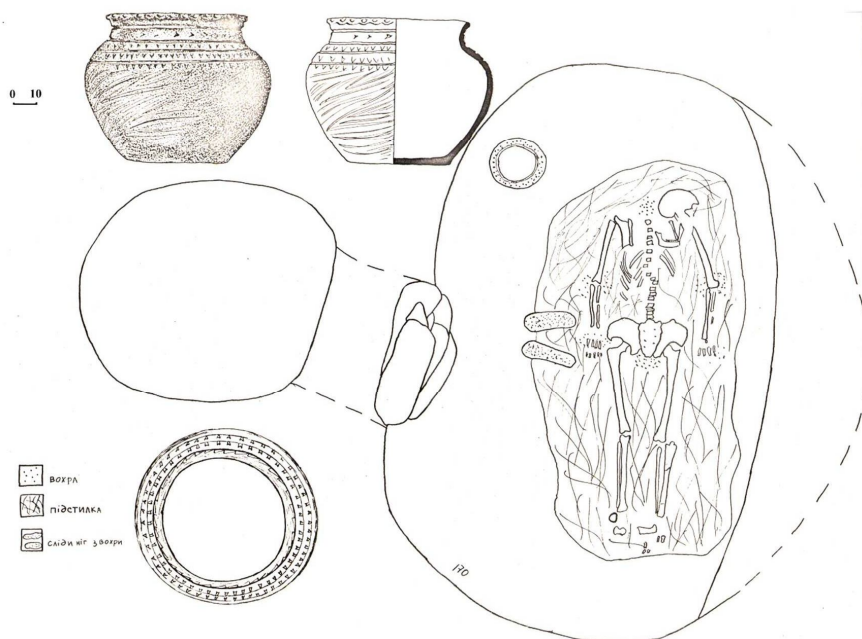

Рис. 1. Поховання № 20, курган 1, с. П'ятихатки

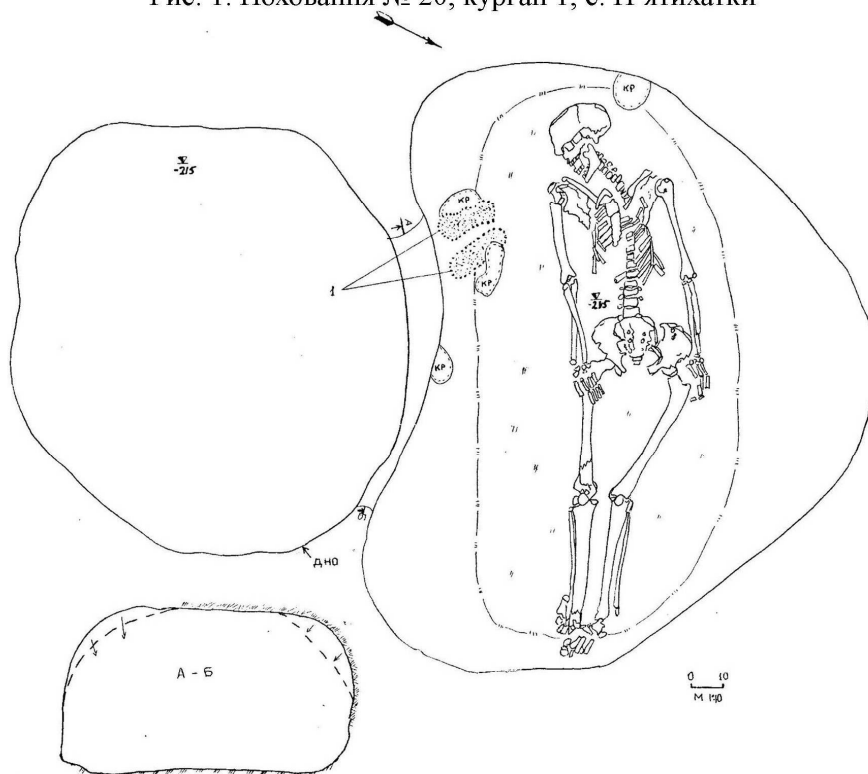

Рис. 2. Поховання № 12, курган 29, с. Коробчине

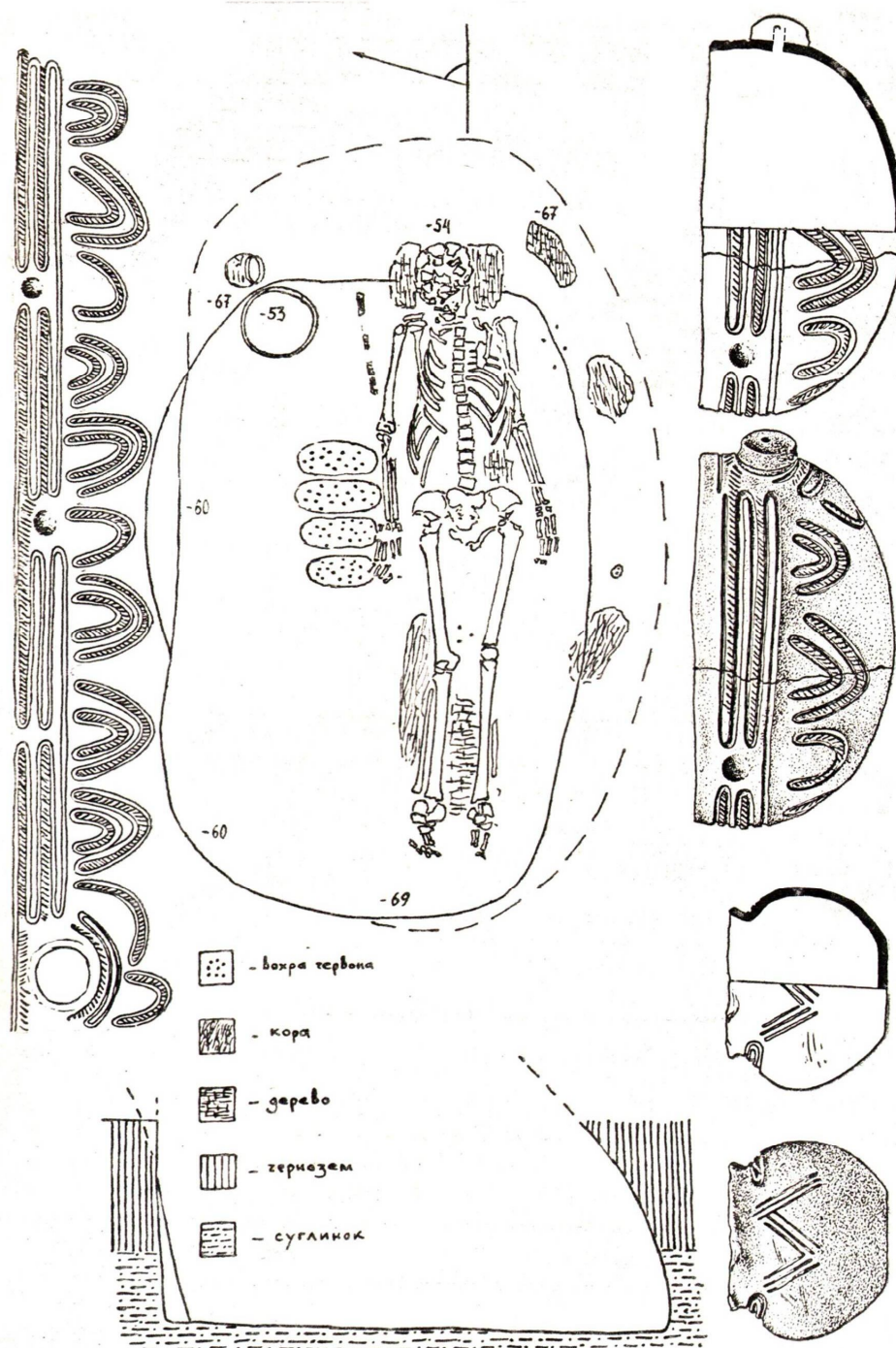

Рис. 3. Поховання № 18, курган 1, с. Софіївка

УДК 903(477.65)

М. П. Тупчієнко*Центральноукраїнський національний технічний університет***О. П. Орлик***Кіровоградський обласний художній музей***ОХОРОННІ РОЗКОПКИ СКІФСЬКОГО
ПОСЕЛЕННЯ ГОСТИННЕ I**

Стаття присвячена висвітленню результатів охоронних розкопок скіфського поселення кінця VI – першої половини V ст. до н. е. Гостинне I на Кіровоградщині. В ній подається опис пам'ятки, характер руйнувань об'єктів археології, результати рятувальних розкопок напівземлянки та п'яти господарчих ям, аналіз, класифікація та датування виявлених матеріалів.

Ключові слова: *скіфська культура, поселення, кераміка, розкопки, напівземлянка, господарча яма.*

Територія Кіровоградської області в географічному відношенні представляє собою значний інтерес для скіфської археології, оскільки включала в минулому, так само, як і зараз, територію порубіжжя двох кліматичних зон – степу та лісостепу. В межах цих зон виникли дві моделі скіфської культури – кочового тваринництва та осілого землеробства, які протягом усього скіфського часу знаходилися в стані міжкультурного діалогу. Тому розкопки кожного скіфського поселення на межі степу і лісостепу, дають важливий матеріал для виявлення характеру цього діалогу, специфіки взаємовпливів землеробів та кочовиків, дозволяють встановити динаміку культурної еволюція, особливості не тільки господарства, а й культури проживання на селищах.

На сьогодні на території Кіровоградщини на межі степу та лісостепу відомо 21 скіфське поселення VI – IV ст. до н. е. Але так сталося, що на абсолютній більшості з них не проводилося навіть шурфування. Дещо більше пощастило поселенням “Капітанівка” (Новомиргородський район), “Заломи”, “Цибулеве” (Знам'янський район) та “Іванівка” (Олександрівський район). Поселення “Капітанівка” площею близько 70 га виявила у 1966 р. Н. М. Бокій. У 1971 р. дослідниця провела шурфування та невеликі розкопки площею 60 м². Речовий матеріал представлений знаряддями праці (глиняні прясла), зброєю (бронзові дволопатеві наконечники стріл архаїчного типу з шипом на втулці), уламками ліпних горщиків, у тому числі – з пальцевими зачіпами по краю вінець та з відбитки тканини, які збереглися на деяких уламках донець; уламками грецьких амфор, а також уламками глиняної обмазки від стін чи підлоги. Товщина культурного шару – 1,1 – 1,3 м. [3, арк. 4; 4, с. 114; 6, с. 163; 8, с. 55 – 56;]. У 1988 р. Н. М. Бокій провела невеликі розкопки поселення “Заломи”. Було розкрито 88 м² площі з потужністю культурного шару 0,25 – 0,6 м. Знахідки представлені фрагментами ліпного посуду та стінок амфор, пряслами, уламками ливарних форм, виробами з кістки та каменю [10, с. 338].

У 2012 р. за участі одного з авторів даної статті (Орлика О. П.) були виявлені і шурфувалися два поселення – “Іванівка” в Олександрівському районі та “Цибулеве” в Знам'янському районі. Поселення “Цибулеве” розташоване на схилі правого берега р. Інгулець площею до 10 га, культурний шар складає 0,7 м від денної поверхні. Поселення “Іванівка” знаходиться на пологіму схилі в верхів'ях р. Тясмин та р. Осотянка. Його площа 150 x 100 м, а культурний шар глибиною 0,95 м від денної поверхні. Підйомний матеріал та знахідки з шурфів на обох поселеннях аналогічні матеріалам з поселення “Капітанівка” і представлені традиційною для скіфського часу керамікою. Крім того, на поселенні “Іванівка” було виявлено фрагмент

посудини з горлом у формі розтруба, фрагмент плоского блюда з піщаника з потовщенням по краю, точильний брусок, бронзові дволопатеві з шипом і без нього, трилопатеві з шипом на виступаючій втулці та тригранні вістря стріл, а також мідний “дельфінчик” [9, с. 174 – 181]. Виявлені на поселеннях артефакти дозволяють їх датувати кінцем VI – першою половиною V ст. до н. е.

Метою даного дослідження є опис, типологічний аналіз та датування поселення Гостинне I скіфського часу, що було частково зруйноване під час проведення шляхових робіт влітку 2017 р.

22 липня 2017 р. начальник відділу культури і туризму Знам'янського міськвиконкому С. М. Бабаєва повідомила Кіровоградський обласний департамент культури про те, що місцевими жителями в районі будівництва об'їзної дороги, в межах території підпорядкованої Знам'янській міській раді, були виявлені кістки, попіл і фрагменти посуду.

Працівники НДП ОАСУ при ІА НАНУ В. В. Собчук та М. П. Тупчієнко провели первинний огляд місця знахідок. Обстеження показали, що в процесі будівництва дороги навколо м. Знам'янка була прокладена траншея шириною близько 40 м і глибиною від 1 до 5 м, яка розрізала природний пагорб у напрямку захід-південний захід – схід-північний схід. Виявилось, що в західному, північно-західному борті траншеї простежуються профілі пошкоджених напівземлянки (№ 2) та шести господарчих ям (№№ 1, 3 – 7). В східному, південно-східному борті траншеї простежувався профіль лише однієї ями (№ 8). Заглиблення були заповнені гумусним ґрунтом, попелом, уламками кераміки та кістками тварин. Зруйновані під час будівництва дороги археологічні об'єкти знаходились за 0,16 км на південний схід від цвинтаря, на вершині і схилі мисоподібного пагорба, що полого спускається на північний захід до балки, що виходить до р. Руда (права притока Інгульця).

В 1985 р. місцевим краєзнавцем В. Є. Шкодою на території цвинтаря було виявлено артефакти у профілях могил та викидах з них. Культурний шар знаходився на глибині 0,5 – 1,5 м. Серед знахідок були фрагменти ліпної кераміки та зооморфна керамічна пластика. У 1989 р. поселення оглянула науковий співробітник ІА АН УРСР, кандидат історичних наук С. С. Бессонова. Поселення отримало назву Гостинне I. Дослідниця визначила його орієнтовні розміри – 5 га та датувала поселення кінцем VI – V ст. до н. е. [2, арк. 53].

При повторному обстеженні авторами статті території цвинтаря в його південно східній частині, яка примикає до лісу, на схилі балки зафіксовано 4 невиразні фрагменти стінок ліпної кераміки, 2 фрагменти стінок амфори, фрагмент печини, овальний відвіс. На вододілі (вершині) мису ні в профілях ям, ні в земляних викидах сліди діяльності людей не зафіксовані.

Враховуючи аварійний стан оглянутих об'єктів, їх можливий зв'язок з поселенням Гостинне I Кіровоградська охоронна археологічна експедиція ОАСУ на волонтерських засадах з 22 липня по 4 серпня 2017 р. провела охоронні археологічні розкопки. Через відсутність фінансування розкопок та напівзруйнований стан об'єктів дослідження, було вирішено розкопувати пошкоджену ділянку поселення не суцільним розкопом, а прирізками до кожного з об'єктів окремо. У результаті були розкопані залишки напівземлянки (об'єкт №2) та залишки господарчих ям (об'єкти № 3 – № 7).

Напівземлянка (об'єкт № 2) (рис.1. 4) заглиблена у материк від денної поверхні на 0,5 м. Від неї зберігся лише її північно-західний кут з довжиною стінок 4,6 м (частина) x 2,9 м. Форма напівземлянки реконструюється як підпрямокутна. При цьому стінки заглиблення утворювали кут 100 – 105°, тобто більший від прямого. Ніяких слідів будови стін та перекриття отримати не вдалося. Дно землянки

було вимазане шаром глини світло-сірого кольору. У північно-західному куті, ближче до північної північно-східної стінки виявлено рештки глинобитної печі. Піч підовальної форми розмірами 0,8 x 0,6 м. Товщина її стінок в приподовій частині – 0,25 – 0,3 м. Товщина стінок у верхній частині печі варіювалася 0,08 – 0,10 м. Піч вимазана на каркасі з гілок діаметром 2,5 – 3 см. Под печі, пропечений до сірого кольору, складався з шару глини товщиною 0,1 – 0,1 см. Долівку землянки в районі печі вкривав шар попелу товщиною 3 – 5 см. Навколо печі зафіксовано концентрацію фрагментів печини та глини. Подібні напівземлянки були досліджені під час розкопок Пастирського городища [13, с. 52], на поселеннях біля с. Грищенці [11] та в урочищі Ісковщина [12, с. 9].

У заповненні напівземлянки виявлено кістки тварин із слідами кухонної обробки та кальциновані (ВРХ, вівця чи коза), а також фрагменти кераміки (31 – ліпної та 3 – гончарної).

Керамічний комплекс поділяється на дві основні групи: 1) придонна частина стінки сіроглиняної амфори та овальна в перетині ручка грецької амфори цегельного кольору (рис. 2, 12, 13); 2) ліпний посуд кухонного призначення. Фрагменти ліпного посуду представлені вінчиками п'яти типів, стінками та денцями. На одному з них простежуються відбитки тканини, на якій формувався посуд (рис. 2, 8). На внутрішній поверхні кількох фрагментів мають місце характерні горизонтальні паралельно розташовані відбитки пальців гончара, що загладжував поверхню горщика, що може свідчити про використання поворотної дошки під час формування посудини.

Господарча яма № 3 практично повністю зруйнована будівельниками (залишилася 1/9 її придонної площі), а потім доруйнована місцевими жителями. Розміри не реконструюються, глибина від поверхні – 1,2 м. Була розташована за 3,9 м на захід південний захід від решток напівземлянки.

Господарча яма № 4 (рис. 1, 5) розташована за 14,4 м на захід південний захід від решток напівземлянки. На глибині 0,2 м від сучасної поверхні на фоні материкового ґрунту темно-коричневого кольору виявили заповнення фрагменту вхідного отвору в яму, що зберігся частково. На час розкопок вона мала форму дзвона, але необхідно враховувати, що ще в часи існування поселення яма просіла (обвалилася) на 0,2 – 0,3 м, тому її форму можна реконструювати і як грушовидну (з низьким) корпусом. Параметри ями по дну 1,6 x 0,95 м. Глибина від сучасної поверхні 0,95 м. Висота склепіння, що збереглося – 0,3, розширення по дну від входу по всьому периметру на 0,2 – 0,3 м.

Яма була заповнена гумусованим ґрунтом, попелом (з глибини 0,5 м до 0,7 м), фрагментами кераміки, шматками печини (2 фрагменти) та кістками тварин. Основна маса знахідок сконцентрована в придонній частині ями на глибині 0,7 – 0,95 м. Дно ями вкривав щільний “натоп” темного кольору товщиною 4 – 5 см. Під північно західною стінкою виявлено скупчення кісток тварин: ребра, гомілкові кістки, кістки тазу (фрагмент), фрагмент щелепи.

Керамічний комплекс представляв собою фрагмент стінки амфори цеглянистого кольору, 18 фрагментів стінок ліпного посуду та 1 фрагмент денця. Знайдено два кістяні знаряддя праці: лошило мигдалевидної форми, кістяний гачок.

Господарча яма № 5 (рис. 1, 3) знаходилася за 19,6 м на захід – південний захід від землянки. Зберігся її фрагмент (1/3 – 1/4 частина з південно-західного боку), яка додатково була пошкоджена місцевими жителями. Яма досліджувалася методом підбою (вибирання ґрунту) із боку, зрізаного екскаватором. Вхідний отвір не зберігся. Глибина ями від сучасного рівня – 1,1 м. Дно плоске. Розміри збереженої

частини 1,7 x 0,7 м. Форма овальна чи округла. Дно розширювалося до низу під кутом 30 – 40°, тобто в перетині яма мала також дзвоноподібну форму.

Яма була заповнена гумусованим ґрунтом, попелом, фрагментами кераміки, кістками тварин – кухонними відходами.

Керамічний комплекс складала два фрагменти стінок амфори, фрагмент ручки амфори, фрагменти ліпного посуду (3 фрагменти денця плоскодонної посудини, 5 стінок горщиків).

Господарча яма № 6 (рис. 1, 2) знаходилася за 35,8 м на захід південний захід від землянки. Над профілем зруйнованої ями на поверхні борту траншеї знаходився вал складованого чорнозему, що був згорнутий під час прокладання траншеї. На глибині 0,5 м від поверхні схилу валу виявили викид глини, що утворився при спорудженні ями. Він лежав на поверхні похованого ґрунту навколо вхідного отвору в яму і під час її обвалу частково просів в яму на 0,2 – 0,2 м. Форма викиду не визначена, оскільки південна його частина зрізана траншеєю. Довжина тієї частини викиду, що збереглася 1,3 м, а ширина – 0,3 м, товщина 0,2 – 0,3 м.

Форма і розміри вхідної ями не визначені. На глибині 0,5 м від сучасного рівня лісового ґрунту яма була заповнена шаром попелу товщиною 0,2 – 0,3 м. Він включав фрагменти ліпного посуду, фрагменти стінок амфори, кістки тварин, серед яких і нижня щелепа хижака (собаки), із слідами розрубання навіл, ребра великої тварини, дрібні кістки із слідами кухонної обробки.

Господарча яма № 6 обвалилася ще в давнину, тому її форма у перетині може бути як грушоподібна з низьким тілом розширення так і дзвоноподібна. Дно ями вкривав шар глини товщиною 0,04 – 0,1 м – результат обвалу. Під ним знаходився шар попелу, що включав незначну кількість кісток тварин, фрагменти ліпного посуду. Дно ями плоске, але в його північно-східній частині має місце зниження його рівня на 0,1 м. Тут також виявлене заглиблення трикутної форми розмірами 0,7 x 0,6 x 0,78 м. Глибина ями 1,43 м від рівня лісового ґрунту. Усього в ямі виявлено: кісток тварин – 12 шт.; фрагменти стінок амфори – 3 шт., фрагменти ліпного посуду (вінців – 12, денця – 4, стінки – 3).

Керамічний комплекс включав денця плоскодонних горщиків, на одному з яких збереглися відбитки тканини. Вінця горщиків представлені такими типами: 1) прямі, невисокі, сплюснені (4 фрагменти); 2) прямі, невисокі, заокруглені (1 фрагмент); 3) високі, відігнуті назовні з частими нігтьовими вдавленнями по зовнішньому колу (2 фрагменти); 4) подібні до 3), відбитки розташовані на відстані 1 – 1,5 см один від одного; 5) невисокі, відігнуті, заокруглені з густорозташованими відбитками нігтя по зовнішньому колу. Такі типи орнаментативної та оформленні кераміки характерні з V ст. до н. е. [1, с. 70; 5, с. 250].

Господарча яма № 7 (рис. 1, 1) – крайня із західного південно-західного боку комплексу. Розташована за 47,4 м на захід південний захід від напівземлянки. Як і в попередньому випадку сучасний рівень лісового ґрунту перекривав вал складованого чорнозему, тому заповнення ями темного кольору було виявлене на глибині 0,7 м від поверхні схилу валу. Викид глини, що утворився під час спорудження ями, входив у південно-західну стінку розкопу. Яма № 7 як і попередні обвалилася ще у давнину. Дно виявили на глибині 0,77 м від сучасного рівня лісового ґрунту. Дно плоске, пошкоджене норами. У північно-східній частині знижувалося на 0,1 м. Яма також мала грушоподібну форму з низьким тілом або ж дзвоноподібну. Висота склепіння розширення тіла ями – 0,5 м. Вхідний отвір не зберігся. Розміри тієї частини ями, що збереглася: довжина 1,6 м, ширина 0,4 м глибина від сучасного рівня лісового ґрунту 0,73 – 0,88 м.

У заповнені ями виявлено вотивну мисочку, фрагменти ліпного посуду (17 фрагментів), кістки тварин із слідами кухонної обробки (8 штук), шматок печини, 4 шматки шлаку (?).

На момент завершення археологічних робіт профілі господарчих ям № 1, 8 залишалися не розкопаними. З профіля ями № 8 зібрано лише підйомний матеріал – 13 фрагментів ліпної кераміки. Тісто із значними домішками кварцового піску. Колір поверхні: жовтий, сірий, коричневий. Одне вінце сплюснене, ледь вигнуте назовні. З зовнішньої сторони прикрашене пальцево-нігтевим вдавленням.

Всього під час охоронних археологічних досліджень виявлено 143 артефакти (не враховуючи уламків кісток). Знайдено 13 шматків обпаленої глини з відбитками жердин. (рис. 1, 6 – 7). У трьох випадках поверхня заглажена з одного боку. Чотири фрагменти із світло-сірої глини (обмазка дна земляного полу) слідів каркасу не містять. Переважну більшість знахідок становлять фрагменти ліпного посуду. Зафіксовано уламки амфор, кістки та вироби з них, фрагмент гранітного розтиральника, відвіс. Один фрагмент покрито одностороннім лискуванням. Глина має домішки крупнозернистого та дрібнозернистого кварцового піску, товченого граніту. В шести фрагментах спостерігались вкраплення склоподібних кульок – ошлакованого піску.

Основну масу знахідок становлять *фрагменти горщиків*. Більшість представляють горщики з прямим або з ледь відігнутих назовні вінчиком, звуженим горлом, покатыми плечиками та яйцеподібним тулубом, хоча зустрічаються і фрагменти посуду типу банок (рис. 2, 15, 21), а п'ять уламків належало горщикам з дугоподібною шийкою (рис. 1, 14).

За характером орнаментациі вінець (23 фрагменти) можна виділити такі типи: 1) один фрагмент мав прокол під вінцем (рис. 2, 1); 2) 13 прикрашені пальцево-нігтевими вдавленнями з зовнішньої сторони вінця; (рис. 1, 12-14; рис. 2, 2 3, 7); 3) 2 фрагменти прикрашено косими насічками. (рис. 1, 4); 4) 7 фрагментів вінця була не орнаментовані (рис. 2, 20); 5) 1 фрагмент орнаментовано пальцевими вдавленнями, розташованими на плечиках (рис. 1, 6). Більшість вінця мали плоско зрізаний верхній край (рис. 2, 1 – 3, 7, 24, 25), два – заокруглений, (рис. 2, 6, 5), ще два – загострений (рис. 2, 23).

Фрагменти стінок мають опуклу (рис. 2, 26, 27) шорстку поверхню цегельного, сірого, чорного кольорів. Випалення нерівномірне, на зламі 2 – 3 шарове. Окремі фрагменти плямисті на вигляд. Один фрагмент, очевидно, від посудини типу банки – плоский, лише з невеликим заокругленням в нижній частині. Один фрагмент має отвір, просвердлений вже після обпалу (рис. 2, 10). Один фрагмент стінки горщика орнаментований гладеньким, трикутним в розрізі валиком (рис. 2, 9). По профілю стінки – це місце переходу горла в плечики. Тісто щільне з домішками слюди, колір обпалення сірий. Такі валики характерні в Північному Причорномор'ї ще з білогрудівського та чорноліського часу [14, с. 50]. Подібний фрагмент, але з слідами слабо вираженого сірого лискування виявила в північно-західній частині поселення С. С. Безсонова [2, с. 54].

Денця горщиків представлені двома різновидами: 1) від посудин, що поступово розширювалися доверху, тобто мали яйцеподібний тулуб (рис. 2, 11, 17, 19, 22); 2) посудини банкового типу, з вертикальними стінками (рис. 2, 15, 18, 21). На одному фрагменті з зовнішнього боку має місце виступ, що утворює закраїну (рис. 2, 16). На двох фрагментах денця чітко збереглися відбитки тканини (рис. 2, 8). З внутрішньої сторони, вздовж стінок простежуються характерні відбитки пальців гончара.

Вотивна мисочка. Дно плоске, корпус розширюється вгору, вінця не виділені, краї плоско зрізані. Виготовлена з глини з домішками товченого кварцу. Поверхня

сірого кольору, шорстка. Розміри: діаметр дна – 3 см, діаметр вінець – 5,8 см, висота – 2,3 см. Товщина стінок – 0,5 см (рис. 1, 11).

Гончарна кераміка репрезентована 11 фрагментами амфор: 2 – уламки ручок; 8 – фрагментів стінок; 1 – фрагмент миски чи горщика. Ручки овальні в розрізі (рис. 2, 12). Тісто з домішками слюди. На одному фрагменті збоку пляма чорного лаку неправильної форми. Один фрагмент стінки є придонною частиною сіроглиняної амфори. Товщина стінок 1,0 – 2,5 см. (рис. 2, 13). Сіроглиняні амфори виготовлялись на Лесбосі в VII – IV ст. до н. е. [7, с. 43]. Один фрагмент покрито з зовнішньої сторони ангобом сірого кольору. Фрагмент гончарної посудини на зламі – двошаровий. Зовнішній шар сірого кольору, внутрішній коричневий. (рис. 2, 14).

Знаряддя праці представлені фрагментом розтиральника, відвісом, лоцилом та кістяним гачком.

Розтиральник виготовлений з граніту рожевого кольору. Його форма округла (8,5 x 7 см.), товщина 3 см. Робоча поверхня збереглася, а верхня частина відбита.

Відвіс виготовлено із піщаника, неправильної підовальної форми. Розміри: 4 x 4,5 x 1,6 см. В центрі під кутом просвердлений отвір неправильної лінзоподібно-овальної форми. Розміри: 1,3 – 1,6 x 0,9 см. (рис. 1, 10).

Лоцило мигдалевидної форми. Виготовлене з кістки лопатки (?) тварини. Зрізи видовжених боків заполіровані від довгого використання. Розміри: 4,5 x 1,3 x 1,0 см (рис. 1, 8). Функцію знаряддя для обробки кераміки виконував і фрагмент стінки амфори – один із зломів ретельно заглажено та затерто.

Гачок вирізаний з кістки. Розміри: 3,1 x 1,5 см (рис. 1, 9).

В заповненні напівземлянки та господарчих ям зібрано також кістки суглобів, ребра та зуби великої рогатої худоби, частину щелепи собаки (вовка?), кістки овець-кіз. Усі кістки розколоті, деякі кальциновані.

Таким чином, було проведено охоронні розкопки залишків напівземлянки та п'яти господарчих ям, що спочатку слугували в якості зернових. Усі вони викопані в материковому ґрунті, мали грушоподібну чи дзвоноподібну форму, викид з них не прибирався, а залишався на поверхні навколо вхідного отвору (можливо захищав їх вміст від дощових та талих вод). Їх глибина варіює від 0,8 до 1,2 м. Форма дна в усіх ямах округла, діаметром 1,6 м – 1,9 м. Площа ям №№ 4 – 7 збереглася на половину їх розмірів і менше, а від ями № 3 збереглася 1/9 її площі. Розміри вхідних отворів через зруйнованість об'єктів встановити не вдалося. Усі ями обвалилися ще у давнину, що й змусило жителів селища їх використовувати повторно у якості смітників, зсипаючи туди попіл, відходи кухні та сміття.

Розкопані об'єкти (напівземлянка і господарчі ями) були частиною цілісного господарчого комплексу, який пошкодила траншея. Між її бортами могли бути зруйновані кілька таких об'єктів (3 – 10). Топографічно це північно східна околиця поселення Гостинне I. Виявлений під час розкопок археологічний матеріал дозволяє датувати зруйновані в ході будівництва дороги археологічні об'єкти скіфським часом – кінець VI – перша половина V ст. до н. е.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Археология СССР*. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – 464 с.
2. *Бессонова С. С.* Отчет о работе Южного отряда Кировоградской экспедиции в 1987 г. / С. С. Бессонова // Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА НАНУ). – 1987/37. – 64 с.
3. *Бокий Н. М.* Отчет Кировоградского краеведческого музея об археологических раскопках в Кировоградской области за 1966 г. / Н. М. Бокий // НА ІА НАНУ. – 1966/85 – 4 с.
4. *Бокий Н. М.* Охранные работы в Кировоградской области / Н. М. Бокий // Археологические исследования на Украине 1965 – 1966 гг. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 110 – 114.

5. *Ильинская В.А* Скифия VII – IV в в. до н.э. / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин . – К.: Наукова думка, 1983. – 380 с.
6. *Ковпаненко Г. Т.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион) / Г. Т. Ковпаненко., С. С Бессонова, С. А. Скорый – К.: Наукова думка, 1989. – 331 с.
7. *Монахов С. Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье: Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель / С. Ю. Монахов. – М.: Киммериды; Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2003. – 350 с.
8. *Орлик А. П.* Поселение скифского времени у с. Капитановка / А. П. Орлик // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Тезисы докл. респ. конф. молодых ученых. – К., 1981. – С. 55-56
9. *Орлик О. П.* Поселення ранньоскіфського часу в верхів'ях річок Інгул, Інгулець та Тясмин / О.П. Орлик // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 174–182.
10. *Панченко К.І.* Дослідження пам'ятки скіфського часу біля с. Заломі на Кіровоградщині / К. І. Панченко // Археологія і давня історія України. – 2017. – Вип.2 (23). – С. 335 – 339.
11. *Петренко В. Г.* Раскопки в районе Канева / В.Г.Петренко // Археологические открытия (далі АО) за 1967 год. – М.: Наука, 1968. – С. 208.
12. *Петренко В. Г.* Правобережье Среднего Поднепровья в V – III вв. до н.э. / В. Г. Петренко // САИ. – Вып.Д1 – 4. – Л.,1967. – 180 с.
13. *Тітенко Г. Т.* Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі / Г. Т. Тітенко // АП. – Т.VI. – 1956. – С. 52 – 55.
14. *Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье/ А. И. Тереножкин. – К.: Изд-во АН Украинской ССР, 1961. – 248 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Тупчієнко Микола Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук та документознавства Центральноукраїнського національного технічного університету.

Орлик Олексій Пантелійович – старший науковий співробітник відділу туристично-краєзнавчої та інформаційної роботи Кіровоградського обласного художнього музею.

Н. П. Тупчиенко

Центральноукраїнський національний технічний університет

А. П. Орлик

Кіровоградський обласний художественний музей

ОХРАННЫЕ РАСКОПКИ СКИФСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ ГОСТИННОЕ I

Статья посвящена охранным раскопкам скифского поселения конца VI – первой половины V ст. до н.э. Гостинное I в Кировоградской области. В ней даётся описание поселения, характер поврежденных объектов археологии, результаты спасательных раскопок полуземлянки и пяти хозяйственных ям, проводится анализ и классификация выявленного материала.

Ключевые слова: *скифская культура, поселение, керамика, раскопки, полуземлянка, хозяйственная яма.*

М. Р. Turchiyenko

Central Ukrainian National Technical University.

O. P. Orlik

Kirovohrad Oblast Art Museum

SALVAGE EXCAVATIONS OF THE SCYTHIAN SETTLEMENT GOSTYNNE I

The article presents the results of excavations of bits and pieces of the half dugout and 5 grain pits which were destroyed during road construction near Znamenka city. The north-western corner with a stove of the half dugout was saved. The area of household pits №№ 4-7 were saved half of their sizes and less, and pit №3 was saved 1/9 of its size. The excavated objects are an integral household complex that are the half dugout and household pits. There could a few of such complexes between the sides of the building trench (3-10). The archaeological material which was discovered during excavations allows dating all archaeological objects which were destroyed during the road construction to be the Scythian time - end of the VI - first half of the V century B.C.

Keywords: *Scythian culture, settlement, ceramics, excavations, half dugout, household pit.*

REFERENCES

1. *Arkheologiya SSSR.* Stepi yevropeyskoy chasti SSSR v skifo-sarmatskoye vremya. – М.,1989. – 464 s.

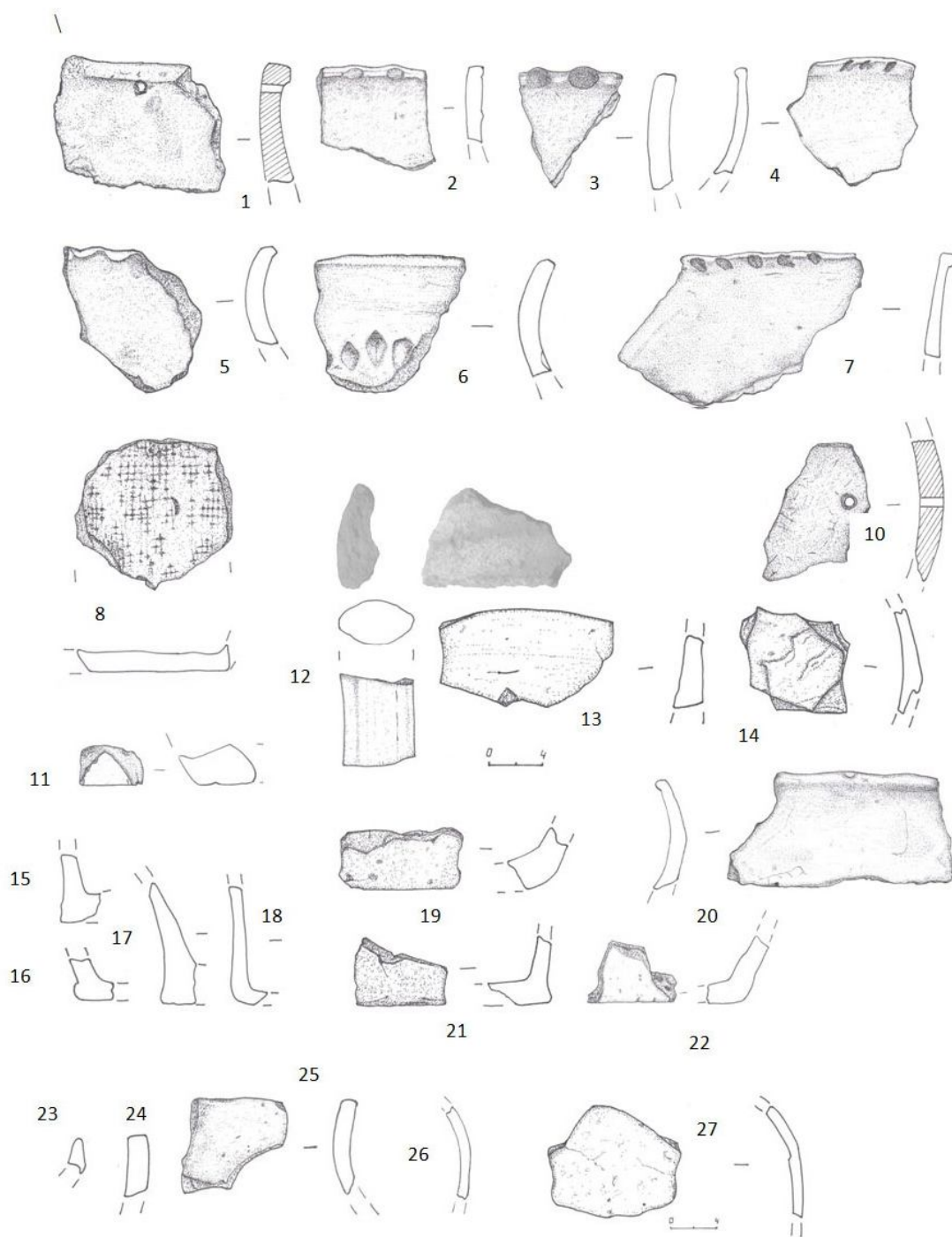
2. **Bessonova S. S.** Otchet o rabote Yuzhnogo otryada Kirovogradskoy ekspeditsii v 1987 g. / S. S. Bessonova // Naukoviy arkhiv Institutu arkheologii' NAN Ukraïni (dalí NA ÍA NANU). – 1987/37. – 64 s.
3. **Bokiy N. M.** Otchet Kirovogradskogo krayevedcheskogo muzeya ob arkheologicheskikh raskopkakh v Kirovogradskoy oblasti za 1966 g. / N. M. Bokiy // NA ÍA NANU. – 1966/85 – 4 s.
4. **Bokiy N. M.** Okhrannyye raboty v Kirovogradskoy oblasti / N. M. Bokiy // Arkheologicheskiye issledovaniya na Ukraine 1965 – 1966 gg. – K.: Naukova dumka, 1967. – S. 110 – 114.
5. **Il'inskaya V. A.** Skifiya VII – IV v v. do n.e. / V. A. Il'inskaya, A. I. Terenozhkin. – K.: Naukova dumka, 1983. – 380 s.
6. **Kovpanenko G. T.** Pamyatniki skifskoy epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezh'ya (Kiyevocherkasskiy region) / G. T. Kovpanenko., S. S. Bessonova, S. A. Skoryy – K.: Naukova dumka, 1989. – 331 s.
7. **Monakhov S. YU.** Grecheskiye amfory v Prichernomor'ye: Tipologiya amfor vedushchikh tsentroeksporтеров товаров v keramicheskoy tare. Katalog-opredelitel' / S. YU. Monakhov. – M.: Kimmerida; Saratov: Izd-vo Sarat. un-ta, 2003. – 350 s.
8. **Orlik A. P.** Poseleniye skifskogo vremeni u s. Kapitanovka / A. P. Orlik // Aktual'nyye problemy arkheologicheskikh issledovaniy v Ukrainskoy SSR. Tezisy dokl. resp. konf. molodykh uchenykh. – K., 1981. – S. 55-56
9. **Orlyk O. P.** Poselennya rann'oskifs'koho chasu v verkhiv'yakh richok Inhul, Inhulets' ta Tyasmyn / O. P. Orlyk // Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky. – Vypusk 21: Aktual'ni problemy arkheolohiyi ta istoriyi rann'oho zaliznoho viku. – Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2014. – S. 174 – 182.
10. **Panchenko K. I.** Doslidzhennya pam'yatky skifs'koho chasu bilya s. Zalomy na Kirovohradshchyni / K. I. Panchenko // Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny. – 2017. – Vyp.2 (23). – S. 335 – 339.
11. **Petrenko V. G.** Raskopki v rayone Kaneva / V. G. Petrenko // Arkheologicheskiye otkrytiya (dalí AO) za 1967 god. – M.: Nauka, 1968. – S. 208.
12. **Petrenko V. G.** Pravoberezh'ye Srednego Podneprov'ya v V – III vv. do n.e. / V. G. Petrenko // SAI. – Vyp.D1 – 4. – L., 1967. – 180 s.
13. **Titenko H. T.** Rozkopky pam'yatok skifs'koho chasu na Pastyrs'komu horodyshchi / H. T. Titenko // AP. – T.VI. – 1956. – S. 52 – 55.
14. **Terenozhkin A. I.** Predskifskiy period na Dneprovskom Pravoberezh'ye/ A. I. Terenozhkin. – K.: Izd-vo AN Ukrainskoy SSR, 1961. – 248 s.

ABOUT THE AUTHORS

Tupchienko Mykola Petrovich – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the Social Sciences and Documentation, Central Ukrainian National Technical University/
Orlik Olexiy Pantelijovych – Researcher Kirovohrad Oblast Art Museum.

Мал.1.1-План та профіль ями № 7, 2- План та профіль ями № 6,
 3- План та профіль ями № 5, 4- План та профіль напівземлянки,
 5- План та профіль ями № 4,6,7-фрагменти печини 8-лощило, 9-гачок
 10-відвіс 11-вотивна мисочка, 12-14 фрагменти вінець. 8-9-кістка;
 11-14-кераміка;10-піщаник

Мал. 2 Поселення Гостинне I.
Фрагменти кераміки з напівземлянки та господарчих ям

УДК 930.2:911.37(05/...)

М. Я. Павлюк

*Кіровоградський обласний краєзнавчий музей***ГЕОГРАФІЯ МІСЬКИХ ЦЕНТРІВ ЗАХІДНИХ РЕГІОНІВ
ЗОЛОТОЇ ОРДИ**

У статті запропоновано авторський варіант картографування золотоординських міських центрів, відомих за даними писемних джерел та археологічних досліджень, у західних регіонах Золотої Орди (від басейну Волги до Пруто-Дністровського межиріччя).

Ключові слова: *Золота Орда, золотоординське місто, середньовічне місто, городище, Улус Джучі.*

Монгольська завойовницька політика призвела до виникнення нових державних утворень, одним з яких стала Золота Орда. Термін “орда” вживався ще в XVI ст. для позначення будь-якого пересувного табору правителя. При цьому, слово “золота” додавалося на знак пам’яті про золоте шатро монголів. Назва “Золота Орда” міцно закріпилася в історіографії починаючи з XIX ст. та використовується й сьогодні для позначення в цілому території Улусу Джучі, тобто тих території Монгольської імперії, котрі отримав у спадок старший син Чінгісхана – Джучі. Сама територія Золотої орди була поділена на улуси між п’ятьма його синами.

Для ханів Золотої Орди виникла проблема контролю та адміністративного управління на нових землях. Тому цілком логічним та закономірним явищем стало заснування нових міст на захоплених територіях, адже впроваджувати власний контроль на широких просторах степу було б неможливо без конкретних адміністративних одиниць, центрів присутності імперської влади.

Разом з тим, причинами розширення мережі міст в країні доцільно вважати і прийняття ісламу в якості державної релігії, необхідність поєднання центру та периферії в економічному плані, налагодження зовнішніх торгівельних зв’язків тощо [10, с. 63; 19, с. 314]. Неабияке значення в організації життя міста мало саме географічне розташування, чи то біля стратегічно важливої водної артерії, чи джерела сировини, на березі моря тощо.

Тривалий час в історіографії значну увагу викликає проблема історичної географії золотоординських міст. Були створені перші географічні карти Золотої Орди та здійснено спроби локалізувати міські центри відповідно до свідчень писемних джерел. Але узагальнені дослідження на пропоновану до розгляду тему є в своїй переважній більшості застарілими або ж спірними та суперечливими за своїми висновками [5, с. 75 – 123; 4, с. 115 – 117; 16, с. 275].

На сучасному етапі розвитку історичної науки тема історичної географії золотоординських міст залишається однією з тих, котрі потребують постійного перегляду, доповнення та уточнення. Досліджувана проблема передбачає необхідність пошукової роботи спрямованої на формулювання висновків та введення в науковий обіг нових фактів на основі системного аналізу різноманітних писемних, картографічних та археологічних джерел. Слід відзначити і те, що рівень розгляду в наукових публікаціях проблеми розташування та організації міських центрів різних регіонів Золотої Орди не рівнозначний.

Зокрема, питанню розташування золотоординським міських центрів в цілому та в західних регіонах Улусу Джучі присвячені дослідження В. Л. Єгорова [4; 5] та А. П. Григор’єва [2]. Також слід назвати роботи М. Г. Крамаровського [13; 14], А. Н. Масловського [15], М. В. Єльнікова [6; 7], В. Й. Довженка [3], Н. М. Бокій та

І. А. Козир [1] та ін., які присвячені окремо взятим городищам. Разом з тим, значну частину використаних праць складають ті, предметом дослідження яких стала загальна характеристика міської культури золотоординського періоду в тому чи іншому локальному регіоні. Серед них публікації Е. Д. Зілівінської [9; 10], О. А. Ільїної [12], Ю. А. Зеленеєва [8], Б. В. Черкаса [18; 19], Л. Л. Полевого [17].

В даній роботі ми пропонуємо варіант картографування золотоординських міських центрів, відомих за даними писемних джерел та археологічних досліджень, у західних регіонах Золотої Орди. За основу взято перелік міських центрів, поданих В. Л. Єгоровим в своїй монографії [5], доповнений та уточнений авторськими дослідженнями картографічних та археологічних джерел.

Важливим є з'ясування територіальних меж Золотої Орди. Слід зазначити, що новостворена держава в широтному напрямку займала території від Приуралля та Західного Сибіру на північному-сході та сході до Причорномор'я та Пруто-Дністровського межиріччя на заході. В меридіальному напрямку центральна частина Улусу Джучі розтягнулася від території Північного Кавказу та Прикаспійських степів до середньої течії Волги. Західним регіоном Золотої Орди в науковій літературі вважають землі від басейну Волги до Пруто-Дністровського межиріччя [19, с. 239].

Саме з території басейну Волги пропонуємо розпочати розгляд географії міських центрів західних регіонів Золотої Орди. Уздовж берегів Волги на сьогодні виявлено та досліджено найбільше золотоординських пам'яток, порівняно з іншими територіями, які входили свого часу до складу Улусу Джучі. Цілком справедливо можна погодитися з тезою Ю. А. Зеленеєва, який називає даний регіон "урбаністичним центром імперії", а Е. Д. Зілівінська наголошує на тому, що стан та рівень розвитку міст даного регіону є відображенням становища в країні [8, с. 114; 11, с. 634].

Території у Волго-Камському регіоні до монгольського завоювання належали державі Волзька Булгарія, яка впродовж XIII – XIV ст. була районом суцільної осілості з численними селами та дрібними містами. Після включення їх до складу Орди найбільші міста завойованої держави були перетворені на адміністративні центри, які стали значними за розмірами та значенням золотоординськими містами. Найбільші серед них: Булгар, Джукетау, Біляр, Сувар, Кашан, Кременчук, Іскі-Казань, Казань та ін. (Рис. 1, №№ 1 – 9). Останнє місто стало головним адміністративним центром даного регіону [5, с. 99 – 101, 105; 11, с. 642 – 643].

Межиріччя Сури і Мокші – один із північних улусів Золотої Орди. Тут відомий лише один, але дуже важливий міський центр – Мохши (Рис. 1, № 10) [4, с. 119].

Уздовж обох берегів Волги від сучасного Татарстану до Каспійського моря нараховується приблизно 30 – 40 поселень, на яких виявлено будівлі з випаленої цегли. Серед них найбільші Ахтубінське, Мечетне, Переволокське, Укек, Данилівське, Костичі, Червоний Яр, Хаджитархан, Ситніково та ін. (Рис. 1, №№ 11 – 32) [8, с. 113 – 114; 12, с. 208 – 209, 217, 225, 230].

Найбільш значними міськими центрами Північного Кавказу в золотоординський час були міста Маджар у сучасному Ставропольському краї, Верхній Джулат у сучасній Північній Осетії і Нижній Джулат у сучасній Кабардино-Балкарії. На західному узбережжі Каспійського моря, на кордоні Золотої Орди розташовувалося місто Дербент (Рис. 1, №№ 33 – 35, 46) [10, с. 63; 11, с. 647; 5, с. 120].

Басейн Дону – один із центральних районів Улусу Джучі. Південне Подоння – район степовий, північне – відноситься до лісостепу. Найбільшим та найзначимішим містом у даному регіоні залишався Азак (сучасне місто Азов) – велике портове місто,

якому належала першість у веденні морської торгівлі в державі (Рис. 1, № 38) [11, с. 642; 15, с. 384 – 385].

На Таманському півострові в золотоординський час відомі міста Матрега на місці нинішньої Тамані і Копа в гирлі р. Кубані (Рис. 1, №№ 36, 37). Крім того, уздовж східного узбережжя Азовського і Чорного морів в XIV ст. існувало 39 італійських колоній. Недостатня археологічна дослідженість цього району не дозволяє точно локалізувати більшість із них [11, с. 648].

На окрему увагу заслуговують золотоординські міські центри, які розташовувались в Криму, адже вони були ключовими перевалочними пунктами морської зовнішньої торгівлі. Сприяло цьому значною мірою і наявність тут генуезців та венеціанців.

Тут відомі в золотоординський час міста Кирк-Єр (Чуфут-Кале), Кирк-Ор (Бахчисарай) та Крим (Старий Крим, Солхат) (Рис. 1, №№ 47, 53, 54) [2, с. 15 – 16]. Останнє від моменту заснування та до занепаду залишалось адміністративним центром півострову [13, с. 147 – 148; 14, с. 107 – 108; 4, с. 114 – 115]. Інші міста півострова юридично до Золотої Орди не відносилися, проте перебували в повній залежності від монгольської влади. Це міста Воспоро (Керч), Каффа (Феодосія), Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава), Феодоро (Мангуп) (Рис. 1, №№ 48 – 52) [11, с. 641; 5, с. 88 – 90].

Лівобережний басейн Дніпра в археологічному відношенні недостатньо вивчений. Тут досліджені Кучугурське городище на південь від Запоріжжя (Рис. 1, № 56) [7, с. 29; 3, с. 165 – 166], Кінське городище на березі р. Конки (Рис. 1, № 57) [6, с. 105 – 106; 5, с. 86 – 87]. Також із джерел відоме городище Тавань (Рис. 1, № 55) на північ від сучасного Херсона, яке за словами В. Л. Єгорова [5, с. 84 – 87] не досліджувалось археологами. Крім того, автор посилається на джерела, які свідчать про проведення археологічних досліджень на протилежному від Тавані березі Дніпра. Але ці дані потребують додаткового перегляду.

У Дніпро-Дністровському межиріччі до золотоординських міських центрів відносимо Торговицьке городище на р. Синюха (поблизу села Торговиця Новоархангельського району), яке було досліджено археологами (Рис. 1, № 67) [1, с. 77 – 79]. Південніше, у степовій зоні Правобережжя маємо городища Маяки на лівому березі гирла Дністра, Велика Мечетня, так званий Вітовтів брід або “Безіменне городище” (за В. Л. Єгоровим), Ак-Мечеть (на правобережжі Південного Бугу), Солоне (на бузькому Лівобережжі, біля р. Солоні), Аргамаклі-Сарай (на річці Громоклей, правій притоці Інгулу) та Баликлей в гирлі річки Чичаклей (Чигаклей) (Рис. 1, №№ 58 – 63), які не вивчалися археологічно [5, с. 83 – 85; 19, с. 322; 18, с. 265 – 266].

У Прутсько-Дністровському межиріччі нараховується 4 городища – Аккерман, Кілія, Костешти, Старий Орхей (Рис. 1, №№ 65, 66, 68, 69). Перші два знаходяться в сучасних межах України, в безпосередній близькості до Чорного моря. Це були портові міста, центри міжнародної торгівлі. Городища Костешти та Орхей, досліджені на території Молдови, були віддалені від чорноморського узбережжя та оточені численними селами, які складали їх сільськогосподарську округу [5, с. 79 – 82; 17, с. 65 – 70].

Таким чином, картографування міських центрів західних регіонів Золотої Орди, яке було здійснене на основі сучасних публікацій дає можливість з’ясувати щільність розбудови міст та їх точне розташування. При цьому, карта демонструє той факт, що власне ординські городища, які почали активно створюватись в 40 – 50-х рр. XIV ст., були поширені по всій території Улусу Джучі. На відміну від цього міста домонгольського періоду, освоєні та перебудовані завойовниками, існували тільки в

Криму та на території бувшої Волзької Булгарії, частково на Північному Кавказі. Необхідність впроваджувати власний контроль на широких просторах степу призвело до створення конкретних адміністративних одиниць, центрів присутності імперської влади. Разом з тим, причинами розширення мережі міст в країні було і затвердження ісламу в якості державної релігії, необхідність поєднання центру та периферії в економічному плані, налагодження зовнішніх торгівельних зв'язків та системи збору данини з прилеглих залежних територій тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Бокій Н. М., Козир І. А.** Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині / Н. М. Бокій, І. А. Козир // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 41 – 84.
2. **Григорьев А. П.** Историческая география Золотой Орды: местоположение городов, их наименования / А. П. Григорьев // Тюркологический сборник. 2006. – М., 2007. – С. 117 – 168.
3. **Довженко В. Й.** Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя / В. Й. Довженко // АП. – К., 1961. – Т. X. – С. 175 – 193.
4. **Егоров В. Л.** География городов Золотой Орды / В. Л. Егоров // Советская археология, – 1977, №1, – М.: Изд-во “НАУКА”, – С. 114 – 125.
5. **Егоров В. Л.** Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. / Отв. ред. В. Буганов. Изд. 3-е, – М.: КРАСАНД, 2010. – 248 с.
6. **Єльников М. В.** До локалізації золотоординського городища Кінські Води / М. В. Єльников // Музейний вісник. – 2009. – № 9. – С. 103 – 111.
7. **Єльников М. В.** Резиденція Беклярбека Мамає і місто Орду (до 60-річчя дослідження Кучугурського городища) / М. В. Єльников // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 36. – С. 28 – 32.
8. **Зеленев Ю. А.** Золотоординские города Поволжья: возникновение, время существования и этнокультурная характеристика / Ю. А. Зеленев // История и современность. – 2010. – №1. – С. 113 – 122.
9. **Зиливинская Э. Д.** Маджар и Нижний Джулат. Из истории золотоординских городов Северного Кавказа / авт. науч. проекта Э. Д. Зиливинская. – Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2015. – 184 с.
10. **Зиливинская Э. Д.** Золотоординские города Северного Кавказа по данным археологических исследований. / Э. Д. Зиливинская. // Научные ведомости Белгородского Гос. Университета. – Серия История. Политология. Экономика. Информатика. – 2010. – № 7(78). – Вып. 14. – С. 63 – 68.
11. **Золотая Орда** в мировой истории. Коллективная монография / [Р. Хакимов, М. Фаверо, В. Трепавлов] – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. – 968 с.
12. **Ильина О. А.** Вопросы исторической топографии и хронологии золотоординских городов Нижневолжского Правобережья / О. А. Ильина // Генуэзская Газария и Золотая Орда / отв. ред.: С. Бочаров – Кишинев: Stratum Plus, 2015. – С. 207 – 241.
13. **Крамаровский М. Г.** Солхат-Крым: к вопросу о населении и топографии города в XIII – XIV вв. / М. Г. Крамаровский // Итоги работ археологических экспедиций Гос. Эрмитажа: Сб. науч. трудов / Гос. Эрмитаж, под ред. Г. Смирнова. – Л.: изд-во Гос. Эрмитажа, 1989. – С. 141 – 157.
14. **Крамаровский М. Г.** Золотоординский город Солхат-Крым: к проблеме формирования городской культуры (новые материалы) / М. Г. Крамаровский // Татар археологиясе. – Казань, 1997. – С. 101 – 106.
15. **Масловский А. Н.** Заметки по топографии золотоординского города Азака / А. Н. Масловский // Генуэзская Газария и Золотая Орда / отв. ред.: С. Бочаров – Кишинев: Stratum Plus, 2015. – С. 383 – 411.
16. **Плетнева С. А.** Степи Евразии в эпоху средневековья (серия “Археология СССР с древнейших времён до средневековья”, том 18) / С. А. Плетнева – М.: Наука, 1981. – 305 с.
17. **Полевой Л. Л.** Очерки исторической географии Молдавии XIII – XV вв. / Отв. ред. П. В. Советов. АН Молдавской ССР. Институт истории. – Кишинев: “Штиинца”, 1979. – 206 с.
18. **Черкас Б. В.** Город Золотой Орды (Улусы западнее Дона). К вопросу о появлении и локализации / Б. В. Черкас // Золотоординское обозрение. 2016. – Т. 4, – № 2. – С. 256 – 267.
19. **Черкас Б. В.** Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII – XIV ст.) / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2014. – 387 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Павлюк Марина Ярославівна – старший науковий співробітник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

М. Я. Павлюк

Кіровоградський обласний краєведческий музей

ГЕОГРАФИЯ ГОРОДСКИХ ЦЕНТРОВ ЗАПАДНЫХ РЕГИОНОВ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

В статье предложен авторский вариант картографирования золотоордынских городских центров, известных по данным письменных источников и археологических исследований, в западных регионах Золотой Орды (от бассейна Волги до Пруто-Днестровского междуречья). Автор делает выводы о причинах возникновения и плотности распространения золотоордынских городищ в западных регионах государства. Вместе с тем, в статье четко определены районы, на территории которых уже существовали городские памятники и те, где города возникают впервые в ходе градостроительной политики ханов Золотой Орды.

Ключевые слова: *Золотая Орда, золотоордынский город, средневековый город, городище, Улус Джучи.*

M. Ya. Pavliuk

Kirovograd Regional Museum of Local Lore

GEOGRAPHY OF URBAN CENTERS OF WESTERN REGIONS OF GOLDEN HORDE

The article is devoted to the issue of the localization of the city centers of the western regions of the Golden Horde. In this paper presents the author's variant of mapping the city centers of the Golden Horde from the Volga basin to the Pruto-Dniester interfluvium. All these cities are known according to the written sources and archaeological research. The author draws conclusions about the causes and density of distribution of the Golden Horde hillforts in the western regions of the state. The article clearly defines the areas on which there already existed urban monuments and those where cities first appear during the town-planning policy of the khans of the Golden Horde.

Keywords: *Golden Horde, urban center of the Golden Horde, medieval city, ancient settlement, Ulus of Jochi.*

REFERENCES

1. **Bokiy N. M., Kozyr I. A.** Kompleks zolotoordynskoho chasu bilya s. Torhovytysya na Kirovohradshchyni / N. M. Bokiy, I. A. Kozyr // Tsentralna Ukrayina za doby klasychnoho serednovichchya: studiyi z istoriyi XIV st. – K., 2003. – S. 41 – 84.
2. **Grigoryev A. P.** Istoricheskaya geografiya Zolotoy Ordy: mestopolozheniye gorodov, ikh naimenovaniya / A. P. Grigoryev // Tyurkologicheskiy sbornik. 2006. – M., 2007. – S. 117 – 168.
3. **Dovzhenok V. Y.** Tatarske misto na Nyzhnomu Dnipro chasiv piznoho serednovichchya / V. Y. Dovzhenok // AP. – K., 1961. – T. X. – S.175 – 193.
4. **Ehorov V. L.** Heohrafyya horodov Zolotoy Ordy / V. L. Ehorov // Sovetskaya arkheolohyya, – 1977, №1, – M.: Yzd-vo “NAUKA”, – S. 114 – 125.
5. **Ehorov V. L.** Istorycheskaya heohrafyya Zolotoy Ordy v XIII – XIV vv. / Otv. red. V. Buhanov. Yzd. 3-e, – M.: KRASAND, 2010. – 248 s.
6. **Yelnykov M. V.** Do lokalizatsiyi zolotoordynskoho horodyshcha Kinski Vody / M. V. Yelnykov // Muzeynyy visnyk. – 2009. – № 9. – S. 103 – 111.
7. **Yelnykov M. V.** Rezydentsiya Beklyarbeka Mamaya i misto Ordu (do 60-richechya doslidzhennya Kuchuhurskoho horodyshcha) / M. V. Yelnykov // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – 2013. – Vyp. 36. – S. 28 – 32.
8. **Zelenev Yu. A.** Zolotoordynskye horoda Povolzhya: voznyknovenye, vremya sushchestvovaniya y étnokulturnaya kharakterystyka / Yu. A. Zelenev // Ystoryya y sovremennost. – 2010. – №1. – S. 113 – 122.
9. **Zilivinskaya E. D.** Madzhar i Nizhniy Dzhulat. Iz istorii zolotoordynskikh gorodov Severnogo Kavkaza / avt. nauch. proyekta E. D. Zilivinskaya. – Nalchik: Izdatelskiy otdel KBIGI, 2015. – 184 s.
10. **Zilivinskaya E. D.** Zolotoordynskiyeh goroda Severnogo Kavkaza po dannym arkheologicheskikh issledovaniy. / E. D. Zilivinskaya. // Nauchnyye vedomosti Belgorodskogo Gos. Universiteta. – Seriya Istoriya. Politologiya. Ekonomika. Informatika. – 2010. – № 7(78). – Vyp. 14. – S. 63 – 68.
11. **Zolotaya Orda** v mirovoy istorii. Kollektivnaya monografiya. / [R. Khakimov, M. Favero, V. Trepavlov] – Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2016. – 968 s.
12. **Ilina O. A.** Voprosy istoricheskoy topografii i khronologii zolotoordynskikh gorodov Nizhnevolzhskogo Pravoberezhya / O. A. Ilina // Genuezskaya Gazariya i Zolotaya Orda / otv. red.: S. Bocharov – Kishinev: Stratum Plus, 2015. – S. 207 – 241.

13. **Kramarovskiy M. G.** Solkhat-Krym: k voprosu o naselenii i topografii goroda v XIII – XIV vv. / M. G. Kramarovskiy // Itogi rabot arkheologicheskikh ekspeditsiy Gos. Ermitazha: Sb. nauch. trudov / Gos. Ermitazh, pod red. G. Smirnova. – L.: izd-vo Gos. Ermitazha, 1989. – S. 141 – 157.
14. **Kramarovskiy M. G.** Zolotoordynskiy gorod Solkhat-Krym: k probleme formirovaniya gorodskoy kultury (novyye materialy) / M. G. Kramarovskiy // Tatar arkheologiyase. – Kazan, 1997. – S. 101 – 106.
15. **Maslovskiy A. N.** Zametki po topografii zolotoordynskogo goroda Azaka / A. N. Maslovskiy // Genuezskaya Gazariya i Zolotaya Orda / otv. red.: S. Bocharov – Kishinev: Stratum Plus, 2015. – S. 383 – 411.
16. **Pletneva S. A.** Stepi Yevrazii v epokhu srednevekovya (seriya “Arkheologiya SSSR s drevneyshikh vremen do srednevekovya”, tom 18) / S. A. Pletneva – M.: Nauka, 1981. – 305 s.
17. **Polevoy L. L.** Ocherki istoricheskoy geografii Moldavii XIII – XV vv. / Otv. red. P. V. Sovetov. AN Moldavskoy SSR. Institut istorii. – Kishinev: “Shtiintsa”, 1979. – 206 s.
18. **Cherkas B. V.** Gorod Zolotoy Ordy (Ulusy zapadneye Dona). K voprosu o poyavlenii i lokalizatsii / B. V. Cherkas // Zolotoordynskoye obozreniye. 2016. – T. 4, – №2. – S. 256 – 267.
19. **Cherkas B. V.** Zakhidni volodinnya Ulusu Dzhuchy: politychna istoriya, terytorialno-administratyvnyy ustroi, ekonomika, mista. (XIII – XIV st.) / Vidp. red. V. A. Smoliiy. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, 2014. – 387 s.

ABOUT THE AUTHORS

Pavliuk Maryna Yaroslavivna – Senior Researcher at the Kirovograd Regional Museum of Local Lore.

Рис. 1. Міські центри західних регіонів Золотої Орди у другій половині XIV ст.

1 – Булгар, 2 – Біляр, 3 – Джукетау (Жукотин), 4 – Сувар, 5 – Кашан, 6 – Кременчук, 7 – Іскі-Казань, 8 – Казань, 9 – Чебоксарське, 10 – Мохши, 11 – Бельджамен (Водянське городище), 12 – Укек, 13 – Крестово, 14 – Переволокське, 15 – Ахтубінське, 16 – Мечетне, 17 – Пролейське, 18 – Пісковатське, 19 – Ситніково, 20 – Костичі, 21 – Шишкін бугор, 22 – Переволока, 23 – Терновське, 24 – Данилівське, 25 – Ахметівське, 26 – Лапас, 27 – Червоний Яр, 28 – Хаджитархан, 29 – Новоричанське, 30 – Тумак-Тюбе, 31 – Чортово, 32 – Самоздільне, 33 – Маджари, 34 – Нижній Джулат, 35 – Верхній Джулат, 36 – Матрега, 37 – Копа, 38 – Азак, 39 – Червонохутірське, 40 – Павловське, 41 – Пугачовське, 42 – Урухське, 43 – Хамідіївське, 44 – Терехське, 45 – Булунгуєвське, 46 – Дербент, 54 – Бахчисарай (Кирк-Ор), 55 – Тавань, 56 – Кучугурське, 57 – Кінські води, 58 – Аргамаклі-Сарай, 59 – Солоне, 60 – Баликлей, 61 – Ак-Мечеть, 62 – “Безіменне” (Вітовтів брід), 3 – Велика Мечетня, 64 – Торговиця, 65 – Старий Орхей, 66 – Костешти, 67 – Маяки, 8 – Акерман, 69 – Кілія.

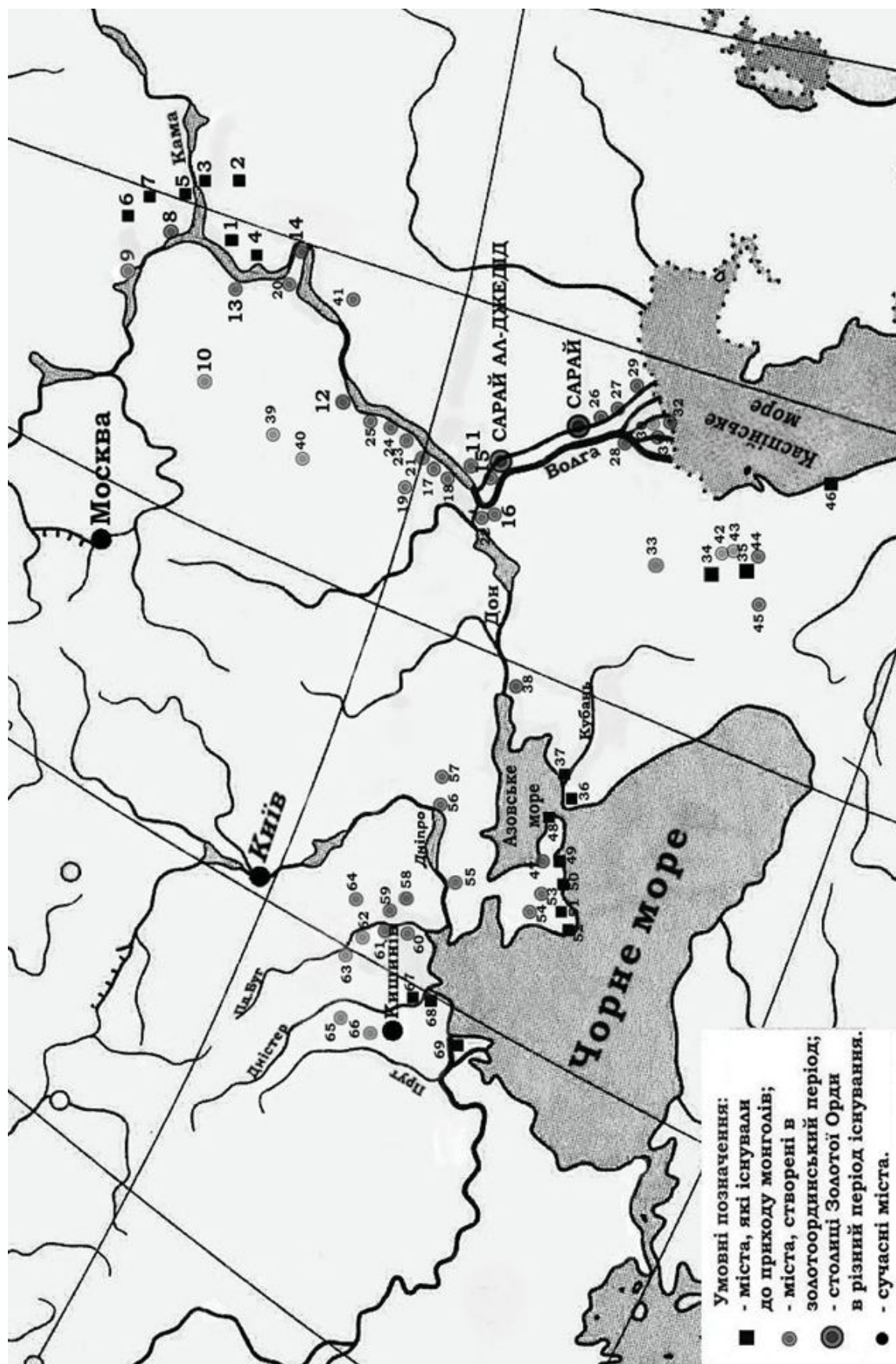

Рис. 1. Міські центри західних регіонів Золотої Орди у другій половині XIV ст.

УДК 902.2-047.37(282.247.3:477)

О. О. Бабенко

*Державний архів Кіровоградської області***АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В ЧАШІ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ВОДОСХОВИЩА**

Стаття присвячена археологічним дослідженням у зоні затоплення Кременчуцького водосховища. Під час побудови Кременчуцької гідроелектростанції виникла необхідність у дослідженні території, що мала бути затоплена водами майбутнього водосховища. Для дослідження було організовано Інститутом археології Академії наук УРСР три експедиції – первіснообщинно-скіфська, ранньослов'янська, давньоруська. Хоча експедиції добилися значних результатів, повністю дослідити майбутнє дно водосховища не вдалося через брак часу та коштів.

Ключові слова: *Кременчуцька ГЕС, водосховище, археологічні дослідження, історія, археологічна культура.*

У рамках дослідження історії створення Кременчуцької гідроелектростанції виникло питання про господарські, політичні, соціальні та культурні втрати регіону. Одним з аспектів, що характеризував ступінь культурно-освітнього розвитку регіону напередодні затоплення значних територій, був стан археологічних досліджень. Також з'ясувалося, що напередодні створення величезного водосховища у майбутній його чаші дійсно провадилися археологічні дослідження експедиціями, які очолювали провідні фахівці Інституту археології Академії Наук УРСР.

Загальні результати цих досліджень відображені у багатьох публікаціях як радянського, так і пострадянського часу, зокрема у фундаментальному тритомному виданні “Археологія України”, у багатьох наукових, науково-популярних та популярних статтях. Проте у більшості з них увага акцентується на наукових досягненнях експедицій. У той же час останні дослідження та аналіз спогадів учасників будівництва, архівних документів, що стосувалися будівництва станції свідчать, що до початку заповнення чаші водосховища водами Дніпра археологи не встигли дослідити значну кількість археологічних пам'яток у районі м. Новогеоргіївська. Про це, зокрема, свідчать публікації директора національного історико-культурного заповідника “Чигирин” Василя Полтавця [8, с. 41 – 51]. Тож ця стаття є чи не єдиною на даний момент, яка співвідносить результати дослідження із втраченими для археологів можливостями.

Мета цієї статті – висвітлення можливих втрат української археологічної науки в результаті економічно необґрунтованого прискорення будівництва Кременчуцької гідроелектричної станції. Для її реалізації вирішується декілька завдань: висвітлення стану дослідження історичної спадщини минулих століть до початку будівництва станції, основні досягнення археологів у 1955 – 1963 роках та свідчення про окремі артефакти, які було виявлено у процесі роботи на місці майбутнього водосховища.

Побудова Кременчуцької гідроелектричної станції викликала необхідність затоплення водами штучної водойми величезної території. Кременчуцьке водосховище і досі вважається найбільшим в Україні. Його загальна площа сягає 2250 км². Створення такого величезного рукотворного моря викликало численні негативні наслідки екологічного, економічного та соціального характеру. Окрім того, руйнування сільських громад та затоплення м. Новогеоргіївська викликали негативні зміни соціокультурного характеру, що зруйнували цінний пласт місцевих традицій, який був вироблений протягом багатьох століть.

Територія, затоплена водами штучного моря, мала неабияке наукове значення. Адже її історія була пов'язана з періодом доісторичних часів, епохою великого переселення народів, слов'янською добою, киеворуською та литовсько-польською епохами, добою формування козацтва. Фактично історичний процес на території майбутнього затоплення не переривався з часів появи тут першої людської істоти, і регулярне систематичне вивчення цієї місцевості археологами, етнографами, істориками, лінгвістами могло б дати науці цінні дані з історії етногенезу українського народу.

Важливе місце у такому вивченні завжди займали археологічні дослідження. У той же час подібні дослідження у районі Кременчука та Новогеоргіївська провадилися час від часу, вкрай нерегулярно і досить безсистемно. Так у 1894 році біля села Сніжкове викладач Єлисаветградського реального училища, відомий археолог та етнограф Володимир Ястребов знайшов "кам'яну бабу" [9, с. 77].

Набагато більше знахідок були випадковими. Наприклад, священик Александрович сповіщав Археологічну комісію про знайдену в районі села Табурище схованку дорогоцінностей. Священик зміг викупити з цього скарбу бронзове люстерко з рельєфом, що зображував соколине полювання. Окрім того, за 5 верст від с. Табурище сильні вітри, здуваючи верхній шар піску, іноді відкривали фрагменти посуду, схожі на херсонеські, а також бронзові наконечники стріл, які мали форму серця або трикутника [9, с. 82 – 83]. Також на початку 1880-х років у районі Новогеоргіївська було розмито височину. Внаслідок цього було відкрито велику схованку давніх монет. Монет було так багато, що пастухи носили їх шапками. З цієї схованки 7 монет було придбано до колекції Єлисаветградського земського училища, у тому числі монети римських імператорів Нерви (96 – 98 рр.), Траяна (98 – 117 рр.), Адріана (117 – 138 р.), Антонія Пія (138 – 161 рр.), Марка Аврелія (161 – 180 рр.), Луцілли (164 – 183 рр.). Також у тому районі вода неодноразово вимивала з берегів польські і татарські монети [9, с. 75]. Серед мешканців цієї місцевості ходили чутки та перекази про численні схованки дорогоцінностей, або навіть цілі човни, поховані зі скарбами – золотими та срібними предметами та грошима [9, с. 74 – 76].

Вже зі згаданих, досить фрагментарних знахідок, можна було зробити висновок про те, що даний район має суттєву перспективу археологічних досліджень. У 1950 – 1951 роках на території Середньої Наддніпрянщини було проведено Дніпровську археологічну скіфську експедицію під керівництвом О. І. Тереножкіна. В результаті були досліджені три великі городища Чорноліської культури – одне біля с. Тясьминка, два інших у с. Калантаїв [3].

Плани побудови КремГЕС суттєво порушили планомірність археологічних робіт у археологічних дослідженнях району. Тепер археологам потрібно було або прискорювати свої роботи, що неминуче збільшило б фінансування з республіканського бюджету, або обирати найбільш важливі об'єкти для розкопок, нехтуючи значною кількістю пам'яток різних епох. Фактично було обрано другий шлях, що визначило долю значної кількості невідомих пам'яток української історії.

12 грудня 1953 року Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову за № 2598, що дозволяла Інституту археології Академії Наук УРСР провести масштабні археологічні розвідки, а у разі необхідності – здійснити розгорнуті дослідження [4, арк. 76 – 78].

Середня Наддніпрянщина містила унікальні цивілізаційні пам'ятки загальносвітового масштабу. Це й не дивно, адже природне середовище, що його облюбували не тільки первісні люди, а й практично представники всіх історичних епох, починаючи з палеоліту і до середини ХХ ст., а це період протяжністю в десятки

тисяч років постійного проживання, виявилось надзвичайно сприятливим для людини. Береги Дніпра вкривали листяні та хвойні ліси, багаті звіриною, поля, помережані височинами, давали щедри врожаї, долини рік та плавнів, розкішні на рибу та пашу, доповнювали природні багатства краю. Тож практично увесь правий та лівий берег Дніпра встелений археологічними пам'ятками – від стійбищ первісної людини до міст доби Київської Русі та періоду козаччини.

Починаючи з 1956 року, на правобережній частині Дніпра розпочала роботу археологічна експедиція на чолі з відомим уже на той час українським археологом О. Тереножкіним. Експедиція складалася з кількох загонів, які очолювали Д. Березовець, В. Даниленко, Є. Покровська, Є. Максимов. Археологи М. Брайчевський та В. Гончаров очолили експедиції, що досліджували береги Дніпра біля Черкас та деякі лівобережні ділянки. Більшу лівобережну частину вивчали науковці під керівництвом Д. Телегіна. Площа археологічних розвідок виявилася надзвичайно великою, адже до неї належали також долини інших річок – приток Дніпра, зокрема Тясмину, Сули. У межах організованих досліджень працювало три експедиції – первіснообщинно-скіфська, ранньослов'янська, давньоруська [8, с. 42].

Кременчуцька первіснообщинно-скіфська експедиція, очолювана старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР, кандидатом історичних наук О. І. Тереножкіним, здійснила дослідження правого берега Дніпра, нижньої течії р. Тясмин, району м. Чигирин та с. Табурища. Експедиція вивчала поселення міднокам'яного віку біля села Новоселиця, розкопала кургани доби бронзи у районі Новогеоргіївська, поселення передскіфського періоду, залишки городищ у районі сіл Калантаїв і Тясминка [3]. Біля сіл Калантаїв і Велика Андрусівка, також біля с. Тясминка в 1956 – 1957 роках знайдені й досліджені декілька поселень скіфського й сарматського часу [6]. На лівому березі Дніпра, в чаші майбутнього водосховища, археологічна експедиція на чолі з Д. Я. Телегіним у 1956 – 1958 роках виявила поселення скіфського часу біля сіл Морозівка, Мойсенці і Мутихів [3].

Інші знахідки археологів засвідчили про наявність стоянок VII – IV тис. до н. е. на берегах Дніпра. Ці стоянки виявлені біля правобережних сіл Адамівка, Коробівка, Рацеве, Тясминка тощо. На стоянках виявлені великі майстерні з виготовлення кам'яних знарядь праці. На території багатьох нині затоплених сіл знайдені поселення епохи міді та бронзи. Залишки поселень цієї доби знайдені також біля м. Новогеоргіївська. Всього виявлено 20 поселень, з них 2 – на лівому березі. Поселення знаходилися біля сіл Рацеве, Стецівка, Калантаїв, Велика Андрусівка, Пеньківка та в гирлі Тясмину [7].

Середня Наддніпрянина щедро всяяна курганами. Особливо багато їх було між селами Топилівка й Тіньки, навкруги Новогеоргіївська та Крилова. Їх археологи майже не розкопували, хіба що дослідили декілька – біля Адамівки, Вітового, Шабельників, Великої Андрусівки. Нині більшість з них розорані і практично невидимі, деякі знаходяться в зоні берегорушення [2].

Про освоєння берегів Середнього Дніпра свідчать інші знахідки археологів. Так, південніше с. Адамівка, на мисі корінного берега Дніпра в 1956 – 1957 роках здійснювалися розкопки укріпленого поселення, збудованого в IX – VIII ст. до н. е. Нині це поселення розмивають води Кременчуцького водосховища. На лівому березі Дніпра, біля сіл Чапаївка та Чехівка, знайдені унікальні сліди постійного перебування людини у XI – VII ст. до н. е. Подібне поселення було і біля затопленого с. Самовиця [8, с. 47 – 49].

Проте дуже часто вчені просто не встигали за землерийними машинами, що іноді разом з тоннами породи видавали цікаві археологічні артефакти, проте ще більше їх нищили та нівечили. У такий спосіб біля с. Дахнівка землечерпалка

викинула з дна річки крем'яні знаряддя праці, що датуються VII – V тис. до н. е. Нині ця стоянка первісної людини опинилася на дні водосховища [8, с. 50].

Ранньослов'янська експедиція, якою керував старший науковий співробітник Інституту археології М. Ю. Брайчевський, провадила розкопки біля сіл Леськи та Ломовате, вивчаючи поселення черняхівської культури, датовані IV ст. н. е. Окрім того, у районі села Пенківка були досліджені слов'янські поселення VI – VIII ст. Відкриття археологів поряд із нині затопленим водами Кременчуцького водосховища селом Пенківкою дали назву великій землеробській культурі, відомій в науці як пенківська (V – VIII ст.). Носії цієї культури належали до ранніх слов'ян. У 1956 – 1959 роках археолог Д. Березовець здійснив у районі села дослідження чотирьох ранньослов'янських селищ. Ранні слов'яни поблизу с. Пенківка проживали у невеликих селищах розміром від 1,5 га до 3 га і тяглися смугою до 7 км завдовжки від с. Пенківка до с. Велика Андрусівка [1, с. 153 – 156].

Давньоруською експедицією, головним об'єктом дослідження якої стало городище у районі села Воїнська Гребля, керував науковий співробітник Інституту археології В. К. Гончаров. Тут, на лівому березі Дніпра, при впадінні в нього р. Сули в 1956 – 1959 рр. були досліджені залишки давньоруського міста Воїнь, укріпленої річкової пристані, збудованої за наказом Великого князя Київського Володимира Святославича наприкінці X ст. Ця цінна археологічна пам'ятка, що потрапила до зони затоплення водами Кременчуцького водосховища вперше згадується в літописі під 1055 роком. У розкопках брали участь археологи В. Довженок, Р. Юра [1, с. 328].

Археологи розкрили городище, що було оточене підковоподібним валом довжиною 400 м. Вал складався з трьох прямолінійних відрізків, один з яких примикав до р. Сули. Ширина валу доходила до 35 м, а висота – до 7 м. Із зовнішнього боку валу проходив рів шириною до 20 м, а глибиною – до 3 м. Всередині валу був розкопаний майданчик довжиною 100, а шириною до 30 м, на якому був відкритий культурний шар. З північного боку вал був відсутній. Це пояснювалося тим, що місто являло собою укріплену річкову гавань до якої заходили на стоянку різноманітні судна. Укріплення дитинця декілька разів перебудовувалися. На руїнах міста були знайдені залишки дерев'яних будівель, різноманітні предмети побуту, рештки озброєння, ковальський інструмент, а також деталі від кораблів. Також на городищі були виявлені сліди пожежі, що відповідала літописним даним про руйнування міста половцями хана Кончака [1, с. 328 – 330].

Окрім того, на захід від самого міста було виявлено рештки посаду загальною площею 23 га. Посад був обмежений з півночі та заходу притоками Сули – Кривулею та Рівчаком. На західному березі Рівчака був відкритий давній могильник, а на так званому Іванковому бугрі ще один культурний шар площею 0,25 га. На поселенні виявлені чотирикутні напівземлянкові житла розміром 3 x 4 або 4 x 4 м стовпової конструкції. У одному з кутків була глиняна піч, поряд з напівземлянками були виявлені ями-погреби круглої або овальної форми. На посаді знайдено значну кількість виробів з металу, скла, кістки та каменю, залишки кераміки, ковальський та теслярський інструмент, залишки озброєння та обладунків, візантійські монети. Затоплення чаші водосховища в 1959 році примусило згорнути розкопки міста Воїнь, тож обмежилися тільки дослідженнями лише 0,8 га із загальної площі в 28 га [1, с. 331 – 334]. Нині стародавнє місто покоїться на дні ріки.

Подібна трагічна доля спідкала й інше літописне місто в пониззі Сули – Жовнин, вперше згаданого в літописі 1116 року під назвою Желді. Фортецю зруйнували орди Батия, однак у XVII ст. воно вже знову постає як місто, що його заселив князь К. Вишневецький. Місто, поруч з яким виявлено інші археологічні пам'ятки, затопили води Кременчуцького водосховища в 1959 році, жителів

виселили не тільки до нового села за 6 км від старого, а й розселили по Херсонській та Кримській областях. Так зникло літописне місто, згодом – сотенне містечко Черкаського полку, село, з яким пов'язані імена композитора М. В. Лисенка, письменника й драматурга М. П. Старицького [8, с. 51].

У 1957 – 1959 роках загопи Інституту археології продовжували археологічні розвідки. За цей час було досліджене поселення Чорноліської археологічної культури, розташоване біля так званої Московської гори у районі м. Новогеорґіївська, а також декілька курганів різних історичних епох [5].

Участь у археологічних дослідженнях взяли учні з сіл Велика Андрусівка та Семигір'я під керівництвом вчителів історії М. М. Караката та П. М. Грибенка. Зокрема М. Карката допоміг відкрити і дослідити поселення і 4 могильники слов'янського племені уличів, залишки яких були розташовані біля самої Великої Андрусівки. Основні дослідження здійснили професійні археологи під керівництвом Д. Т. Березовця, Д. Я. Телегіна та Є. О. Петровської. П. Грибенко ж на основі писемних джерел, переказів місцевих мешканців та особистих спостережень склав схему розташування археологічних пам'яток у Новогеорґіївському районі Кіровоградської області. Матеріали були згодом опубліковані у збірнику матеріалів Одеського Державного археологічного музею [5].

Перед наповненням водами чаші Кременчуцького водосховища археологи встигли дослідити низовину частину Тясмину – від с. Стецівка до м. Новогеорґіївська. Тут містилися унікальні археологічні пам'ятки різних епох і культур. Найцікавіші з них датуються IV – VIII ст. [7].

В останній археологічний сезон, що передував наповненню водами чаші водосховища, для археологів виділили понад 2 млн. 280 тис. крб. Щоб переконатися, яка це мізерна сума, варто її порівняти з витратами, асигнованими на перенесення в 1959 році нафтобази у м. Черкаси. Так от, на її перебазування запланували виділити майже стільки, скільки й на археологічні дослідження чаші водосховища – 2 млн. 622 тис. крб. [4 арк. 9].

Археологічні загопи працювали до 1963 року. За цей час вдалося відшукати чимало археологічних пам'яток, деякі з них навіть дослідити. Але можна вважати, що значна частина їх назавжди зникла під водами Кременчуцького водосховища, адже часу для скрупульозного вивчення всього знайденого для археологів не вистачало через прискорення будівництва станції. Тож навіть шести археологічних сезонів не вистачило для повного вивчення чаші Кременчуцького водосховища.

Окрім матеріальних пам'яток через будівництво ГЕС та водосховищ на Дніпрі, назавжди зникали назви багатьох населених пунктів. Тобто села знищувалися не тільки фізично, а й назавжди викреслювалися з історичної пам'яті. Так, тільки вузьке коло дослідників та небагатьох наших сучасників, чие життя було пов'язане з Новогеорґіївськом, згадують про нього, як про затишне невелике місто та центр району. Велику журбу викликають зниклі назавжди містечка Крилів, Бужин, колишні міста-фортеці князівської доби Жовнин (Желдь) та Воїнь.

Багато зі зниклих під водою сіл та містечок увійшли в історію українського народу як місця великих і переможних битв впродовж XII – XX ст., як території формування козацьких сотень та центри народних повстань, родинні гнізда відомих діячів української культури та місця їх вічного упокоєння. Про них згадували літописи та історичні хроніки, наукові розвідки й твори багатьох дослідників. Для наступних поколінь чимало зниклих населених пунктів будуть взагалі невідомими, окрім, звичайно, тих, хто цікавиться історією свого роду чи країни.

Таким чином, можна зазначити, що через поспіх у будівництві величезного промислового об'єкту, викликаний кар'єрно-бюрократичними амбіціями партійного

та радянського керівництва УРСР, українська археологія та історична наука зазнали суттєвих втрат, що виразилися у неможливості ретельно вивчити важливий у науковому відношенні регіон. Це призвело до вимушеного звуження бази об'єктів дослідження, скорочення строків дослідження, незавершеності певних археологічних досліджень навіть на стадії розкопок. Висновком може бути рекомендація комплексного планування подібних об'єктів у майбутньому з урахуванням наукових інтересів археологів, а також фахівців інших галузей наукового знання як гуманітарного, так і природничого спрямування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Археология* Украинской ССР. Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды. (под ред. В.Д.Барана). – К.: Наукова думка, 1986. – 575 с.
2. **Гончаров В. К.** Отчёт Кременчугского разведывательного отряда за 1955 год. / В. К. Гончаров // Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – 1955/2.
3. **Ковпаненко Г. Т.** Кременчуцька первісно-скифська експедиція / Г. Т. Ковпаненко, Є. Ф. Покровська // Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – 1957/1а.
4. **Державний** архів Кіровоградської області. – Фонд Р-6713. – Опис 1. – Справа 92 в.
5. **Петровская Е.А.** Отчёт о раскопках поселения конца эпохи бронзы у с. Большая Андрусовка / Е. А. Петровская, Е. В. Покровская // Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – 1959/2а.
6. **Покровская Е. Ф.** Отчёт Калантаевского отряда первобытно-скифской Кременчугской экспедиции 1957 года / Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко // Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – 1957/1г.
7. **Покровская Е.Ф.** Отчёт о работе Стецовско-Калантаевского отряда первобытно-скифской Кременчугской экспедиции в 1956 году / Є. Ф. Покровська, Г. Т. Ковпаненко // Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – 1956/16.
8. **Полтавець В.** Археологія Кременчуцького “моря” / В. І. Полтавець // Пам’ятки України. – 2003 р. – № 4. – С. 51 – 61.
9. **Ястребовъ В. Н.** Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии / Записки императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Т. XVII – Одесса: “Экономическая” типография и літографія, Почтовая № 43, 1894. – С. 63 – 176.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бабенко Олег Олександрович – директор Державного архіву Кіровоградської області.

О. А. Бабенко

Государственный архив Кировоградской области

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

В ЧАШЕ КРЕМЕНЧУЦКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА

Статья посвящена археологическим исследованиям в зоне затопления Кременчугского водохранилища. При построении Кременчугской гидроэлектростанции возникла необходимость в исследовании территории, которая должна быть затоплена водами будущего водохранилища. Для исследования были организованы институтом археологии Академии наук УССР три экспедиции - первобытнообщинно-скифская, раннеславянская, древнерусская. Хотя экспедиции добились значительных результатов, полностью исследовать будущее дно водохранилища не удалось из-за нехватки времени и средств.

Ключевые слова: Кременчугская ГЭС, водохранилище, археологические исследования, история, археологическая культура.

O. O. Babenko

State Archive of the Kirovograd Region

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

IN THE BASIN OF KREMENCHUG WATER RESERVOIR

The article is devoted to archaeological research in the flood zone of the Kremenchug reservoir. During the construction of the Kremenchug hydroelectric power plant, there arose a necessity to explore the territory that was about to be flooded by the waters of the future reservoir. For the study, three expeditions were organized by the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR – Primitive-Scythian, Early Slavic, and Old Rus'. Although the expeditions achieved significant results, it was not possible to fully investigate the future reservoir's bottom due to the lack of time and money. Nevertheless, during the excavations, the remains of ancient settlements and settlements of the Scythian age, which

belonged primarily to the Chornolis'ka archaeological culture, were investigated. Early Slavic expedition researched the remains of the Chernyakhiv culture. In addition, several early-Slavic settlements were investigated, as a result of which a new concept "Penkiv archaeological culture" was introduced into scientific circulation, later it was agreed to identify it provisionally with the annalistic ants (Gr. Antai). Also, the ancient settlement of the chronicle city of Woin', which existed in the X – XIII centuries, was excavated. Separately studied were relics of the pre-Scythian age, as well as of the annalistic tribe of the Ulich. Archaeological research has given a large number of valuable finds that enriched perceptions of the history of the Middle Dnieper. As a result of accelerating the construction of KremHPS, the time allotted to the exploration of the basin of the future reservoir expired in 1959. Because of this, a significant number of possible finds were flooded and thus remained unexplored.

Keywords: Kremenchug hydroelectric power station, reservoir, archaeological research, history, archaeological culture.

REFERENCES

1. *Arkheologiya* Ukrainской SSR. Tom tretiy. Ranneslavjanskij i drevnerusskij periody. (pod red. V. D. Barana). – K.: Naukova dumka, 1986. – 575 s.
2. **Goncharov V. K.** Otchot Kremenchugskogo razvedyvatel'nogo otryada za 1955 god. / V. K. Goncharov // Naukoviy arkhiv IA NANU. – Fond VUAK. – 1955/2.
3. **Kovpanenko H. T.** Kremenchuts'ka pervisno-skifs'ka ekspedytsiya / H. T. Kovpanenko, YE. F. Pokrovs'ka // Naukovyy arkhiv IA NANU. – Fond VUAK. – 1957/1a.
4. **Derzhavnyy** arkhiv Kirovohrads'koyi oblasti. – Fond R-6713. – Opys 1. – Sprava 92v.
5. **Petrovskaya Ye. A.** Otchot o raskopkakh poseleniya kontsa epokhi bronzy u s. Bol'shaya Andrusovka / Ye. A. Petrovskaya, Ye. V. Pokrovskaya // Naukoviy arkhiv IA NANU. – Fond VUAK. – 1959/2a.
6. **Pokrovskaya Ye. F.** Otchot Kalantayevskogo otryada pervobytno-skifskoy Kremenchugskoy ekspeditsii 1957 goda / Ye. V. Pokrovskaya, G. T. Kovpanenko // Naukoviy arkhiv IA NANU. – Fond VUAK. – 1957/1g.
7. **Pokrovskaya Ye. F.** Otchot o rabote Stetsovsko-Kalantayevskogo otryada pervobytno-skifskoy Kremenchugskoy ekspeditsii v 1956 godu / Ye. V. Pokrovskaya, G. T. Kovpanenko // Naukoviy arkhiv IA NANU. – Fond VUAK. – 1956/16.
8. **Poltavets' V.** Arkheolohiya Kremenchuts'koho "morya" / V. I. Poltavets' // Pam'yatky Ukrayiny. – 2003r. – №4. – S. 51 – 61.
9. **Yastrebov" V. N.** Opyt" topograficheskogo obozreniya dr"vnostey Khersonskoy gubernii / Zapiski imperatorskogo Odesskago Obshchestva Istorii i Drevnostey. T. XVII – Odessa: "Ekonomicheskaya" tipografiya i litografiya, Pochtovaya № 43, 1894. – S. 63 – 176.

ABOUT THE AUTHORS

Babenko Oleh Olexandrovich – Director of the State Archive of the Kirovograd region.

УДК 398.4

О. М. Романова

Центральноукраїнський національний технічний університет

ДИТЯЧИЙ ОБРАЗ ЛІСОВОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ В ТРАДИЦІЙНИХ ВІРУВАННЯХ. ПОТЕРЧАТА

У статті проаналізовані народні уявлення щодо походження, назви, зовнішності, характеру міфологічного персонажу. На підставі етнографічних джерел другої половини ХІХ – початку ХХ століття автор статті намагається окреслити образ потерчати, окремо розглядаються місця та способи їх поховання.

Ключові слова: демонологія, потерчата, страдчата, русалки, мавки, закладені покійники.

Люди здавна вірили в існування вищих сил, що керують природою, людиною або ж тваринами. Страх небезпеки перед незвіданим підштовхував людину до досягнення способів захисту та пізнання причин того, що відбувається в реальності. Міфологічні уявлення язичництва та народного двовір'я не обмежуються лише образами вищих богів, поряд з якими мали місце й уявлення нижчі демонологічні образи, зокрема, лісової демонології. Спираючись на свідчення етнографічних розвідок, маємо конкретні дані про існування істот нижчої міфології. З огляду на існування нижчої демонології варто

враховувати те, що віра в русалок, лісовиків, польовиків, болотяників була не меншою, а подекуди навіть сильнішою від церковних вірувань.

Д. К. Зеленін у своїй праці “Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки” подає цікаві етнографічні дані, щодо місць захоронення потерчат, розкриває особливості та мету даного обряду. П. В. Гнатюк у своїх “Похоронних звичаях” висвітлює ієрархію померлих нехрещених дітей, дає пояснення стосовно подальшої трансформації потерчат. Серед сучасних досліджень слід виділити монографію О. А. Поріцької, яка є цілісним дослідженням саме української демонології періоду традиційного суспільства. Автор розглядає міфологічних персонажів у загальнослов'янському контексті, звертаючи особливу увагу на етимологію назв істот. Робота Ю. С. Буйської торкається традиційних міфологічних вірувань і уявлень українців у надприродні істоти та їх трансформації у контексті загальних змін у сучасній духовній культурі українців. Цінними є матеріали з народних міфологічних вірувань та уявлень періоду ХХ століття, що містяться в Наукових архівних фондах рукописних матеріалів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ (ІМФЕ).

Відповідно мета даної статті полягає у спробі комплексного аналізу народних вірувань та міфологічних уявлень про одну з персоніфікацій нижчої міфології, віра в яку здебільшого поширена на території України – потерча.

Реалізація мети передбачає постановку і розв'язання наступних завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки теми;
- розглянути синкретичний характер міфологічних вірувань;
- розкрити етимологію походження слова “потерча”;
- виявити особливості трансформації даного образу нижчої демонології;
- проаналізувати місця поховання потерчат, розкрити його обрядові складові;
- виявити характер взаємовідносин потерчат зі світом живих.

Дітей, які померли нехрещеними або народились неживими, в Україні називали потерчатами, потерчуками, поторочами або страдчатами. Ця назва відома головним чином на території українських земель, бо лише тут померлих нехрещених дітей вважали нечистими душами, злими духами, ба, навіть прирівнювали до чортенят. Що ж стосується російських земель, тут мало вірили в існування потерчат, вірніше їх не виділяли в окрему категорію злих духів.

В Білорусії термін потерчата, страдчата майже не відомий. Але віра в те, що нехрещені мертвонароджені діти перетворюються в русалок, існувала: “русалки суть души, умерших до крещения” [17, с. 196]. Там нерідко бачили маленьких дівчаток, що стрибали в траві.

Д. К. Зеленін відносить їх до особливої категорії заставних покійників або заставних дітей. До потерчат також відносили нешлюбних дітей. Про це у своїх матеріалах пише В. М. Гнатюк: “Потерчухи” (нехрещені й нешлюбні діти) літають вечером і кричать: “кшту” [4, с. 386].

Походження слова “потерча”, як припускає етнолог Д. К. Зеленін, має певну схожість із словом “чорт”. Слова “пачортя”, “почерт”, “потерча” дуже схожі. Очевидно така заміна слова “чорт” на “потерча” була зручною для пересічної людини і була викликана табуванням згадування його імені. Відповідно, щоб не накликати на себе біду, в народі намагались взагалі не згадувати чорта. В етнографічних матеріалах його часто називають “нечистий”, “злий дух”, “нечиста сила”.

Інша ймовірна етимологія походження криється в самій назві – “потерчата”, “страдчата”, які могли походити від “потерпати”, “страждати”, тобто акцент робився на тому, що мертвонароджені або померлі без хрещення діти повинні були потерпати на тому світі, страждати, бо їх душі не знали спокою.

В. М. Гнатюк у своїй статті “Похоронні звичаї”, спираючись на свідчення студента з Тербовлянського повіту, подає цікаву ієрархію померлих нехрещених дітей:

- 1) “неживі”, уроджені по 9 місяцях, але неживі;
- 2) “нечесні”, уроджені перед 9 місяцями;
- 3) “потерчята”, уроджені перед 5 місяцем;
- 4) “нехрещені”, уроджені по 9 місяцях і померлі перед хрещенем [4, с. 378].

“Неживі”, “нечесні”, “потерчата”, тобто три перших категорії, за народними віруваннями через сім років перетворюються на птахів. Їхні душі нещасні та позбавлені спокою. Від людей вони вимагають пожертв і хреста. Для того, щоб душа померлої дитини відлетіла в небо, необхідно було кинути що-небудь: чи то хустину, чи шматок власної одежини. Якщо хто мав при собі хрестик, кидали вгору його. В цих діях могла проявлятися спроба здійснення у спрощеному вигляді ініціального обряду хрещення цих категорій померлих дітей, зміст якого полягав у введенні їх в соціальне коло своїх (хрещених) померлих. Адже при хрещенні, здавна і дотепер, хресні батьки готували крижму – рушник, в який загортали немовля. Нехрещені померлі діти задовольнялись лише маленьким клаптиком полотна: “Їм треба дати хрестик з чого небудь зроблений і кусень платка – крижмо – і кинути в гору, то вони візьмуть” [4, с. 378]. На справедливість цього тлумачення обряду жертвування потерчатам вказує і ритуальна назва тканини, що жертвується – “Крижмо”.

Якщо крик про допомогу в хрещенні не був почутий людиною, то померла дитина йшла до пекла, так само як і хрестик кинутий їй, насправді скоріше зловить чорт, що за нею літає.

З обрядом хрещення у слов’ян пов’язано багато забобонів. Так, поки дитина не хрещена заборонялось в її присутності казати погані слова, а особливо ті, що пов’язані з нечистим. “Одна мати на запитання сусідки, що в неї вродилось, відповіла: “та знов сатана”, – себто дівчинка, бо в неї всі були дівчата, – ця дівчинка одразу ж померла і, крім того, з маленької зразу зробилась великою й волосся одросло до плечей” [8, арк. 150].

Так чином, нехрещене дитя, по смерті одразу народною уявою пов’язувалося з нечистою силою. В Україні існувало вірування, згідно з яким на Зелені свята вони з’являлися “мавками”, “нявками”, “гречухами” й лякали всіх своєю непередбачуваною поведінкою. “Из потерчат, с течением времени, вырастают с одной стороны кикиморы, с другой — мавки и русалки”. За переказами жителів Подільської губернії, після семи років потерчата перетворюються на русалок-мавок [11, с. 207].

Потерчат, які вже стали русалками, зобразив Тарас Шевченко в баладі “Причинна”:

Ух! Ух!
Солом’яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила”.
Зареготались нехрещені...
Гай обізвався; галас, зик,
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба... [16, с. 76].

Добре відомі й інші згадки про потерчат в українській літературі. Леся Українка в “Лісовій пісні” розповідає: “Потерчата в руках мають каганчики, що блимають, то ясно спалахуючи, то зовсім погасаючи”, — так вони заманюють людей у болото [9, с. 57]. А Микола Гоголь відтворює страхітливую картину “нечистих” місць: “...Въ

чась, когда вечерняя заря тухнетъ, еще не являются звѣзды, не горитъ мѣсяць, а уже страшно ходитъ в лѣсу: по деревьямъ царапаются и хватаются за сучья некрещеныя дѣти, рыдають, хохочуть, катятся клубомъ по дорогамъ и широкой крапивь” [1, с. 165].

Дітей померлих нехрещеними не називали. Оскільки ім'я дитині давали при хрещенні, дітей, віднесених до категорії “потерчата”, ховали без імені. За віруванням народу, часто можна було почути жалібний дитячий плач, а якщо прикластися вухом до могили, то цей плач чувся ще більше. Щоб заспокоїти дитя, треба тоді сказати: “як хлопець, то най буде Іван, або як там, а як дівчина, то Марія або т. п.” [4, с. 206]. У цьому найменуванні померлої дитини також простежується спроба здійснення над нею обряду хрещення, складовою частиною якого було найменування дитини християнським іменем.

В більшості випадків після перетворення на русалок, мавок, потерчата зберігали свою дитячу подобу. Цієї точки зору дотримується В. П. Милорадович, говорячи про те, що тіло їх має блакитній відтінок, подекуди синюватий або темний [11, с. 208]. З елементів одягу, зустрічаємо лише білу довгу сорочку. Такими, потерчат бачили жителі села Бички Поліського району: “Білі на них платтячка, ще й навіть стрічечки в косах уплетені” [14, арк. 15]. Це пояснюється тим, що на Україні одяг дітей до 6 – 7 років, як правило, як правило не диференціювався за їх статевої приналежністю, оскільки складався, переважно, із сорочечок.

За іншими нечисленними етнологічними даними, дівчата, що померли в дитячому віці, в образі русалок з'являються вже дорослими [17, с. 196]. За віруваннями жителів села Новосілки Ігуменського повіту, їх бачили “нагими, съ распущенными волосами” [18, с. 317].

Місце поховання потерчат небайдуже для народу, але і в цьому питанні дуже сильно відчувається християнський вплив: потерчат ховали там, де їх могли охрестити люди. Діти мертвонароджені і померлі нехрещеними не користуються правом мати місце для могилки на загальному кладовищі: їх ховали в самій житловій частині хати (в оселі), біля порогу вхідних дверей або ж під самим порогом У етнографічній розповіді Ганни Барвінок “Русалка”, померлих дітей хоронили під порогом в хаті. Саме з цих причин часто чулись голоси:

Нас мати породила,
Нехрещеніх хоронила,
Пидь порогом положила... [5, с. 65].

Поховання під порогом новонароджених мертвих дітей у народі пояснювали тим, що, переступаючи це місце, люди щоразу “творили ногами” хрест, перехрещували потерчатко. Так, зайшовши до хати з хрестом та переступивши поріг, священник охрещував дитя, це вважалось для родичів великою втіхою. З цією ж метою хоронили потерчат під перелазом. Але це пояснення можна вважати досить пізнім. Археологічні матеріали засвідчують досить широке побутування подібного обряду в археологічних культурах минулого, суть якого зводився до семантики порогу як порубіжної лінії між своїм (житлом) і чужим (за межами житла) світами, між соціальним космосом (житлом) і природним хаосом (за його межами) тощо. Відповідно дитина, яка померла не пройшовши певного ініціального обряду (у даному випадку хрещення), не могла належати до світу природи – як представник людського виду, але не могла бути похована й на цвинтарі, який представляв собою соціум своїх – хрещених померлих.

Водночас існують свідчення про поховання подібних дітей біля печі. Цей звичай можна пояснити тим, що піч в народній уяві сприймалася як місце перебування пращурів роду (їх захисту шукала дівчина на сватанні, колупаючи піч). Очевидно це

вірування сформувалося в дохристиянську добу, коли домінуючим поховальним обрядом була кремація, метою якої було полегшити відправлення душ померлих у небо, у вирій разом з вогнем та димом. Тому кожна мати, яка ховала там дитя, сподівалася, що ним опікуватимуться предки, які не віддадуть його нечистій силі.

Тих дітей, що народились неживими, закопували й під “верхом”, де закривали в сінях бовдур – пічну трубу. Саме димар хати вважали ходом у потойбіччя. З тієї ж таки причини існував звичай зазирати в піч після похорону когось із хатніх родичів, щоб позбутися страху, спричиненого померлими.

Ховати потерчат на кладовищі було великим гріхом, і в цьому схожість їх з іншими заставними покійниками. Отож, місця для поховання обирали десь за цвинтарем, на перехресті доріг.

В Росії мав місце інший обряд поховання цієї категорії дітей, а саме їх закопували під деревом, в саду, на городі. Про це у своїй праці згадує Д. М. Зеленін: “В Орловской губ. “детей, умерших без крещения, и мертворожденных хоронит отец в саду или на огороде, или на гумне, но так, чтобы никто не знал, когда и как похоронен младенец” [6, с. 73].

Поодинокими є свідчення В. М. Гнатюка, за якими дозволялося ховати мертвонароджених нехрещених дітей на кладовищі. Для такої категорії небіжчиків виділяли там окреме місце. Найчастіше місцем захоронення був край – кінець кладовища, що власне відповідає семантиці поховання біля/під порогом хати, де цвинтар, обмежований рівчаком, виступає аналогом хати. Інколи потерчат ховали на старих, забутих кладовищах [18, с. 318], тобто тих якими вже не користуються, які не поповнюються новими “своїми” покійниками, але й не сприймаються як невідповідний світ природи.

Для того, щоб дитина по сімох роках не стала звихленником, в церкві висвячували воду: “Насипают 12 горшет водов, кладут по одному колачекови и по одной свічці и то все складают на пристолі серед церкви и там піп висвечює воду у дванацять пасем. Висвечену воду висипают в одну коновку з усіх дванацїтьох горшет, а в горшета насипают другу воду и дают за душу тої дитини, котрий висвечюно воду” [4, с. 286]. Далі дитині давали ім’я, а освячену води виливали на могили. У цьому обряді освячення у церкві води та надання померлій дитині імені, як і в попередніх випадках прочитується модифікований обряд хрещення вже померлої і похованої дитини.

Традиційно священнослужителі від обряду поховання потерчат дистанціювалися, що пояснювалось приналежністю останніх до нечистої сили, через те, що вони не пройшли обряд хрещення. Тому нехрещених дітей не ховав піп, а баба (акушерка) закопувала вночі на цвинтарі. Назад вона йшла не обертаючись, та посипала за собою дорогу маком [4, с. 302], яким мав багату палітру символічних берегових символів.

Характер взаємовідносин потерчат зі світом живих є передбачуваним. Знаходячись у віданні нечистої сили, всі дії цієї групи демонічних образів направлені на заподіяння лиха. Так, після поховання, потерчата можуть шкодити своїм родичам, або випадковим перехожим. У будинку, де є діти, вони можуть насилати смерть, очевидно, роблячи це із заздрощів: “у такім домі діти не голдують ся, а мруть” [4, с. 223]. Мертвонароджені нехрещені діти, після перетворення на русалку, могли залоскотати до смерті чи налякати того, хто їм зустрінеться на шляху.

На місці, де похована нехрещена дитина, вважалось гріхом ставити будь-які будівлі. Це пояснювалось тим, що потерчата, могли шкодити людині. Господарі тієї оселі, часто хворіли, в хаті відбувались постійні капості – зникали або губились речі, предмети побуту. Проте, засівати та садити що-небудь на тій ділянці дозволялось [2, арк. 7].

Щоб вмилоствити нещасні душі, родичі померлих, на Русальній неділі, а саме в Русальний четвер, влаштовували поминки: “носять вь мисочке медь (соты) на перекрестокъ дорогъ; а некоторыя угощають соседскихъ детей варениками, пампушками и проч.” [5, с. 65].

Підводячи підсумки, можемо стверджувати, що в віра в існування потерчат серед українців була надзвичайно сильною, що знайшло своє відображення не тільки у фольклорі, але й у літературних творах Т.Г. Шевченка, М.В. Гоголя та Л. Українки. Менше свідчень маємо з переказів білоруського населення, де не фігурувала назви “потерчата”, а лише вірили в те, що, нехрещені мертвонароджені діти перетворюються в русалок. Зовсім відсутні вірування про існування потерчат на території російських земель, їх там не виділяли в окрему категорію злих духів. Вивчені нами цікаві свідчення етнографів, дають можливість зазирнути у міфологічний світ народного двовір’я, познайомитись з обрядами, звичаями, уявленнями населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Гоголь Н. В.* Сочинения в четырех томах / Н. В. Гоголь. – СПб, 1842. – Т.1.
2. *Гнатюк В. М.* Етнографічні записки. Народні чари, ліки, звичаї та вірування. Записано С. Харуком в с. Раковець Обертинського району Станіславської області. – Ф. 28 – 3. – Од. зб. 326. – 29 арк.
3. *Гнатюк В. М.* “Йден пастух пас воли”. Вірування. Записано різними особами в Західних областях України (1897 – 1912 рр.). – Ф. 28-3. – Од. зб. 143.– 277 арк.
4. *Гнатюк В.М.* Похоронні звичаї й обряди / В. М. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. 31 – 32. – С. 203 – 424.
5. *Ганна Барвинок.* Русалка (етнографический рассказ) / Г. Барвинок // КС. – 1889. – №7.
6. *Зеленин Д. К.* Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки / Дмитрий Константинович Зеленин. – М.: “Индрик”, 1995. – 432 с.
7. *Зеленин Д. К.* К вопросу о русалках / Д. К. Зеленин // Живая старина. – 1911. – Вып. III – IV. – с. 357 – 424.
8. *Кравченко В. Г.* Етнографічні та фольклорні матеріали: народне лікування, сни, обряди, замовляння, народні пісні(дві мелодії), казки, анекдоти та інше. (1925 – 1929 рр.). – Ф. 15 – 3. – Од. зб. 211. – 196 арк.
9. *Лєся Українка.* Избранные произведения. – Л., 1979.
10. *Максимов С. В.* Культ хлеба. Нечистая, неведомая, крестная сила / Сергей Васильевич Максимов. – СПб., 1873. – 670 с.
11. *Милорадович В. П.* Заметки о малорусской демонологии / В. П. Милорадович // Киевская старина. – 1899. – № 8-9. – с. 196 – 209.
12. *Підгайний Г. Д.* Збірка фольклорно – етнографічних матеріалів. Записано на Закарпатті, у Львівській, Тернопільській та Житомирській обл. (1952 р.). – Ф. 14 – 3. – Од. зб. 96. – 102 арк.
13. *Померанцева Э. В.* Мифологические персонажи в русском фольклоре / Э. В. Померанцева. – М.: Наука, 1975. – 190 с.
14. *Ромасевич Н.* Матеріали експедиції до Київської обл.,переселенці з с. Бічки Поліського р-ну). – продовження попередньої касети, одиниці, переселенці з с. Кошівко, Чорнобильського р-ну. (1994р.). – Ф. 14-5. – Од. зб. 648. – 16 арк.
15. *Токарев С. А.* Религиозные верования восточнославянских народов XIX – нач. XX вв / С. А. Токарев. – Л.: АН СССР, 1957. – 164 с.
16. *Шевченко Т. Г.* Зібрання творів: У 6 т. / Т. Г. Шевченко. – К., 2003. – Т. 1.
17. *Шейн П. В.* Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. Бытовая и семейная жизнь белоруса в обрядах и песнях / П. В. Шейн. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1887. – Т. 1. Ч.1 – 621с.
18. *Шейн П. В.* Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. Описание жилища, одежды, пищи, занятий, препровождение времени, игры, верования, обычное право, чародейство, колдовство, знахарство, лечение болезней, средства от напастей, поверья, суеверия, приметы / П. В. Шейн. – СПб., 1902. – Т. 3 – 539с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Романова Олена Миколаївна – аспірантка кафедри суспільних наук та документознавства Центральноукраїнського національного технічного університету.

Е. Н. Романова

Центральноукраїнський національний технічний університет

**ДЕТСКИЙ ОБРАЗ ЛЕСНОЙ ДЕМОНОЛОГИИ В ТРАДИЦИОННЫХ ВЕРОВАНИЯХ.
ПОТЕРЧАТА**

В статье делается попытка проанализировать народные представления о происхождении, названии, внешности, характере мифологического персонажа. На основании этнографических источников второй половины XIX – начала XX века автор статьи пытается обрисовать образ потерчата, отдельное место отведено местам и способам их захоронения.

Ключевые слова: демонология, потерчата, страдчата, русалки, мавки, заложенные покойники.

O. M. Romanova

Centra-Ukrainian National Technical University.

**THE CHILD'S IMAGE OF FOREST DEMONOLOGY IN TRADITIONAL RELIABILITIES.
POTERCHATA**

The article attempts to analyze people's ideas about the origin, name, appearance, character of the mythological character. On the basis of ethnographic sources of the second half of the XIX – beginning. XX century the author of the article tries to outline the image of poterchata, a separate place is allocated to places and the way of their burial.

Key words: demonology, poterchata, stradchata, mermaid, mavka, mortal deaths.

REFERENCES

1. *Hohol' N. V.* Sochyneniyya v chetyrekh tomakh / N. V. Hohol'. – SPb, 1842. – Т.1.
2. *Hnatyuk V. M.* Etnohrafichni zapysky. Narodni chary, liky, zvychayi ta viruvannya. Zapysano S. Kharukom v s. Rakovets' Obertyns'koho rayonu Stanislavs'koyi oblasti. – F. 28 – 3. – Od. zb. 326. – 29 ark.
3. *Hnatyuk V. M.* “Yden pastukh pas voly”. Viruvannya. Zapysano riznymy osobamy v Zakhidnykh oblastiakh Ukrayiny (1897 – 1912 rr.). – F. 28-3. – Od. zb.143.– 277 ark.
4. *Hnatyuk V. M.* Pokhoronni zvychayi y obryady / V. M. Hnatyuk // Etnohrafichnyy zbirnyk. – L'viv, 1912. – Т. 31 – 32. – S. 203 – 424.
5. *Hanna Barvynok.* Rusalka (etnohafycheskyy rasskaz) / H. Barvynok // KS. – 1889. – №7.
6. *Zelenyn D. K.* Yzbrannye trudy. Ocherky russkoy myfolohyy: Umershye neestestvennoyu smert'yu y rusalky / Dmytryy Konstantynovych Zelenyn. – M.: “Yndryk”, 1995. – 432 s.
7. *Zelenyn D. K.* K voprosu o rusalkakh / D. K. Zelenyn // Zhyvaya staryna. – 1911. – Vyp. III – IV. – s. 357 – 424.
8. *Kravchenko V. H.* Etnohrafichni ta fol'klorni materialy: narodne likuvannya, sny, obryady, zamovlyannya, narodni pisni(dvi melodiyyi), kazky, anekdoty ta inshe. (1925 – 1929 rr.). – F. 5 – 3.– Od. zb. 211. – 196 ark.
9. *Lesya Ukrayinka.* Yzbrannye proyzvedeniyya. – L.,1979.
10. *Maksymov S. V.* Kul't khleba. Nechystaya, nevedomaya, krestnaya syla / Serhey Vasyl'evych Maksymov. – SPb., 1873. – 670 s.
11. *Myloradovych V. P.* Zametky o malorusskoy demonolohyy / V. P. Myloradovych // Kyevskaaya staryna. – 1899. – № 8-9. – s. 196 – 209.
12. *Pidhaynyy H. D.* Zbirka fol'klorno – etnohafichnykh materialiv. Zapysano na Zakarpatti, u L'vivs'kiy, Ternopil's'kiy ta Zhytomyrs'kiy obl. (1952 r.). – F. 14 – 3. – Od. zb. 96. – 102 ark.
13. *Pomerantseva E. V.* Myfolohycheskye personazhy v russkom fol'klore / E. V. Pomerantseva. – M.: Nauka, 1975. – 190 s.
14. *Romasevych N.* Materialy ekspedytsiyi do Kyivivs'koyi obl.,pereselentsi z s. Bichky Polis'koho r-nu). – prodovzhennyya poperedn'oyi kasety, odynytsi, pereselentsi z s. Koshivko, Chornobyl's'koho r-nu. (1994r.). – F. 14-5. – Od. zb. 648. – 16 ark.
15. *Tokarev S. A.* Relyhyoznye verovannya vostochnoslavyanskykh narodov XIX – nach. XX vv / S. A. Tokarev. – L.: AN SSSR, 1957. – 164 s.
16. *Shevchenko T. H.* Zibrannya tvoriv: U 6 t. / T. H. Shevchenko. – K., 2003. – Т. 1.
17. *Sheyn P. V.* Materyaly dlya yzuchenyya byta y yazyka russkoho naselenyya Severo-Zapadnoho kraya. Bytovaya y semeynaya zhyzn' belorusa v obryadakh y pesnyakh / P. V. Sheyn. – SPb.: Typohrafiyya Ymperatorskoy Akademyy Nauk, 1887. – Т. 1. CH.1 – 621s.
18. *Sheyn P. V.* Materyaly dlya yzuchenyya byta y yazyka russkoho naselenyya Severo-Zapadnoho kraya. Opysanye zhylyshcha, odezhdy, pyshchy, zanyatyy, preprovozhdenye vremeny, yhry, verovannya, obychnoe pravo, charodeystvo, koldovstvo, znakharstvo, lechenye boleznay, sredstva ot napastey, pover'ya, sueveryya, prymety / P. V. Sheyn. – SPb., 1902. – Т. 3 – 539s.

ABOUT THE AUTHOR

Romanova Olena Mykolaivna – post-graduate student of the Department of Social Sciences and Documentation of the Central Ukrainian National Technical University.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА

УДК 94 (477.4) «15/17» (512.145)

О. О. Савченко*Науковий співробітник Національного музею історії України***ТАТАРСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ У XVI – XVIII СТОЛІТТЯХ**

У статті розглядається місце татарського населення в історії Галицького регіону у XVI – XVIII ст. Акцент робиться на локалізації населених пунктів, де проживали “татари осадники”, та розглядаються обставини їх розселення на цих теренах. Вводиться до наукового обігу етнографічна пам’ятка “Татарський рушник”.

Ключові слова: “татари-ліпка”, татари, “татарський рушник”, Галичина, Річ Посполита, Османська імперія, Кримське ханство, Сенявські, Бурштин.

Останнім часом зріс інтерес до історії соціальних зв’язків між регіонами сучасної України. Пов’язано це значною мірою з переосмисленням ролі окремих народів, що активно приймали участь в українському етнотворенні. Історія татар Галичини досліджена доволі слабко, навіть в порівнянні з іншими “західними татарами” (зокрема Волинськими). Це обумовлено в першу чергу майже повною відсутністю у науковому обігу відповідних писемних пам’яток. Не зважаючи на це, тюркське населення з Північного Причорномор’я і Криму тривалий час проживало серед предків сучасних українців і приймало активну участь в історичних і культурних процесах Галичини. Дана розвідка має на меті привернути увагу дослідників до історії татарського населення Галичини, встановити ряд населених пунктів де проживали вони і їхні нащадки, та ввести до обігу пам’ятку “Татарський рушник” [Додаток №2].

Стосовно окресленої теми спеціальної праці немає, хоча окремі її аспекти вже частково піднімались в науковій літературі. Серед вітчизняних дослідників цієї проблеми варто згадати М. Якубовича [14], В. Книша [8] та В. Мороза [9]. Звертали увагу на неї і польські дослідники, зокрема П. Боравський, П. Дубінський [1], А. Конопачий [2] та М. Ждан [5]. Важливим джерелом інформації виступає і 15-ти томний “Географічний словник Королівства Польського” [3, 4], в якому містяться окремі згадки про татар цього регіону.

Галицька земля мала давні зв’язки з народами Сходу. Зокрема, м. Львів відоме своїми давніми національними кварталами вірмен, караїмів, євреїв та ін. Дослідники ще в XIII столітті фіксують там чимало “сарацинів”, які скоріш за все були нащадками “кипчаків”, що оселились в місті після монгольського завоювання Дешті-Кипчаку [2, с. 36]. Осадництво татарського населення існувало в околицях Львівського замку. Дослідник М. Капраль зазначає, що їхня кількість тут значно зростає вже з XIV століття [7, с. 261]. Саме в той час “Краківська брама” мала назву “Татарська” (або “porta tartarica”), адже при ній була татарська зала (дільниця) [2, с. 36]. Вулиця з такою ж назвою (Краківська – авт.) раніше також носила назву “Татарська”, “Поганська”, “Сарацинська”. Інша її назва походила від торгового шляху на давню столицю Польщі – м. Краків [7, с. 299]. Даний випадок вказує на те, що татар селили у важливих ремісничих центрах або на торговельних шляхах. Тут вони займались торгівлею, ремеслом, грабарством та несли військову службу.

Історик Діонісій Зубрицький у “хроніках міста Львова” згадував про те, що в місті діяла мечеть, яка раніше розташовувалась на місці домініканського костелу [6]. Вулиця “Татарська” збереглась і в м. Перемишль, що входило у XVII столітті до Воєводства Руського. Місто було важливим економічним центром на шляху до Європи, в якому нараховувалось щонайменше 18 ремісничих цехів. На цій вулиці гніздилися татарські майстри і купці ще з кінця XIV століття. Можна припустити, що окрім них тут були і татари на військовій службі, адже тут фіксується “Татарський пагорб” (або Татарська гора). Польський дослідник М. Ждан припускає, що це може бути курган, де ховали місцевих татар-воєнків. Вчений звертає увагу на те, що татарська людність в XVII – XVIII століттях мешкала і у м. Яворів та в навколишніх селах – Курнікі і Старий Яжів на Львівщині [5, с. 396-397].

В околицях м. Самбір і Рудки (Львівська обл.) існували в той час села з назвами “Татари” і “Татаринів”. Селище з назвою “Татарів” можна знайти і на Івано-Франківщині, навіть, сьогодні. Місцеві жителі повідомляють, що серед корінних мешканців і досі збереглися люди зі “східними рисами” обличчя, які вважають себе потомками татар. Незвичну назву поселення вони пояснюють легендою про кримців, які оселились тут в XVII столітті після одного з походів. Іншу версію про походження назви наводять польські дослідники. Вони переконані в тому, що поселення назване в честь колишнього його господаря, якого сусіди називали “татарином” або була змінена з часом з назви “Тартарів” (pol. “Tartarów”).

На Підляшчі, де до 1947 р. проживало багато етнічних українців, є містечко Старий Люблінєць (Любачівський повіт Республіка Польща). Польський дослідник М. Ждан зазначає, що серед його жителів були ті, кого називали “татарами” або “татарським родом” [5, с. 397]. Вони могли походити від полонених кримців, адже недалеко від м. Любачів проходила битва під Немировом під час польсько-турецької війни 1672 – 1676 років. Фіксуються численні згадки й про те, що король Ян III Собеський, розбивши в цій битві ординські загони, частину полонених розселив серед місцевих поселень [1].

Можна помітити, що в цьому регіоні є чимало прізвищ тюркського походження: зокрема Ханенко, Галібей, Ханик, Хархаліс, Харамбура, та ін. У Дрогобицькому районі Львівської області є с. Ясениця-Сільна, де здавна існували мікротопоніми “Татарська гора” і “Татарщина”. В цьому районі з XVI століття була одна з найбільших солеварень Галичини. Тут проходив важливий маршрут поставки солі до Литви, Польщі, а згодом і до Австро-Угорщини. Подібні топоніми існували і в інших районах. Назви їхні можуть не мати нічого спільного з “служивими татарами”, адже тут проходило ряд маршрутів, через які татарські загони здійснювали військові рейди. Не виключено, що вони могли належати, навіть, кочівникам більш ранніх епох. Але те, що вони розташовуються на місцях торговельних маршрутів і магістралей, дає підстави говорити не лише про тривалий зв'язок кочівників з цим регіоном, а й пояснити походження місцевого тюркського населення.

У багатьох населених пунктах у цьому регіоні поява “місцевих” татар пов'язана з польсько-турецькою війною 1672 – 1676 рр. Під час неї, на території Галичини точилась запекла боротьба, адже Червона Русь (як і Волинь) була об'єктом для рейдів татарських чамбулів, провідниками яких виступали польсько-литовські татари, що перейшли у підданство турецького султана. Внаслідок ряду успішних походів гетьмана (а згодом і короля) Яна III Собеського, польським військам вдалось розбити чимало таких виправ, зокрема, під Немировом і Комарним (сучасна Львівська область). “Татар-ліпка” зазвичай страчували як “зрадників”, але кримських і ногайських татар залишали у полоні і ймовірно розміщували серед місцевих

поселень як польський король, так і місцева шляхта. Більшість “служивих татар” належало до шляхетного стану і мали власні родові імена та прізвища. Але у цьому ж регіоні зустрічається і чимало етнімічних прізвищ: Татарин, Татарченко, Татарович та ін. Скоріше за все, їх носили саме нащадки полонених татар, яких розміщували в навколишніх поселеннях.

Частину тюркського населення Галичини становили переселенці з Литви і Білорусі, що мігрували з колишніх районів розселення у Троках, Мінську, Вільно та інших. Там існували давні мусульманські общини ще з кінця XIV століття. Вони перебрались на терени сучасної України після наступу московських і козацьких військ на терени Великого князівства Литовського у 50-х – 60-х роках XVII століття. Їхній “наплив” був доволі відчутний, адже вже у 1666 і 1667 рр. галицький сеймик двічі забороняв татарам на території Руського воєводства будувати мечеті в своїх маєтках [5, с. 259]. Полонені татари і турки були настільки поширеним явищем, що у південно-східних воєводствах Речі Посполитої (зокрема і на українських землях) з’явилося таке явище як “татарні” – спеціальні місця для утримування татарських бранців. Така “татарня” була наприклад у м. Жовква (Львівська область). Існували вони не лише в містах і замках, а й у приватних маєтках, де полонених використовували на роботах на будівництві укріплень чи в сільському господарстві [1, с. 66].

Татарські “осади” на Галичині зустрічаються і в околицях м. Бурштин (суч. Івано-Франківська область). Встановити це допомогли етнографічні джерела. Зокрема, в музеї місцевого краєзнавця Т. Г. Гусар зберігається рушник, в якому українська вишивка поєднана з татарською в одному малюнку [Додаток № 2]. Його передала до музею мешканка татарського походження з с. Юнашків (Рогатинський район, Івано-Франківська область). В цьому селі навіть у другій половині XX – на початку XXI століття проживали нащадки татар, що пов’язували себе з вихідцями із Криму. За свідченнями самих мешканців селища, осіли вони в цій місцевості ще з часів Речі Посполитої. Переважна їх більшість носила прізвище Магомет (або Мухамед), що може вказувати на релігійну приналежність їх предків. Місцеві повір’я згадували про татар і в с. Жовчів (Рогатинський район, Івано-Франківська обл.), яке знаходиться неподалік.

Сам рушник тривалий час зберігала жінка татарського походження. Його зовнішній вигляд доволі сучасний – середина або друга половина XX століття. Його малюнок можна віднести до рослинного орнаменту. В ньому виділяються дві складові: верхня частина (“українська”) – характерна для регіону Галичини – Опілля. Нижня (“татарська”) на якій вигаптувана рослина, що за словами колишньої власниці, має назву “татарське зілля”, або “татарська трава” (в Польщі – “tatarak zwyczajny”). Це одна з народних назв болотяної рослини – “аір тростиновий”, що поширений на просторах Східної і Центральної Азії та на Близькому Сході. До Європи вона потрапила з Османської імперії і Кримського ханства та використовувалась в медицині з XVI століття. Відома своїми дезінфікуючими і протизапальними властивостями. Вважається, що в Східну Європу вона була занесена татарами, у яких існувала практика очищати нею воду під час військових походів, роблячи її придатною для пиття.

“Татарський малюнок” на рушнику не характерний для традиційного гаптування кримських татар і може бути місцевого походження. Колишня власниця звертала увагу на те, що він був перенесений з попередньої “старої речі”, яка зберігалась у родині з попередніх поколінь. Збереження подібних “культових” речей свідчить про спадковість і пам’ять нащадків татар свого етнічного походження. На це вказує і назва орнаменту – “татарський”, який асоціювався у них з їхніми традиціями

і звичаями, про які вже не пам'ятають. Наявність такої пам'ятки привертає увагу до татар Галичини, походження яких досліджено значно менше, з огляду на малу кількість етнографічних і писемних даних, що дійшли до наших днів. У “галицьких татар” можна спостерігати ту ж тенденцію, яка характерна і для інших “західних татар”. Навіть з огляду на перейняття місцевої мови, звичаїв і релігії, у них залишається пам'ять і усвідомлення свого татарського коріння.

Походження татар в околицях міст Рогатина і Бурштина встановити важко. Воно може бути пов'язане з політикою магнатів, які мешкали у цьому регіоні і мали тривалі контакти з Кримом і Північним Причорномор'ям. Саме місто Бурштин раніше належало родині Сенявських, на службі яких неодноразово зустрічаються татари. Заснували його на місці поселення Нове Село, що було знищене під час походу Крим Гірея в 1594 році. Вихідці з родини Сенявських протягом XVI – початку XVIII століття займали високі державні і військові посади в Речі Посполитій та володіли значними маєтками на Галичині. Їх родина відіграла важливу роль в обороні “Червоної русі”, в тому числі і від численних татарських виправ. Саме з цією метою Сенявськими було закладено і розбудовано ряд фортець і поселень (таких як Бережани, Калуш, Бурштин), що стали важливим опорними пунктами Руського воєводства. У їхніх околицях відбулось чимало відомих битв з кримською і ногайською ордами. Біля м. Бурштин навіть у другій половині XIX століття згадувалися шість могил татар, що загинули під час одного з таких походів [3, с. 476]. Татари мешкали і в околицях інших фортець, що збудували князі Сенявські, зокрема у м. Бережани (Тернопільська обл.). Місто знаходилось на перетині торгівельних шляхів і мало потужну фортецю. В місті проживали вірменська, єврейська і татарська громади. У “Словнику географічному Королівства Польського” згадується, що останні були захоплені під час однієї з битв проти кримчаків і оселені в передмісті під назвою Адамівка [3, с. 418 - 420].

Недалеко від міста Бурштин у першій половині XVII століття відбулось чимало битв з татарами. У 1624 р. коронні війська на чолі з гетьманом С. Конецпольським розбили під Мартиновим (Івано-Франківська область, Рогатинський район) 6 тис. армію на чолі з ногайським беєм Кантеміром-мурзою [13, с. 32]. Через кілька років (в 1629 р.), неподалік від того ж місця (біля р. Гнила Липа) коронні війська Стефана Хмелецького і козаки Григорія Чорного знову завдали відчутної поразки тому ж Кантемір-мурзі. Під час битви загинуло близько 7 тисяч татар і син їхнього командуючого – Мамбет-бей. Є згадки і про 2 тисячі татар, яких взяли в полон. Серед них був і брат Кантеміра-мурзи – Галдей-мурза [10, с. 183]. В обох випадках в боях приймали участь “пани Сенявські”, зокрема коронний хорунжий Микола Сенявський.

Неподалік від м. Бурштин знаходиться і поселення Букачівці. У ньому згадують полонених татар родини Калиновських [1, с. 66 – 67]. Потрапили туди вони ймовірно також після битви під Мартиновим. У Букачівцях знаходилась великопанська резиденція Самуеля Єжи Калиновського (помер в 1658 р.), а через поселення проходив важливий торговий шлях до Львова [11]. Це могла бути одна з причин оселення в районі татар. Даний регіон був ареною бойових дій і під час польсько-турецької війни в 1672 – 1675 рр. У всіх цих випадках фігурують численні полонені, яких також могли розселяти або утримувати в навколишній місцевості. Наприклад, у 1672 р. Ян III Собеський розбив татар в битві під Журавно. Саме після неї татарська “колонія” з'явилась в с. Тисів (Івано-Франківська обл.). В його околицях ними був утворений окремий присілок – Пирчів. Серед його місцевих жителів поширені такі прізвиська як: Пукас, Турмис, Кайлик, Болюк, та інші [12].

На Галичині зустрічаються також населені пункти, в яких місцевих жителів ще на початку XX століття називали “татарами”. Серед них можна згадати селища

Боратин, Угнів (раніше місто з магдебурзьким правом) та Станіля на Львівщині, а також с. Перегинське на Івано-Франківщині. У їхніх околицях також збереглося чимало “татарських могил” (курганів), де за місцевими повір’ями поховані татари, що загинули під час походів в ці землі [4, с. 755; 8, с. 217-220].

Таким чином, у Галичині татари тривалий час проживали у містах Львові, Перемишлі, Яворові, Самборі, Рудках (з навколишніми селами Татари і Татаринів), а також у селах Курніках, Старому Яжові, Боратині, Угніві, Станілі (Львівська обл.), Перегинському, Тисовому (Івано-Франківська обл.), Букачівці, Бурштині, Юнашковому, Жовчеві, Старому Люблінці (Любачівський повіт Польщі) та ін. (Детальніше див. додаток №1).

Згадки про татар фіксують переважно в районі населених пунктів, які розташовувались біля фортець, на важливих магістралях сполучень, торгівельних чи “татарських шляхах”. Саме біля них протягом XVI – XVII століть відбулися численні битви проти татарських військ, що здійснювали походи на землі Руського воєводства Речі Посполитої. В районі деяких із цих фортець фіксуються і “татарські кургани” та могили.

Часто походження татарських общин пов’язували з добою “Хмельниччини” і “Руїни” (зокрема, часами союзу між Бахчисараєм і Варшавою) та польсько-турецькою війною 1672 – 1676 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Borawski P.* Tatarzy polscy. Dzieje, obrzedy, legendy, tradycje / P. Borawski, A. Dubinski. – Warszawa, 1986. – 272 с.
2. *Конопакі А.* Życi religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego / A. Konopacki. – Warszawa. – 255 s.
3. *Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1880 r. – Т. I. – 963 s.
4. *Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1892. – Т. XII. – 984 s.
5. *Żdan M.* Kilka słow o śladach Tatarszczyzny na terytorjum wojewodstwa Lwowskiego / M. Żdan // Rocznik tatarski. – Zamość, 1935. – Т. II. – S. 396–400.
6. *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Д. Зубрицький. – Львів: “Центр Європи”, 2002. – 602 с.
7. *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. / М. Капраль. – Львів: “Піраміда”, 2003. – 455 с.
8. *Книш Я.* Відображення епохи турецько-татарських набігів у легендах і переказах Сокальщини / Я. Книш // Надбужанщина. – Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1994. – Т. III. – С. 217–220.
9. *Мороз В.* Мусульманські оселі Галичини / В. Мороз. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/events_people/60889/
10. *Новосельський А.* Борьба Московского государства с татарами в XVII веке. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1948. – 448 с.
11. *Сайт* міста Бурштин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://burshtyn.br.if.ua/History/2NameOfTown2.htm>
12. *Скаврон Б.* Татарські сліди в Галичині / Б. Скаврон // Електронна газета “Галичина”. – Березень 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.galychna.if.ua/publication/society/tatarski-slidi-v-galichini/>
13. *Тимів І.* Битва з татарами під Мартиновим 1624 р. / І. Тимів // Сіверянський літопис – 2016. – №1. – С. 29–42.
14. *Якубович М.* Ислам в Україні: історія і сучасність / М. Якубович. – Вінниця: “Нілан-ЛТД”, 2016. – 263 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Савченко Олексій Олександрович – науковий співробітник Національного музею історії України.

А. А. Савченко

Национальный музей истории Украины

ТАТАРСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ ГАЛИЧИНЫ В XVI – XVIII ВЕКАХ

В статье рассматривается место татарского населения в истории Галицкого региона в XVI – XVIII вв. Акцент делается на локализации населенных пунктов, в которых проживали “татары осадники”, и рассматриваются обстоятельства их расселения на этих территориях. Вводится в научный оборот этнографическая памятка “Татарский рушник”.

Ключевые слова: “татары-липка”, татары, “татарский рушник”, Галичина, Речь Посполитая, Османская империя, Крымское ханство, Сенявские, Буриштын.

O. O. Savchenko

Nation Museum of Historian History

TATAR POPULATION OF GALICIA IN THE XVI - XVIII CENTURIES

The intelligence is devoted to the little-known page of Ukrainian history – the western Tatars in Galician region. To the western Tatars (known as Lithuanians, Polish, Belarus, service Tatars, Tatars-lipka, etc.), researchers include the population Turkic origin, settled on the lands The Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland during the XIV – XVIII centuries. In Ukrainian lands their colonies are recorded in Volyn, Galicia, Podillya and Kyiv region. Each of these regions had its own specifics and historical circumstances of the appearance of the Tatars there.

Galicia was located at the crossroads of important trade routes, which predetermined its long-standing contacts with the “eastern” peoples. The Tatar population had a different social structure here that depended on the time and circumstances of their arrival, as well as the status of the Horde. Most Tatars are mentioned here as former captives who were captured after “raids” and military campaigns (in particular, the Polish-Turkish War of 1672). Although, mentions of the personally free sedentaries who carried military service and received the right to preserve their own faith – Islam were preserved.

The author attempted to localize the Tatar communities in the settlements of the Rus Voivodship of the Commonwealth, which were able to count at least 17. The largest of them were in Lviv, Peremyshl, Yunashkiv, Berezhany, Tisov, and others. Also, for the first time before the scientific treatment an ethnographic monument of the western Tatars – “Tatar towel” with p. Yunashkiv, embroidered by the descendants of Galician Tatars. The previous study makes it possible to associate it with the descendants of the private Tatars of the Senjawski family, which had Tatar troops as part of the private army.

Thus, the author draws attention to the fact that the inhabitants of the Ukrainian lands have long contacts with the peoples of the “east”, which were not exhausted only by military confrontation. The Tatars are long, even in distant districts, taking part in the history and cultural life of the ancestors of modern Ukrainians.

Keywords: “Tatars-Lipka”, Tatars, Tatar Rushnyk, Halychyna, Rzecz Pospolita, Ottoman Empire, Crimean Khanate, Senyavsky, Burshtyn.

REFERENCES

1. **Borawski P.** Tatarzy polscy. Dzieje, obrzedy, legendy, tradycje / P. Borawski, A. Dubinski. – Warszawa, 1986. – 272 c.
2. **Konopacki A.** Życi religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego / A. Konopacki. – Warszawa. – 255 s.
3. **Słownik** geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880 r. – T. I. – 963 s.
4. **Słownik** geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1892. – T. XII. – 984 s.
5. **Żdan M.** Kilka słow o śliadach Tatarszczyzny na terytorjum wojewodstwa Lwowskiego / M. Żdan // Rocznik tatarski. – Zamość, 1935. – T. II. – S. 396–400.
6. **Zubryts'kyy D.** Khronika mista L'vova / D. Zubryts'kyy. – L'viv: “Tsentr Yevropy”, 2002. – 602 s.
7. **Kapral' M.** Natsional'ni hromady L'vova XVI–XVIII st. / M. Kapral'. – L'viv: “Piramida”, 2003. – 455 s.
8. **Knysh YA.** Vidobrazhennya epokhy turets'ko-tatars'kykh nabihiv u lehendakh i perekazakh Sokal'shchyny / YA. Knysh // Nadbuzhanshchyna. – N'yu York-Paryzh-Sidney-Toronto, 1994. – T. III. – S. 217–220.
9. **Moroz V.** Musul'mans'ki oseli Halychyny / V. Moroz. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/events_people/60889/
10. **Novosel'skiy A.** Bor'ba Moskovskogo gosudarstva s tatarami v XVII veke. – Moskva-Leningrad: AN SSSR, 1948. – 448 s.
11. **Sayt** mista Burshtyn [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://burshtyn.br.if.ua/History/2NameOfTown2.htm>
12. **Skavron B.** Tatars'ki slidy v Halychyni / B. Skavron // Elektronna hazeta “Halychyna”. – Berezen' 2017 r. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.galychyna.if.ua/publication/society/tatarski-slidi-v-galichini/>
13. **Tymiv I.** Bytva z tataramy pid Martynovym 1624 r. / I. Tymiv // Siveryans'kyy litopys – 2016. – №1. – S. 29–42.
14. **Yakubovych M.** Islam v Ukrayini: istoriya i suchasnist' / M. Yakubovych. – Vinnytsya: “Nilan-LTD”, 2016. – 263 s.

ABOUT THE AUTOR

Savchenko Olexii Olexandrovich – Researcher at the National Museum of History of Ukraine.

Населені пункти Галичини, де фіксуються згадки про місцевих татар

1.	с. Букачівка (Рогатинський район, Івано-Франківська обл.)	XVII ст.	Згадуються полонені татари Є.Калиновського.	Татари жили у його маєтку серед челяді.
2	м. Львів	XIII – XVI ст.	Існувала вул. “Татарська”, “Татарська брама” та мечеть.	Татари зустрічались серед купців і гарнізону міста
3	м.Перемишль (Польща)	З кінця XIV ст.	Вул. “Татарська” і “Татарський пагорб”.	Згадка про татарських ремісників і купців в місті. У “татарському пагорбі” можливо поховані татарські воїни.
4	м. Самбір (Львівська обл.)		В околицях міста існували села Татри і Татаринів.	Місто з фортецею, на перехресті торгових шляхів. Мало магдебурзьке право.
5	м. Рудки (Львівська обл.)		В околицях міста існували села Татри і Татаринів.	Перехрестя торгових шляхів.
6	м. Старий Люблінець (Любачівський повіт, Польща)		Місцевих мешканців називали “татари”, або “татарським родом”.	Недалеко проходила битва під Немировом 1672 р. де розбили татарські загони.
7	с. Ясениця-Сільна (Львівська обл.)		Мікро-топоніми “Татарщина”, “Татарська гора”.	
10	с. Юнашків (Рогатинський район, Івано-Франківська обл.)	Друга половина XX ст. – початок XXI ст.	З селища походить “Татарський рушник”.	Проживали потомки татар з Криму, які мали прізвища Мухамед, Магометова. Розташовується в околицях фортеці Бурштин.
11	с. Жовчів (Рогатинський р-н, Івано-Франківська обл.)			Згадували, що серед місцевих жителів мешкали татари. Знаходилось в околицях фортеці Бурштин.
12	м. Жовква (Львівська обл.)	Друга половина XVII ст.	Існувала в’язниця “татарня”. Згадується велику кількість татар і турків в кайданах, яких використовували при будівельних роботах.	Резиденція короля Яна III Собеського.
13	с. Тисів (Івано-Франківська обл.)	XVII ст.	Татари мешканці жили компактно в присілку “Пирчів”. Місцеві прізвища вірогідно татарського походження: Пукас, Турмис, Кайлик, Болук	Захоплені полонені в польсько-турецькій війні 1672-1676 рр.
14	с. Боратин (Львівська обл.)	До XX ст.	Місцеве населення називали “татарами”.	В околицях є “татарські могили”
15	м. Угнів (Львівська обл.)	До XX ст.	Місцеве населення називали “татарами”.	В околицях є “татарські могили”
16	с. Станиля (Львівська обл.)	До XX ст.	Місцеве населення називали “татарами”.	В околицях є “татарські могили”
17	сmt. Перегинське (Івано-Франківська обл.)	До XX ст.	Місцеве населення називали “татарами”.	В околицях є “татарські могили”

“Татарський рушник”
з с. Юнашків, Рогатинський район Івано-Франківської області.

УДК 94(477) : (65) 1812/1814

О. В. Чорний, Л. М. Філоретова*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ ТА ГЕРОЇ ФРАНКО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ
1812 – 1814 РОКІВ В ІСТОРІЇ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТА
ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ**

Стаття присвячена участі українського народу у франко-російській війні 1812 – 1814 років. У пропонованому дослідженні на основі документальних джерел та дотичних до заявленої теми публікацій узагальнено матеріали про участь у франко-російській війні Єлисаветградського та Олександрійського гусарських полків, сформованих на території Центральної України. Також у роботі представлені відомості про окремих учасників війни, життя і військова служба яких тісно пов'язані з історією вище згаданих військових формувань та історією Єлисаветградського і Олександрійського повітів Херсонської губернії. Дослідження розраховане на спеціалістів, які займаються історією Наполеонівських війн, історичною регіоналістикою, генеалогією, історією військових формувань XIX століття.

Ключові слова: наполеонівські війни, гусари, герої епохи наполеонівських війн, Єлисаветградський повіт, Олександрійський повіт, Херсонська губернія.

Франко-російська війна 1812 – 1814 рр. є невід'ємною складовою європейської історії, а тому викликає жвавий науковий інтерес серед російських та українських істориків. Російська армія отримувала з українських губерній провіант, фураж і зброю. Значна її частина була укомплектована вихідцями з України, чимало полків свого часу були сформовані на її території. Свої назви у війні з французами увічнили Єлисаветград та Олександрія, оскільки активну участь у бойових діях проти Франції брали Єлисаветградський та Олександрійський гусарські полки.

Напередодні війни 1812 року Єлисаветградський гусарський полк, очолюваний полковником Г. О. Шостаковим (шефом полку був на той час генерал О. М. Всеволозьський 1-й, увійшов до складу 1-ї Західної армії генерала М. Б. Баркляя-де-Толлі. З самого початку війни у бойових діях брали участь вісім ескадронів полку, які зустріли передові загони французів відразу ж після їхнього переходу на російський берег Неману 12 червня 1812 р., а потім під час відступу 1-ї Західної армії, постійно брали участь в ар'єргардних боях, прикриваючи відступ основних російських частин [3, с. 134 – 138].

26 серпня 1812 року біля села Бородіно розпочалася одна з наймасштабніших битв світової історії. Головні події битви під Бородіно відбувалися навколо Багратіонових флешей, а потім – батареї генерала М. М. Раєвського. На Бородінському полі Єлисаветградський гусарський полк займав позицію на правому фланзі російської армії. Коли у ході битви тиск з боку французів на позиції російських частин генералів П. І. Багратіона і М. М. Раєвського посилювався, М. І. Кутузов, побачивши це, віддав наказ генералам М. І. Платову та Ф. П. Уварову спільними зусиллями провести розвідку й організувати силами очолюваної ними кавалерії атаку на лівому фланзі французів. Виконуючи завдання, корпус Ф. П. Уварова, перейшовши річку Колочу, усіма силами вдарив у французький фланг. Атака вдалася, зав'язався бій, у ході якого французи почали відступати, місцями відступ ворога нагадував панічну втечу. Єлисаветградські гусари зробили важливий вклад в успішний характер кавалерійського удару, який був високо

оцінений у рапортах генералів Ф. П. Уварова, М. Б. Барклая-де-Толлі та М. І. Кутузова [4, с. 19 – 20].

У подальшій боротьбі з французами Єлисаветградський гусарський полк проявляв хоробрість, мужність і героїзм. Після Бородінської битви його особовий склад успішно діяв проти французів у загоні генерала І. С. Дорохова, наприкінці 1812 року брав участь у боях поблизу Спас-Куплі, під Малоярославцем, Вязьмою, Дорогобужем і Красним. Упродовж 1813 – 1814 р. полк брав участь у закордонних походах російської армії проти Наполеона. Особливо відзначився у битві поблизу фортеці Торгау [11, с. 25 – 26], у битвах під Лейпцигом (1813 р.), Лаоном та в районі Реймса і Сен-Діз'є (1814 р.) [8, с. 248].

Участь єлисаветградських гусар у війні 1812 року та закордонних походах російської армії не залишилася непоміченою командуванням та урядовими колами. 13 квітня 1813 р. Олександр I підписав указ про нагородження полків російської армії відзнаками. Згідно цього документу Єлисаветградський гусарський полк за вдалі дії у війні був удостоєний 25-ти срібних труб на георгіївських стрічках з написом “*За отличие при поражении и изгнании неприятеля из пределов России в 1812 году*” [7, с. 555]. Пізніше назва полку була викарбувана на монументі, що був встановлений на Бородінському полі для увічнення подвигу 1-го кавалерійському корпусу генерала Ф. П. Уварова.

Також з минулим окресленого краю дуже тісно пов'язана історія Олександрійського гусарського полку, що так само як і Єлисаветградський свого часу був сформований на його території. На початку франко-російської війни Олександрійський гусарський полк під командуванням А. О. Єфімовича 1-го (шефом полку був на той час генерал К. Й. де Ламберт) входив до складу корпусу генерала Є. І. Маркова 1-го і разом з 3-ю резервною обсерваційною армією генерала О. П. Тормасова прикривав Київський напрямок. 1812 року ескадрони полку особливо відзначилися у боях під Кобрином, Пружанами, Городечною, Кайдановим і Борисовим [1, с. 246].

1813 року під час закордонних походів російської армії полк брав участь у битвах під Калишем, Лютценом, Баутценом та річці Кацбах, а 1814 року відзначився в битві під Брієнн-ле-Шато та у військових кампаніях в районі Ла-Рот'єро, Краона та Фер-Шампенуазе [1, с. 246]. При чому, знаковою для Олександрійського гусарського полку стала битва на річці Кацбах, де 14 серпня 1813 року зішлись 130-тисячна армія французів та 100-тисячна російсько-пруська армія. У ході битви 2-а гусарська дивізія у складі Олександрійського, Маріупольського, Білоруського і Охтирського гусарських полків входила до армії знаменитого пруського генерала Г. Л. фон Блюхера. У день битви йшов сильний дощ і французька піхота не могла вести прицільний вогонь по російській кавалерії. Генерал-майор А. А. Юрковський на чолі олександрійських і маріупольських гусар атакував французів з фронту, в результаті чого російською кавалерією було захоплено близько 5 000 полонених та 50 гармат противника. За цей бій Олександрійський гусарський полк отримав спеціальну мідну відзнаку на ківер з написом “*За отличие 14 августа 1813 года*” [1, с. 246]. Разом із тим, безстрашність полку продемонстрована під час битви та грізний вигляд олександрійських гусар в бою зумовили те, що під час огляду полку після битви генерал Г. Л. фон Блюхер назвав його особовий склад “*бессмертными гусарами*”, що на тривалий час закріпилося за олександрійцями, а згодом трансформувалося ще у два неофіційні найменування – “*чёрные гусары*” та “*гусары смерти*”.

Велику роль у перемозі над французами відіграло армійське командування. З історією Єлисаветградського й Олександрійського повітів Херсонської губернії

пов'язані імена М. Д. Кудашева, М. М. Раєвського, Г. І. Лісаневича, П. І. Каблукова, Г. О. Шостакова та Г. А. Еммануеля. Їхні портрети розміщені в експозиції Військової галереї героїв Наполеонівських війн у Зимовому палаці в С.-Петербурзі. Четверо з них – Г. І. Лісаневич, П. І. Каблуков, Г. О. Шостаков та Г. А. Еммануель, були поховані на території згаданих вище повітів, а М. М. Раєвський – на території сусіднього Чигиринського повіту Київської губернії. Нині всі поховання знаходяться в межах Кіровоградської області.

Уродженцем Олександрійського повіту можна вважати генерал-майора Миколу Даниловича Кудашева (1784 – 1813). Цілком ймовірно, що він народився у с. Білецьківка (нині Кременчуцький район Полтавської області). Відповідний метричний запис нам виявити не вдалося, оскільки не збереглися церковні книги с. Білецьківка за 1784 – 1785 рр. Наше припущення ґрунтується на тому, що всі його молодші брати і сестри народилися у Білецьківці наприкінці 80-х – в середині 90-х років XVIII століття. У 1812 році, будучи в званні полковника, він служив при штабі генерал-фельдмаршала М. І. Кутузова, брав участь у битві під Бородіно. Історики зазначають, що завдяки М. Д. Кудашеву Наполеону не вдалося знищити армію генерал-лейтенанта П. І. Багратіона, оскільки саме після його донесення М. І. Кутузов прийняв рішення про відведення 2-ї Західної армії за Семенівський струмок (у документах – *“Семёновский ручей”*) [9, с. 165]. Після невдалих дій під Бородіно, полковник М. Д. Кудашев командував партизанським загonom, що діяв проти французів на півдні Московської губернії. Під час переслідування, відступаючої армії противника, полковник М. Д. Кудашев продемонстрував особливу мужність у боях під Красним, за що 26 грудня 1812 року отримав чин генерал-майора [9, с. 165]. Під час закордонного походу російської армії 1813 року успішно командував кавалерійським загonom у складі кавалерійського корпусу генерала М. І. Платова [9, с. 165], за що отримав орден Святого Георгія 3-го класу. У ході битви під Лейпцигом генерал-майор М. Д. Кудашев 6 жовтня 1813 року отримав тяжке поранення в бою в районі Альтенбурга і 28 жовтня помер в шпиталі в Альтенбурзі й був похований 10 листопада в Лейпцигу на кладовищі *“Старе Йоганнесфрідхоф”*.

З минулим Олександрійського повіту пов'язана постать генерал-лейтенанта Григорія Івановича Лісаневича 1-го (1756 – 1832). В історико-генеалогічних дослідженнях побутує припущення, що він міг народитися в містечку Братолубівка Олександрійського повіту Херсонської губернії. Зокрема, військовий історик XIX століття О. І. Михайловський-Данилевський зазначає: *“...сошедъ с долговременнаго служебнаго поприща, пройденнаго с честію, Лисаневичъ поселился на родине, в приобретённомъ им имени, местечке Братолубовке”* [2, с. 12]. Значною мірою його військова служба пов'язана з історією Єлисаветградського гусарського полку, командиром якого він був упродовж 1803 – 1808 рр. [9, с. 183], з яким неодноразово відзначився під час військових кампаній проти французів у 1805 та 1806 – 1807 років. У 1812 році Г. І. Лісаневич 1-й був шефом Чугуївського уланського полку з особовим складом якого діяв на території Волині проти австрійських та саксонських військ, потім командував окремим загonom, з яким зайняв містечко Білосток та Більськ [2, с. 8]. Під час військових кампаній 1813 року брав участь у битвах під Баутценом та Лейпцигом, а 1814 року – у битвах за Брієнн-ле-Шато, Бар-сюр-Обе, Лабрюсселе, Труа, Фер-Шампенуазе та Париж [2, с. 8 – 9]. 30 серпня 1814 р. отримав чин генерал-лейтенанта [9, с. 183]. Кавалер російських орденів Святого Володимира 2-го ступеня, Святої Анни 1-го ступеня з діамантами та Святого Георгія 3-го класу. Також нагороджений двома Золотими шаблями з написом *“За храбрость”*. Після виходу у відставку в 1820 році, проживав у містечку Братолубівка

Олександрійського повіту Херсонської губернії, де й був похований після смерті у 1832 році.

Тісно з минулим Єлисаветградського повіту пов'язане ім'я генерал-майора Герасима Олексійовича Шостакова (1765 – 1836), який тривалий час служив у Єлисаветградському гусарському полку. У 1812 році полковник Г. О. Шостаков брав участь в ар'єргардних боях під Кочергішками, Острівною, Вітебськом і Поріччям [9, с. 314]. За мужність, продемонстровану в битві під Бородіно, був нагороджений орденом Святої Анни 2-го ступеня [12, с. 350]. Після Бородінської битви успішно діяв проти французів у загоні генерала І. С. Дорохова, за що отримав у нагороду Золоту шаблю з написом “*За храбрость*”. За участь у боях поблизу Спас-Куплі, під Малоярославцем, Вязьмою, Дорогобужем і Красним, наприкінці 1812 року був нагороджений діамантовими відзнаками до ордена Святої Анни 2-го ступеня. Упродовж 1813 – 1814 рр. брав участь у закордонних походах російської армії проти Наполеона. Особливо відзначився у битві поблизу фортеці Торгау [11, с. 25 – 26], за що був нагороджений орденом Святого Володимира 3-го класу з одночасним присвоєнням звання генерал-майора 15 вересня 1813 року [5, с. 226]. За мужність, продемонстровану у битві під Лейпцигом отримав ще одну Золоту шаблю прикрашену діамантами з написом “*За храбрость*”. 1814 року, за особливі заслуги в битвах під Лаоном, у районі Реймса і Сен-Діз'є нагороджений орденами Святої Анни 1-го ступеня та Святого Георгія 3-го класу. У травні – вересні 1814 року був шефом Єлисаветградського гусарського полку [11, с. 26 – 27]. 1815 року, під час другого походу у Францію, командував 2-ю бригадою 2-ї гусарської дивізії.

Після виходу у відставку генерал-майор Г. О. Шостаков із сім'єю оселився у Єлисаветграді. У метричній книзі Єлисаветградського Успенського кафедрального собору нам вдалося виявити запис про те, що Герасим Олексійович помер 13 травня 1836 року й був похований на Петропавлівському кладовищі міста [16, с. 138]. Його нащадки проживали у Єлисаветграді до початку ХХ століття.

У 1833 – 1835 рр. на території краю, командуючи 2-м резервним кавалерійським корпусом, проживав генерал-лейтенант Платон Іванович Каблуков 1-й (1779 – 1835). 1812 року, будучи в званні полковника, він командував Кавалергардським полком, брав участь у битві під Бородіно, за що був нагороджений орденом Святого Володимира 4-го ступеня з бантом [9, с. 140]. Учасник закордонного походу російської армії, під час якого у 1813 році особливо відзначився у боях під Лютценом, Баутценом і Дрезденом. За хоробрість проявлену в боях під Кульмом 15 вересня 1813 року був удостоєний звання генерал-майора [10, с. 1 – 5]. Брав участь у блокуванні Магдебурга й Гамбурга. Після війни тривалий час служив на півдні України, брав участь в організації військових поселень. Працюючи над пропонованою публікацією, нами було встановлено, що генерал-лейтенант П. І. Каблуков 1-й помер 18 травня 1835 року та був похований у Єлисаветграді на Петропавлівському кладовищі [15, с. 56].

У Єлисаветграді провів останні роки життя ще один герой війни 1812 року – генерал від кавалерії Георгій Арсенійович Еммануель (1775 – 1837). У 1812 році він був у званні полковника й обіймав посаду шефа Київського драгунського полку, командував 2-ю бригадою 4-го кавалерійського корпусу, що діяв у ар'єргарді 2-ї Західної армії. Г. А. Еммануель зарекомендував себе талановитим офіцером у боях під Новоселками та Салтанівкою, відзначився під час Шевардинського бою, у ході якого отримав поранення. За згадані вище кампанії удостоєний орденів Святого Володимира 3-го ступеню та Святого Георгія 4-го класу. У вересні 1812 року брав участь у контрнаступі російської армії, особливо відзначився у битвах під Малоярославцем та Вязьмою. У 1813 році був активним учасником боїв російської

армії за межами Росії, брав участь в ар'єргардних боях під Лютценом, Бішофсверде, Баутценом, Кацбахом та Левенбергом. Зокрема, за Лейпцизьку битву отримав орден Святого Георгія 3-го класу. У 1814 році відзначився у боях за Реймс, а за дії під час взяття Парижа отримав чин генерал-лейтенанта [9, с. 332]. Вийшовши у відставку, отримав у нагороду за службу землі на території Єлисаветградського та Олександрійського повітів. З 1831 року і до самої смерті проживав у Єлисаветграді, де і був похований у родинному склепі, який був знищений у радянський час. У Єлисаветграді до початку ХХ століття проживали нащадки Г. А. Еммануеля

На території сучасної Кіровоградщини свого часу знайшов останній прихисток генерал від кавалерії Микола Миколайович Раєвський. У 1812 році генерал-лейтенант М. М. Раєвський (1771 – 1829) командував 7-м піхотним корпусом 2-ї Західної Армії. Особливо відзначився у битвах під Салтанівкою та Смоленськом, а під час Бородінської битви захищав значну ділянку фронту, опорним пунктом якої був редут на курганному підвищенні, який нині майже всі військові історики іменують “батареєю Раєвського” [9, с. 242]. Він зробив чималий вклад у розгром французьких військ під Малоюрославцем, а під час переслідування противника від Вязми до Смоленська, увесь час зі своїми частинами перебував в авангарді російських сил, також відіграв вирішальну роль у боях поблизу містечка Красне. Микола Миколайович був учасником закордонних походів, у ході яких (1813 року) відзначився у боях поблизу Баутцена, Дрездена і Кульма, а також у битві під Лейпцигом. За участь у битві народів отримав чин генерала від кавалерії. Особливо ж М. М. Раєвський відзначився під час штурму Парижа [6, с. 55 – 64], ставши на деякий час його комендантом. Після виходу у відставку проживав у селі Бовтишка Чигиринського повіту Київської губернії у родинному помешканні, яке йому дісталось від матері разом із селом Розумівкою. Похований у родинній усипальні в Хрестовоздвиженській церкві в селі Розумівка (нині Олександрівський район Кіровоградська область).

Отже, історія військових формувань з Єлисаветградського й Олександрійського повітів Херсонської губернії – Єлисаветградського та Олександрійського гусарських полків тісно пов'язана з подіями франко-російської війни 1812 – 1814 років. Обидва полки, які свого часу були сформовані на території згаданих повітів, вписали багато славних сторінок в історію війни з Наполеоном. У 20-х – 30-х роках ХІХ століття в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії проживало чимало ветеранів франко-російської війни 1812 – 1814 років, з-поміж яких слід відзначити постаті генералів Г. І. Лісаневича 1-го, Г. О. Шостакова, Г. А. Еммануеля, П. І. Каблукова 1-го.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Александрійський*, 5-й гусарський Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Александры Фёдоровны, полк / Военная энциклопедия / Под ред. В. Ф. Новицкого. – СПб.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911. – Т. I. – С. 246 – 247.
2. *Г. И. Лисаневич* / Император Александр I и его сподвижники в 1812, 1813, 1814, 1815 годах. Военная галерея Зимнего дворца, издаваемая с Высочайшего соизволения и посвященная Его Императорскому Величеству Государю императору. Жизнеописания составлены под редакцією генерал-лейтенанта А. И. Михайловского-Данилевского и гвардии полковника А. В. Висковатова. – СПб.: Изд-во И. Песочного, 1848 – 1849. – Т. V. – С. 1 – 12.
3. *Генерал* Барклай-де-Толли генерал-фельдмаршалу князю Кутузову, 26 сентября 1812 г. // Отечественная война 1812 года. Материалы Военно-Ученого Архива. – Т. XVIII. – СПб., 1911. – С. 134 – 138.
4. *Генерал-лейтенант* Уваров генералу от инфантерии Барклаю де-Толли, 3 сентября 1812 г. // Отечественная война 1812 года. Материалы Военно-Ученого Архива. – Т. XVIII. – СПб.: – 1911. – С. 19 – 20.

5. *Глинка В. М.* Военная галерея Зимнего дворца / В. М. Глинка, А. В. Помарнацкий. – Л.: Искусство, 1981. – 240 с.
6. *Деяния* российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Францией, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертанием всей их службы от самого начала вступления в оную. – СПб.: Тип. К. Крайя, 1822. – Ч. III. – 280 с.
7. *О пожаловании* отличий разным полкам // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1. – Т. 32. – № 2537а. – СПб., 1830. – С. 555 – 556.
8. *Остен-Сакен Д.* Отрывок из летописи Елисаветградского гусарского полка / Д. Остен-Сакен // Военный сборник. – 1870. – № 10. – С. 237 – 248.
9. *Отечественная* война 1812 года. Биографический словарь. – М.: Росвоенцентр; Кучково поле; Росспэн, 2011. – 352 с.
10. *П. И. Каблуков 1-й* / Император Александр I и его сподвижники в 1812, 1813, 1814, 1815 годах. Военная галерея Зимнего дворца, издаваемая с Высочайшего соизволения и посвященная Его Императорскому Величеству Государю императору. Жизнеописания составлены под редакцией генерал-лейтенанта А. И. Михайловского-Данилевского и гвардии полковника А. В. Висковатова. – СПб.: Изд-во И. Песоцкого, 1848 – 1849. – Т. V. – С. 1 – 5.
11. *Памятка* 3-го Гусарского Елисаветградского Ея Императорского высочества Великой княжны Ольги Николаевны полка (1764 – 1914) / По поручению августейшего шефа полка составил М. К. Соколовский. – СПб., 1914 – 56 с.
12. *Список* генералам, штаб- и обер-офицерам, в сражении 22 сентября прошлого 1812 года противу французов отличившимся мужеством и храбростию // М. И. Кутузов. Сборник документов / [под ред. Л. Г. Бескровного]. – М., 1952. – Т. IV. – Ч. I. – С. 343 – 350.
13. *Філоретова Л. М.* Герої війни 1812 року в історії Центральної України / Л. М. Філоретова, О. В. Чорний / Проблеми вітчизняної історії XIX – початку XX століття. Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 21. – С. 173 – 182.
14. *Чорний О. В.* Маловідомий герой епохи наполеонівських війн генерал-майор Микола Данилович Кудашев / О. В. Чорний / Проблеми вітчизняної історії XIX – початку XX століття. Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 21. – С. 183 – 193.
15. *Чорний О. В.* Метрична книга Успенського кафедрального собору м. Елисаветграда за 1835 рік про місце поховання генерал-лейтенанта П. І. Каблукова 1-го / О. В. Чорний / Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. – Випуск IV. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2015. – С. 53 – 58.
16. *Чорний О. В.* Генерал-майор Герасим Шостаков. Невідомий герой епохи наполеонівських війн / О. В. Чорний / Вісник Дніпропетровського університету. Серія “Історія та археологія”. – Випуск 23 (1). – Дніпропетровськ, 2015. – С. 131 – 140.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Філоретова Лариса Мартійвна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

А. В. Чёрный, Л. М. Филоретова

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ВОЕННЫЕ ФОРМИРОВАНИЯ И ГЕРОИ ФРАНКО-РОССИЙСКОЙ ВОЙНЫ 1812 – 1814 ГОДОВ В ИСТОРИИ ЕЛИСАВЕТГРАДСКОГО И АЛЕКСАНДРИЙСКОГО УЕЗДОВ ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ

Статья посвящена участию украинского народа в франко-российской войне 1812 – 1814 годов. В предлагаемом исследовании на основе документальных источников и касающихся заявленной темы публикаций обобщены материалы об участии в франко-российской войне Елисаветградского и Александрийского гусарских полков, сформированных на территории Центральной Украины. Также в работе представлены сведения об отдельных участниках войны, жизнь и военная служба которых тесно связаны с историей вышеупомянутых военных формирований и историей Елисаветградского и Александрийского уездов Херсонской губернии. Исследование рассчитано на специалистов, занимающихся историей Наполеоновских войн, исторической регионалистикой, генеалогией, историей военных формирований XIX века.

Ключевые слова: Наполеоновские войны, гусары, герои эпохи наполеоновских войн, Елисаветградский уезд, Александрийский уезд, Херсонская губерния.

O. V. Chornyi, L. M. Filoretova

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

MILITARY FORMATIONS AND HEROES OF THE FRANCO-RUSSIAN WAR (1812 – 1814) IN THE HISTORY OF ELISAVETGRAD AND OLEXANDRIIA DISTRICT OF KHERSON GOVERNORATE

The article deals with the participation of the Ukrainian people in the Franco-Russian War in 1812 - 1814. The proposed study is based on the documentary sources and the similar publications on the researched topic. The authors generalize the materials on participation in the Franco-Russian war of the Elisavetgrad and Olexandriia Hussars regiments, which were formed on the territory of Central Ukraine. Moreover, the information about some participants in the war, whose life and military service were closely connected to the history of the above-mentioned military formations and the history of the Elisavetgrad and Olexandriia districts of Kherson governorate, are presented in the work. The authors of the study provide specified data on the burial of the generals H. A. Shostakov, P. I. Kablukov the 1st, H. I. Lisanevych and H. A. Emmanuel on the territories of Olexandriia and Elisavetgrad districts, who during the Franco-Russian war commanded various military units of the Russian army. The research is aimed at the specialists who are dealing with the history of Napoleonic wars, historical regionalistics, genealogy and the history of military formations of the 19th century.

Key words: Napoleonic wars, Hussars, the heroes of the Napoleonic wars, Elisavetgrad district, Olexandriia district, Kherson governorate.

REFERENCES

1. **Aleksandriyskiy**, 5-y gusarskiy Yeya Imperatorskogo Velichestva Gosudaryni Imperatritsy Aleksandry Fodorovny, polk / Voyennaya entsiklopediya / Pod red. V. F. Novitskogo. – SPb.: Tip. t-va I. D. Sytina, 1911. – T. I. – S. 246 – 247.
2. **G. I. Lisanevich** / Imperator Aleksandr I i yego spodvizhniki v 1812, 1813, 1814, 1815 godakh. Voyennaya galereya Zimnego dvortsa, izdavayemaya s Vysochayshego soizvoleniya i posvyashchonnaya Yego Imperatorskomu Velichestvu Gosudaryu imperatoru. Zhizneopisaniya sostavleny pod redaktsiyeyu general-leytenanta A. I. Mikhaylovskogo-Danilevskogo i gvardii polkovnika A. V. Viskovatova. – SPb.: Izd-vo I. Pesotskogo, 1848 – 1849. – T. V. – S. 1 – 12.
3. **General** Barklay-de-Tolli general-fel'dmarshalu knyazyu Kutuzovu, 26 sentyabrya 1812 g. // Otechestvennaya voyna 1812 goda. Materialy Voenno-Uchenogo Arkhiva. – T. XVIII. – SPb., 1911. – S.134 – 138.
4. **General-leytenant** Uvarov generalu ot infanterii Barklayu de-Tolli, 3 sentyabrya 1812 g. // Otechestvennaya voyna 1812 goda. Materialy Voenno-Uchenogo Arkhiva. – T. XVIII. – SPb.: – 1911. – S. 19 – 20.
5. **Glinka V. M.** Voyennaya galereya Zimnego dvortsa / V. M. Glinka, A. V. Pomarnatskiy. – L.: Iskusstvo, 1981. – 240 c.
6. **Deyaniya** rossiyskikh polkovodtsev i generalov, oznamenovavshikh sebya v dostopamyatnuyu voynu s Frantsiyeyu, v 1812, 1813, 1814 i 1815 godakh, s kratkim nachertaniyem vseiy ikh sluzhby ot samogo nachala vstupleniya v onuyu. – SPb.: Tip. K. Kravyya, 1822. – CH. III. – 280 s.
7. **O pozhalovanii** otlichiy raznym polkam // Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. – Sobr. 1. – T. 32. – № 2537a. – SPb., 1830. – S. 555 – 556.
8. **Osten-Saken D.** Otryvok iz letopisi Yelisavetgradskogo gusarskogo polka / D. Osten-Saken // Voyennyy sbornik. – 1870. – № 10. – S. 237 – 248.
9. **Otechestvennaya** voyna 1812 goda. Biograficheskiy slovar'. – M.: Rosvoentsentr; Kuchkovo pole; Rosspen, 2011. – 352 s.
10. **P. I. Kablukov I-y** / Imperator Aleksandr I i yego spodvizhniki v 1812, 1813, 1814, 1815 godakh. Voyennaya galereya Zimnego dvortsa, izdavayemaya s Vysochayshego soizvoleniya i posvyashchonnaya Yego Imperatorskomu Velichestvu Gosudaryu imperatoru. Zhizneopisaniya sostavleni pod redaktsiyeyu general-leytenanta A. I. Mikhaylovskogo-Danilevskogo i gvardii polkovnika A. V. Viskovatova. – SPb.: Izd-vo I. Pesotskogo, 1848 – 1849. – T. V. – S. 1 – 5.
11. **Pamyatka** 3-go Gusarskogo Yelisavetgradskogo Yeya Imperatorskogo vysochestva Velikoy knyazhny Ol'gi Nikolayevny polka (1764 – 1914) / Po porucheniyu avgusteyshego shefa polka sostavil M. K. Sokolovskiy. – SPb., 1914 – 56 s.
12. **Spisok** generalam, shtab- i ober-ofitseram, v srazhenii 22 sentyabrya proshlogo 1812 goda protivu frantsuzov otlichivshimsya muzhestvom i khrabrostiyu // M. I. Kutuzov. Sbornik dokumentov / [pod red. L. G. Beskrovnogo]. – M., 1952. – T. IV. – CH. I. – S. 343 – 350.
13. **Filoretova L. M.** Geroi' vinyi 1812 roku v istorii' Tsentral'noi' Ukraïni / L. M. Filoretova, O. V. Chorniy / Problemi vitchiznyanoi' istorii' XIX – pochatku XX stolittya. Zbirnik naukovikh prats'. – K.: Institut istorii' Ukraïni NAN Ukraïni, 2013. – Vip. 21. – S. 173 – 182.

14. **Chornyy O. V.** Malovidomyy heroy epokhy napoleonivs'kykh viyn heneral-mayor Mykola Danylovych Kudashev / O. V. Chornyy / Problemy vitchyznyanoi istoriyi XIX – pochatku XX stolittya. Zbirnyk naukovykh prats'. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. – Vyp. 21. – S. 183 – 193.
15. **Chorniy O. V.** Metrichna kniga Uspens'kogo kafedral'nogo soboru m. Ėlisavetgrada za 1835 rik pro mіstse pokhovannya general-leytenanta P. Ė. Kablukova 1-go / O. V. Chorniy / Mіzh Bugom і Dnіprom. Naukovo-kraēznavchiy vіsник Tsentral'noi' Ukraїni. – Vipusk ĖV. – Kіrovograd: Tsentral'no-Ukraїns'ke vidavnistvo, 2015. – S. 53 – 58.
16. **Chorniy O. V.** General-mayor Gerasim Shostakov. Nevidomyy geroy yepokhi napoleonivs'kikh viyn / O. V. Chorniy / Vіsник Dnipropeetrovs'kogo unіversitetu. Seriya “Ėstoriya ta arkheologiya”. – Vipusk 23 (1). – Dnipropeetrovs'k, 2015. – S. 131 – 140.

ABOUT THE AUTHOR

Chorniy Oleksandr Vasylovych – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

Filoretova Larysa Martiyivna – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

УДК 058.237-058.244:321.64(477.4)

Ю. П. Присяжнюк, Я. Л. Платмір

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

СЕЛО У ВІЗІЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: ДОСВІД НАДДНІПРЯНЩИНИ РУБЕЖУ XIX – XX СТ. В УМОВАХ ПОЛІТИКИ “РУССКОГО ЕДИНСТВА”¹

Проблему подано на зрізі студій відразу кількох (політичної, соціальної, культурної) суспільних трансформацій, що дає змогу трактувати село, водночас світ уявлень інтелектуалів Наддніпрянщини в реаліях рубезу XIX–XX ст., зокрема панівної імперського ідеології, яка також еволюціонувала. Формування проширку читачів, які цікавилися вже не побутовими сільськими сценами, а філософською, історичною, психологічною проблематикою селянства, спонукало “думаючих” людей глибоко переосмислювати свої пізнавально-аналітичні та творчі технології. Особливістю постання модерної (національної) візії села було збереження між двома соціокультурними середовищами базових відмінностей, які значною мірою визначали характер уявлень та мислення, динаміку їхнього оновлення.

Ключові слова: село, інтелігенція, Наддніпрянщина, модернізація, політика, візія.

Постановка проблеми. Протягом кількох останніх століть імперська Росія, як безпосередня спадкоємниця цивілізаційних традицій східно-деспотичної Московії та водночас країна, певна частина політичної еліти якої, починаючи від Петра I та його найближчого оточення, “хотіла, аби росіяни жили таким же життям, як і освічені народи заходу”, чи не завжди прагнула мінімізувати культурну самотність русинів (українців). Виразніше це почало виявлятися в епоху модерності, коли ініціатива “думання” перейшла до історично сформованого суспільного прошарку – інтелігенції [10, с. 59–60; 11, с. 120; 13, с. 225–255]². Керуючись власними уявленнями (картиною світу), можливостями та інтересами, апологети імперії діятимуть переважно “мирними” методами: кадровими переміщеннями, інтелектуально-світоглядними

¹ Статтю підготовлено в рамках грантової теми “Образи сусідів на прикордонні України, Польщі, Білорусі: конфліктні історичні дискурси про минуле та моделі примирення” (Ф77/42–2018 від 02.05.2018).

² Щодо самого терміну “інтелігенція”, то варто думати, що на рубезі XIX – XX ст. він мало використовувався в повсякденному спілкуванні. Про це свідчить багато фактів, зокрема й той, що в 4-х томному словнику Бориса Грінченка, який містить до 70 тис. слів, він відсутній. Натомість у цьому першому ґрунтовному словнику української мови широко представлено народні уявлення про інтелект: розум, розумець, розумник, розумовий, розумування. Автори статті використовують поняття “інтелігенція” з урахуванням як соціального, так і (більшою мірою) культурологічного його значення, тобто беруть до уваги процеси конвергенції та культурного взаємовпливу між західною (євроатлантичною) і східноєвропейською інтерпретаціями, що по суті означає смислове зближення з поняттям «інтелектуали».

маніпуляціями, текстовими переписуваннями, змістовною сутністю яких буде завдання максимально зблизити та асимілювати етнокультурний світ малоросів (українців), у такий спосіб використати його як своєрідного донора для якісного підсилення своїх національних, фактично шовіністичних амбіцій.

Формально російське законодавство не знало правових обмежень за племінною ознакою. Проте фактично (на рівні підзаконних актів) існував цілий спектр традиційних та інноваційних заборон, які торкалися багатьох народів (етносів), надто в конфесійній і мовній сферах. У перспективах національного пробудження та ствердження українців (як і білоросів) влада сприймала слабкими, ба більше, не визнавала самої їхньої етнокультурної самобутності, що автоматично перекреслювало перспективи будь-якої національно-культурної автономії. Офіційний Санкт-Петербург упроваджував проект “великой русской нации”, згідно з яким українці вважалися частиною “русских” (“русского народа”). Так, він змушений був реагувати на факти українізації (наприклад на появу україномовних перекладів Євангелії, поширення української преси та ін.), проте робив це виключно під тиском непереможних для себе обставин, свідомо гадаючи такі дії поступками, причому тимчасовими.

Оскільки українці не підпадали під категорію “іноземців”, політичні інтереси імперії, правлячої династії, а вони були визначальним мотивом усіх державних зусиль, потребували їхньої, так би мовити, “прямої” і, здавалося, швидкої й природної асиміляції. Раніше, у ранньомодерний період, вона відбувалася на ідеологічних засадах “захисту одновірців”, а з другої половини XIX ст. була підпорядкована завданням зазначеної вище консолідації “русской нации”. Показово, що в 1911 р. навчання для українських дітей, усупереч багатьом ліберальним змінам і тенденціям у суспільстві, навіть кризовим явищам, якими характеризувалося політичне життя імперії, “переводили виключно на російську мову”³. Власне в такому, уже не вповні адекватному для реалій перших десятиліть XX ст. великодержавному значенні автори статті вживають термін “русское единство”.

Загалом XIX ст., яке ввійшло в історію європейських народів як доба піднесення та розквіту літератури, образотворчого мистецтва, музики, становлення низки гуманітарних наук, насамперед етнографії та історії, позначилося відчутною активізацією зусиль Санкт-Петербурга на асиміляцію малоросійської спільноти Наддніпрянщини. В епіцентрі соціально-політичного життя, власне самодержавної політики імперської Росії найчастіше опинялася, кажучи узагальненим терміном, “українська свідомо інтелігенція”, що, як зазначено вище, історично лише формувалася в тому розумінні її сутності, ролі та значення, якому судилося виявитися дещо пізніше [8, с. 4]⁴. Щоправда, на початку XX ст.

³ “Українське питання”, як реакція імперської влади на активізацію модерного українського національного руху, виникло в 1840-х рр. у зв’язку з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, однак предметом пильної уваги та протидії воно стає вже з другої половини 1850-х та, особливо, з першої половини 1860-х рр., коли його попервах розглядатимуть як частину польської (беручи ширше, польсько-австрійсько-німецької) інтриги, а надалі вже як самостійний напрям внутрішньої національної політики.

⁴ Цілеспрямований і комплексний характер державного “регулювання” “українського питання” протягом середини – другої половини XIX ст., тобто в період “прийняття ряду інструкцій і указів стосовно українського руху”, докладно дослідив російський історик Олексій Міллер. Важливо наголосити, що в зазначений період більше уваги російська жандармерія приділяла таким “українізованим” постатям як П. Куліш, М. Костомаров та М. Драгоманов. Вочевидь на початку XX ст. обмежувальні дії до тих, хто брав на себе місію порушувати єдність “православного слов’янства”, мали лише посилюватися. Які жертви понесе українство в XX ст., і не лише в добу страхітливої сталінщини, а й усього періоду советської історії (почасти й постсоветських десятиліть, якщо взяти до уваги фактично безкарне фізичне усунення чималой кількості відомих громадсько-політичних діячів, митців і журналістів), годі й нагадувати. Причому процес ліквідації свідомої інтелігенції історично передуватиме й водночас синхронно співпадатиме з трьома хвилями геноцидно-голодоморного знищення українського села.

про недалекий уже в часі сумний досвід правління комуністично-радикального режиму з його репресивною машиною, вибудуваній на можливостях індустріального суспільства, ніхто ще не здогадувався. Попри те, що йому не передував бодай якийсь період державної та суспільної толерантності в ставленні до української інтелігенції.

У перші кільканадцять років ХХ ст. численні інструкції царських чиновників забороняли друкувати будь-який літературний твір, якщо в ньому простежувався образ інтелектуала, носія чи репрезентанта українського етосу. Ступінь агресивності зростав ще більше, коли на порядок денний поставали завдання політичного характеру. Наприклад, у тому ж 1911 р. імперське жандармське управління даватиме місцевим урядовцям наступні роз'яснення стосовно української інтелігенції: “У країні буде встановлено найсуворіше судове та адміністративне переслідування за одну лише приналежність до українофільських партій” [12, с. 3].

Для об'єктивізації епістемологічного інструментарію наукового пошуку автори не схильні лишатися в площині суто політичного аспекту осмислення проблеми й пропонують свої розмісли в руслі сучасних інтерпретаційних теорій, насамперед переваг соціокультурної парадигми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До такого інтерпретаційного вибору певним чином підштовхує наша цікавість до характеру мотивів, якими керувалися суб'єкти пропонованого тут діалогу, представленого як у візуальному, так і віртуальному режимах комунікації. При цьому, попри окреслені суперечності та складнощі, а це лише певна їхня частина, позаяк на місцевому (індивідуальному та гуртовому) рівні інтелектуальне середовище було далеко не одноманітним навіть серед ідеологічних та світоглядних однодумців, виправдано буде погодитися з твердженням про факт існування на рубежі ХІХ – ХХ ст. “специфічної, відносно стабільної соціально-професійної групи, що мала свої, притаманні саме їй соціально-психологічні риси” [13, с. 232]. Георгій Касьянов зараховує до інтелігенції, яка жила й творила в ту добу, “всіх людей, професійно зайнятих кваліфікованою розумовою працею у сфері культури, управління, освіти, науки, та матеріального виробництва” [3, с. 4, 12]. Беручи до уваги особливості відтворення тоді “інтелектуальних кадрів”, погоджуємося з істориком, який розширив верству особами, що “не мали вищої чи то спеціальної освіти, але займалися розумовою працею. До цієї категорії він відніс деяких учителів, а також студентство» [13, с. 232].

З огляду на характер заявленої в статті проблеми, важливим аспектом методології мав би бути чинник ідентифікації суб'єктів творення візії села. Автори усвідомлюють, що ця площина пізнавального пошуку може претендувати на окремий “самодостатній” предмет дослідження, адже Наддніпрянина, як певний соціокультурний простір, була дуже далекою до однорідності своїми “фрагментованістю, розірваністю, гетерогенністю” [4, с. 47]. Навіть якщо з-поміж усіх гіпотетично можливих типів сформованих ідентичностей виокремити якусь одну, так би мовити, “найтипівішу”, то спроба її аналізу потребуватиме значних зусиль, до того ж диференціального характеру. У цьому разі таким варіантом має бути, вочевидь, національна ідентичність, до чого спонукає як загальна тенденція модерної трансформації наддніпрянського суспільства, так і конкретно обраний алгоритм дослідження – національна політика Російської імперії, репрезентована ідеєю “русского единства”. Щодо національної ідентичності, якою вона поставала на початку ХХ ст., то в спробі прояснити цей феномен доводиться мати справу з його багатозначністю, а також із розмаїттям дефініцій, які до того ж репрезентують різні сфери гуманітарних і суспільних наукових знань.

Якщо наявність ідентичності (остей) варто визнати очевидною, то з нацією, точніше її існуванням, ситуація дещо складніша. Відчуття колективної належності до “народу” може як визнаватися, так і заперечуватися (не виключні і якість

компромісні взаємні доповнення обох крайнощів). Тут труднощі можуть бути справді значними, адже історик доведеться мати справу з такими пізнавальними сюжетами як людські переконання, історична пам'ять, готовність до порозуміння та співпраці, причому часто-густо різних за темпераментом людей. Кожен із названих “напрямків” залежатиме від низки додаткових обставин. Скажімо, історична пам'ять могла відрізнятись не лише її наявністю чи відсутністю, а й за змістом та формами. Могла бути короткою чи довгою, поширюватися на родину, верству, регіональну чи всю спільноту, відрізнятись за рівнями урбанізації, міфологізації, наукового пояснення чи елементарної поінформованості. До цього варто додати проблеми комунікації, які у свою чергу були пов'язані з місцем проживання, транспортними переміщеннями та ін. Не менш вагомий чинник – політичний. Саме ним визначалися ступінь громадсько-політичної активності інтелектуалів, механізми збереження та схеми пояснення ними особистих поглядів/переконань.

До сказаного потрібно додати, що представники інтелігенції Наддніпрянщини, яку назагал називаємо “українською”, перебували в певному перехідному становищі. Це означає, що не всі вони відбулися як модерні, а відтак і українські. Ще надто далеко було до того, щоб з'явилися підстави вести мову про “спільні переконання, позиції і вірування, вироблених у процесі формування окремішності спільноти”, позаяк сама українська спільнота була далекою до національного виокремлення. Навіть в інтелектуальному середовищі не було такої єдності. Нерідко його репрезентанти послуговувалися не усталеним “національним характером”, а досить таки відмінними за своєю сутністю власними “образами та змістом самосвідомості” [4, с. 46]. Хоча при цьому орієнтувалися на схожі (почерпнуті з одних джерел) ціннісні уявлення, міфи, стереотипи та вже достатньо усталену, щоправда, мало популярну серед широкого загалу традицію.

З огляду на обставини творення інтелектуалами візії села, дещо докладніше зупинимося на ідеології “русского единства”. Її коріння губляться найімовірніше в другій половині XVII ст., коли на догоду політичній кон'юктурі побачив світ затребуваний огляд тогочасної української і східноєвропейської історії, що мав назву “Синопис” (1674). Грунтований на ідеях православного панславізму та створений шляхом компіляції з традиційних на той ранньомодерний час уявлень і легенд, він за своєю сутністю був джерелом історичної міфології, чого було вповні достатньо, аби започаткувати традицію “русской” ідентифікації козаків (малоросів, українців). Утім лише в XIX ст., тобто в епоху модерності, цей проект набув чітких обрисів. При цьому основне місце в ньому відводилося не русинам (українцям), інтелектуальні кола яких півтора-два століття тому дали життя цьому творові, і яким тепер діставалася другорядна роль донорів, а власне “державним” росіянам, котрим із “настанням націоналізму” випало не лише домінувати в “русском мире”, а дещо несподівано для себе долати серйозні труднощі, аби мінімізувати розмежування цього новоствореного світу на “традиційну, наднаціональну (надетнічну) імперію та власне національну сутність” [8, с. 33]. Як зазначає Олексій Міллер, “панславізм, ідеологія російського імперіалізму та російський націоналізм розвивалися в суперечливій атмосфері суперництва й взаємовпливів” [8, с. 33].

Вирішення цього стратегічного завдання передбачало використання асиміляційної практики щодо політично залежних (колонізованих) народів. Вона мала давнє походження й відома ще з часів, коли кордони країн визначалися такою ознакою як родова власність царів. Тепер же, у добу модерності, набували значення нові форми ідентифікації. Наддніпрянщину, попри те, що вона становила не всю територію розселення українського етносу, імператорська влада почала називати “исконными русскими землями” [8, с. 36]. У контексті термінологічної війни навколо

України, яку тоді вели між собою суб'єкти кількох національних проектів, термін “русские” почав слугувати своєрідним камуфляжем для утвердження власне російського в розумінні асиміляційно-об'єднавчого для українців і білорусів. Проект “великой русской нации” відповідав цим намірам якнайкраще. Невдовзі дійшло до того, що українці й білоруси офіційно вважалися “русскими”. Словами Міллера (та цитованого ним Андреаса Каппелера) це означало: “В ієрархії різних етносів імперії... всі православні слов'яни були включені в єдиний центр системи” [8, с. 37].

Цікаво зазначити, що згадані історики інтерпретують і оцінюють вищезазначені процеси нейтрально-позитивно. О. Міллер, зокрема, пише так: “Українці не виокремлювалися й не обмежувалися ні з конфесійних, ні з расових міркувань” [8, с. 37]. Виходить, що очевидна з погляду реалій модерного суспільства асиміляція (фактично русифікація) відбувалася чи не за спільною згодою сторін. Зарубіжні ж дослідники схильні ігнорувати і вимушений перехід на російське мовлення, і істотні розбіжності двох православних світів, відомі ще з часів середньовіччя, і зверхньо-принизливе “хахли”, не кажучи вже про обов'язкову толерантність до “родной” (російської) культури та ментальну відданість цінностям самодержавного візантинізму. На наше переконання, у цих розбіжностях досить добре помітна двозначність ідентичності “русских”. З одного боку, це власне росіяни (великороси), з другого, усі, кого прийнято було називати усталеною міфологією “східні слов'яни”. Тобто русифікація малоросів (українців) мала відбуватися не з огляду на перманентне невизнання їх окремішнім народом, оскільки тут пропонувався своєрідний компроміс, а через призму реального колонізаційного потенціалу російської держави й суспільства (власне тому серед росіян було мало тих, хто виявляв готовність надавати українцям автономію, водночас і тих, хто закликав до цілковитої руйнації особливої “регіональної” малоросійської ідентичності). Така двозначність приховувала певні ризики, однак до слушної нагоди вона суттєво мінімізувалася іншим чинником, а саме: сприйняття малоросів як частини росіян (“русских”) стверджувалося на всіх соціально-політичних та ментально-культурних рівнях національної ідентичності. Кажучи інакше, українці ніколи не могли розраховувати на те, аби вважатися власне росіянами, але й претендувати на якусь національну окремішність їм також заборонялося (своєрідною компенсацією були перспективи інтеграції українців у російське суспільство, засноване на принципі “рівності індивідів”) [8, с. 40]. Ці засади “общерусской” спільноти, апріорі притаманні російському істеблшменту, уявлялися й стверджувалися так, що не потребували ні пояснень, ні доказів. Отже, політика Російської імперії, яку ми окреслили як “русское единство”, була вираженням національного, за характером фактично імперського проекту “великой русской нации”. На початок ХХ ст. вона була стійкою, спиралася на значний досвід, володіла достатньо потужними захисними механізмами, аби протидіяти альтернативним національним проектам.

Історіографія формування національних спільнот на ґрунті українського етносу досить численна. Не маючи потреби в її спеціальному аналізі, свідомо змістимо увагу на факт визрівання української національної ідентичності, яке відбувалося далеко не тільки в протистоянні з альтернативними варіантами, насамперед російським. Адже така локалізація інтерпретації проблеми була б нічим невиправданим спрощенням. Справа в тому, що українізація, як своєрідний вихід, подолання обмежень малоросійської ідентичності, мала стверджуватися на значно ширшій історичній основі. Її, цю основу, ми визначаємо поняттям “модернізація”. Оскільки цей термін (метафора) вже отримав належне пояснення в історіографії, вкажемо лише на важливий для нас культурно-антропологічний аспект її трактування [див. : 14, с. 37–47]. Очевидно, що йдеться не про такі його визнані складники як секуляризація, урбанізація, бюрократизація влади, індустріалізація та ін. Хоча зрозуміло, що в кожному з названих компонентів можна

виявляти й досліджувати людиноцентричні аспекти. І вже напевно що помітну користь можна було б отримати від поняття “емансипація”, якщо його, слідом за Андрієм Заярнюком, розуміти як “тривалий процес, у якому поєднувалися суперечливі події й дискурси” [2, обклад.]. Попри те, що Заярнюк досліджував досвід “звільнення” в Галичині, до того ж мова йшла про середину XIX-го, а не рубіж XIX – XX ст., цінність його доробку для нашого пізнавального інтересу визначається фактом небайдужості до села (селянства) саме з боку “модернізаторів”. Крім того, за ключовими умовами “розгортання” модернізаційних процесів Галичина й Наддніпрянщина виявилися занадто подібними, що спонукає нас звернути увагу на таке: “Абсолютистка держава і новочасні інтелектуальні, політичні та культурні проекти визволення людства – ось чинники, що визначали характер емансипації” [2, обклад.]. Зрозуміло, що авторами цих проектів не могли виступати представники традиційного суспільства.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Отож, аналіз деяких методологічних особливостей дослідження та історіографії проблеми засвідчує наявність у цій царині знань низки тематичних прогалів і водночас очевидних епістемологічних перспектив. Обраний нами культурно-антропологічний ракурс передбачає, з одного боку, студії візії наддніпрянського села, яку “напрацювала” місцева інтелігенція, з огляду на історичне походження та еволюцію суб’єктів і об’єктів пропонованих відносин, з другого, це бачення має поставати на тлі уявлень, у контексті осмислення всього культурного супроводу змін, пов’язаних із перетворенням традиційного суспільства на модерне з його високо диференційованими соціальними структурами, раціоналізмом особистих взаємин, машинними технологіями. Зміщення пізнавального фокусу на інтелектуальний прошарок тут не випадкове, бо якраз його суб’єктам доводилося “творити нові образи селян”⁵.

Формулювання **мети** розвідки в контексті пізнавального інтересу до інтелектуальної візії наддніпрянського села в умовах кризової політики “русского единства”, яку на початку XX ст. проводив офіційний Санкт-Петербург, а на місцевому рівні – численне чиновництво та здебільшого така ж вірнопідданська громадськість, автори схильні пропонувати далеко за обмеженими гранями політичної історії. Водночас виправдано дещо розширити географію дослідження, надто в сенсі політики царату, адже не лише в Наддніпрянській Україні, а й багатьох інших колонізованих династією Романових регіонах імперії впроваджувалися асиміляційні заходи. Іноді настільки послідовно й безкомпромісно, що навіть сучасні білоруські історики, схильні до національних поступок на користь домінуючого на теренах нині “союзного” російсько-білоруського геополітичного простору кремлівського впливу, вимушені констатувати: “На початку XX ст. ускладнилися умови культурного життя..., з одного боку, для цього часу характерним був спалах білоруського національно-культурного відродження, з другого, – зміцнення жорсткості царського впливу після революції 1905 – 1907 рр.” [9, с. 365].

⁵ Ситуація з визначенням представництва в рядах інтелігенції потребує чи не постійної корекції. “Професійно зайнятих кваліфікованою розумовою працею” людей, як її визначає Г. Касьянов, буде, вочевидь, не достатньо. Адже в такому разі до інтелігенції варто зараховувати і так званих “професійних революціонерів”, які за способом мислення були політиками. У 1917 р. лідер більшовиків В. Ленін писав: “...Система дрібного (читай селянського. – Авт.) господарства при товарному виробництві неспроможна визволити людство від злиднів мас і пригноблення їх”. Ленін В. І. Вибрані твори в двох томах / В. І. Ленін. – 4-е вид. – Т. II. – К.: Укр. вид. політ. літ., 1947. – С. 25. Тож легко переконатися, що візія селян виглядала дуже заполітизованою, хоча й достатньо яскравою: “дрібні господарники”, “люди”, “маси”. Їм відводили роль “злидарів”, “гноблених”, а найголовніше подавали як людей, позбавлених будь-якої надії на поліпшення умов життя без “позитивного”, хоча й нав’язливого втручання/сприяння керівництва ззовні.

Виклад основного матеріалу. У Наддніпрянщині початку ХХ ст. інтерес інтелігенції до села не зник, а на тлі романтизму та реалізму ХІХ ст. навіть поживався, і зовсім не випадково. Але чи багато було тих, хто помічав, надавав цьому якесь значення? Вочевидь для песимізму тут підстав набагато більше. Проте за такого вражаючого за європейськими мірками переважання “села над містом”, яке мало місце на Україні (власне Наддніпрянщині), інакше й бути не могло. Причому превалювання села спостерігалось як кількісне, так і якісне, тобто в царині уявлень, смислів, культури. Власне тому подальший розвиток відбувався не так шляхом діахронії, як синхронії соціокультурних аспектів, визначальним результатом чого можна вважати певний симбіоз традиційних і модернізаційних форм. Помітною ознакою стало зростання інтелектуальної (літературної, наукової, публіцистичної) продукції відповідного змісту, котра, як і раніше, була тісно пов’язаною з селянською (земельною, аграрною) проблематикою. Крім того, українська книжка тепер порівняно частіше опинялася в руках сільського читача.

Досить виразно проблему сформулював Михайло Коцюбинський. У листі до Панаса Мирного від 10 лютого 1903 р. він (разом з поетом та земським діячем Миколою Чернявським) зазначав, що “українська література дедалі частіше потрапляє в поле зору російської та європейської критики”. Наголошував, що протягом попереднього ХІХ ст. вона (“наша література”) “живилася переважно селом, сільським побутом, етнографією” [7, с. 338]. Власне через це “селянин, обставини його життя, його нескладна здебільшого психологія – ото майже й все, над чим працювала фантазія, з чим оперував досі талант українського письменника”. Спершись на думку літературних критиків, невдоволених таким станом речей на початку ХХ ст., Коцюбинський визнав, що подібну позицію займав і “інтелігентний читач, який... в останні часи значно виріс” [7, с. 338]. Цей читач прагнув бачити у творах красного письменства (ймовірно й решту інтелектуальній продукції) не побутові сільські сцени, а філософську, історичну, соціальну та психологічну проблематику. Коцюбинський спробував віднайти своєрідний компроміс, з одного боку, максимально задовольнити зростаючі потреби читача (зокрема й шляхом видання літературного збірника, в якому планував “друкувати недруковані твори з... життя сучасної інтелігенції”), з другого, – досягнути свої цілі сюжетами з народного повсякдення, бо інтерес до життя сільського простолюду вважав “далеко не вичерпаним” [7, с. 339].

Про “зацікавленого” читача варто сказати ще й таке: у цьому випадку йдеться переважно не про сільських людей з їхнім традиційним укладом, а урбанізоване середовище, репрезентантів, так би мовити, “культурно-мистецького міста”; вдаючись до певної локалізації та абсолютизації, про інтелектуалів, “вихованих на кращих зразках сучасної європейської літератури... багатой не лиш на теми, а й на способи оброблювання сюжетів” [7, с. 338]. Ці нові “книголюби” не були байдужими до українського народного життя, відображення його у творах письменства, але прагнули віднаходити “оброблені теми філософського, соціального, психологічного, історичного характеру” [7, с. 338].

Власне на задоволення нового замовлення і починали працювати такі інтелектуали як М. Коцюбинський та М. Чернявський. Простолюду (селянству) вони відводили почесне місце. А саме, засвідчували повну повагу до студій народного життя, вважали, що воно потребує додаткових досліджень та висвітлення (популяризації); керуючись новими пізнавальними технологіями, викликали до нього ще більший інтерес читацької публіки.

Що важливо зазначити, інтерес до селянства, його самобутності набував ознак модерності. Раніше, наприкінці березня 1896 р., у листі до Бориса Грінченка, в якому

називав його “земляком” (очевидно тому, що обоє певний час мешкали в Чернігові), М. Коцюбинський рекомендував тому прочитати “книжечку” галичанина Юліана Бачинського “Україна уярмлена” (“Ukraine Irredenta”), яка зовсім нещодавно побачила світ (1895). Увагу наддніпрянського інтелектуала привернув факт, що потребу здобуття політичної (державної) незалежності України (“від Сяну по Кавказ”) Бачинський обґрунтовував на підставі аналізу еміграції безземельних селян свого регіону до країн Європи, Америки та Російської імперії. І хоча його здійснено на засадах популярного тоді в Європі марксизму (соціально-економічного детермінізму), у міркуваннях галичанина було чимало оригінальних думок, які не лишилися непоміченими наддніпрянцями. З-поміж них така: “національна боротьба є конечною внаслідок суспільно-економічного процесу” [7, с. 84]. Ця кончність, урешті-решт, і мала вирішити тривалий у багатьох поколіннях вибір між імперською і національною ідентифікацією селян/українців [1, с. 229–238]. Хоча для середини 1890-х рр. вона була справді інноваційною, настільки ще незвичною, що навіть великий інтелектуал “Українець” (один із численних псевдонімів М. Драгоманова) не зміг дати тому належну раду – інтерес до національного скептично називав “модничанням слов’янських соціалістів” [7, с. 85].

Однак життя не стояло на місці. На відвертіші та більш продумані погляди “вкраїнського” (наддніпрянського) інтелектуала натрапляємо в листі до “буковинки” Ольги Кобилянської, що його датовано 25 жовтням 1902 року. Впадає у вічі, поперше, те захоплення, з яким М. Коцюбинський зустрів появу її повісті “Земля”. Він вітав “свіжість” твору (“відхід від етнографізму”), “прегарне та захоплююче” зображення селянського життя в контексті природи, людей і психології [7, с. 327]. По-друге, пишучи про “широкі круги читачів”, вказував на їхні стереотипно-традиційні (реалістичні) погляди, що мотивувало неприйнятне, а то й вороже ставлення до модерністських уподобань у літературі й мистецтві (треба думати, у житті загалом). Якою мірою до цих кругів мало належати село, тобто сільська людність? У проханні до авторки “Землі” містилося пояснення, що, мовляв, потреба розповсюдження повісті серед численних читачів (що само по собі було ознакою модернізації суспільства) вимагає корекції авторського стилю й граматично-стилістичних особливостей тексту. Воно засвідчувало саме такі, сільські перспективи популяризації твору.

Серед конкретних, властивих модерній добі ознак трансформації села варто назвати перший досвід експонування на європейських і всесвітніх (зокрема американських) виставках народних виробів із Поділля та, очевидно, решти наддніпрянських регіонів. Саме таких, яких згадував у своїх статтях М. Коцюбинський, коли писав про те, як у Чикаго було “представлено гаптування сріблом і золотом селянок Клембівки та інших сіл Ямпільського повіту” [6, с. 19]. Появі цього досвіду передували значні суспільні зміни. Насамперед поступальний процес “розповсюдження селянських вишивок серед місцевого панства” [6, с. 20]. Він, цей своєрідний внутрішній ринок, зумовив господарську спеціалізацію частини сільських жінок, що у свою чергу спричинило зростання рівня їхньої професійної майстерності. Зрештою, сформувався прошарок гаптарок, “які лише й жили з гаптування, що не йшли в жнива жати хліб, а сиділи над шитвом, аби налагодити вишивок на продаж на ярмарок або скінчити заказ якої-небудь пані” [6, с. 20]. За таких умов природно, що з’явилися вихідці з традиційного селянського середовища, які почали привертати увагу своєю “персональною модерністю”. Коцюбинський писав: “На ярмарках, по городах і містечках на Поділля часто (! – Авт.) можна зустріти віз, наладований сувоями бумбакового полотна (тобто полотна, виготовленого з тоненьких бавовняних ниток. – Авт.) та вишивками. То клембівські

гаптарки вирядили у світ свої виробы, вибравши якого меткого селянина, що згодився за певний відсоток від проданого пуститись у крамарську мандрівку” [6, с. 20]. Вбачаючи у таких перемінах позитивну тенденцію, письменник дорікав місцевій інтелігенції у “відірваності від народу”: “...З жалем можу зазначити факт вельми некорисних умов, в яких стоїть у нас на Україні народний промисел. І не дивно, бо бідний (у матеріальному відношенні. – Авт.), неосвічений український селянин не може дати собі ради, а байдужа інтелігенція не поспішається подати руки “меншому братові”, бо їй нестає почину, вона чекає, поки “німець” покаже стежку, а то й просто не доміркується до того, що давно вже пора звернути увагу на народний промисел та всякими заходами підняти його” [6, с. 20]. Важливо, що підготовлена публіцистична стаття призначалася для читачів сусідньої Буковини і справді була надрукована в газеті з однойменною назвою, що побачила світ за № 348 від 27 листопада 1892 року.

З наведеного сюжету добре проступає нове розуміння наддніпрянським інтелектуалом значення представлення України світові, власне ідея, до якої українство повернеться в 1990-х рр., коли випаде чергова нагода заявляти про себе вже в на кілька порядків більше технологічних і глобалізаційних умовах. Не маючи ж на той час ні державної підтримки, ні можливостей опертися на широкий суспільний резонанс, він змушений був казати з цієї ситуації наступне: “Ніхто з українців не піклувався об тім (принаймні я ніде не читав про се), щоб репрезентувати Україну на всесвітній виставі, перед цілим світом заявити, що ми, українці, існуємо та маємо свою культуру” [6, с. 21]. У такому назагал песимістичному твердженні можна помітити одну істотну зміну. Вживаючи термін “українці”, інтелектуал поширював її і на народ у традиційному, реаліях ХІХ ст. розумінні цього слова, тобто на селянство. Ба більше, саме цей “менший брат” (власне селянин) визнавався творцем згаданої “своєї культури”. Інтелігенції ж відводилася набагато скромніша, десь навіть посередницька роль, а саме – вбачати й аналізувати тенденції суспільного розвитку, просвіщати народ знаннями, поширювати інформацію, репрезентувати досягнення та ін. (“вказувати стежку”).

Творення наддніпрянцями модерної за своєю сутністю візії села вимагало багатьох зусиль, а нерідко й сміливості. По суті це був своєрідний виклик панівному імперському режиму, але передусім копітка та виснажлива праця. Як засвідчують біографічні дані більшості відомих інтелектуалів рубежу ХІХ – ХХ ст., люди “вибивалися зі звичайної життєвої колії”, працювали “день і ніч”, часто втрачали зв’язок із реальним життям. Як зізнавався М. Коцюбинський, “для мене майже не існувало..., що відбувалося навколо мене – не знав і, чесно кажучи, не бажав знати” [6, с. 68].

А втім, потрібно брати до уваги не лише зміни у світосприйнятті, уявленнях та творчості інтелігенції Наддніпрянщини, а й ті мотиви, які спонукали до них. Ігноруючи “важку” категорію “буття”, надто як вона виписана в марксизмі, пропонуємо замість неї суттєво пом’якшений варіант методологічного забезпечення пізнавального процесу – окреслимо його як спектр комунікації суб’єкта. Структуралістський підхід видається тут уповні продуктивним, бо хоча й несе ризики потрапляння в залежність від крайнощів як їхнього, так і нашого (авторського) суб’єктивізму, дає нагоду, по-перше, залучати для дослідження найрізноманітніші джерела, які позначені присутністю в них села (селян), по-друге, виявляти, класифікувати та характеризувати ступені культурної взаємодії різних інтелектуальних кіл – від сільських людей, з їхнім повсякденним думками, рішеннями й діями, до власне творчих напрацювань тих, хто синхронно спостерігав, вивчав та осмислював той світ, не кажучи вже про солідну історіографічну

спадщину, яка далеко не завжди обмежена доробком професійних служителів Клію. Вочевидь особливо корисно, з огляду на динаміку традиційно-модерної комунікації та трансформації, яку автори обрали за об'єкт аналізу, було б простежити періоди радикальних за своєю природою подій, які супроводжувалися психологічними стресами людей, і до таких виправдано віднести революційні потрясіння 1905 – 1907 років.

Що цікавило М. Коцюбинського, коли він заходився збирати матеріали для повісті “*Fata morgana*”? Про це дізнаємося з “Виписок з журналу”, які автор особисто підбирав для komponування сюжетних ліній твору. Зокрема про критичний, ворожий, конфліктний, водночас ментально-залежний характер взаємин селян з самодержавним політичним режимом. Саме від влади, якби її можна було змінити так, як того прагнули люди, вони чекали ствердження своєї правди. Інтелектуали бачили той характер взаємин, але вибудовували власну візію, керуючись помітно інакшими ментальними мапами та послуговуючись кращою освіченістю й поінформованістю. Коцюбинський писав: “Головною причиною руху було малоземелля, але багато хто, підбурюваний агітаторами, приєднався до руху на політичному ґрунті..., у якому темному й неосвіченому селянству вбачалися всілякі блага” [5, с. 370].

Готовність гуртуватися навколо ідеї боротьби за свою правду селяни демонстрували, але тільки в період максимального її загострення, до того ж вона не завжди кореспондувалася з умінням творити власне самоврядування. Це була ще та стадія політичного самоствердження, коли село об'єднували романтичні мрії, чого в принципі не могло відбуватися на рівня державному (бо як, скажімо, можна було в умовах формування ринкових відносин будувати політичну програму на віруванні, що “земля, як повітря й Сонце, є дар Божий”). Відтак очевидна відсутність хисту до національної консолідації, якої потребував час. Скажімо, нерідко селяни вбачали своїх ворогів у заможних односельцях. І хоча до “класової ненависті” справа не доходила, бо люди не відчували до того жодної потреби, це відволікало сили настільки, що невдовзі прийшлим із Росії більшовикам не складе великих зусиль нав'язати цей соціальний алгоритм вирішення суспільних проблем. Він виявиться достатньо потужним, аби скласти серйозну альтернативу національним перспективам.

Чи міг здогадуватися Михайло Коцюбинський, що таким соціально спрямованим політичним “транслятором” його розмислів (у контексті підміни соціальним національного) буде рідний син Юрій? Адже, здавалося, ніяких небезпек інноваційні уявлення, думки та творчість відомого літератора не містили. Він справді ретельно фіксував певні явища сільського життя, не усвідомлюючи, що може з'явитися політична сила, яка використає їхню природу, як і напрацьований інтелектуальний продукт у власних амбітних цілях. Виходило, що модерний погляд на село фактично означав підготовку своєї рідної інтелектуальної передумови впровадження більшовицької програми “класових боїв”. Щоправда, фраза “ворожнеча до поміщиків існує споконвіку” (як і дворян-землевласників до селян), підсилена народною пам'яттю “за кріпосне право, за захоплення панамі кращих угідь, озер, річок, лугів..., за здачу землі в оренду (на максимально не вигідних умовах. – Авт.)” зовсім не означала обов'язковості боротьби за “диктатуру пролетаріату” [5, с. 370]. Як і не було нічого партійного в бажаннях самих сільських людей: “Ми панам робили панщину, а земля має належати нам” [5, с. 371].

Для пояснення описаних вище інтелектуальних явищ і політичних подій доречно буде користуватися поняттям “соціальний модернізм”. Ним ідентифікуємо той ступінь і, відповідно, шляхи та форми модернізації, коли соціальна сторона

відносин лишалася для людей пріоритетною. Звідси виправдане залучення термінології – “заможні”, “зубожілі”, “грабіжники”, “краді”, “підпалювачі”, “власність”, “розорення”, яка вживалася для пояснення складних, справді інколи до крайнощів загострених взаємин на селі. Слушно відмітити, що сільські люди, які придбавали землю в приватну власність, особливо через посередників від держави (Селянський поземельний банк та ін. установи), боялися приєднуватися до революційних дій, деколи ставали донощиками на своїх “бунтівних” односельців. Водночас сільська біднота, аби виразити свою розпач від безвиході, яка наступала з придушенням виступів, вдавалася до крадіжок, вбивств, насилля, отрав, незаконних вирубок лісів.

Висновки. З погляду урбанізованого (культурно-мистецького) міста наддніпрянське село рубежу XIX – XX ст. належало до іншого, інакшого, десь навіть чужого світу. Більшість представників інтелектуальних кіл, раз по раз використовуючи термін “народ”, не ідентифікували себе з ним. Власне тому, у формулюванні предмету дослідження автори статті дистанціювали (проте не поляризували) суб’єкта (інтелігенції) від об’єкта творення візії (села). Це мотивовано насамперед тими видимими прогалинами, а десь відчутними відмінностями, які вирізняли обидва соціокультурні середовища, що тут їх, із огляду на модерну тенденцію та, відповідно, перспективу націотворення, названо “українськими”. У цьому ж значенні дотримано історіографічної традиції їхнього розмежування, яку легко помітити навіть у назві цитованої нами праці А. Заярнюка – “Визвольні” проекти і галицьке село...”.

У творенні художніх образів (такою ж мірою наукової візії та ін.) мало місце розставання зі стереотипними підходами, зокрема й щодо джерельної бази. При цьому інтерес до етнографічних (польових) матеріалів не зникав: до їхнього збирання, пересилання, друку та популяризації виявилися причетними десятки людей, зокрема й найвідоміші українські інтелектуали (М. Коцюбинський, Б. Грінченко, Д. Яворницький та ін.).

А втім тогочасна (українська) інтелігенція, і це ще один висновок дослідження, не надто далеко дистанціювалася від селянства за рівнем своєї, так би мовити, “індивідуальної модернізації”. Особливо помітно це було в соціальній сфері, де йшлося про практику адаптації людей до ринкових (капіталістичних) відносин, тим більше продукування цих відносин уже за власною ініціативою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Вілсон Е.* Українці: несподівана нація / Е. Вілсон; пер. з англ. – К.: К.І.С., 2004. – 552 с.
2. *Заярнюк А.* Ідіоми емансипації. “Визвольні” проекти і галицьке село у середині XIX століття: моногр. / А. Заярнюк. – К.: Критика, 2007. – Обкл.
3. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
4. *Козловець М. А.* Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації: моногр. / М. А. Козловець, Н. М. Ковтун. – К.: ПАРАПАН, 2010. – 348 с.
5. *Коцюбинський М.* Твори в шести томах. Т. 3: Повісті та оповідання (1910–1912) / М. Коцюбинський. – К.: АН УРСР, 1961. – 482 с.
6. *Коцюбинський М.* Твори в шести томах. Т. 4: Статті та нариси / М. Коцюбинський. – К.: АН УРСР, 1962. – 320 с.
7. *Коцюбинський М.* Твори в шести томах. Т. 5: Листи (1886–1905) / М. Коцюбинський. – К.: АН УРСР, 1961. – 454 с.
8. *Миллер А. И.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – С.Пб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
9. *Парашкоў С. А.* Гісторыя Культуры Беларусі / С. А. Парашкоў. – 2-е выд. – Мн.: Бел. навука, 2004. – 444 с.
10. *Словарь* української мови: в 4 т. / Упоряд. Б. Грінченко. – Т. 4. – К.: Наук. думка, 1997. – С. 59–60.

11. *Учебник* русской истории с рисунками, картами, таблицами и вопросами для повторения. Элементарный курс для средних учебных заведений и городских училищ / Сост. М. Острогорский. – 29-е изд. – Пг.: Тип-я Тренке и Фюсно, 1917. – 176 с.
12. **Чорнописький М.** Рабське мислення завжди у парі з рабською поведінкою / М. Чорнописький // Літературна Україна. – 2017. – 24 серпня. – С. 3.
13. **Шамара С.** Інтелігенція в контексті “осучаснення” суспільної свідомості: між владою та народом, між “малоросійством” та “українством” / С. Шамара // У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів / Авт. кол.: А. Галушка, І. Гирич, Ю. Присяжнюк та ін. – Х.: КСД, 2016. – С. 225 – 255.
14. **Яковенко Н.** Довге чвертьстоліття модернізації / Н. Яковенко // Український гуманітарний огляд. – Вип. 12. – К.: Критика, 2006. – С. 37 – 47.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Платмір Ярослав Леонідович – аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Ю. П. Прысяжнюк, Я. Л. Платмир

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

СЕЛО В ОБРАЗЕ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ: ОПЫТ НАДДНЕПРЯНИЩИНЫ РУБЕЖА XIX – XX в. В УСЛОВИЯХ ПОЛИТИКИ “РУССКОГО ЕДИНСТВА”

Проблему подано на срезе студий одновременно нескольких (политической, социальной, культурной) общественных трансформаций, что дает возможность интерпретировать село, одновременно мир представленный интеллектуалов Надднепрянищины в реалиях рубежа XIX – XX в., в частности господствующей имперской идеологии, которая также эволюционировала. Формирование слоя читателей, которые интересовались уже не бытовыми сельскими сценами, а философской, исторической, психологической проблематикой крестьянства, побуждало “мыслящих” людей глубоко переосмысливать свои познавательные-аналитические и творческие технологии. Особенностью возникновения современного (национального) образа села было сохранение между двумя социокультурными средами базовых отличий, которые в значительной мере определяли характер представленный и мышления, динамику их обновления.

Ключевые слова: село, интеллигенция, Надднепрянищина, модернизация, политика, образ.

Y. P. Pryszyzhnyuk, Y. L. Platmir

Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy

VILLAGE IN INTELLIGENTSIA’S VISION: EXPERIENCE OF NADDNIPRYANSHCHYNA AT THE TURN OF XIX – XX CENTURIES WITHIN “RUSSKOYE EDINSTVO” POLICY CONDITIONS

The problem is formed at the stage of studios of several (political, social, cultural) public transformations at once. This approach makes it possible to interpret the village, and at the same time, the world of representations of the intellectual environment of the Naddnipyryanshchyna, within the realities of the dominant imperial ideology, which also evolved – it is represented by the term “Russkoye Edinstvo” (“Russian Unity”). Considerable attention is paid to methodological considerations, which allow to optimize the research process.

At the turn of the XIX – early XX century the intelligentsia’s interest in the village did not disappear in the Naddnipyryanshchina, but even revived. A layer of readers interested not in everyday rural scenes, as it used to be in the nineteenth century, but also in the philosophical, historical, social and psychological problems of the peasantry, was being formed. Such a qualitatively new “order” made leading intellectuals, on the one hand, maintain an increased interest in rural (folk) life, and on the other hand, profoundly rethink their cognitive-analytical and creative technologies. Preservation of the basic differences between the two socio-cultural environments, which, in fact, largely determined the algorithms of representations and dynamics of their updating, was among the peculiarities of formation of the modern (national) vision of the village was the.

Keywords: village, intelligentsia, Naddnipyryanshchyna, modernization, politics, vision.

REFERENCES

1. **Wilson E.** Ukrajinци: nespodivana nacija / E. Wilson; per. z angl. – K.: K.I.S., 2004. – 552 s.
2. **Zajarnjuk A.** Idiomy emansipaciji. “Vyzvolni” proekty I galycke selo u seredyni XIX stolittya: monogr. / A. Zajarnjuk. – K.: Krytyka, 2007. – Obkl.

3. *Kasyanov G.* Ukrainska inteligencija na rubezhi XIX – XX stolit: socialno-politychnyi portret / G. Kasyanov. – K.: Lybid, 1993. – 176 s.
4. *Kozlovec M. A.* Nacionalna identychnist v Ukrayini v umovah globalizaciji: monogr. / M. A. Kozlovec, N. M. Kovtun. – K.: PARAPAN, 2010. – 348 s.
5. *Kocyubynskij M.* Tvory v shesty tomah. T. 3: Povisti ta opovidannya (1910 – 1912) / M. Kocyubtnskij. – K.: AN URSSR, 1961. – 482 s.
6. *Kocyubynskij M.* Tvory v shesty tomah. T. 4: Statti ta narysy / M. Kocyubtnskij. – K.: AN URSSR, 1962. – 320 s.
7. *Kocyubynskij M.* Tvory v shesty tomah. T. 5: Lysty (1886 – 1905) / M. Kocyubtnskij. – K.: AN URSSR, 1961. – 454 s.
8. *Miller A. I.* “Ukrainskij vopros” v politike vlastej i russkom obshestvennom mneniji (vtoraja polovina XIX v.) / A. I. Miller. – S.Pb.: Alyeteyya, 2000. – 260 s.
9. *Parashkou S. A.* Gistoryja Kultury Bjelarusi / S. A. Parashkou. – 2-ye vyd. – Mn.: Bel. Navuka, 2004. – 444 s.
10. *Slovar* ukrajinskoji movy: v 4 t. / Uporyad. B. Grinchenko. – T. 4. – K.: Naukova dumka, 1997. – S. 59 – 60.
11. *Uchebnik* russkoji istorii s risunkami, kartami, tablicami I voprosami dlja povtoreniya. Elementarnij kurs dlja srednih uchebnyh zavedenij i gorodskih uchilish / Sost. M. Ostrogorskij. – 29-e izd. – Pg.: Tip-ja Trenke i Fjusno, 1917. – 176 s.
12. *Chornopyskij M.* Rabske myslennja zavzhdy u pari z rabskoju povedinkoju / M. Chornopyskij // Literaturna Ukrajina. – 2017. – 24 serpnja. – S. 3.
13. *Shamara S.* Inteligencija v konteksti “osuchasnennja” suspilnoji svidomosti: mizh vladoju ta narodom, mizh “malorosijstvom” ta “ukrajinstvom” / S. Shamara // U kigtjah dvoglavyh orliv. Tvorennya modernoji naciji. Ukrajina pid skipetrom Romanovyh i Gabsburgiv / Avt. kol.: A. Galushka, I. Gyrych, Y. Prysyazhnyuk ta in. – H.: KSD, 2016. – S. 225 – 255.
14. *Jakovenko N.* Dovge chvertstolittja modernizaciji / N. Jakovenko // Ukrajinskij gumanitarnij ogljad. – Vyp. 12. – Krytyka, 2006. – S. 37 – 47.

ABOUT THE AUTHORS

Pryszazhnyuk Yurii Petrovych – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine of the Bohdan Khmelnytskii Cherkassy national University.

Platmir Yaroslav Leonidovych – Postgraduate of the Department of History of Ukraine of the Bohdan Khmelnytskii Cherkassy University.

УДК 364.3:33(477.7)«1894/1933»

В. С. Єрмілов

Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ЕКОНОМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ МЕДИЧНОГО СТРАХУВАННЯ І СТРАХОВОЇ МЕДИЦИНИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядаються економічні особливості діяльності різних форм добровільного і обов'язкового медичного страхування роботодавцями своїх найманих працівників і страхової медицини на Півдні України в складні періоди кінця ХІХ – початку ХХ ст. Зроблений висновок про доцільність урахування як позитивних, так і негативних аспектів їх досвіду в теперішніх соціальних реформах.

Ключові слова: *медичне страхування, страхова медицина, страхове товариство, лікарняні каси, Південь України, економічна діяльність, соціальні реформи.*

Постановка проблеми. Вітчизняна система охорони здоров'я вже тривалий час знаходиться в глибокій кризі. Головною причиною такого стану є недофінансування галузі через тяжку соціально-економічну кризу в державі. Тому висловлюються думки, що реформу медицини потрібно здійснювати в напрямку, перш за все, залучення в галузь додаткових коштів. Джерелом таких коштів може стати соціальне медичне страхування. Про це переконливо говорить як сучасний досвід розвинутих країн, так і вітчизняний історичний досвід. Адже в нашій історії вже був період

успішного існування медичного страхування і страхової медицини. Діяльність цих взаєпов'язаних форм соціальної сфери (медичного страхування) і соціальної (страхової) медицини до цього часу вивчалася і висвітлювалася переважно з медичної точки зору, їх економічні аспекти залишалися мало відомими. Але в основі медичного страхування і страхової медицини знаходяться саме економічні аспекти їх діяльності. Тому вивчення питань історії формування складових економічних особливостей діяльності вітчизняних систем медичного страхування і страхової медицини є актуальним у наш час.

Метою нашого дослідження стало вивчення цих питань на прикладі Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. Для досягнення цієї мети були поставлені **такі завдання**: показати економічні мотиви зародження вперше на Півдні України страхування підприємцями своїх найманих працівників при нещасних випадках і хворобах у добровільній формі; проаналізувати фінансові особливості обов'язкового соціального страхування і соціальної медицини згідно із законами царської Росії 1912 р., положенням Тимчасового уряду Росії 1917 р., у період боротьби за українську державність (1917–1919 рр.) і радянським законодавством, яке спочатку сприяло, а потім знищило ці соціальні системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Російській імперії в другій половині XIX ст. відбувся остаточний перехід від ремісничого виробництва до прогресуючої фабрично-заводської промисловості. У виробництво стали залучатися все більше робітників, де вони потрапляли в тяжкі та шкідливі умови праці. Такі умови серед найманих працівників спричиняли постійне зростання захворюваності, травматизму, інвалідності та смертності, погіршуючи життя їх та їхніх сімей. Все це загострювало соціальні відносини в суспільстві та змушували державну владу втручатися у виробничу сферу. Тому в 1882 р. в імперії створили фабричну інспекцію, яка поступово структурувалася в Головне і губернські присутствія з фабричних справ, виникли фабричні округи з окружними, губернськими та дільничними фабричними інспекторами.

У згодом прийнятій Статут промисловості ввійшли всі фабрично-заводські закони, видані в державі до 1896 р. Але питання гігієни та безпеки праці на виробництві залишилися майже не врегульованими. Це змусило, наприклад, Херсонське губернське присутствіє з фабричних і гірничозаводських справ у 1894–1897 рр. прийняти декілька обов'язкових постанов і правил, якими дещо регламентувалися заходи з охорони праці, здоров'я і життя працюючих, надання їм медичної та грошової допомоги при хворобі, нещасному випадку, інвалідності, вагітності та смерті. Загалом в країні питання забезпечення робітників при тимчасовій чи постійній втраті працездатності не були законодавчо врегульовані.

Тим не менше, у суспільстві в 90-х роках XIX ст. сформувалося розуміння економічної та правової відповідальності підприємців за збереження і відтворення живої виробничої сили. Раціональну реалізацію цього питання вбачали в здійсненні страхування здоров'я і життя найманих працівників. Дієвим імпульсом до страхування підприємцями своїх робітників стали все частіші випадки примусової компенсації матеріальних втрат потерпілим на виробництві.

Так, у Херсонській губернії, яка за рівнем промислового виробництва почала виходити на одне з провідних місць в Російській імперії, страхування роботодавцями своїх робітників почалося в першій половині 90-х років XIX ст. У 1896 р. у місцевих відділеннях загальнострахових комерційних страхових компаній вже було застраховано робітників 60 підприємств Одеси, Миколаєва і декількох повітів губернії. Але одразу виявилася невігідність такого страхування як для підприємців, так і для робітників. Адже, наприклад, підприємці Одеси за 1894–1895 рр. страховим

товариствам перерахували внесків у сумі, що складала 1,96 % від загального фонду заробітної плати, а страхової допомоги для потерпілих робітників від страхових товариств отримали в обсязі 0,46 % від суми заробітків, тобто $\frac{3}{4}$ страхових внесків, або 1,5 % загальної суми заробітків робітників фабрикантами і заводчиками були нерационально втрачені – ці суми пішли в чистий дохід страхових товариств. Також часто страхові організації під всяким приводом старалися зменшити страхові виплати, від чого страждали застраховані потерпілі на виробництві [1].

Поступово у середовищі підприємців склалося переконання необхідності організації страхування на взаємних засадах (допускалося законодавством), де всі вкладені страхові кошти повертатимуться страхувальникам і застрахованим, що пом'якшить економічну і правову відповідальність роботодавців перед потерпілими на виробництві.

Тому 77 підприємців за участі старшого фабричного інспектора губернії А. Микулина розробили та 21 листопада 1896 р. підписали проект статуту “Товариства взаємного страхування фабрикантів і заводчиків м. Одеси та Херсонської губернії від нещасних випадків з їх робітниками”. Вперше в країні поданий такий статут викликав спротив у Міністерстві внутрішніх справ, яке рекомендувало взяти за зразок поданий пізніше і менш радикальний в своїх основних положеннях статут Ризьких підприємців [2, арк. 4 – 4зв.].

28 березня 1898 р. міністерство затвердило перероблений перший в Україні “Статут Одеського товариства взаємного страхування фабрикантів і ремісників від нещасних випадків з їх робітниками та службовцям”.

Це товариство почало діяльність 10 жовтня 1899 р., воно розповсюдило свої дії не тільки в Одесі – до нього приєдналися підприємці з інших міст Херсонської і навіть Бессарабської губерній. Взаємне страхування виявилось набагато вигіднішим у порівнянні з комерційним. Так, якщо середня доля страхових внесків від загального фонду заробітної плати у цих двох формах страхування майже не змінилася, то сума внесків членів-роботодавців у товаристві взаємного страхування порівняно із попереднім страхуванням у комерційних товариствах збільшилася майже в 3 рази, а сума отриманої винагороди для потерпілих робітників зросла у 10 разів. Співвідношення суми страхових виплат працівникам у зв'язку зі смертю, каліцтвом і хворобою до суми страхових внесків збільшилося на 57,75 % [3].

Міцний фінансовий стан Товариства взаємного страхування дав йому можливість також надавати потерпілим від нещасних випадків не тільки грошову, а в певних обсягах і медичну допомогу. Товариство частково оплачувало амбулаторне і стаціонарне лікування застрахованих в Одеській лікарні для фабрично-заводських робітників (влаштована місцевим управлінням Товариства Червоного Хреста); в своїй конторі відкрити спеціальне приміщення, де потерпілим з порушеннями рухливості та після переломів здійснювалися перев'язки, масаж і лікувальна гімнастика. Товариство також оплачувало медичну експертизу непрацездатності застрахованих робітників і службовців (20 коп. за рік вперед за кожного застрахованого) у створеному в 1909 р. одеськими лікарями “Консультативному бюро для посвідчення робітників і осіб, що потерпіли від нещасних випадків” [4, с. 14, 39].

Деякі підприємства продовжували страхувати своїх робітників у загальнострахових комерційних компаніях, але в них тарифи страхових внесків зросли настільки, що стали занадто обтяжливими і такі підприємці стали приєднуватися до Одеського товариства взаємного страхування, а 20 судовласників у 1905 р. для портів Чорного і Азовського морів утворили своє Товариство Взаємного страхування (“Чорноморське”).

Діяльність товариств взаємного страхування переконливо показувала вигідність такої форми соціального захисту найманих працівників і економічні переваги для роботодавців-страхувальників. Із врахуванням цього досвіду в Російській імперії з 1905 р. почалася робота з утворення законів про соціальне страхування. У цьому процесі активну участь брали відомі фабричні інспектори та фахівці страхової справи, лікарі, вчені вже знайомі з іноземною і вітчизняною страховою справою: Є. М. Дементьєв, В. Г. Яроцький, В. П. Литвинов-Фалинський, І. М. Козьминих-Ланін та ін.

23 червня 1912 р. в імперії були прийняті закони про забезпечення робітників на випадок хвороби і про страхування робітників від нещасних випадків. Вони розповсюджувалися на більшість закладів приватного сектору промисловості. Одразу розгорнулася широка роз'яснювальна робота. Так, наприклад, у “Николаевской Газете” від 9 серпня 1912 р. була опублікована стаття “К учреждению рабочего страхования”, в якій громадськість знайомили з досвідом соціального страхування в Німеччині та Англії, а в статті від 9 жовтня 1912 р. – з позицією англійських лікарів відносно страхового закону.

Протягом 1913 р. в Херсонській губернії було створено 74 лікарняні каси. За цим показником Херсонська губернія опинилася на 3-му місці серед губерній України та на 7-му місці в Російській імперії. Кошти лікарняних кас склалися з обов'язкових внесків учасників кас (застрахованих працівників) і приплат роботодавців у співвідношенні $\frac{1}{3}$ до $\frac{2}{3}$. Розмір внесків із заробітку працівників закон регламентував у межах від 1 % до 3 %. Загальні збори учасників великих кас образували встановили 2 %, менші каси поступово від 1 %, або 1,5 % прийшли до цього розміру відрахувань, що забезпечувало економічну і організаційну міцність діяльності каси.

Витрати лікарняних кас склали два основні напрямки: перший – грошові виплати учасникам кас на випадок захворювання, смерті та пологів; другий – виплати у зв'язку з цими ж випадками членам сімей застрахованих і надання їм медичної допомоги. Більшість кас своїм учасникам видавала: у випадку хвороби – $\frac{2}{3}$ заробітку, якщо він був сімейним або потерпів від нещасного випадку (незалежно від сімейного стану), у решті випадків – не більше половини заробітку; у випадку пологів – у розмірі повного заробітку протягом встановлених законом 6 тижнів (2 тижні до і 4 тижні після пологів), у решті кас – від половини до $\frac{2}{3}$ заробітку застрахованої; у випадку смерті учасника каси його сім'ї – від 20 до 30-кратного (частіше всього) середнього денного заробітку померлого. Розмір виплат непрацюючим членам сімей учасників кас встановлювали їх загальні збори, але вони не повинні були перевищувати половини виплат, встановлених для учасників. Каса могла за свій рахунок надавати медичну допомогу членам сімей учасників, але в такому випадку грошова допомога їм вже не видавалася. Загалом витрати на членів сімей учасників кас не повинні були перевищувати третини всіх надходжень у касу за рік.

Медичну допомогу членам сімей учасників кас у Миколаєві каси найбільших заводів “Наваль” і “Руссуд” одразу організували у відкритих ними амбулаторіях. В Одесі каси уклали договори з лікарями на приймання хворих членів сімей у себе на квартирі і відвідання лікарями хворих в їхніх домівках. Стаціонарна допомога членам сімей всюди надавалася в місцевих лікарнях за рахунок кас.

При дефіцитах бюджету кас вони економили на всіх витратах, але майже ніколи не зменшували витрати на допомогу членам сімей учасників. У великих касах ці витрати навіть постійно збільшувалися. Так, у найбільшій у Херсонській губернії та одній з найбільших в імперії лікарняній касі заводу “Наваль” (понад 14 тис.

учасників) за 1914–1915 рр. загальна сума надходжень зросла в 1,9 рази, а витрати на членів сімей збільшилися в 2,5 рази (склали велику суму – 128 278 руб.).

Приплати в лікарнях каси роботодавців у розмірі двох третин від суми відрахувань із заробітку учасників кас привели до того, що застраховані отримували у вигляді всяких допомог на 25–50 % більше, ніж з них відраховували страхових внесків. Наприклад, у лікарняній касі заводу “Наваль” робітник за 1914 р. на 1 руб. внеску отримував у середньому допомог 1 руб. 47,5 коп., а за 1915 р. – 1 руб. 41 коп. [5].

Одночасно з утворенням лікарняних кас проводилося згідно з законом 1912 р. утворення Товариства страхування від нещасних випадків. Представники промислових закладів Херсонської, Таврійської, Бессарабської та Подільської губерній, керуючись статутом попереднього товариства взаємного страхування і статутами страхових товариств Німеччини та Австро-Угорщини, розробили проект спільного “Одеського товариства для страхування робітників від нещасних випадків”. Цей статут 7 травня 1913 р. був затверджений Міністерством торгівлі та промисловості, а 16 березня 1914 р. нове страхове товариство прийняло справи у ліквідованого попереднього товариства взаємного страхування і почало діяти. Усі промислові виробництва 4 губерній були розділені на 12 класів небезпечності робіт із затвердженням тарифу страхових внесків роботодавців для кожного класу. До складу учасників товариства в 1914 р. ввійшли 816 підприємств (70 902 застрахованих робітників) [6, арк. 43зв. – 48зв.].

Обов'язком Одеського страхового товариства було виплачувати потерпілим від нещасних випадків допомоги у зв'язку з втратою працездатності, здійснювати лікування, видавати кошти на поховання померлих від нещасного випадку і пенсії скаліченим. При повній втраті працездатності призначалася пожиттєва пенсія, при частковій – грошова допомога відповідно до відсотків втрати працездатності. Лікування хвороби, викликане нещасним випадком терміном до 13 тижнів здійснювалося через лікарняну касу і за її рахунок, а при довшому лікуванні – товариством через його відділення в губерніях і великих містах. У витратній частині товариства найбільш інтенсивно зростали витрати на пенсії скаліченим і на лікування потерпілих, що пояснювалося збільшенням кількості та тяжкості нещасних випадків, викликаних переходом промисловості на роботу в умовах Першої світової війни.

Для надання медичної допомоги потерпілим від нещасного випадку страхове товариство в Одесі та Миколаєві організувало свої медичні організації, а на решті території 4-х губерній утворило 77 дільниць із найнятими 118 лікарями [7, с. 9]. Витрати на медичну допомогу потерпілим у цілому по товариству за 1916 р. зросли у порівнянні з 1914 р. у 2,3 рази.

25 липня 1917 р. Тимчасовий уряд Росії прийняв нове положення про забезпечення робітників на випадок хвороби (страхування від нещасного випадку продовжувало діяти згідно із законом 1912 р.). Це положення розповсюджувалося на більше коло підприємств, внески роботодавців піднімалися до рівня внесків найманих працівників, лікарняні каси могли об'єднуватися в загальні галузеві або територіальні, вони могли, на відміну від попереднього періоду, брати у своє відання медичну допомогу учасникам кас, а роботодавці повинні відраховувати на цю допомогу 2 % від загальної суми заробітної плати.

Об'єднання лікарняних кас у загальноміську касу в Одесі, Миколаєві, Херсоні та Єлисаветграді відбулися в період Української державності в 1918–1919 рр. (де за рішенням української влади продовжувало діяти положення 1917 р.) Це одразу зміцнило фінансові можливості кас і позитивно виявилось в тому, що по закінченню громадянської війни, коли земська і міська (думська) медицини через відсутність

коштів припинили своє існування, єдино дієвою, фінансово спроможною, хоч і значно ослабленою, залишилася тільки система страхової медицини [8, с. 88 – 89].

З остаточним встановленням у 1920 р. радянської влади соціальне страхування і страхова медицина були одержавлені та централізовані. Лікарняні каси та відділення страхового товариства примусово об'єднали в загальнострахові каси з розширеними функціями страхової допомоги при хворобі, вагітності, інвалідності та безробітті. Ці каси включили в структури державних органів праці, а заклади страхової медицини були об'єднані в підвідділи робочої медицини (робмеди) відділів охорони здоров'я (робмеди були створені завдяки попередньому страховому досвіду тільки в УРСР, в РРФСР їх не було). Тепер соціальні внески в касу вносили всі підприємства, організації та приватні заклади (поки вони існували). Всі вони поділялися на 4 розряди із внесками від 12 % до 22 % від загального фонду заробітної плати робітників і службовців. У загальній страховій касі всі надходження розподілялися на 4 фонди: фонд “А” – це фонд страхування на випадок тимчасової втрати працездатності; “Б” – фонд інвалідності; “В” – фонд безробіття; “Г” – фонд лікувальної допомоги. Кошти фонду “Г” склалися з 3 % – 6,5 % від загального фонду зарплати. Він повністю відраховувався робмедам, яким на місцях були передані кращі медичні заклади.

Із охопленням страхуванням усіх працюючих коштів фонду “Г” постійно не вистачало (особливо в Миколаєві). За підрахунками тогочасних економістів для повного забезпечення застрахованих всіма видами медичної допомоги відрахування на це із заробітної плати повинні були бути не менше 25 %, для мінімального забезпечення – 10 %. Продовжуючи формувати фонд “Г” внесками в межах 3 %–6 %, робмеди здійснювали свою вже проблемну діяльність тільки завдяки отриманню дотацій (з певними труднощами) з державного бюджету [9, с. 120 – 125].

Це, а також автономне існування робмедів і страхових кас із постійними тенденціями до відновлення самоуправління (як це було в дорадянський час) привели до того, що в 1927 р. робмеди були ліквідовані – їх заклади з іншими (як правило нижчого рівня ніж страхові) склали так звану “єдину радянську державну систему охорони здоров'я”, а в 1933 р. був ліквідований Народний комісаріат праці – його функції, в т. ч. соціального страхування, передали профспілковим органам. Так поступово були ліквідовані медичне страхування і страхова медицина.

Висновок. Узагальнюючи викладене, слід відзначити, що медичне страхування вперше в Україні виникло в 90-х роках XIX ст. на Півдні у формі страхування підприємцями своїх найманих працівників у загальнострахових товариствах, але через його фінансову невідповідність вони вимушені були перейти до взаємного страхування, яке у свою чергу дало поштовх до започаткування страхової медицини. Цей досвід обумовив помітні успіхи страхування і страхової медицини при хворобі та від нещасного випадку законами 1912 р. і положенням 1917 р. Показовою для теперішньої соціально-економічної кризи є досить успішна діяльність завдяки певній фінансовій міцності систем соціального медичного страхування і страхової медицини в тяжкі роки української революції, національного державотворення, громадянської війни та перших років радянської влади. Досвід цієї діяльності, як позитивний, так і негативний, заслуговує на увагу і врахування при сучасних спробах реформування соціального страхування і охорони здоров'я, а економічні особливості його – подальшого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Микулин А. А.* Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского Градоначальства Херсонской губернии и Николаевского Военного Губернаторства с приложением списка фабрик, заводов и сельскохозяйственных мельниц / А. А. Микулин. – Одесса, 1897. – 276 с.

2. *Державний архів* Одеської області. – Ф. 2. – Оп.1. – Спр. 2359. – 64 арк.
3. *Статистический отчет* Одесского Общества взаимного страхования фабрикантов и ремесленников от несчастных случаев с их рабочими и служащими за десять лет 1900–1909. – Одесса, 1910. – 124 с.
4. *Отчет* Одесского Консультационного Бюро для освидетельствования рабочих и лиц, потерпевших от несчастных случаев за 1910 год. – Одесса, 1911. – 56 с.
5. *Больничная касса* при заводе Акционерного Общества Николаевских Заводов и Верфей. Отчет за 1914 год. – Николаев, 1915. – 51 с.; Отчет за 1915 год. – Николаев, 1916. – 73 с.
6. *Державний архів* Одеської області. – Ф. 16. – Оп.81. – Спр. 122. – 136 арк.
7. *Отчет* о деятельности Одесского Товарищества для страхования рабочих от несчастных случаев за период с 1 июля 1913 г. по 31 декабря 1914 г. – Одесса, 1915. – 110 с.
8. *Отчет* Николаевского Губернского Экономического Сопровождающего Украинскому Экономическому Совету Труда и Обороне за январь – сентябрь 1921 года. – Николаев, 1921. – 248 с.
9. *Либерман И. А.* К характеристике бюджета рабочей медицины. (По отчету за 1924–25 г. и по смете на 1925–26 г.) / И.А. Либерман // Профилактическая медицина. – 1926. – № 5. – С. 120–125.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Єрмілов Валерій Семенович – доктор історичних наук, кандидат медичних наук, доцент, професор кафедри теорії й методики природничо-математичної освіти та інформаційних технологій Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

В. С. Ермилов

Николаевский областной институт последипломного педагогического образования
**ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕДИЦИНСКОГО
СТРАХОВАНИЯ И СТРАХОВОЙ МЕДИЦИНЫ НА ЮГЕ УКРАИНЫ
В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.**

В статье рассматриваются экономические особенности деятельности различных форм добровольного и обязательного медицинского страхования работодателями своих наемных работников и страховой медицины на юге Украины в сложные периоды конца XIX – начала XX в. Сделан вывод о целесообразности учета как положительных, так и отрицательных сторон их опыта в нынешних социальных реформах.

Ключевые слова: медицинское страхование, страховая медицина, страховое общество, больничные кассы, Юг Украины, экономическая деятельность, социальные реформы.

V. S. Yermilov

Mykolajiv Regional Institute of the Postgraduate Pedagogical Education

**THE ECONOMIC FEATURES OF MEDICAL INSURANCE AND INSURANCE MEDICINE IN
SOUTHERN UKRAINE IN THE LATE XIX – EARLY XX C.**

The article deals with the economic features of the various forms of voluntary and compulsory health insurance by employers of their employees and insurance medicine in the South of Ukraine during difficult periods of the late 19th and early 20th centuries. In the process of studying the goals, the following tasks were solved: shown the economic motives of the emergence of the employee insurance in case of accidents and illnesses in the voluntary form for the first time in the South of Ukraine; analyzed the financial features of compulsory social insurance and social medicine in accordance with the laws of the Russian Empire in 1912, the position of the Provisional Government of Russia in 1917 in different periods of the social system (1917-1919) and Soviet legislation. Conclusion is made about the expediency of taking into account both positive and negative aspects of the experience in the current attempts to reform social insurance and health, and its economic features in the further research.

Keywords: medical insurance, insurance medicine, insurance company, sickness funds, South of Ukraine, economic activity, social reforms.

REFERENCES

1. *Mykulyn A. A.* Fabrychno-zavodskaya y remeslennaya promyshlennost' Odesskoho Hradonachal'stva Khersonskoy hubernyy y Nikolaevskoho Voennoho Hubernatorstva s prylozhenyem spyska fabryk, zavodov y sel'skokhozyaystvennykh mel'nyts / A.A. Mykulyn. – Odessa, 1897. – 276 p.
2. *Derzhavnyy* arkhiv Odes'koyi oblasti. – Fund 2. – Description 1. – Case 2359. – 64 p.
3. *Statystycheskyy* otchet Odesskoho Obshchestva vzaymnoho strakhovanyya fabrykantov y remeslennykov ot neschastnykh sluchaev s ykh rabochymy y sluzhashchymy za desyat' let 1900–1909. – Odessa, 1910. – 124 p.
4. *Отчет* Одесского Консультационного Бюро для освидетельствования рабочих и лиц, потерпевших от несчастных случаев за 1910 год. – Одесса, 1911. – 56 p.

5. *Bol'nuchnaya* kassa pry zavode Aktsyonernoho Obshestva Nykolaevskikh Zavodov y Verfey. Otchet za 1914 hod. – Nykolaev, 1915. – 51 p.; Otchet za 1915 hod. – Nykolaev, 1916. – 73 p.
6. *Derzhavnyy* arkhiv Odes'koyi oblasti. – Fund 16. – Description 81. – Case 122. – 136 p.
7. *Otchet* o deyatelnosti Odesskoho Tovaryshchestva dlya strakhovaniya rabochykh ot neschastnykh sluchaev za peryod s 1 yulya 1913 h. po 31 dekabrya 1914 h. – Odessa, 1915. – 110 p.
8. *Otchet* Nykolaevskoho Hubernskoho Ekonomycheskoho Soveshchaniya Ukraynskomu Ekonomycheskomu Sovetu Truda y Oborony za yanvar' – sentyabr' 1921 hoda. – Nykolaev, 1921. – 248 p.
9. *Lyberman Y. A.* K kharakterystyke byudzhetu rabochey medytsyny. (Po otchetu za 1924–25 h. y po smete na 1925–26 h.) / Y.A. Lyberman // Preventive Medicine. – 1926. – № 5. – P. 120–125.

ABOUT THE AUTHOR

Yermilov Valerii Semenovich – Doctor of Historical Sciences, Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Theory and Methodology of Natural Sciences and Mathematical Education and Information Technologies of the Mykolayiv Regional Institute of The Postgraduate Pedagogical Education.

УДК 94(477.65)“18.../...19”]:636.1

В. В. Грінченко

Високобайрацький навчально-виховний комплекс Кіровоградської районної державної адміністрації Кіровоградської області

В. Г. Грінченко

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

**КІННОЗАВОДЧИК ЯКІВ БУТОВИЧ І ЙОГО СЛІД В ІСТОРІЇ
ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТА ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТІВ
ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ**

Стаття присвячена висвітленню ключових моментів біографії Якова Івановича Бутовича (1881 – 1937) – приватного кіннозаводчика за часів царської Росії, а потім радянського господарника, репресованого у сталінські часи. Коротко окреслена його роль як відомого у своїй галузі підприємця та як творця унікальної мистецької колекції, присвяченої коням. Основною складовою статті є розгляд фактів життя та діяльності Я.І. Бутовича, пов'язаних з історією Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії, які базуються на його спогадах.

Ключові слова: Яків Бутович, приватне кіннозаводство, кінноплемінна справа, мистецька колекція, іппічний жанр, Кінський Хутір, село Високі Байраки.

В дорадянські часи однією із галузей господарської діяльності було системне розведення породистих коней. Існували відповідні спеціалізовані господарства – кінні заводи, що могли належати державі, корпоративним організаціям та приватним особам. Значна їх частина належала великим землевласникам. Наявність у поміщика власного кінного заводу була для нього питанням престижу, а ще на цьому можна було непогано заробити. Кінноплемінна справа стала в той час дохідним, хоча і досить ризикованим бізнесом. Традиції кіннозаводства виявили себе також і на степових землях Південної та Центральної України.

Зокрема, на території тодішньої Херсонської губернії розведенням коней займалося не одне покоління Бутовичів. Із представників цієї родини найбільше прославився у цій справі Яків Іванович Бутович (1881 – 1937) – передовий кіннозаводчик у Росії на початку ХХ ст. Висвітлення ключових моментів його біографії, зокрема, фактів життя та діяльності, які пов'язані з історією Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії, є предметом розгляду у цій статті.

© Грінченко В. В., Грінченко В. Г., 2018

Певні аспекти біографії Я. І. Бутовича згадані у статтях О. В. Волоса [7], С. Гаврилова [8], Д. Гуревича [9], Є. Кончина [11], Є. Г. Мірошніченка [12], І. В. Портнової [14; 15] С. А. Тюриної-Мітрохіної [18], В. Щокіна [19] та інших. Факти, які пов'язують Я. І. Бутовича з історією Кіровоградщини представлені у публікації В. М. Боська [1]. Обсяг, зміст, характер існуючих праць дають підстави для продовження розгляду питань, пов'язаних з окресленою в назві статті проблематикою, зокрема, з більш детальним висвітленням сліду Якова Бутовича в історії Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії. Джерельною базою у цьому нам переважно слугували його мемуари, опубліковані в останні роки [2; 4].

Яків Бутович походив із знатного українського роду. Серед своїх відомих предків сам він називав гетьманського посла Івана Богдановича Бутовича, учасника турецьких походів Степана Степановича Бутовича та свого прадіда, чернігівського бургомистра Олексія Петровича Бутовича [4, с. 102 – 103]. Всі вони належали до одного із козацько-старшинських родів Бутовичів, який в середині XVII ст. започаткував “шляхетне урожоний” Богдан Бутович. У 1649 р. він отримав від польського короля Яна-Казимира привілеї на маєтності на Чернігівщині та Чигиринщині [13, с. 122]. Серед відомих історичних постатей роду Бутовичів можна також назвати батька Степана Степановича Бутовича – Степана Івановича Бутовича, який в 1709 – 1717 рр. займав посаду генерального осавула у військовій канцелярії гетьмана Івана Скоропадського. Його нащадки отримували чини переважно бунчукових товаришів, військових товаришів, військових канцеляристів. Серед них були священники, військовослужбовці російської армії, статські чиновники, працівники судів та ін. [10, с. 416 – 417].

Батько Якова Бутовича – Іван Ілліч Бутович був уродженцем чи, як тоді говорили, стовбовим дворянином Полтавської губернії. Ще в молодому віці продав свої полтавські землі і придбав маєток у Херсонській губернії в селі, яке називалося Касперівка або Касперо-Миколаївка (нині – Кашперо-Миколаївка Баштанського району Миколаївської області). Його мати – уроджена Марія Єгорівна Сонцова походила з поміщицької сім'ї із Гуляйполя тодішньої Катеринославської губернії [4, с. 26].

Я. Бутович пише, що батько був одним з найбагатших поміщиків Херсонської губернії: “Он был замечательным хозяином: у него было громадное даже для того времени овцеводство, два винных завода, конный завод, рогатый скот украинской породы, черепичный завод, паровые мельницы и прочее” [4, с. 26]. “... отец обладал громадным состоянием – в Касперовке у него было 13 480 десятин земли, в другом имени, Бежбайраках, 5 тысяч десятин, да еще около 20 тысяч он арендовал. Эти цифры дают понятие о громадном состоянии отца, который считался одним из богатейших помещиков юга России” [2, с. 17].

Я. Бутович народився у Касперівці в 1881 р. [4, с. 33]. У спогадах він пише, що вже у ранньому дитинстві дуже любив коней і, за словами його дядька, у два чи три роки, дивлячись на зображення коня, сказав: “Кінь – це бог” [4, с. 33]. Рід Бутовичів тривалий час підтримував традиції конярства. Зокрема, кінний завод Іллі Олексійовича Бутовича (діда Якова Івановича), який знаходився в селі Черевки Чернігівської губернії, був згаданий в “Списке частных конских заводов России”, виданому у 1854 р. [9, с. 13].

Я. Бутович вважав, що любов до коней отримав по батьковій лінії, а від матері успадкував любов до літератури і мистецтва. Його прадід по материнській лінії був колекціонером, мав картинну галерею [4, с. 26].

Протягом трьох років Яків навчався у Рішельєвській гімназії в Одесі. Перші два роки навчання пройшли без проблем, а на третьому році сталася подія, яка вплинула на все його життя і на вибір професії. У книжковому магазині його увагу привернула книга під назвою “Коневодство”. Він купив її та з цікавістю прочитав, хоча й не все зрозумів, а потім купив ще кілька книг про коней. Особливо сильне враження на нього справила книга В. І. Коптева “Материалы для истории русского коннозаводства” (1887), автор якої мав ґрунтовні знання з теми та чудово володів пером. В ній Яків знайшов свою стихію, перейнявся любов’ю до орловських рисаків, якій залишився вірним все своє життя [4, с. 34 – 36].

Після знайомства хлопця з цією книгою він втратив інтерес до навчання у класичній гімназії, “превратился в самого рассеянного и последнего ученика в классе” [4, с. 34]. Намагання родини якось вплинути на сина не мали успіху і тоді батько дослухався до поради, що краще буде змінити для нього навчальний заклад. Після завершення третього класу гімназії він перевів його в Полтавський кадетський корпус.

Навчаючись у Полтаві, кадет Бутович активно цікавився конярством, випишував усі російські та деякі зарубіжні журнали з кіннозаводства [4, с. 36] і в 17 років вже мав власні публікації. У 1898 р. в “Коннозаводском иллюстрированном журнале спорта” були надруковані складений ним опис кінного заводу В. Я. Яскульського, переклади з французької нарисів про зарубіжні кінні заводи та інші матеріали [9, с. 13]. Всього за кілька років молодий Я. Бутович став вже добре відомим автором у відповідних спеціалізованих виданнях. Він мав літературний хист і чудову пам’ять, здатну зберігати генеалогію багатьох кіннозаводських ліній.

У своїх спогадах Яків згадував, що літні канікули останніх трьох років навчання він проводив не в Касперівці, а в іншому родинному маєтку, який знаходився в селі Бежбайраки, в п’ятидесяти верстах від міста Єлисаветграда. Стосунки між його батьком і матір’ю на той час настільки ускладнились, що батько залишився у Касперівці, а в розпорядження матері віддав Бежбайраки [4, с. 41]. Молодші діти залишалися біля матері, а один з його старших братів Володимир вів там господарство, отримавши від батька частину його статків: “Он получил хутор Родимое, в котором было около 3 тысяч десятин земли и который входил составной частью в большое елисаветградское имение отца, носившее название Бежбайраки. Родимое было передано брату со всей живностью и инвентарем” [2, с. 31]. Життя родини Бутовичів протікало в Бежбайраках спокійно. “Мы почти ни у кого не бывали, отдыхали, набираясь сил к зиме, а я проводил целые дни за чтением или в табуне”, – пише Я. Бутович [4, с. 41].

Ще він згадує, що брат Володимир мав у Бежбайраках свій кінний завод, однак у ньому “не произвел ничего мало-мальски путного”, та зазначає, завод брата проіснував не більше семи-восьми років [2, с. 31]. Зате у 1908 р. Володимир Бутович створив та кілька років успішно утримував “призову конюшню”, яка постачала коней для спортивних змагань. Вона поповнювалася в основному рисаками брата Якова, який на той час вже мав власний кінний завод. “В течение ряда лет брат был монополистом на ипподромах Одессы и Киева, и в его цветах начали свою призовую карьеру такие лошади моего завода, как Кот, Кронпринц, Лакей, Фудутун, Низам, Безнадёжная-Ласка. Конюшня у брата была поставлена образцово, денег на это дело он не жалел”, – пише Я. Бутович [2, с. 32].

Але все це було пізніше, а поки що, повертаючись до послідовного висвітлення біографії Я. Бутовича, зазначимо, що після раптової смерті Івана Ілліча Бутовича влітку 1900 р. Касперо-Миколаївський кінний завод, заснований ним у 1885 р., перейшов до Якова. З цього часу він вважав себе кіннозаводчиком: “По разделу с

братьями конный завод отца перешел ко мне, а потому с лета 1900 года меня следует считать коннозаводчиком” [4, с. 44]. Однак віддатися улюбленій справі в повній мірі він зміг лише починаючи з 1905 р., вийшовши у відставку. А до цього, у 1900 – 1902 рр. він навчався у Миколаївському кавалерійському училищі в Петербурзі, потім, отримавши чин корнета, проходив службу в 17-му Волинському драгунському полку на території Варшавського військового округу. У складі полку брав участь в російсько-японській війні 1904 – 1905 рр. [9, с. 13]. Вже повернувшись з фронту та вийшовши у відставку, він ґрунтовно зайнявся кіннозаводством.

Після смерті батька Я. Бутович ще майже п'ять років проживав у Касперівці. Фактично, він там майже не жив, перебуваючи на навчанні чи військовій службі, але в Касперівці залишався його кінний завод. Оскільки маєток у Касперівці за згодою спадкоємців перейшов у власність до одного із старших братів Якова, він не вважав для себе за можливе продовжувати постійно там жити і тримати свій завод. До того ж старший брат не любив коней і був проти занять молодшого брата конярством, вважаючи, що займаючись цією справою, він неминуче розориться. Отже, перед Яковом настійно постало питання про купівлю підходящого маєтку й перевезення туди свого кінного заводу. У 1904 р., ще до його від'їзду на війну, йому трапилась така нагода і він обрав землі колишнього маєтку поміщика Шишкіна неподалік від Єлисаветграда у селі Високі Байраки.

Ось як пише він про це у своїх спогадах: “... я подыскал небольшое именье со вполне оборудованными для конного завода постройками, находившееся верстах в двенадцати от города Елисаветграда, при селе Высокие Байраки в Александрийском уезде Херсонской губернии. Это имение когда-то принадлежало Шишкину, было им продано и прошло через несколько рук до того, как я купил его. При имении было 137 десятин земли и замечательные кирпичные, крытые железом постройки, на которые Шишкин истратил не один десяток тысяч рублей. ... при небольшом ремонте этих, несколько уже запущенных построек, здесь можно было со всеми удобствами разместить мой конный завод. ... Высокие Байраки я переименовал в Конский Хутор, и под этим названием завод стал известен в коннозаводских кругах” [2, с. 71 – 72].

Навівши цей фрагмент, нам принагідно хотілося б виправити деяку неточність, яка прозвучала у назві вже згаданої вище публікації В. І. Боська “Коні і люди Єлисаветградського повіту: село Високі Байраки називалося Кінський Хутір” [1]. Попри географічну близькість до Єлисаветграда, село Високі Байраки все ж таки офіційно входило не до Єлисаветградського, а до Олександрійського повіту Херсонської губернії [17, с. 37, 38].

Тільки-но придбавши Кінський Хутір, Я. Бутович був призваний до армії і тому перевів кінного заводу з Касперівки у Високі Байраки та облаштування маєтку доручив знайомому чиновнику Єлисаветградського державного банку М. Д. Яковлеву. Той привів Кінський Хутір до порядку і у другій половині 1905 р. перевів туди з Касперівки завод Я. Бутовича. Після повернення з Маньчжурії йому залишалося лише “принять от него отчет и дело на полном ходу да обосноваться в доме” [2, с. 72].

Прибувши з Маньчжурії, Я. Бутович на якийсь час “засів” у Високих Байраках та серйозно зайнявся своїми кіннями. Його поглинули сільські будні, він мало де бував, лише іноді їздив на інші кінні заводи в пошуках якісного заводського матеріалу, який би дав йому в майбутньому призових коней. Процитуємо дещо з його спогадів про перебування у своєму маєтку: “...Приехал на Конский Хутор, я стал устраивать дом, думал прочно обосноваться. Жизнь протекала однообразно, служащих было мало; кроме лошадей – несколько коров и немного птицы. Дни я

проводил на конюшні или же в доме за чтением старых коннозаводских журналов” [4, с. 69]. “Много времени я проводил над генеалогическими работами, составил список тех заводов, которые той же осенью хотел посетить...” [4, с. 95]. “... вскоре в моем небольшом домике все было готово для мирной, удобной и спокойной жизни. Все стены были увешаны литографиями и фотографиями лошадей, лишь кое-где среди них выделялись писанные маслом портреты лошадей и две-три картины – основа моей будущей картинной галереи. Все было скромно, все было уютно и хорошо на Конском Хуторе, и жизнь там текла мирно и однообразно” [2, с. 72 – 73].

Вельми цікавим для нас у спогадах Я. Бутовича є його опис природних особливостей та географічних об'єктів, які оточували Кінський Хутір: “Конский хутор был очень симпатичный, живописный уголок, что называется, уютный. Дом небольшой, но поместительный, недалеко сельская церковь, при доме хороший сад, а внизу большой лог, по другую сторону которого розположилось село Высокие Байраки. ... Конский хутор стоял на бугре, и кругом на большое расстояние была видна вся местность. Вдали синел лесок, принадлежащий хуторянину Сербинову, за ним виднелась усадьба помещика Еремеева, далее шла большая дорога на Елисаветград да чернело полотно железнодорожного пути, соединявшего Харьков с Одессой. Там сям виднели ряды крестьянских хат, виднелись хутора поселян, и далеко на горизонте блестели золотыми маковками городские церкви” [2, с. 72].

Завдяки цьому опису ми змогли прив'язатися до місцевості в селі Високі Байраки та встановити ймовірно місце розміщення будівель Кінського Хутора Якова Бутовича. Вважаємо, що це є нинішня територія гаража фермерського господарства “Високобайрацьке” та навколо нього. За парканом гаража в чагарниках та в лісосмузі ми знайшли залишки старих фундаментів, що могли бути колись будівлями конезаводу.

З 1907 р. Я. Бутович на досить тривалий час покидає Високі Байраки і переїжджає до Москви, де його добре знали в кіннозаводських колах. Він залишає маєток на управляючого і повністю присвячує себе створенню нового журналу “Рисак и скакун”, який сам редагував та видавав. Також у цей час він подорожує Європою, відвідує там елітні кінні заводи, вивчає передовий досвід європейських кіннозаводчиків. У кінноплемінній справі в той час відбувалася активна дискусія між “метизаторами” (прибічниками виведення змішаних порід коней) і “чистокровниками” (які прагнули до збереження і вдосконалення вітчизняних порід). Я. Бутович виявив себе як активний прибічник останніх, і став лідером так званої “орловської партії”.

Широка метизація, яка почалася серед російських кіннозаводчиків з метою досягнення більш високих результатів у спортивних змаганнях, загрожувала самому існуванню орловського рисака як самостійної породи. Слід було терміново вживати якихось заходів для його захисту. Задача для Бутовича та його однодумців була непростою, адже на боці “метизаторів” перебували не лише відомі кіннозаводчики, а й деякі високопосадовці, в тому числі сам прем'єр-міністр П. Столипін. Однак ціною чималих зусиль “орловцям” вдалося досягти бажаного рішення. За ініціативою Я. Бутовича було створено Всеросійський Союз кіннозаводчиків орловського рисака, який домогся імператорського указу про встановлення спеціальних великих призивів, до участі у розіграші яких допускалися виключно чистопородні орловці. Завдяки цьому кіннозаводчики, які розводили саме таких коней, отримали для себе необхідний матеріальний стимул, і орловська порода була збережена [9, с. 14].

Відзначимо, що серед тогочасних іподромних фаворитів був і кінь Кронпринц із заводу Бутовича (народжений 1907 р. на Кінському Хуторі). Він мав чимало

нагород, зокрема, переміг у змаганнях за Імператорський приз на Московському іподромі у 1912 р. [2, с. 45; 4, с. 13].

На жаль, кінний завод Бутовича проіснував у селі Високі Байраки недовго. Вже у 1909 р. він купує маєток в селі Прилепи Тульської губернії, і переводить туди завод. Це рішення зумовили ряд причин. По-перше – мала кількість угідь для випасу коней. Я. Бутович в мемуарах згадує: “Отсутствие достаточного количества земли в то время меня не пугало, так как я думал, что вести завод на покупных кормах будет и удобнее, и дешевле, что было, конечно, заблуждением. Убедившись впоследствии в этом, я продал именьице и перевел завод в Тульскую губернию” [2, с. 72]. “...Угодья на Конском Хуторе были незначительные, земля находилась и под выпасом, и под посевом, а потому табун был всегда худ. От этого матки плохо кормили жеребят, и те нередко заморышами входили в зиму. В то время я еще не отдавал себе отчета, какое важнейшее значение имеет выпас для маток. Нет хороших выпасов – нет хороших жеребят! А нет хороших жеребят – нет хороших лошадей! ... если в этот период все же родились резвые лошади, то это надо всецело отнести к замечательному качеству заводского материала, который я собрал” [2, с. 73].

По-друге – нестача фінансів. Після смерті батька Яків не отримав сповна свого спадку. Батько негативно ставився до його захоплення кіньми, вважаючи що на них він розориться і заповів, щоб старший брат Микола виступав опікуном та щорічно виплачував йому 10 тисяч рублів. Лише по досягненні 35 років він міг отримати свою спадщину повністю. Тому на Кінському Хуторі йому постійно не вистачало грошей, бо слід було на 10 тисяч рублів жити самому, вести завод, господарство, купувати коней. А ще він почав збирати картини, на що теж витрачав певні кошти [2, с. 74]. Бутович пише: “Нехватка денег не давала возможности должным образом поставить кормление, уход и тренировку не только на Конском Хуторе, но и в Прилепах в первые годы. Думаю, при той обстановке, в которой мне приходилось работать, немногие справились бы с задачей создания и ведения такого крупного завода” [2, с. 75].

По-третє – Бутовича приваблювала географічна близькість нового маєтку під Тулою до Москви, а отже – до виставок, спортивних змагань, до видавництва вже згаданого журналу, якому він приділяв значну увагу.

Цікаво, що, займаючись облаштуванням свого маєтку у Прилепах, частину потрібного йому інвентаря Бутович привіз з Кінського Хутора, а все інше купив у Єлисаветграді на заводі Ельворті. В результаті, за його словами: “...инвентарем имение было обеспечено вполне, и надо прямо сказать, что таких усовершенствованных сельскохозяйственных орудий по соседству не было ни в одном имении” [4, с. 106].

За кілька років його кінний завод досяг свого розквіту. Яків Іванович пише в мемуарах: “План постройки Прилеп был осуществлен полностью, и я не только не разорился, но к началу революции утроил свое состояние и создал орловский завод, который стоял в первых рядах среди 2000 заводов России” [4, с. 107]. У 1916 р. бажані купити завод пропонували за нього 500 тисяч рублів. На цей час Бутович мав “два именья на полном ходу” та ще картинну галерею, яка коштувала, за його словами, не менше 350 тисяч рублів [2, с. 75]. “Мое состояние, – підсумовує він, – равнялось миллиону с небольшим и было нажито на лошадях за 16 лет коннозаводской практики!” [2, с. 75]. І досяг він цього за рахунок своїх ділових якостей: “Этим я всецело был обязан своей работе, лошади меня в буквальном смысле слова обогатили” [2, с. 74]. А ще зазначав, що його збагачення на конях – це чи не поодинокий випадок в практиці кіннозаводства.

От такою непересічною людиною був Яків Бутович як підприсмець. Він сам вважав, що від природи був наділений “большой изворотливостью и хорошими финансовыми способностями” [4, с. 96]. А також згадував, що ці його риси, ще коли він проживав на Кінському хуторі і займався різними фінансовими операціями, щоб якось звести кінці з кінцями, відзначав один із банкірів: “Директор соединенного банка в Елисаветграде г-н Варшавер как-то однажды в восхищении сказал мне: “Яков Иванович, у вас настоящие еврейские мозги! Бросьте играть в лошадки, займитесь настоящим делом. Из вас выйдет замечательный финансист!” [4, с. 96].

На початку Першої світової війни Я. Бутович був знову призваний до армії, але отримав призначення не стройовим офіцером в полк, а членом “ремонтної комісії” – військової структури, що закуповувала в тилу коней для армії, і займався цією справою в різних регіонах Росії. Це зумовив його великий авторитет як кінозаводчика [9, с. 14].

Своєрідним продовженням захоплення Я. Бутовича кінозаводством став його інтерес до анімалістичного мистецтва, зокрема, його різновиду – “іппічного жанру”, в якому головним мотивом є зображення коня [14, с. 58]. У Прилепах він активно займається колекціонуванням, проявляючи при цьому наполегливість та енергійність. Колишній кінозаводчик, радянський вчений-зоотехнік В. Щокін, який особисто знав Бутовича, зазначає, що той відвідував сім’ї, в яких припускав наявність хороших картин із зображенням коней, і якщо знаходив, то вже постійно слідкував за цими творами, щоб не втратити можливості їх придбати. Він проглядав щорічні звіти художників-анімалістів в Петербурзькій академії художеств, щоб мати відповідну інформацію для пошуків. І ще Яків Іванович, якщо йому необхідно було купити картину чи коня, вмів дуже майстерно вмовляти власника. Деякі вважали, що він мав талант гіпнотизера [19].

В кінцевому рахунку, Бутович створив унікальне велике художнє зібрання, яке сам називав “Прилепская коннозаводская галерея” [3, с. 80]. Вже в радянські часи він зробив її “Опис”, який формально був каталогом його колекції, але оцінюється нині як перший та єдиний в Росії, унікальний по масштабу і замислу досвід систематизації, опису й аналізу великої і різносторонньої галузі мистецтва, присвяченої зображенню коня [3, с. 81]. За його життя цей твір, що включав окремі статті про 187 живописців, скульпторів і графіків, не був виданий. Близько третини рукопису було втрачено. Те що збереглося було надруковано у 1997 р. [3, с. 80].

У кінці XIX – на початку XX ст., поряд із зображенням коня в різних жанрах живопису (побутовому, історичному, батальному), все більшої популярності набуває так званий “кіннозаводський портрет”. Художникам, які писали такі картини на замовлення, слід було виконати цей “портрет” з фотографічною достовірністю, вміти відобразити породу, а ще передати конкретний анімалістичний образ, вловити індивідуальні особливості поведінки коня. Такий “портрет” відображав смаки власників кінних заводів, прикрашав кабінети, демонструвався гостям [14, с. 59].

Яків Бутович, активно співпрацював з художниками-анімалістами, яким замовляв “портрети” коней свого заводу. В його маєтку працювали такі художники як Микола Самокиш, Сергій Ворошилов, Микола Клодт, Олексій Степанов, Рудольф Френц із сином, Петро Покаржевський та інші. [9, с. 14; 15, с. 113]. Зазначимо, що в деяких статтях мистецтвознавців, які торкаються цієї теми, є окремі фактологічні помилки. Зокрема, дослідниця І. В. Портнова, називаючи художників, які писали свої твори в маєтку Якова Бутовича, вказує ініціали та прізвища Петра Миколайовича Грузинського і Миколи Єгоровича Сверчкова [14, с. 57; 15, с. 113]. Та це не відповідає дійсності, бо перший з них помер у 1892 р., а другий – у 1898 р. Імена цих художників представлені в “Опису” галереї Бутовича [6, с. 80], але це різні речі.

Бутович цінував творчість Миколи Сверчкова, і в юнкерські роки познайомився з його сином Георгієм, також талановитим живописцем [9, с. 19], і отже саме Георгій Миколайович Сверчков міг у нього працювати. Його ім'я теж є в "Опису" Прилепської галереї [3, с. 80].

До 1917 р. колекція Я. Бутовича значно переважала подібні зібрання інших кіннозаводчиків за числом та за історичною і художньою цінністю експонатів [9, с. 19]. І, на щастя, її ще в перші роки радянської влади не спіткала доля інших приватних колекцій, які примусово вилучалися у їхніх власників та зосереджувалися в запасниках державних музеїв.

Цьому сприяло те, що Яків Іванович зайняв лояльну позицію щодо нової влади. Він відмовився емігрувати, бо не вважав за можливе залишити своїх коней. У 1918 р. кінний завод Я. Бутовича за проханням власника був націоналізований і переданий в розпорядження Наркомату землеробства. Так було надійніше для збереження його від неминучого грабунку [18].

Якова Бутовича призначили членом Надзвичайної комісії по охороні тваринництва і управляючим Прилепським кінним заводом. Його художнє зібрання поки що залишили в Прилепах в статусі державного Музею конярства. В якості директора музею Бутович його ще суттєво поповнив, продавши золоті медалі, які раніше виграли коні його заводу на змаганнях, і купуючи на виручені кошти мистецькі твори. Як спеціаліст-господарник він займав ще різні відповідальні посади. Деякий час навіть очолював відділ конярства Наркомзему РСФСР [9, с. 19].

Однак в кінці 1920-х рр. Я. Бутовича було піддано репресіям. Його зняли з посади директора музею, а Прилепський кінний завод перевели в інше місце. В лютому 1928 р. його заарештували, а в жовтні засудили до трьох років тюрми [18]. Російський письменник, багаторічний в'язень ГУЛАГу О. Волков у своєму автобіографічному творі "Погружение во тьму", згадуючи про зустріч з Бутовичем у Бутирській тюрмі в 1928 р., зазначає, що той намагався триматися там з гідністю: "Я слышал, как, отвечая на вопрос анкеты, он с некоторым вызовом бросил на все помещение: "Сословие? Дворянин, конечно!" [6]. Бутовича переводили з однієї тюрми в іншу, потім – у табір, а ще використовували його знання: возили під конвоєм на заводи відбирати коней для ГУЛАГу [4, с. 6].

В 1932 р. Якова Бутовича випустили на свободу [4, с. 6]. У лютому 1933 р. він був знову заарештований (на той час працював інспектором у Держконебракеражі) і у червні того ж року на три роки позбавлений права проживання в Московській, Ленінградській областях, обласних і районних містах [5]. В серпні 1937 р. був знову заарештований, у вересні засуджений до вищої міри покарання як "ворог народу" і розстріляний [4, с. 6]. І аж у березні 1989 р. він був реабілітований прокуратурою Смоленської області "за відсутністю складу злочину" [5; 18].

Справжнє посмертне визнання до Якова Бутовича прийшло вже в останні десятиліття, коли в Росії були надруковані дивом вцілілі рукописи його мемуарів. Вийшло кілька їх видань, різних за обсягом.

Отже, підсумовуючи висвітлення ключових моментів біографії Якова Івановича Бутовича, можемо звести їх до таких основних позицій:

- Яків Бутович є вихідцем з українського козацько-старшинського роду, уродженцем Херсонської губернії, його життя досить тривалий час було пов'язане з Україною;

- в якості приватного кіннозаводчика царської Росії, а потім радянського спеціаліста-господарника він заявив про себе як добре відомий у своїй галузі підприємець, організатор кінноплемінної справи, знавець теорії і практики кіннозаводства;

■ яскравою і масштабною є його діяльність як колекціонера, творця унікального мистецького зібрання, присвяченого коням;

■ особисті якості Якова Бутовича характеризують його як безмежно віддану своїй справі людину та готовність заради неї на жертви;

■ його життя і діяльність пов'язані з історією Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії, де він в дитячі та юнацькі роки проживав в одному з родинних маєтків (село Бежбайраки) і в дорослому віці займався підприємництвом (село Високі Байраки).

Зовсім нещодавно в Україні у місті Миколаєві в ході здійснення процесів декомунізації було увічнено пам'ять Якова Івановича Бутовича. Колишня вулиця Щорса у цьому місті була названа його іменем [8; 16]. Як яскрава та неординарна особистість, що залишила свій слід також і на території сучасної Кіровоградщини, він заслуговує на нашу добру згадку та хоча б на скромне увічнення його пам'яті в тих населених пунктах нашого краю, з якими було пов'язане його життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Босько В. М.** Коні і люди Єлисаветградського повіту: село Високі Байраки називалося Кінський Хутір / В. М. Босько // Історичний календар Кіровоградщини на 2013 рік. Люди. Події. Факти. – Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2012. – С. 116 – 122.
2. **Бутович Я. И.** Архив сельца Прилепы. Описание рысистых заводов России / Я. И. Бутович / [Фрагмент електронної книги. – 94 с.] [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <https://www.litres.ru/static/trials/14/54/07/14540722.a4.pdf>. – Дата доступу: 30.09.2017.
3. **Бутович Я. И.** Каталог моей жизни. Описание Прилепской коннозаводской галереи / Я.И. Бутович // Наше наследие. Иллюстр. ист.-культ. журнал – 1997. – № 41. – С. 79 – 96.
4. **Бутович Я. И.** Лошади моего сердца. Из воспоминаний коннозаводчика / Я.И. Бутович // [Фрагмент електронної книги. – 145 с.] [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <https://www.litres.ru/static/trials/08/64/37/08643740.a4.pdf>. – Дата доступу: 30.09.2017.
5. **Бутович Яков Иванович** // Списки жертв [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://lists.memo.ru/d5/f481.htm> (Дата доступу: 28.09.2017)
6. **Волков О. В.** Погружение во тьму / О. В. Волков. – М.: Мол. гвардия: Т-во рус. худ., 1989. – 460 с. – (Белая книга России; Вып. 4).
7. **Волос О. В.** З історії приватного кіннозаводства Херсонської губернії (II половина XIX – початок XX ст.) / О. В. Волос // Український селянин. Збірник наукових праць. 2012. – Випуск 13. – С. 99 – 102.
8. **Гаврилов С.** Лошадиные хроники Ивана Бутовича / С. Гаврилов // Южная правда, Независимая общест.-полит. газета Николаевской обл. – 2016. – 12 серпня [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://www.up.mk.ua/mainpage/show_item/14166. – Дата доступу: 28.09.2017.
9. **Гуревич Д.** Яков Иванович Бутович / Давид Гуревич // Наше наследие. Иллюстр. ист.-культ. журнал. – 1997. – № 41. – С. 12–21.
10. **Енциклопедія історії України:** В 5-ти т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: А–В. – 2005. – 688 с.
11. **Кончин Е.** Причуды отставного корнета / Е. Кончин // Культура. Общонац. еженед. газета. – 1991. – 14 декабря [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://portal-kultura.ru/upload/iblock/457/1991.12.14.pdf>. – Дата доступу: 28.09.2017.
12. **Мірошниченко Є. Г.** Бутович Яків Іванович / Є. Г. Мірошниченко // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 3. Біо–Бя. – Київ, 2004. – С. 657–658.
13. **Модзалевский В. Л.** Малороссийский Родословник / В.Л. Модзалевский. – Т. 1: А–Д. – К., 1908. – 541 с. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_MalorosRod1_1908/e_dzherela_MalorosRod1_1908.pdf. – Дата доступу: 28.09.2017.
14. **Портнова И. В.** “Иппический жанр” в русском искусстве второй половины XIX – начала XX века. Характер художественного образа, значение / И. В. Портнова // Культура и цивилизация. – 2016. – № 4. – С. 57 – 65 [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://publishing-vak.ru/file/archive-culture-2016-4/5-portnova.pdf> (Дата доступу: 28.09.2017)
15. **Портнова И. В.** Сложение иконографии коня в живописи конца XIX – начала XX века / И. В. Портнова // Вестник Московского гос. университета культуры и искусств. – 2009. – № 6. – С. 112–118 [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/slozhenie-ikonografii-konya-v-zhivopisi-kontsa-xix-nachala-xx-veka>. – Дата доступу: 28.09.2017.

16. *Про перейменування об'єктів топоніміки*. Розпорядження Миколаївського міського голови від 19 лютого 2016 р. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <https://mkrada.gov.ua/documents/24061.html>. – Дата доступу: 29.09.2017.
17. *Список населенных мест Херсонской губернии: статистические данные о каждом поселении / Губернский статистический комитет. – Херсон, 1896. – 560 с.* [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestKherGub_1896/SpNasMestKherGub_1896.pdf. – Дата доступу: 30.09.2017.
18. *Тюрина-Митрохина С. А.* Лошади Бутовича или Великие лошади его сердца / С. А. Тюрина-Митрохина // Lib.ru/Современная литература [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://lit.lib.ru/t/tjurinamitrohina_s_a/loshadi_butovicha.shtml. – Дата доступу: 30.09.2017.
19. *Щекин В.* Яков Иванович Бутович – коллекционер и коннозаводчик / В. Щекин // Конный мир. – 2005. – № 5 [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://horseworld.ru/modules/AMS/article.php?storyid=832>. – Дата доступу: 30.09.2017.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грінченко Віталій Вікторович – вчитель історії і географії Високобайрацького навчально-виховного комплексу Кіровоградської районної державної адміністрації Кіровоградської області.

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

В.В. Грінченко

Высокобайрацкий учебно-воспитательный комплекс Кировоградской районной государственной администрации Кировоградской области

В.Г. Грінченко

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

КОННОЗАВОДЧИК ЯКОВ БУТОВИЧ И ЕГО СЛЕД В ИСТОРИИ ЕЛИСАВЕТГРАДСКОГО И АЛЕКСАНДРИЙСКОГО УЕЗДОВ ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ

Статья посвящена освещению ключевых моментов биографии Якова Ивановича Бутовича (1881–1937) – частного коннозаводчика во времена царской России, а затем советского хозяйственника, репрессированного в сталинские времена. Кратко очерчена его роль как известного в своей области предпринимателя и как создателя уникальной художественной коллекции, посвященной лошадям. Основной составляющей статьи является рассмотрение фактов жизни и деятельности Я. И. Бутовича, связанных с историей Елисаветградского и Александрийского уездов Херсонской губернии, основанные на его воспоминаниях.

Ключевые слова: *Яков Бутович, частное коннозаводство, конноплеменное дело, художественная коллекция, иппический жанр, Конский Хутор, село Высокие Байраки.*

V. V. Grinchenko

Vysoki Bayraky Educational Complex of the Kirovograd District State Administration of the Kirovograd region

V. H. Grinchenko

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

HORSE-BREEDER YAKOV BUTOVICH AND HIS MARK IN THE HISTORY OF THE ELISAVETGRAD AND OF THE ALEXANDRIA DISTRICTS OF THE KHERSON GUBERNIA

The article is devoted to highlighting the key points of the biography of Yakov Ivanovich Butovich (1881–1937) – a native of the old Ukrainian Cossack-sergeant family in the Kherson gubernia, a private horse breeder in tsarist Russia at the beginning of the twentieth century, later a Soviet specialist who was repressed in Stalin's times. Briefly outlined is his role as a well-known in his field entrepreneur, the organizer of the hometown affairs, an expert in the theory and practice of horse breeding. There have been also mentioned his activities as a collector, the creator of a unique art collection devoted to horses. The main part of the article is the consideration of Yakov Butovich's life and activity, related to the history of the Yelisavetgrad and of the Alexandria districtis of the Kherson gubernia, based on his memoirs. There have been highlighted the facts of his short residence in the village of Bejebayrak, as well as in the village of Vysoki Bayraki, where at the beginning of the twentieth century was his Kinsky Hutir estate, on which he first succeeded in horse breeding. The authors of the article expressed assumptions about the location Yakov Butovich's estate.

Keywords: *Yakov Butovich, private horse breeding, horse breeding, art collection, hippie genre, Kinsky Khutir, village Vysoki Bayraky.*

REFERENCES

1. **Bosko V. M.** Koni i liudy Yelysavethradskoho povitu: selo Vysoki Bairaky nazyvalosia Kinskyi Khutir / V. M. Bosko // Istorychnyi kalendar Kirovohradshchyny na 2013 rik. Liudy. Podii. Fakty. – Kirovohrad: Tsentr.-Ukr. vyd-vo, 2012. – S. 116 – 122.
2. **Butovych Ya. Y.** Arkhyv seltsa Prylepy. Opysanye rysystykh zavodov Rossyy /Ya. Y. Butovych/ [Frahment elektronnoi knyhy. – 94 s.] [Elektron. resurs] – Rezhym dostupu: <https://www.litres.ru/static/trials/14/54/07/14540722.a4.pdf>. – Data dostupu: 30.09.2017.
3. **Butovych Ya. Y.** Kataloh moi zhyzny. Opysanye Prylepskoi konnozavodskoi halerey / Ya. Y. Butovych // Nashe nasledye. Ylliustr. yst.-kult. zhurnal – 1997. – № 41. – S. 79 – 96.
4. **Butovych Ya. Y.** Loshady moho serdtsa. Yz vospomynanyi konnozavodchyka / Ya.Y. Butovych // [Frahment elektronnoi knyhy. – 145 s.] [Elektron. resurs] – Rezhym dostupu: <https://www.litres.ru/static/trials/08/64/37/08643740.a4.pdf>. – Data dostupu: 30.09.2017.
5. **Butovych Yakov Yvanovych** // Spysky zhertv [Elektron. resurs] – Rezhym dostupu: <http://lists.memo.ru/d5/f481.htm> (Data dostupu: 28.09.2017)
6. **Volkov O. V.** Pohruzhennye vo tmu / O. V. Volkov. – M.: Mol. hvardyia: T-vo rus. khud., 1989. – 460 s. – (Belaia knyha Rossyy; Vyp. 4).
7. **Volos O. V.** Z istorii pryvatnoho kinnozavodstva Khersonskoi hubernii (II polovyna XIX – pochatok XX st.) / O. V. Volos // Ukrainnyi selianyn. Zbirnyk naukovykh prats. 2012. – Vypusk 13. – S. 99 – 102.
8. **Havrylov S.** Loshadynye khronyky Yvana Butovycha / S. Havrylov // Yuzhnaia pravda, Nezavysyamaia obshchest.-polyt. hazeta Nykolaevskoi obl. – 2016. – 12 serpnia [Elektron. resurs] – Rezhym dostupu: http://www.up.mk.ua/mainpage/show_item/14166. – Data dostupu: 28.09.2017.
9. **Hurevych D.** Yakov Yvanovych Butovych / Davyd Hurevych // Nashe nasledye. Ylliustr. yst.-kult. zhurnal. – 1997. – № 41. – S. 12–21.
10. **Entsyklopediia istorii Ukrainy:** V 5-ty t. / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. – K.: Nauk. dumka, 2003. – T. 1: A–V. – 2005. – 688 s.
11. **Konchyn E.** Prychudy otstavnoho korneta / E. Konchyn // Kultura. Obshchenats. ezhened. hazeta. – 1991. – 14 dekabria [Elektron. resurs] – Rezhym dostupu: <http://portal-kultura.ru/upload/iblock/457/1991.12.14.pdf>. – Data dostupu: 28.09.2017.
12. **Miroshnychenko Ye. H.** Butovych Yakiv Ivanovych / Ye. H. Miroshnychenko // Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy. – T. 3. Bio–Bia. – Kyiv, 2004. – S. 657–658.
13. **Modzalevskiy V. L.** Malorossyiskiy Rodoslovnyk / V. L. Modzalevskiy. – T. 1: A–D. – K., 1908. – 541 s. [Elektron. resurs] – Rezhym dostupu: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_MalorosRod1_1908/e_dzherela_MalorosRod1_1908.pdf. – Data dostupu: 28.09.2017.
14. **Portnova Y. V.** “Yppycheskyi zhanr” v russkom yskusstve vtoroi polovyny XIX – nachala XX veka. Kharakter khudozhestvennoho obraza, znachennye / Y. V. Portnova // Kultura y tsyvylyzatsiya. – 2016. – № 4. – S. 57 – 65 [Elektron. resurs] – Rezhym dostupu: <http://publishing-vak.ru/file/archive-culture-2016-4/5-portnova.pdf> (Data dostupu: 28.09.2017)
15. **Portnova Y. V.** Slozhenye ykonohrafiy konia v zhyvopysy kontsa XIX – nachala XX veka / Y. V. Portnova // Vestnyk Moskovskoho hos. unyversyteta kultury y yskusstv. – 2009. – № 6. – S. 112–118 [Elektron. resurs] – Rezhym dostupu: <https://cyberleninka.ru/article/v/slozhenie-ikonografii-konya-v-zhivopisi-kontsa-xix-nachala-xx-veka>. – Data dostupu: 28.09.2017.
16. **Pro pereimenuvannia** ob’iektiv toponimiky. Rozporiadzhennia Mykolaivskoho miskoho holovy vid 19 liutoho 2016 r. [Elektron. resurs] – Rezhym dostupu: <https://mkrada.gov.ua/documents/24061.html>. – Data dostupu: 29.09.2017.
17. **Spysok** naselennykh mest Khersonskoi hubernyy: statystycheskye dannye o kazhdom poseleny / Hubernskiy statystycheskyi komitet. – Kherson, 1896. – 560 s. [Elektron. resurs] – Rezhym dostupu: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestKherGub_1896/SpNasMestKherGub_1896.pdf. – Data dostupu: 30.09.2017.
18. **Tiuryna-Mytrokhyna S. A.** Loshady Butovycha yly Velykye loshady eho serdtsa / S. A. Tiuryna-Mytrokhyna // Lib.ru/Sovremennaia lyteratura [Elektron. resurs] – Rezhym dostupu: http://lit.lib.ru/t/tjurinamitrohina_s_a/loshadi_butovicha.shtml. – Data dostupu: 30.09.2017.
19. **Shchekyn V.** Yakov Yvanovych Butovych – kolleksyoner y konnozavodchyk / V. Shchekyn // Konnyi myr. – 2005. – № 5 [Elektron. resurs] – Rezhym dostupu: <http://horseworld.ru/modules/AMS/article.php?storyid=832>. – Data dostupu: 30.09.2017.

ABOUT THE AUTHORS

Grinchenko Vitaly Viktorovich – Teacher of History and Geography of the Vysoki Bayraky Educational Complex of the Kirovograd District State Administration of the Kirovograd region.

Grinchenko Viktor Hryhorovych – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

УДК 94(477-25)“1917/1921”]:271.222

О. О. Житкова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КИЇВ ЯК ЦЕНТР АВТОКЕФАЛЬНОГО РУХУ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті аналізується специфіка становлення автокефального церковного руху в Києві впродовж 1917 – 1921 рр. Розглянуто вплив церковної політики українських урядів на національне культурно-релігійне життя у місті. У дослідженні висвітлюються структурні, ідеологічні та догматичні основи автокефального церковного руху, котрі затвердив Перший всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ у Києві.

У статті розкриваються питання внутрішньоцерковного життя автокефальних парафій м. Києва, їх взаємовідносин з вірянами інших православних церков.

Ключові слова: *Київ, УАПЦ, автокефалія, державно-церковні відносини, діяльність автокефальних парафій.*

Українська революція 1917 – 1921 рр. мала визначальний вплив на хід національно-культурного та духовного життя українців. Після повалення самодержавства в Україні склалися умови для формування незалежної української православної церкви. Саме в роки революції набув поширення автокефальний рух, котрий ставив за мету створити національну церкву, незалежну від Російської православної церкви (РПЦ). Центром розповсюдження ідеї відновлення національної церкви стало місто Київ, що обумовлювалося історичною роллю міста як традиційного центру православ'я, а також його важливим значенням у контексті суспільно-політичних реалій 1917 – 1921 рр.

Питання створення та діяльності Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) знайшли широке відображення у наукових дослідженнях. У працях українських істориків діаспори ще у 60 – 70-х рр. ХХ ст. було розкрито характерні риси автокефального руху в Україні, проаналізовано державно-церковні відносини, розглянуто специфіку функціонування автокефальних парафій, а також роль окремих церковних діячів у становленні незалежної національної церкви [7; 29; 30].

Дослідження з історії автокефального церковного руху в Україні з'явилися лише після відновлення незалежності, що зумовило актуалізацію раніше заборонених тем в українській історичній науці та відмову від ідеологічного підходу до висвітлення проблем історії церкви.

Впродовж 1990-х – 2010-х рр. в історіографії української православної церкви ключові позиції займали проблеми виникнення та поширення автокефального руху [12; 26], формування організаційної та догматичної основи УАПЦ [18; 30], різні аспекти діяльності церкви, а також її взаємовідносини з органами державної влади та іншими православними церквами [13; 17; 19; 27; 28]. У сучасних працях А. Киридон, О. Ігнатуші, Л. Пилявця, О. Пашенка, О. Ткачук побіжно висвітлюється роль міста Києва і київських церковних громад у поширенні автокефальних ідей і діяльності УАПЦ.

У двотомній праці “Церква в Українській Державі. 1917 – 1920 рр.” авторитетний дослідник історії церкви В. Ульяновський проаналізував взаємовідносини українських православних громад зі світською та релігійною владою у добу Центральної Ради та за Гетьманату Павла Скоропадського. Науковець

детально реконструював внутрішньоцерковне життя УАПЦ на прикладі діяльності київських автокефальних парафій.

Науковий інтерес І. Преловської становлять питання соборної діяльності УАПЦ та окремих церковних діячів, при розробці яких увага дослідниці приділена насамперед вивченню та публікації документальних джерел із теми. У працях І. Преловської з історії автокефального руху на території м. Києва подається всебічне вивчення джерельної бази проблеми, а також аналізується роль українських православних парафій м. Києва у формуванні ідеологічних та організаційних засад УАПЦ.

Саме у Києві відбувалися найбільш визначні події, пов'язані зі становленням і оформленням автокефального руху, а київські церковні громади відіграли ключову роль у формуванні організаційних засад УАПЦ.

Незважаючи на значну кількість узагальнюючих праць, залишається актуальним дослідження діяльності автокефальних парафій у регіональному вимірі. Відтак, метою статті є аналіз особливостей становлення та розвитку автокефального руху у м. Києві в роки Української революції.

Суспільно-політичні реалії 1917 – 1921 рр. та відповідна релігійна політика державної влади стали вирішальним чинником відновлення самостійної української церкви. Національна еліта часів Української революції до атрибутів суверенності України часто відносила, окрім іншого, і незалежність православної церкви. Подібна позиція обумовила синхронний перебіг суспільно-політичних та релігійних процесів національного відродження. Так, уже 7 березня 1917 р. на одному із київських пастирських зібрань сформували Виконавчий комітет духовенства і мирян [7, с. 11; 28, с. 108]. Комітет мав сприяти реформуванню православної церкви в Україні, що розглядалося як складова церковної реформи у масштабах колишньої Російської імперії [7, с. 11].

Впродовж квітня – травня 1917 р. по Україні відбулася низка єпархіальних з'їздів, учасники яких підтримали ідеї створення незалежної від світської влади та від РПЦ національної православної церкви, впровадження “соборноправного” устрою та української мови в богослужбовій практиці [15, с. 22; 14, с. 228]. Так, постанови Київського єпархіального з'їзду (12 – 18 квітня 1917 р.) закріплювали в єпархії колегіальний принцип церковного управління, зміст якого полягав у виборності священнослужителів на основі спільного рішення кліру та мирян [28, с. 112]. Згідно з ухвалами з'їзду, вся влада в єпархії передавалася парафіяльним, окружним, повітовим радам, а керівна роль у системі рад належала Єпархіальній Раді при єпископі [28, с. 114]. Також учасники Київського єпархіального з'їзду ухвалили створити в Києві Комісію по скликанню Всеукраїнського церковного собору на чолі з єпископом-вікарієм Уманським Димитрієм (Вербицьким) [7, с. 13]. У червні 1917 р. члени Комісії звернулись до Синоду з проханням надати дозвіл на скликання в Києві собору з представників духовенства і мирян українських єпархій, проте відповідь церковного керівництва РПЦ була негативною. Діяльність Комісії не отримала результатів, а вищі ієрархи РПЦ не бажали йти на компроміс.

Наприкінці жовтня 1917 р. на третьому Всеукраїнському військовому з'їзді у м. Києві було ухвалено постанову про автокефалію української церкви. З метою реалізації постанови учасники з'їзду прийняли рішення створити Організаційний комітет для підготовки і скликання першого Всеукраїнського церковного собору. Очолили цей Комітет архієпископ О. Дородніцин і диякон О. Дурдуківський [16, с. 33].

У листопаді 1917 р. Організаційний комітет було перейменовано на Тимчасову всеукраїнську православну церковну раду [16, с. 33], котра в українській

історіографії отримала також назву першої Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) [15, с. 22; 7, с. 15; 16, с. 29]. Почесним головою ВПЦР став архієпископ О. Дородніцин, а фактичним – капелан, член Всеукраїнської ради військових депутатів та діяч Центральної Ради О. Маричів [30, с. 88]. До складу Тимчасової Всеукраїнської православної церковної ради із правом вирішального голосу та у повному складі входив Організаційний комітет [16, с. 33], а також члени Комісії по скликанню Всеукраїнського церковного собору [7, с. 15]. До ВПЦР мали право відправляти своїх представників Всеукраїнська рада військових депутатів (2 особи), Всеукраїнська рада робітничих депутатів (2 особи), Всеукраїнська рада селянського союзу (2 особи), кожна українська єпархія (1 особа) та духовні наукові установи (1 особа). Значна роль відводилася інституціям саме з київського регіону: у складі ради могли перебувати представники монастирів Києва (2 особи), Духовної Академії (1 особа), київської єпископської ради (2 особи) та церковних братств Києва (1 особа) [16, с. 34].

У прийнятій Комітетом у листопаді 1917 р. ухвалі “До справи скликання Всеукраїнського церковного собору” ВПЦР розглядалася як тимчасова інституція, котра вважалася вищим органом церковного управління у передсоборний період. Водночас Церковна рада продовжувала організаційну діяльність комітету в сфері організації Собору [16, с. 33]. У документі окреслені й інші завдання ВПЦР, а саме представництво української церкви в органах світської влади. Так, Церковна рада повинна була посилати свого представника в Центральну Раду. Також до завдань ВПЦР входило призначення комісарів у консисторії України та написання відозви до українських єпископів [16, с. 34]. Відкриття Собору на початку 1918 р. означало виконання основного завдання Церковної ради, після чого інституція автоматично завершила свою діяльність.

У 1918 р. у Києві відбулися три сесії Всеукраїнського православного церковного собору. Перша сесія була проведена за Центральної Ради, дві наступні – вже за Гетьманату Павла Скоропадського. Проте формування самостійної української православної церкви так і не відбулося внаслідок як політичної нестабільності революційних часів, так і через відсутність консенсусу всередині церкви і протиріччя зі світською владою [7, с. 36; 27, с. 313].

За Директорії Української Народної Республіки державна влада вжила більш рішучих заходів для забезпечення самостійності української церкви. Так, у Києві Радою Народних Міністрів Директорії УНР 1 січня 1919 р. був затверджений закон “Про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви”, котрий проголошував незалежність УАПЦ від РПЦ та її автокефалію [7, с. 62]. До Константинопольської патріархії була відправлена дипломатична місія з метою отримати офіційне визнання УАПЦ [7, с. 69]. Проте на той час у Константинополі будь-які важливі рішення відкладалися до обрання нового патріарха. Не вдалося втілити і закон про автокефалію, адже у лютому 1919 р. Київ зайняли більшовики [30, с. 96].

В умовах панування більшовиків існування церкви як інституції стало під питанням, адже релігія не вписувалася у задекларований більшовицькою владою матеріалістичний світогляд. Атеїстична політика радянської влади відображалася у постійному контролі та обмеженні діяльності релігійних об'єднань, здійсненні конфіскацій церковного майна та репресій проти діячів церкви та віруючих. Усі відповідні заходи більшовиків регламентувалися рядом нормативно-правових актів, що давало змогу формально обґрунтувати дії з боку органів державної влади.

У 1919 р. на Україну поширилася дія нормативно-правових актів, затверджених впродовж 1917 – 1918 рр. у РСФРР [14, с. 14]. Одним із основоположних документів був

прийнятий ще у січні 1918 р. декрет РНК РСФРР про свободу совісті, церковні та релігійні об'єднання, котрий проголошував відокремлення церкви від держави та школи від церкви, свободу совісті, націоналізацію церковного майна тощо [9, с. 373 – 374]. За його зразком аналогічні документи затвердили в інших радянських республіках. Зокрема, в УСРР на засіданні Тимчасового робітничо-селянського уряду України 18 січня 1919 р. постановили опублікувати декрет радянської Росії про свободу совісті [6, с. 40]. А вже на наступний день, 19 січня 1919 р., прийняли декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, в якому містилися суголосні декрету раднаркому РСФРР положення [10].

Попри атеїстичну спрямованість більшовицького законодавства, саме заходи із відокремлення церкви від держави зробили можливим вихід українських парафій зі сфери впливу Московського патріархату [29, с. 324].

Для більшовиків було вигідним виникнення нових православних течій із відмінною від Російської православної церкви релігійною концепцією. Поширення таких відцентрових тенденцій зменшувало авторитет РПЦ – головного ідеологічного опонента та конкурента радянської влади за вплив на свідомість людей. Підтримка автокефального руху також мала на меті створення позитивного ставлення українців до більшовиків як до політичної сили [29, с. 332; 13, с. 21].

У березні 1919 р. із дозволу радянської влади був зареєстрований перший український релігійний гурток у м. Києві. У квітні 1919 р. на одному із зібрань об'єднання проголосило себе Всеукраїнською православною церковною радою нового складу [26, с. 11.]. Головою ВПЦР обрали М. Мороза, а його заступником – В. Липківського [7, с. 73]. У праці з історії церкви В. Липківський вказував, що станом на 1919 р. ВПЦР першопочатково представляла лише київські парафії й “для них лише була керівничим органом” [14, с. 134].

В умовах формування більшовицької законодавчої бази державно-церковних відносин з метою легітимізації автокефального руху ВПЦР створила у 1919 р. Всеукраїнську спілку православних парафій (ВСПП), осередком якої був собор Св. Софії у Києві. За статутом організації, метою ВСПП було об'єднання, координація і сприяння діяльності українських парафій. Крім цього, за Спілкою затверджувалося право обрання єпископів, заснування духовних освітніх закладів для підготовки членів причету і диригентів, скликання церковних соборів тощо. Постановою Київського губвиконкому від 10 липня 1919 р. було зареєстровано статут ВСПП. Незабаром в листі № 2974 від 23 серпня 1919 р. на ім'я голови ВПЦР М. Мороза радянська влада надала дозвіл на роботу при Софійському соборі керівних органів національної церкви [19, с. 340]. Так, у межах св. Софії розмістилися ВПЦР, президія та ревізійна комісія Церковної ради.

У подальшому більшовики санкціонували створення Старокиївської парафії, котра, згідно із рішенням парафіяльних зборів, сформувалася незабаром після реєстрації ВСПП влітку 1919 р. Окрім громади при київському Софійському соборі, впродовж 1919 р. у Києві місцеві органи влади зареєстрували статuti Печерської, Подільської та Либідської автокефальних парафій [1, арк. 2]. Станом на 1919 р. де-факто діяло три приходи, а Либідська парафія почала роботу лише в лютому 1920 р.

Київські партійно-державні органи влади не погоджували з РПЦ питання передачі автокефальним общинам церковних будівель, тоді як саме надання громаді храму було ключем для легітимізації діяльності парафії. Відповідно, на ґрунті суперечок за певне приміщення між автокефальними та “тихонівськими” громадами (прихильниками патріарха РПЦ Тихона – Василя Белавіна) неодноразово виникали конфлікти. Так, незабаром після утворення ВПЦР звернулася до очільника Київської

епархії єпископа Назарія (Миколи Блінова) з проханням благословити В. Липківського, Н. Шараївського та О. Дурдуківського на перше богослужіння при новоствореній автокефальній парафії в Микільському соборі [14, с. 25]. Натомість єпископ зацентрував увагу на порушенні священнослужителями норм церковного права, адже вони не узгодили питання користування храмом із вищою ієрархією РПЦ. Зрештою, єпископ Назарій дав згоду на проведення богослужіння, але за певних умов. Під час церковної служби священники повинні були, згадавши патріарха РПЦ Тихона, фактично визнати приналежність до РПЦ, а використання української мови дозволялося лише під час прочитання рідною мовою Євангелія [14, с. 27]. Автокефальні священники не виконали поставлені вимоги, що стало згодом поширеною практикою у відносинах з РПЦ.

У травні 1920 р. коли до Києва наближалися війська Української Народної Республіки та польські союзники, очільник Київського екзархату РПЦ єпископ Назарій заборонив священнослужителям усіх автокефальних парафій міста проводити богослужіння [14, с. 34].

За умов загострення конфлікту з РПЦ в особі екзарха Назарія, 5 травня 1920 р. у Києві було скликано Великі збори ВПЦР. Центральним питанням зібрання стало обговорення заборони на проведення служб та визначення подальшого статусу автокефальної церкви в контексті взаємовідносин з Російською православною церквою. Члени ВПЦР прийняли рішення ігнорувати заборону та продовжувати здійснювати богослужіння [16, с. 68 – 69]. Найбільш важливим наслідком Великих зборів стала ухвала ВПЦР “вважати Українську Православну Церкву звільненою від московської зверхності – автокефальною (незалежною) і соборноправною” [16, с. 69]. Знаковим було також і рішення церковної ради про невідкладну організацію виборів українських єпископів, тобто утворення власної церковної ієрархії.

22–26 травня 1921 р. відбувся церковний собор автокефальних громад Київщини, на якому митрополитом Київським і всієї України обрали Полтавського архієпископа Парфенія (Левицького). Також визначили десять кандидатів на посади єпископів, серед яких були й провідні постаті автокефального руху протоієреї В. Липківський і Н. Шараївський, священники П. Погорілко і К. Кротевич [18, с. 94]. Однак, незабаром Парфеній під тиском представників РПЦ написав заяву до ВПЦР, у якій зрікався автокефальної церкви, наголосив на розірванні зв'язків із ВПЦР та відмовився від сану митрополита [14, с. 41]. Таким чином, автокефальні парафії знову залишилися без вищого ієрарха, а наступні кількамісячні спроби відшукати інших кандидатів на посаду митрополита виявилися марними.

Гальмування прогресу в діяльності церкви зі створення власної ієрархії компенсувалася успіхом заходів із українізації церковного життя, реформування практики богослужінь, а також у культурно-просвітницькій діяльності. Провідну роль у здійсненні перетворень відігравали саме автокефальні громади Києва.

Одним із першочергових завдань національної церкви провідники автокефального руху називали переведення богослужінь на українську мову [4, арк. 31]. Уже для першої української церковної служби 9 травня 1919 р. В. Липківський переклав українською мовою ряд молитов, те ж саме зробив і Н. Шараївський для церковної служби на Зелені свята, тобто тиждень перед релігійним святом Трійці [4, арк. 31]. Українізація служби стосувалася й хорових співів: так, на одному із засідань крайової комісії при соборі св. Софії (1921 р.), поміж іншого, ухвалили, що всі співи мають бути виключно українською мовою [4, арк. 30]. Зміни в організації богослужінь передбачали також їх удосконалення “в художньому напрямку” [4, арк. 22]. Наприклад, на засіданні ради

Старокиївської парафії (1921 р.) велику увагу приділили обговоренню музичного супроводу передвеликодніх служб [4, арк. 10].

Українізація відправ автокефальних громад актуалізувала питання перекладу “всіх богослужбових книжок на українську мову” [2, арк. 9 зв.], а також публікації цієї релігійної літератури. Уже в травні 1919 р. при ВПЦР заснували перекладну комісію [4, арк. 31], котра відразу розпочала активну роботу. Так, у проханні ВПЦР до Білоцерківської православної патріархальної ради про друк богослужбових книг були вказані “Молитовник з співами в церкві” у кількості 10 тис. примірників та “Часловець” у кількості 5 тис. примірників [3, арк. 10.]. Усього ж впродовж 1919 – 1921 рр. відредагували та підготували до друку україномовні переклади церковних книг “Літургія Іоанна Золотоустого”, “Молитовник”, “Часловець”, “Біблійна історія”, “Книга діянь апостольських”, книги тропарів та кондаків недільних і великих свят [12, с. 273].

Нововведення, запропоновані київськими автокефальними громадами, знайшли відображення в ухвалах передсоборних з’їздів та в рішеннях Першого Всеукраїнського Православного Собору. Влітку – на початку осені 1921 р. пройшли місцеві церковні з’їзди, на яких православні громади обрали своїх представників на Всеукраїнський Собор [18, с. 93]. Коло нагальних питань майбутнього Собору влучно окреслив свідок подій, священнослужитель Д. Бурко: “Провідними думками ухвал тих з’їздів були – автокефальність та повна українізація церкви. Також великої ваги надавалось питанню про єпископат” [5, с. 71]. Так, на Соборі Київщини (22 – 26 травня 1921 р.) були поставлені на розгляд проблеми взаємовідносин з єпископатом РПЦ, питання українізації та самостійності церкви [19, с. 341].

Після вирішення усіх організаційних питань, 14 жовтня 1921 р. у храмі Св. Софії в Києві відкрився Перший всеукраїнський православний собор УАПЦ. На Соборі впродовж 14 – 30 жовтня священнослужителі та віруючі автокефальної церкви ухвалили догматичні й канонічні основи церкви, а також визначили її організаційну структуру та сформували церковну ієрархію [16, с. 120].

Почесним головою загальноцерковного з’їзду обрали протоієрея В. Липківського, головою – М. Мороза, заступниками голови стали В. Чехівський, К. Бей, Г. Вовкушевський і Й. Цимбаленко [18, с. 95]. До реєстру учасників Собору входило 445 осіб, серед яких м. Київ представляла 141 особа, а Київщину – 168 осіб [18, с. 95]. Превалювання на Соборі учасників з Києва і Київщини засвідчувало, що парафії цього регіону відігравали ключову роль у поступі автокефального руху. Перший митрополит УАПЦ В. Липківський у праці з історії української православної церкви розглядав Київ як “осередок церковного життя для всієї України” [14, с. 59].

Усі ухвали собору були закріплені в документі під назвою “Діяння Всеукраїнського православного церковного Собору в м. Києві 14 – 30 жовтня н.с. 1921 р.”, у тому ж році опублікованому та поширеному Церковною радою поміж автокефальних парафій [12, с. 273, 14, с. 61]. У документі розкривалася сутність та подавався механізм реалізації основних засад УАПЦ. “Діяння...” затвердили аполітичність та автокефалію церкви, тобто самостійність відносно світських органів влади та церковної ієрархії РПЦ. Документ також зафіксував новий принцип організації церкви на засадах соборноправності, а також окреслив зміст та методи втілення ідей українізації і реформування богослужінь тощо.

Перший всеукраїнський православний собор УАПЦ підтвердив автокефалію церкви, яку 5 травня 1920 р. проголосила ВПЦР. У затверджених канонах церкви УАПЦ розглядалася як самостійна інституція, котра “ніякому духовному урядові інших Православних Церков не підлегла”, а відтак “сама порядкує своїм церковним життям за провідництвом Святого Духа” [8, с. 6]. Задля забезпечення суверенного

поступу церкви на Соборі утворили незалежну духовну ієрархію УАПЦ. Митрополитом Київським та всієї України було обрано В. Липківського, архієпископом Київщини – Н. Шараївського. За допомогою рукопокладення висвятили І. Теодоровича, О. Ярещенко, Ю. Міхновського, С. Орлика та інших [7, с. 125].

Собор також закріпив перехід від “єпископсько-самодержавного” устрою церкви до “церковно-соборноправного” [8, с. 3]. Відтак, парафії отримали більше автономних прав, а мирянам надавалося достатньо широке коло повноважень в управлінні парафією. Керівними органами церковної влади стали: Всеукраїнський православний церковний собор, який скликався з певною періодичністю із “представників української православної людності”; ВПЦР, котра формувалася автокефальними священнослужителями та представниками від парафій; повітові церковні зібрання й повітові церковні ради; волосні церковні зібрання і ради; парафіяльні церковні зібрання та ради [8, с. 7].

Відповідно до прийнятих на Соборі документів, українізація богослужінь здійснювалася насамперед за допомогою вживання “живої української мови народу” та максимального впровадження перекладеної українською мовою релігійної літератури [8, с. 10]. Перед автокефальними парафіями поставили завдання використовувати під час служб хорівий спів, який повинен був засновуватися на традиційних українських церковних співах, а також розвивати хорове мистецтво. Крім цього, усіх членів автокефальної громади зобов’язали активно сприяти збереженню цінних творів українського церковного мистецтва. Важливим вважалося і покладене на ВПЦР завдання організувати “по всіх місцевостях України збірку матеріалів щодо старовинних обрядів та звичаїв Української Церкви, щоб зберегти їх від знищення і кращі з них завести до вжитку в українських парафіях” [8, с. 30 – 31].

Отже, національне суспільно-політичне, культурне та духовне відродження у період Української революції 1917 – 1921 рр. спричинило виникнення та поширення автокефального церковного руху. Першорядною метою руху було формування самостійної української православної церкви, її реформування на засадах відродження національних релігійних традицій та адаптації до суспільних трансформацій у революційні роки.

У місті діяли об’єднання священнослужителів та мирян, основною метою яких стало унезалежнення українського православ’я.

У роки Української революції Київ став центром автокефального руху. Тут проходили різноманітні церковні з’їзди та зібрання регіонального та всеукраїнського значення. Місто було осередком перших національних парафій. Станом на 1919 р. органами місцевої державної влади було зареєстровано статuti Старокиївської, Печерської, Подільської та Либідської парафій.

Діяльність автокефальних приходів координувалася колегіальним органом церковного управління – Всеукраїнською православною церковною радою (ВПЦР), котра функціонувала у Києві. Місцем постійного розташування Церковної ради була територія св. Софії. Водночас Софійський собор був кафедральним храмом УАПЦ, а Старокиївська парафія при ньому мала першорядне значення серед інших київських автокефальних громад.

Саме у київському соборі Св. Софії відбулися усі ключові події Першого всеукраїнського православного церковного собору 14 – 30 жовтня 1921 р. Він затвердив структурно-організаційні, ідеологічні та догматичні основи незалежної національної церкви, а також легітимізував утворення Української автокефальної православної церкви.

Офіційно затверджена на Першому всеукраїнському православному церковному соборі концепція розвитку української церкви передбачала українізацію, оновлення та демократизацію внутрішньоцерковного життя. Програму становлення української церкви першими стали втілювати саме автокефальні громади у м. Києві. Вони створили своєрідну універсальну модель автокефальної парафії, котра у подальшому була взята за зразок та активно впроваджувалася автокефальними осередками в інших регіонах України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Листування* Всеукраїнської православної церковної ради з світською владою. – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – 62 арк.
2. *Ухвали* Предсоборного з'їзду представників парахвій волостей Київської округи. – ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Од. зб. 70. – 41 арк.
3. *Листування* з радянськими установами про продаж релігійної літератури. – ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Од. зб. 50. – 11 арк.
4. *Протоколи* засідань Софіївської церковної ради м. Києва. – ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Од. зб. 107. – 80 арк.
5. *Бурко Д.* Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя / Д. Бурко. – Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж., США: Оселя св. ап. Андрія Первозванного, 1988. – 392 с.
6. *Витяг* з протоколу засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 18 січня 1919 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ – 2005. – № 1/2 (24/25) – С. 40 – 41.
7. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. / Іван Власовський. – Нью-Йорк; Бавнд Брук: Українська Православна Церква в С.Ш.А., 1961. Репринтне вид. К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату. Т. 4. Частина 1 (XX ст.), 1998. – 384 с.
8. *Діяння* Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14 – 30 жовтня н. с. 1921 р.; І. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. II. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. – Франкфурт/Майн: [Б.в.], 1946. – 32 с.
9. *Декрет* о свободе совести, церковных и религиозных обществах // Декреты Советской власти. В 2 т. – Т. 1. 25 октября 1917 г.–16 марта 1918 г. / Г. Д. Обичкин, С. Н. Валк, Л. С. Гапоненко [и др.] – М.: Гос.изд-во полит.литературы, 1957. – С. 373 – 374.
10. *Декрет* Тимчасового робітничо-селянського уряду України “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” від 19 січня 1919 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ – 2005. – № 1/2 (24/25) – С. 41 – 42.
11. *Другий* Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали / Упорядники С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К.: Оранта, 2007. – 698 с.
12. *Ігнатуша О. М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
13. *Киридон А. М.* Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917 – 1930-ті роки): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України / Киридон А. М.; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 34 с.
14. *Липківський В.* Відродження церкви в Україні, 1917–1930 / В. Липківський. – Торонто: Добра книжка, 1959. – Вип. 160. – 335 с.
15. *Липківський В.* Православна Христова церква українського народу / В. Липківський. – Мюнхен: Видання Православної Церковної Ради УАПЦ, 1951. – 32 с.
16. *Мартирологія* українських церков: у 4-х т. – Т. І. Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядники О. Зінкевич, О. Воронин. – Балтимор; Торонто: “Смолоскип”, 1987. – 1207 с.
17. *Пащенко В.* Більшовицька держава і православна церква в Україні в 1917 – 1930 рр. / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава: АСМІ, 2004. – 336 с.
18. *Пилявець Л.* Всеукраїнський Православний Собор Української Автокефальної Церкви, 14–30 жовтня 1921 року / Л. Пилявець // Український історик. – 1997. – Т. XXXIV, ч. 1–4 (132–135). – С. 91 – 104.
19. *Преловська І. М.* Проблеми українізації церковного життя в документах Української Автокефальної Православної Церкви у 1920-их рр. / І. М. Преловська // Труды Київської Духовної Академії. – 2015. – № 15. – С. 335 – 345.
20. *Ткачук О.* Всеукраїнська православна церковна рада: створення та діяльність / О. Ткачук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Історія. – № 82 – 84. – 2006.

– № 83. – С. 88.

21. **Ткачук О. В.** Український церковно-православний рух 1917 – 1921 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Ткачук О. В.; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 19 с.
22. **Ульяновський В.** Церква в Українській Державі. 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) / В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
23. **Ульяновський В.** Церква в Українській Державі. 1917 – 1920 рр. (доба Української Центральної Ради) / В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
24. **Bociurkiw B. R.** Ukrainian churches under soviet rule: two case studies / B. R. Bociurkiw. – Cambridge, Massachusetts: Ukrainian studies fund Harvard university, 1984. – I, P. 310 – 347, P. 89 – 113.
25. **Bociurkiw B. R.** Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church / B. R. Bociurkiw // Harvard Ukrainian Studies. – Volume III/IV – 1979. – PP. 92 – 111.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житкова Олеся Олександрівна – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

О. А. Житкова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КИЕВ КАК ЦЕНТР АВТОКЕФАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ГОДЫ УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

В статье анализируется специфика становления автокефального церковного движения в Киеве на протяжении 1917 – 1921 гг. Рассмотрено влияние церковной политики украинских правительств на национальную культурно-религиозную жизнь в городе. В исследовании отображаются структурные, идеологические и догматические основы автокефального церковного движения, которые утвердил Первый всеукраинский православный церковный собор УАПЦ в Киеве.

В статье раскрываются вопросы внутрицерковной жизни автокефальных парафий г. Киева, их взаимоотношений с верующими других православных церквей.

Ключевые слова: Киев, УАПЦ, автокефалия, государственно-церковные отношения, деятельность автокефальных парафий.

О. О. Zitkova

Taras Shevchenko National University of Kyiv

KYIV AS THE CENTER OF AUTOCEPHALOUS MOVEMENT IN THE YEARS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION

The article analyzes the specificity of the formation of the autocephalous church movement in Kyiv during 1917 – 1921. The influence of the church policy of Ukrainian governments on the national, cultural and religious life in the city is considered. The study covers the structural, ideological and dogmatic foundations of the autocephalous church movement, which were approved by the First All-Ukrainian Orthodox Church Synod of the UAOC in Kyiv.

The article reveals the questions of the inter-church life of autocephalous parishes of Kyiv, their relationship with believers of other Orthodox churches.

Keywords: Kyiv, the UAOC, autocephaly, state-church relations, the activities of autocephalous parishes.

REFERENCES

1. **Lystuvannya** Vseukrayins'koyi pravoslavnoyi tserkovnoyi rady z svit's'koyu vladoyu. – Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy (dali – TSDAVO Ukrainy). – F. 3984. – Op. 1. – Od. zb. 5. – 62 ark.
2. **Ukhvaly** Predsobornoho z'yizdu predstavnykiv parakhviy volostey Kyivys'koyi okruhy. – TSDAVO Ukrainy. – F. 3984. – Op. 1. – Od. zb. 70. – 41 ark.
3. **Lystuvannya** z radyans'kymy ustanovamy pro prodazh relihiynoyi literatury. – TSDAVO Ukrainy. – F. 3984. – Op. 3. – Od. zb. 50. – 11 ark.
4. **Protokoły** zasidan' Sofiyivs'koyi tserkovnoyi rady m. Kyieva. – TSDAVO Ukrainy. – F. 3984. – Op. 3. – Od. zb. 107. – 80 ark.
5. **Burko D.** Ukrayins'ka Avtokefal'na Pravoslavna Tserkva – vichne dzherele zhyttya / D. Burko – Saut-Bavnd-Bruk, N. Dzh., SSHA: Oselya sv. ap. Andriya Pervozvannoho, 1988. – 392 s.
6. **Vytyah** z protokolu zasidannya Tymchasovoho robitnycho-selyans'koho uryadu Ukrainy vid 18 sichnya 1919 r. // Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–K–HB – 2005. – № 1/2 (24/25) – S. 40 – 41.

7. *Vlasovs'kyi I.* Narys istoriyi Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy: U 4 t., 5 kn. / Ivan Vlasovs'kyi. – N'yu-York; Bavnd Bruk: Ukrayins'ka Pravoslavna Tserkva v S.S.H.A., 1961. Repryntne vyd. K.: Vyd. Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy Kyivivs'koho Patriarkhatu. T. 4. Chastyna 1 (XX st.), 1998. – 384 s.
8. *Diyannya* Vseukrayins'koho Pravoslavnoho Tserkovnoho Soboru v m. Kyievi 14 – 30 zhovtnya n. s. 1921r.; I. Kanony Ukrayins'koyi Avtokefal'noyi Pravoslavnoyi Tserkvy. II. Ukhvaly Soboru v okremykh pytannyakh zhyttya Ukrayins'koyi Tserkvy. – Frankfurt/Mayn: [B.v.], 1946. – 32 s.
9. *Dekret* o svobode sovesty, tserkovnykh y relyhioznykh obshchestvakh // Dekrety Sovet'skoy vlasty. V 2 t. – T. 1. 25 oktyabrya 1917 h. – 16 marta 1918 h. / H. D. Obychkyn, S. N. Valk, L. S. Haponenko [y dr.] – M.: Hos.yzd-vo polyt.lyteratury, 1957. – S. 373 – 374.
10. *Dekret* Tymchasovoho robitnycho-selyans'koho uryadu Ukrayiny “Pro vidokremlennya tserkvy vid derzhavy i shkoly vid tserkvy” vid 19 sichnya 1919 r. // Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–K.HB – 2005. – № 1/2 (24/25) – S. 41 – 42.
11. *Druhyy* Vseukrayins'kyi Pravoslavnyy Tserkovnyy Sobor UAPTS 17–30 zhovtnya 1927 r. Dokumenty i materialy / Uporyadnyky S. I. Bilokin', I. M. Prelovs'ka, I. M. Starovoytenko. – K.: Oranta, 2007. – 698 s.
12. *Ihnatusha O. M.* Instytutsiynny rozkol pravoslavnoyi tserkvy v Ukrayini: heneza i kharakter (XIKH st. – 30-ti rr. XX st.) / O. M. Ihnatusha. – Zaporizhzhya: Polihraf, 2004. – 440 s.
13. *Kyrydon A. M.* Derzhavno-tserkovni vidnosyny v radyans'kiy Ukrayini (1917 – 1930-ti roky): avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01 – istoriya Ukrayiny / Kyrydon A. M.; Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 2006. – 34 s.
14. *Lypkivs'kyi V.* Vidrozhennya tserkvy v Ukrayini, 1917–1930 / V. Lypkivs'kyi. – Toronto: Dobra knyzhka, 1959. – Vyp. 160. – 335 s.
15. *Lypkivs'kyi V.* Pravoslavna Khrystova tserkva ukayins'koho narodu / V. Lypkivs'kyi. – Myunkhen: Vydannya Pravoslavnoyi Tserkovnoyi Rady UAPTS, 1951. – 32 s.
16. *Martyrolohiya* ukayins'kykh tserkov: u 4-kh t. – T. I. Ukrayins'ka Pravoslavna Tserkva: Dokumenty, materiyaly, khrystyans'kyi samvydav Ukrayiny / Uporyadnyky O. Zinkevych, O. Voronyn. – Baltymor; Toronto: “Smoloskyp”, 1987. – 1207 s.
17. *Pashchenko V.* Bil'shovyt'ska derzhava i pravoslavna tserkva v Ukrayini v 1917 – 1930 rr. / Pashchenko V., Kyrydon A. – Poltava: ASMI, 2004. – 336 s.
18. *Pylyavets' L.* Vseukrayins'kyi Pravoslavnyy Sobor Ukrayins'koyi Avtokefal'noyi Tserkvy, 14 – 30 zhovtnya 1921 roku / L. Pylyavets' // Ukrayins'kyi istoryk. – 1997. – T. XXXIV, ch. 1–4 (132–135). – S. 91 – 104.
19. *Prelovs'ka I. M.* Problemy ukayinizatsiyi tserkovnoho zhyttya v dokumentakh Ukrayins'koyi Avtokefal'noyi Pravoslavnoyi Tserkvy u 1920-ykh rr. / I. M. Prelovs'ka // Trudy Kyivivs'koyi Dukhovnoyi Akademiyi. – 2015. – № 15. – S. 335 – 345.
20. *Tkachuk O.* Vseukrayins'ka pravoslavna tserkovna rada: stvorennya ta diyal'nist' / O. Tkachuk // Visnyk Kyivivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. – Seriya: Istoriya. – № 82 – 84. – 2006. – № 83. – S. 88.
21. *Tkachuk O. V.* Ukrayins'kyi tserkovno-pravoslavnykh rukh 1917 – 1921 rr.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriya Ukrayiny / Tkachuk O. V.; Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. – K., 2006. – 19 s.
22. *Ul'yanovs'kyi V.* Tserkva v Ukrayins'kiy Derzhavi. 1917 – 1920 rr. (doba Het'manatu Pavla Skoropads'koho) / V. Ul'yanovs'kyi. – K.: Lybid', 1997. – 320 s.
23. *Ul'yanovs'kyi V.* Tserkva v Ukrayins'kiy Derzhavi. 1917 – 1920 rr. (doba Ukrayins'koyi Tsentral'noyi Rady) / V. Ul'yanovs'kyi. – K.: Lybid', 1997. – 200 s.
24. *Bociurkiw B. R.* Ukrainian churches under soviet rule: two case studies / B. R. Bociurkiw. – Cambridge, Massachusetts: Ukrainian studies fund Harvard university, 1984. – I, P. 310 – 347, P. 89–113.
25. *Bociurkiw B. R.* Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church / B. R. Bociurkiw // Harvard Ukrainian Studies. – Volume III/IV – 1979. – PP. 92 – 111.

ABOUT THE AUTHOR

Zitkova Olesia Oleksandrivna – Ph.D. Student of History Department of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

УДК 9(02)22

В. К. Кізюн

Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНА МОНОПОЛІЗАЦІЯ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізується процес формування і зміцнення системи командно-адміністративного впливу партійно-радянських органів на видавничу справу в Україні. Окрему увагу автор приділив висвітленню централізації видавничої системи в республіці, пов'язаної зі згортанням НЕПу, ринкових відносин і запровадженням планово-директивної моделі економіки.

Ключові слова: типізація видавництв, централізація видавничої справи, Державне видавництво України.

Після закінчення громадянської війни і встановлення влади більшовиків суттєво змінилася соціально-класова структура суспільства, що не могло не відобразитися на диференціації читацького середовища. Суть цієї диференціації полягала в збільшенні прошарку малоосвічених читачів з досить невибагливими інтелектуальними потребами (цим і пояснюється різке зростання на початку 20-х років ХХ ст. агітаційно-пропагандистської літератури). З іншого боку, внаслідок диктатури пролетаріату, яку встановили більшовики, різко звузилось коло читачів – інтелектуалів, в більшості своїй репресованих чи емігрувавших за кордон. Отже, основна увага в культурно-просвітницькій та агітаційно-пропагандистській політиці Радянської влади приділялась, перш за все, робітничому класу та незаможному селянству, які склали основу соціальної бази більшовицького уряду. Поява масового диференційованого за своїми потребами читача поступово призводила до створення спеціалізованих видавництв. Завдання видавництв, як однієї з ланок видавничої системи, не обмежувалось тільки посередницькою роллю між автором-творцем і читачем-споживачем, але й мали своє спеціальне призначення бути регулятором того або іншого творчого процесу, відіграючи одночасно з цим роль одного з чинників народної освіти. Будь-яка книга, якою б не була її цінність, орієнтувалась на певну групу читацької аудиторії. Це означало необхідність враховувати запити та інтереси читачів, попит на друковану продукцію.

Книжкова палата України в середині 20-х років вживала таку кваліфікацію читача за соціально-віковою ознакою: діти; учні; робітники; члени самоосвітніх гуртків; комсомольці, радянський актив; робітнича молодь; кваліфіковані робітники; ремісники та кустарі; селяни; службовці; робітниці [2, с. 28]. В цій кваліфікації практично не залишалось місця для інтелігенції та творчо мислячих осіб, оскільки вони вважались посібниками колишніх панівних класів. В Україні до того ж, за більшовицькою термінологією, ці прошарки були носіями “ворожої націоналістичної ідеології”.

Необхідність проведення типізації видавництв на основі диференціації читача в залежності від ступеня його підготовки обумовлювалась низьким загальноосвітнім рівнем населення України, який звужував масштаби розгортання більшовицької агітації на початку 20-х років. Наприклад, згідно з даними книжкової палати України, для малописьменного читача потрібні були книги, надруковані великим шрифтом, короткими реченнями, невеликі за обсягом. Такі книги особливо були потрібні для обслуговування жінок, робітників, селян, наймитів, сезонних робітників.

Читачі-початківці потребували книги, написаної простою мовою без іноземних слів і важких зворотів, невеликого обсягу, з малюнками, що давали основні елементарні відомості.

Середньо-підготовлений читач, як правило, мав певні читацькі навички, був знайомий з загальнозживаними іноземними словами, з обсягом знання початкової школи, іноді досить розвинений, але без систематичної освіти. Такий читач в більшості випадків мав немаленький життєвий досвід. Для нього книги другого ступеню складності, написані простою мовою.

Цілком підготовлений читач виявляв потяг до серйозної літератури. Крім практичного досвіду, він мав також і значну теоретичну підготовку. Його цікавила література третього ступеню складності, яка вимагала здатності на певне абстрагування. Така література призначалась, в основному, для активу учнів, кваліфікованих робітників і для дуже незначного прошарку читачів інших груп. Це була сама нечисленна група читачів.

В середині 20-х років більш-менш виявились пріоритети у виданні літератури для вище перелічених груп читачів основними видавництвами України.

Державне видавництво України (ДВУ) залишалось універсальним видавництвом з пріоритетом в галузі випуску підручників; “Український робітник” та “Радянський селянин” задовольняли професійні інтереси міських робітників і селянства; “Пролетарий” спеціалізувався на випуску марксистко-ленінської та науково популярної літератури; приватні видавництва на початку другої половини 20-х років були лідерами в галузі дитячої художньої літератури; основним напрямком в діяльності кооперативного видавництва “Книгоспілка” було видання масової літератури. Типізація видавництв в цей період ще не була повною, і тому їх видавнича діяльність часом перепліталась, призводячи до конкуренції. Соціалістичний уряд не міг допустити такого явища, оскільки конкуренція між партійно-державними видавництвами велась фактично за держзамовлення, які майже завжди супроводжувались дотаціями. Отже виникла ціла низка видавництв-утриманців, чисельність яких адміністративно зменшувалась державою за рахунок концентрації та централізації видавничої справи в республіці [8, с. 314]. Таким чином, якщо типізація видавництва була об’єктивно обумовлена диференціацією читацького попиту в другій половині 20-х рр., то їх централізація стала виявом тенденції до державного монополізму, що набрав сили, поширення адміністративно-командних методів керівництва, що цілком вписувалось в майбутню тоталітарну систему. Треба зазначити, що державно-монополістичне адміністрування в кінці 20-х років призвело до закриття приватних видавництв, які, не отримуючи держкредитів, вигравали в конкурентній боротьбі з партійно-державним видавничим сектором. Мотиви ліквідації приватних видавництв були вже цілком політичними.

В умовах фінансової залежності більшості видавництв від держави, яка посилювалась через необґрунтоване директивне зменшення цін на друковану продукцію [8, с. 315], єдиним способом зниження витрат на дотації була централізація видавництв, які в умовах соціалістичного госпрозрахунку скорочували бюджетні витрати. Так, в березні 1924 р. злились видавництва “Путь просвещения”, “Молодой рабочий”, “Гарт”, “Плуг”, “Космос” в одне велике видавництво “Червоний шлях”, яке почало боротися з ДВУ за пріоритетне право на видання підручників – однієї з найбільш фінансованих видавничих програм.

Об’єднання часто-густо проходили за рахунок поглинення більш крупними видавництвами малих. На перших порах великі видавництва були рентабельнішими за рахунок більш солідних тиражів та відносно менших затрат на управлінські штати. До того ж вони підлягали більш суровому партійному наглядові, що забезпечувало їх

ідеологічну витриманість. Характерним прикладом поглинання крупним видавництвом дрібнішого може служити історія взаємовідносин ДВУ та видавництва “Червоний шлях”. Згідно з резолюцією Політбюро ЦК КП(б)У (квітень 1924 р.) “Про положення видавництв, книготоргівлі й здешевлення книги” було скасовано пропозицію ЦКК про об’єднання в єдине всіх видавництв. Резолюція пропонувала вважати за необхідне залишити три видавництва: ДВУ, “Пролетарий” (як видавництво Харківського губкому КП(б)У), “Червоний шлях” який повинен був об’єднати інші видавництва: “Путь просвещения”, “Гарт”, “Знання” та інші. Політбюро запропонувало відділу друку ЦК КП(б)У розмежувати сферу діяльності кожного видавництва, щоб не допустити між ними конкуренції.

В червні 1924 р. було створено Всеукраїнське бюро партійно-радянських та громадсько-кооперативних видавництв при відділі друку ЦК КП(б)У. Членами-фундаторами стали ДВУ, “Червоний шлях”, “Пролетарий”, “Книгоспілка” – найбільш солідні на той час видавництва. Бюро було створено з метою впровадження партійних директив в галузь видавництва та розповсюдження друкарської продукції, витіснення з цієї сфери діяльності приватного капіталу, регулювання відносин між окремими видавництвами України та інших союзних республік [11, с. 2]. Постанови бюро були обов’язковими для всіх його членів, але останнє слово залишалось за відділом друку ЦК КП(б)У.

Однак, навіть таке елітне положення “Червоного шляху” щодо основної групи видавництв не змогло перешкодити з’єднанню його з ДВУ. До злиття з ДВУ “Червоний шлях” досяг досить непоганих результатів у випуску літератури для політичної освіти. Тільки з квітня по серпень 1924 р. видавництвом було надруковано 1 млн. 359 тис. книжок. Завдяки держдотаціям вартість друкованої продукції видавництва знизилась майже вдвоє [5, с. 251]. Держава не мала бажання мати дві проріхи в бюджеті, коли можна було мати одну, ліквідувавши конкуренцію “Червоного шляху” з ДВУ в одержанні цільової дотації на випуск підручників. Парадокс ситуації полягав в тому, що навіть в умовах НЕПу конкуренція між двома міцними типізованими видавництвами призвела до фактичного адміністративного закриття одного з них. Із звіту українського уряду IX Всеукраїнському з’їзду Рад – про роботу видавництв (травень 1925 р.) було зовсім не зрозуміло, яким чином “шкідлива конкуренція” призвела до поглинення одного дуже солідного видавництва іншим ще міцнішим, яке спеціалізувалось на випуску літератури іншого профілю. В урядовому звіті це звучить так: “В цілому ДВУ і “Червоний шлях” дали цього року по одній книжці на одного письменника. Наші видавництва зміцніли і йдуть правильним шляхом. Нині, немає потреби в тім, щоб існували два таких видавництва, утворені паралельно саме для того, щоб зміцнити окремі частини нашої видавничої праці: в Держвидав – підручники, в “Червоному шляху” – науково-популярна література. Тепер кожне з них є настільки міцне, що виникає загроза перебоїв, зайвих витрат і шкідливої конкуренції. Це й викликало потребу здійснити намічене на початку звітного року об’єднання цих двох видавництв в одне міцне всеукраїнське видавництво”. Як видно, урядовий звіт не дає відповіді на поставлене питання, обмежуючись оптимістичним висновком, що об’єднання видавництв – найбільш розумне і оптимальне рішення для покращення видавничої справи в республіці. Фактично вже з середини 20-х років все більше і більше починає виявлятися тенденція до державного монополізму, що набирає сили, посилення адміністративно-командних методів керівництва, що цілком вписувалося в майбутню тоталітарну систему.

Процес концентрації в середині 1920-х років торкався не лише видавничої, але й книготоргівельної мережі Українських видавництв. Згідно з рішенням наради

центральної видавництва при підвідділі Агітпропу ЦК КП(б)У (1923 р.) з питань скорочення книжкової торгівлі були збережені магазини в таких містах: за ДВУ залишались магазини в усіх губернських містах; за видавництвом “Путь просвещения”, яке кінець-кінцем влилось до ДВУ – в Києві, Харкові та Катеринославі; за “Книгоспілкою” – тільки в Харкові, Києві та Одесі; за “Молодым рабочим” – лише в Харкові [12, с. 14]. Цим же рішенням було категорично заборонено партійним, громадським, кооперативним видавництвам передавати на яких би то не було умовах представництва та контрагентства приватним особам. В окремих пунктах кількість магазинів не повинна була перевищувати двох, які б належали виключно кооперації, Народосвіті та Сільбудові.

Централізація книготорговельної мережі, як і видавничої справи, мала за мету максимальне зниження державних витрат за рахунок зменшення кількості об’єктів дотацій. Однак і в цьому випадку чітко виявлялося намагання держави не допустити посилення позицій приватного капіталу в цій сфері видавничої діяльності. Політика адміністративно-директивного стримування приватного капіталу в умовах вимушеного скорочення державних книгарень, була звичайно ж не на користь читача, роблячи його заручником більшовицької політичної доктрини.

На Катеринославщині на користь ДВУ була ліквідована ціла низка видавничих підприємств Наркомюсту, Техвидаву, Робосу, Наркомпраці [4, с. 28]. ДВУ включив ці представництва до свого складу з правом перезаключення їхніх договорів, якщо вони виявляться не вигідним. Взагалі, в середині 20-х років в Україні прискореними темпами зростали обсяги видавництва відомчої літератури. Видавництва наркоматів, трестів тощо, яких в Україні було кілька десятків, випускали щороку по 2-3 книжки тиражем 100 – 150 примірників [7, с. 31]. Випуск таких маленьких тиражів на спрацьованому обладнанні при фіксованих державою цінах не міг бути рентабельним. Нічого і казати, що випуск подібної “макулатурної літератури” на морально та фізично застарілому обладнанні призводив до спустошення державної казни. Саме тому, згідно з постановою ЦК КП(б)У про чергові завдання партії в галузі друку було вирішено рішуче скоротити обсяг відомчої літератури більш ніж на 50% [13, с. 15]. Цей захід партії в даному випадку був цілком виправданий.

Друга половина 20-х років характеризується зменшенням уваги видавництв і перш за все ДВУ (як правонаступника “Червоного шляху”) до науково-популярної літератури. Якщо в 1924 р., тобто до злиття видавництв, було видано 700 тис. примірників, то в 1925 р. – 226 тис., а в 1926 р. – лише 103 тис. примірників такої літератури [9]. Проблемою видань науково-популярної літератури в певній мірі став брак добрих популяризаторів. Проте основною причиною зниження випуску науково-популярної літератури було недостатнє державне фінансування цього виду друкованої продукції через неможливість використовувати її в ідеологічних цілях так само ефективно, як і навчальну літературу. З поглибленням госпрозрахункових відносин в другій половині 20-х років держава майже не видавала цільових дотацій на видання цієї літератури.

Завдяки типізації з поля зору централізованих видавництв інколи випадали і інші групи друкованої продукції. Особливо помітною ця тенденція стала в другій половині 20-х років. З планів ДВУ, крім науково-популярної літератури, практично повністю була вилучена сільськогосподарська література. “Книгоспілка” виключила з свого плану соціально-економічну літературу [10].

Усуспільнений сектор видавництв взагалі майже не приділяв уваги дошкільній дитячій та мистецькій літературі, не дивлячись на те, що спеціалізованих видавництв цих груп літератури в цей час не існувало. В 1926 – 27 рр. в радянських та партійних видавництвах було надруковано всього 10 назв дитячих книжок [1]. Загальна

кількість назв дитячої книжки в цей період становила 334 в рік [14, с. 10]. В той же час загальна кількість назв виданої одним тільки ДВУ друкованої продукції становила 643 [15, с. 15]. Інакше кажучи, питома вага виданої найкрупнішими держвидавництвами дитячої літератури по відношенню до її загальної кількості, становила біля 3%, а по відношенню до видавничого плану ДВУ – лише близько 1,5%. Ця статистика свідчить про те, що з точки зору господарської доцільності державні видавництва не могли претендувати на роль бази для створення типізованого дитячого видавництва.

Видавництва ДВУ, “Книгоспілка”, “Український робітник”, перевантажені відповідно випуском підручників, кооперативною, сільськогосподарською та профспівковою літературою, не могли приділити достатньо уваги виданню дитячої літератури (особливо дошкільної), мистецької літератури, тим більше, що випуск вищезазначеної літератури потребував високого професіоналізму.

В той час як усупільнений сектор майже не звертав особливої уваги на видання дитячої літератури, особливо для дошкільного віку, приватники (Міріманов, “Светоч”, “Радуга”, “Час”, “Космос” та ін.) заповнили ринок безліччю надзвичайно дешевої багатотиражної російської дитячої книжки. В планах приватних видавництв на 1926 – 27 рр. видання дитячої літератури передбачалось збільшити в 2 – 3 рази [9]. Відсутність господарчого натиску, бюрократичних перешкоджань, знання ринку та орієнтація на нього обумовили перевагу приватних видавництв над усупільненими в швидкості випуску літератури. До того ж по відношенню до видання дитячої літератури в усупільненому секторі з боку держави діяв так званий “залишковий принцип”, оскільки вона, крім зайвих труднощів, не давала майже ніякого ідеологічного ефекту. Наслідком такого ставлення був випадковий добір авторів в редколегії державних видавництв. Редакції їх часто не мали змоги оплачувати висококваліфікованих авторів і художників. Часто-густо виникало таке явище, коли який-небудь невдаха-письменник, що не справлявся з серйозною роботою для “дорослої літератури”, знаходив собі притулок в дитячих виданнях. В радянських видавництвах для дітей склад авторів був безперечно значно гірший, ніж у виданнях передреволюційних [6]. Головна причина цього полягала в дефіциті коштів для оплати хороших письменників, художників, журналістів. Крім того, друкарська техніка дитячих видань (особливо газет), часто відставала навіть від не досить високого рівня видавництв для дорослих. А тим часом презентабельність в дитячих виданнях відіграла особливо велику роль.

Закономірний процес типізації видавництв в умовах державно-монополістичного соціалізму неминуче набував форсованого характеру. Типізація видавництв розглядалась Радянською державою лише як передумова тотальної монополізації і централізації всієї видавничої системи в республіці. Спеціалізація видавництв, яка проходила на основі адміністративно-директивного регулювання, об’єктивно не могла всебічно та повністю задовольнити інтерес читача. Соціалістична держава формувала читацький інтерес, регулювала характер і пріоритети попиту споживача, а також, по мірі можливості, задовольняла його. Основне протиріччя розвитку видавничої системи в умовах НЕПу полягало в тому, що, з одного боку, держава була не в змозі задовольнити всю різноманітність читацького попиту, а з іншого – не могла допустити значного посилення позицій приватного капіталу, який намагався заповнити прогалини усупільненого сектору видавничої системи в республіці.

Наслідком такої державної політики в сфері розвитку видавничої діяльності було допущення приватного капіталу лише в галузь тієї літератури, яка з точки зору ідеологічних, політичних та кон’юнктурних міркувань відіграла другорядну роль.

Одним із видів такої літератури була дитяча. Проте, навіть в сфері видання цієї літератури державна політика з точки зору інтересів читача була непослідовною. Безперечно, що видання дитячої літератури, яке не підкріплювалось достатніми держдотаціями, для більшості державних видавництв було економічним тягарем, оскільки ціни на цю літературу директивно знижувались. Цільові ж дотації видавництвам, які займалися випуском дитячої літератури, часто використовувалися не за призначенням. Вони, як правило, йшли на прискорення видання ідеологічної та політичної літератури, строки та якість випуску якої суворо регламентувались вищим партійним керівництвом республіки. В той же час приватні видавництва, які самостійно досягли непоганих результатів в галузі випуску дитячої літератури, не тільки не кредитувались (не кажучи вже про дотації), але й примусово закривались в кінці 20-х років за політичними мотивами. Ясна річ, що про типізацію приватних видавництв в галузі видання дитячої літератури в такому випадку не могло бути й мови.

Отже, результатом типізації видавництв, яка проходила в умовах жорсткого партійно-державного регулювання, а не на основі ринкової конкуренції, могло стати лише посилення монополізації всієї видавничої системи в республіці і, як наслідок, зміцнення політичного контролю над нею з боку радянської влади. Інтереси ж читача, як правило, приносились в жертву зростаючому партійно-більшовицькому директивному диктату в видавничій справі в Україні.

Відсутність приватного капіталу в сфері випуску періодичних видань для дітей одразу ж відбилася негативно на їх кількості та якості. Тираж чотирьох центральних видань для дітей піонерського віку, що виходив в Харкові, наприклад, не досягав і 50 тис. примірників. Та й той поширювався серед добровільних передплатників лише на 15%. Основним же передплатником були школи, піонерські загони, де держава мала можливість організувати добровільно-примусову передплату.

Отже, в середині та другій половині 20-х років майже вся дитяча література, за винятком періодичної преси, була продуктом діяльності приватних видавництв. Найбільше цінувалася серед дітей дитяча бібліотека видавництва “Час”, “Светоч” з його “Золотою бібліотекою”, “Космос”, “Земля та фабрика”, кольорова серія Міріманова. “Книгоспілка” на книжковому дитячому ринку була представлена кількома назвами тоненьких книжечок, ДВУ випускало поодинокі дитячі (юнацькі) видання [16, с. 5]. Перевага приватних видавництв у випуску такого роду літератури як кількісно, так і якісно, була абсолютною.

Підсумовуючи вищесказане, необхідно констатувати, що приватні видавництва мали цілу низку безперечних переваг перед партійно-радянськими державними видавництвами: вони, не користуючись дотаціями, сплачували податки; обходились своїми силами в придбанні паперу, фарб, поліграфічного обладнання і т. ін.; своєю діяльністю заповнювали прогалини в роботі усупільненого сектору; безкоштовно допомагали державі в боротьбі з безробіттям в цій галузі; випускали більш якісну і дешеву продукцію.

Однак “класовий” критерій переважив господарчий в оцінці діяльності приватних видавництв, і вони в кінці 20-х років стали одними з перших жертв монополізації видавничої системи в республіці. Вони не були злиті з іншими видавництвами, як, наприклад, “Червоний шлях” під приводом типізації, тому що самі були лідерами у випуску дитячої літератури. Партійно-державне керівництво у відверто ультимативній формі запропонувало приватним видавництвам самоліквідуватись. Колегія Наркомосу ухвалила, наприклад, припинити діяльність видавництва “Космос”, надавши йому термін для ліквідації до 18 жовтня 1929 р. Приводом для ліквідації було звинувачення “Космосу” в реанімації

дрібнобуржуазних ідей при виданні книжок Андерсена. В 1930 р. по одному місяцю для ліквідації було надано сектором літконтролю НКО УРСР ще двом приватним видавництвам – “Уніздату” та видавництву “Сяйво” [17, с. 3]. Але ж це були тільки перші ластівки.

Хвиля централізації, яка досягла свого апогею в 1930 р. призвела не тільки до злиття, а й до закриття не типізованих видавництв, які дублювали діяльність центральних. Вона почала торкатись і партійно-радянських видавництв, особливо на периферії. Згідно з проектом Агітпропу ЦК КП(б)У, направленому в секретаріат, в 1930 р. в Одеському окрузі скорочувалося 5 видавництв, в Київському – 21, Дніпропетровському – 7, Харківському – 18 [18, с. 5]. Тоталітарному режиму з плановою економікою та монопартійною політичною системою потрібна була й організована на відповідних принципах видавнича система, де були б відсутні навіть натяки на інакодумство. Доказом відмови від ринкових відносин, наприклад, був факт створення одного єдиного видання реклами обсягом в 1 – 1,5 др. аркуша. Не обійшла тяжка доля стороною і найбільше в республіці кооперативне видавництво “Книгоспілку”.

Сподіваючись на перемогу здорового глузду, зразу ж після утворення в серпні 1930 р. Державного видавничого об’єднання України (ДВОУ), кооперативне видавництво “Книгоспілка” направило в ЦК КП(б)У доповідну записку, в якій намагалося аргументувати недоцільність свого закриття. В Україні кооперація, видавничим лідером якої була “Книгоспілка”, зайняла у видавничій справі друге місце після ДВУ. “Книгоспілка” організувала поширення книжки на принципах госпрозрахунку без держдотацій, а кооперативний книготорг зайняв перше місце за обсягом постачання населенню друкованої продукції. На цій базі видавництво розгорнуло систему підготовки кадрів для видавництв, книготорговельної мережі [19, с. 64]. В умовах пріоритету “Книгоспілки” в багатьох галузях видавничої діяльності, згідно з логікою партійного керівництва, створення ДВОУ призводило до паралелізму з усіма відповідними негативними наслідками. Правлінню “Книгоспілки” в цей період було, мабуть, ще невдогад, що дволика логіка дій партійно-державного керівництва зводилась до принципу; “Що дозволено Юпітеру, то не дозволено бичу”. Саме тому вище політичне керівництво республіки проігнорувало той факт, що створення ДВОУ (особливо в галузі книгорозповсюдження), призведе дійсно до непотрібного паралелізму, зайвих великих державних витрат, вилучення обігових коштів більш ніж на 4 млн. крб.

Згідно з постановою РНК УРСР від 21.08.30 р. про реорганізацію видавничої справи було утворено ДВОУ. До складу ДВОУ увійшли 9 типізованих видавництв, а саме: Державне видавництво підручників – “Радянська школа”; Державне технічне видавництво – “Укртехвидав”; Державне сільськогосподарське видавництво – “Радянський селянин”; Державне соціально-економічне видавництво – «Пролетарий»; Державне видавництво художньо-мистецької літератури і графіки – “Література і мистецтво”, “Культура”; Державне видавництво дитячої і юнацької літератури “Молодий Більшовик”; Державне видавництво професійно-робітничої літератури “Український робітник”; Державне видавництво з питань медицини та природознавства – “Державне медичне видавництво”; Державне видавництво військової і фізкультурної літератури – “На варті” [3]. Крім управління типізованими видавництвами, до складу ДВОУ увійшло ще шість управлінь.

Таким чином, типізація видавництв, яка різко посилилась в кінці 20-х років, в значній мірі проходила за рахунок ігнорування інтересів читача. Вона була задумана як передумова централізації всієї видавничої системи в кінці 20-х рр. ХХ століття і виявилась в адміністративно-директивному прискоренні концентрації випуску

певного виду літератури єдиним видавництвом-монополістом. Отже, закономірний процес спеціалізації видавництв на випуску певної літератури в умовах командно-директивного ігнорування об'єктивних законів ринкової селекції призводив до ігнорування як інтересів споживача, так і видавничої системи в цілому.

Цілий ряд ідеологічно менш кон'юнктурних розділів літератури, як наприклад, науково-популярна, дитяча, сільськогосподарська і т.ін., в умовах скорочення цільових дотацій ставали економічним тягарем для видавництв, які типізувались. В той же час держава, не бажаючи "поступитись принципами", не могла дозволити приватним видавництвам, наприклад, продовжувати випуск якісної дитячої літератури і примусово закривала їх. Безперечно, що інтереси типізації в чистому вигляді без політичної забарвленості передбачали іншу лінію поведінки держави по відношенню до цієї групи видавництв, а саме: надання їм кредитів, що дозволяло б останнім, знизити ціни на дитячу книжку, зробити її більш доступнішою широкому читацькому середовищу. З іншого боку, державі необхідно було визволити партійно-радянські видавництва від тягара випуску дитячої літератури, що цілком відповідало політиці прискорення типізації в республіці. Проте відсутність таких кроків з боку держави зайвий раз доводить наявність примата ідеологічної догми над інтересами народу в державній видавничій політиці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Арнаутов В.* Про дитячу книжку / В. Арнаутов // *Культура і побут.* – 1927. – 7 червня.
2. *Балик Д.* Про кваліфікацію друків за соціальним призначенням / Д. Балик // *Бібліографічні вісті* – 1927. – №1.
3. *Вісті* – 1930. – 21 грудня.
4. *Дніпропетровський* державний обласний архів. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1928. – Арк. 78.
5. *Звіт* робітничо-селянського Уряду України за 1923 – 24 рр. – Х., 1925. – 304 с.
6. *Лір В.* Увагу дитячій пресі / В. Лір // *Культура і побут.* – 1928. – 22 вересня.
7. *Машталір Р. М.* Розвиток поліграфії на Україні / Р. М. Машталір, Ж. М. Ковба, М. Д. Феллер. – Львів, 1974. – 188 с.
8. *Меженко Ю.* Українська книжка часів Великої революції / Ю. Маженко // *Життя і революція.* – 1927. – №12. – С. 307 – 322.
9. *Пилипенко С.* Видавнича справа на Україні / С. Пилипенко // *Культура і побут.* – 1927. – 8 жовтня. – С. 2 – 6.
10. *Слісаренко О.* Художня література і видавництва / О. Слісаренко // *Культура і побут.* – 1926. – 19 вересня. – С. 1 – 2.
11. *ЦДАВО* України. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 2
12. *ЦДАВО* України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 1685. – Арк. 14.
13. *ЦДАВО* України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 1685. – Арк. 15.
14. *ЦДАВО* України. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 10.
15. *ЦДАВО* України. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 15.
16. *ЦДАВО* України. – Ф. 165. – Оп. 6. – Спр. 8536. – Арк. 5.
17. *ЦДАВО* України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8554. – Арк. 3.
18. *ЦДАВО* України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3090. – Арк. 5.
19. *ЦДАВО* України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3109. – Арк. 64.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кізюн Валерій Карпович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

В.К. Кізюн

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

ПАРТИЙНО-ГОСУДАРСТВЕННАЯ МОНОПОЛИЗАЦИЯ ИЗДАТЕЛЬСКОГО ДЕЛА В УКРАИНЕ В 20-Е ГОДЫ XX СТОЛЕТИЯ

В статье анализируется процесс формирования и укрепления системы командно-административного влияния партийно-советских органов на издательское дело в Украине. Отдельное внимание автор уделяет освещению централизации издательского дела в республике,

связанной с ликвидацией НЭПа, рыночных отношений и внедрением планово-директивной модели экономики.

Ключевые слова: типизация издательств, централизация издательского дела, Государственное издательство Украины.

V. K. Kizyun

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

PARTY-STATE MONOPOLYATION OF THE UKRAINIAN PUBLISHING CASE IN THE 20TH YEARS OF THE XX CENTURY

In the article on the basis of analysis of activity of public institutions, social and political and public organizations, an author comes to the conclusion, that she was one of major component parts of process of national and cultural revival of Ukraine in 20th of XX of century.

A basic tendency in development of publishing business in a republic was creation of a number of profile typifying publishing houses that was specialized on producing of literature of certain socialclass and age-old orientation. An only exception in this case was DVU, that during 20th throughout the year remained an universal publishing house, although in his activity a certain accent was done on producing of textbooks and socio-economic literature.

In the period of new economic Policy self-supporting principles were stopped up in industry of publishing activity. however public policy of administrative, economically groundless price-cutting on the politicized printed products with the aim of her more wide distribution in the thicket of the folk masses, from one side and deficit of the proper amount of money for liquidation moral, and sometimes and physical threadbare polydiene equipment on the other hand, did financial dependence party-soviet to the sector of publishing houses from the state permanent, converting credits into a grant. The feature of self-supporting relations in the conditions of new economic Policy consisted in the attempt of the state to influence on activity economically independent private publishing to the sector by means of administratively-command levers, that resulted an eventual end in their force liquidation on the border of 20th- 30th.

With rolling up of new economic Policy at the end of 20th and proceeding in the command-administrative methods of guidance the publishing association of Ukraine, that meant establishment actually of total party-state control after publishing business in a republic, was created State

Keywords: *typification of publishing houses, centralization of publishing business, State publishing house of Ukrain*

REFERENCES

1. **Arnautov V.** Pro dytyachu knyzhku / V. Arnautov // Kul'tura i pobut. – 1927. – 7 chervnya.
2. **Balyk D.** Pro kvalifikatsiyu drukiv za sotsial'nym pryznachennyam / D. Balyk // Bibliohrafichni visti – 1927. – №1.
3. **Visti** – 1930. – 21 hrudnya.
4. **Dnipropetrovs'kyi** derzhavnyy oblasnyy arkhiv. – F. 1. – Op. 1. – Spr. 1928. – Ark. 78.
5. **Zvit** robotnycho-selyans'koho Uryadu Ukrayiny za 1923 – 24 rr. – KH., 1925. – 304 s.
6. **Lir V.** Uvahu dytyachiy presi / V. Lir // Kul'tura i pobut. – 1928. – 22 veresnya.
7. **Mashtalir R. M.** Rozvytok polihrafiyi na Ukrayini / R. M. Mashtalir, ZH. M. Kovba, M. D. Feller. – L'viv, 1974. – 188 s.
8. **Mezhenko YU.** Ukrayins'ka knyzhka chasiv Velykoyi revolyutsiyi / YU. Mazhenko // Zhyttya i revolyutsiya. – 1927. – №12. – S. 307 – 322.
9. **Pylypenko S.** Vydavnycha sprava na Ukrayini / S. Pylypenko // Kul'tura i pobut. – 1927. – 8 zhovtnya. – S. 2 – 6.
10. **Slisarenko O.** Khudozhnya literatura i vydavnytstva / O. Slisarenko // Kul'tura i pobut. – 1926. – 19 veresnya. – S. 1 – 2.
11. **TSDAVO** Ukrayiny. – F. 178. – Op. 1. – Spr. 199. – Ark. 2
12. **TSDAVO** Ukrayiny. – F. 337. – Op. 1. – Spr. 1685. – Ark. 14.
13. **TSDAVO** Ukrayiny. – F. 337. – Op. 1. – Spr. 1685. – Ark. 15.
14. **TSDAVO** Ukrayiny. – F. 555. – Op. 1. – Spr. 9. – Ark. 10.
15. **TSDAVO** Ukrayiny. – F. 555. – Op. 1. – Spr. 9. – Ark. 15.
16. **TSDAVO** Ukrayiny. – F. 165. – Op. 6. – Spr. 8536. – Ark. 5.
17. **TSDAVO** Ukrayiny. – F. 166. – Op. 6. – Spr. 8554. – Ark. 3.
18. **TSDAVO** Ukrayiny. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 3090. – Ark. 5.
19. **TSDAVO** Ukrayiny. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 3109. – Ark. 64.

ABOUT THE AUTHOR

Kizyun Valeriy Karpovich – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

УДК 94 (477. 65) “1941/1944”

Б. Л. Шевченко*Комунальна установа “Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам’яті України”***І. М. Шевченко***Кіровоградська обласна бібліотека для юнацтва***НІМЕЦЬКІ ТА УКРАЇНСЬКІ ОРГАНИ ВЛАДИ
НА КІРОВОГРАДЩИНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(НА ПРИКЛАДІ МАЛОВІСКІВСЬКОГО РАЙОНУ)**

У статті на основі архівних документів і матеріалів досліджується процес становлення та функціонування німецької та української системи управління на окупованій гітлерівськими військами у серпні 1941 року території Маловісківського району Кіровоградської області.

Ключові слова: *окупація, Рейхскомісаріат Україна, генеральний округ, гебіт, органи влади, районна і сільська управи, комендатура, комісаріат, режим роботи.*

Дослідження подій Другої світової війни 1939 – 1945 рр. належить до актуальних проблем сучасної історичної науки. Останнім часом в українській історіографії помітною тенденцією стало дослідження регіональної історії цієї війни. Насамперед, це виявляється у присвячені сучасними дослідниками численних наукових, науково-популярних та художньо-документальних публікацій подіям Другої світової війни у межах окремого населеного пункту, району чи області.

Метою даної публікації є дослідження системи управління, створеної на окупованій у серпні 1941 р. гітлерівськими військами території Маловісківського району Кіровоградської області.

Історіографічною та джерельною базою для підготовки статті стали дослідження сучасних істориків-краєзнавців, документи і матеріали Державного архіву Кіровоградської області.

Географічні межі дослідження охоплюють територію трьох районів: Хмельівського, Великовісківського і Маловісківського, які існували в Кіровоградській області станом на 1 січня 1941 р. В період нацистської окупації ці райони продовжували існувати у незмінних межах. І лише, після численних адміністративно-територіальних змін, які відбулися у 50 – 60-х рр. ХХ ст., Хмельівський та Великовісківський райони були ліквідовані, а більша частина їхньої території увійшла до складу Маловісківського району, який остаточно сформувався у нинішніх межах в 1965 р.

Відразу після окупації території Кіровоградської області у серпні 1941 р., німці приступили до створення системи управління. З моменту вступу гітлерівського війська до того чи іншого населеного пункту Кіровоградщини вся повнота влади належала так званим військовим комендатурам. Вони поділялись на орсткомендатури (розташовувалися у районних центрах) і фельдкомендатури (керували діяльністю декількох орсткомендатур). У великих районах утворювалися також штадкомендатури. Комендатури були тимчасовими установами, створеними задля здійснення управління захопленими територіями до формування на них цивільних органів влади.

На завойованій території німці здійснили адміністративно-територіальну реформу. Загалом на території України з’явилося декілька нових утворень: Трансністрія, Дистрикт Галичина та Рейхскомасаріат Україна.

В ході цієї реформи Кіровоградська область була розділена між новими адміністративно-територіальними одиницями. Частина сучасного Голованівського району увійшла до Трансністрії, якою керувала цивільна адміністрація із Румунії – союзниці нацистської Німеччини. Решта Кіровоградщини була віднесена до Рейхскомісаріату Україна.

20 серпня 1941 р. Адольф Гітлер затвердив декрет про утворення Рейхскомісаріату Україна, який поділявся на генеральні округи, а ті у свою чергу на гебіти, які об'єднували декілька районів. Район, як і в передвоєнний період складався із сільських рад, які, однак, під час окупації, називалися сільськими управами.

З часом гітлерівцями була створена відносно чітка вертикаль і система управління окупованими територіями. Але треба мати на увазі, що ця система управління складалася із двох гілок – німецької і української.

Охарактеризуємо вертикаль німецької влади. 17 липня 1941 р. у Німеччині було створено Міністерство окупованих східних областей, на чолі з Альфредом Розенбергом. Саме цьому міністерству підпорядковувалися керівники створених німцями на захоплених землях адміністративно-територіальних одиниць, зокрема і Рейхскомісаріату Україна.

Рейхскомісаріатом Україна керував колишній гауляйтер Східної Пруссії Еріх Кох. Історики відзначають, що Кох був досить жорстким і на відміну від інших рейхскомісарів, не терпів жодних проявів поступок місцевому населенню. В Німеччині Е. Коха називали “другим Сталіним”.

Еріху Коху, який, який мав резиденцію у Рівному, на пряму підпорядковувалися комісари генеральних округів. Їх на теренах Рейхскомісаріату Україна було створено шість: Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Дніпропетровськ, Таврія та Миколаїв.

У структурі управління генеральної округи (генералкомісаріату) працювали 4 головних управління: центральне – у складі 9 відділів (особовий, головне бюро та архів, відділ обліку, житловий і харчування, транспортної та супровідної команди, головна каса); головне політичне управління, в структурі якого функціонувало 14 відділів та підвідділів; головне господарське управління, що складалося з 7 відділів; головне технічне управління у складі 2 відділів (технічного та відділу руху).

Керував генеральним округом генеральний комісар. На чолі генерального округу Миколаїв, до якого входила територія Кіровоградської області, був обергрупенфюрер Евальд Оперман.

Наступною ланкою у системі управління були гебітскомісаріати, які керували гебітами або, як їх ще називали округами – згруповані в одне об'єднання декілька районів.

На Кіровоградщині у роки війни стабільно існувало 7 гебітів. Їх центрами були Гайворон, Бобринець, Новомиргород, Кіровоград, Олександрівка, Олександрія-Інгулець та Долинська. Однак, від початку, замість Гайворона центром гебіту було с. Грушка (нині Благовіщенського району), а замість Новомиргорода Мала Виска. Назви гебіти отримали за найменуванням їхніх центрів.

У структурі гебітскомісаріатів працювали такі відділи: *головне бюро*, до якого входили особовий та розрахунковий столи, господарський підвідділ та бухгалтерія; *політичний відділ* у складі 8 підвідділів: політичного, загального управління, робітничого, медичного, ветеринарного, землемірного, фінансового, науки та мистецтва; *господарський відділ*, де було 9 підвідділів: політичний, загального управління, робітничий, медичний, ветеринарний, землемірний, фінансовий, науки та мистецтва і технічний (сюди входили підвідділи – технічний та руху).

В адміністрації гебітскомісаріатів працювали переважно німецькі чиновники. Але траплялися випадки залучення до праці і представників місцевого населення, які займали низові посади (секретарі, перекладачі, прибиральниці).

Власне, гебітскомісаріати були найнижчою ланкою у німецькій системі управління окупованими територіями.

Хмельівський і Маловисківський райони увійшли до Новомиргородського гебіту, який був утворений 15 листопада 1941 р. Крім вказаних районів до нього входило ще три райони: Новоукраїнський, Златопільський і, власне, Новомиргородський. Таким чином, Новомиргородський гебіт поділявся на п'ять районів, які збігалися межами з п'ятьма відповідними передвоєнними радянськими районами. 1 січня 1943 р. частина Хмельівського району відійшла до Новоукраїнського району, а 15 квітня 1943 р. с. Троянове (нині Новомиргородського району) було передано з Новомиргородського до Златопільського району. Щодо населення Новомиргородського гебіту, то відомо, що у 1943 р. на його території мешкало трохи більше 160 тисяч осіб.

Великовисківський район входив до Кіровоградського гебіту. 15 листопада 1941 р. на території майбутнього Кіровоградського гебіту було утворено два гебіти: Кіровоградський міський і Кіровоградський сільський. Великовисківський район відносився до Кіровоградського сільського гебіту.

15 січня 1943 р. Кіровоградський міський і Кіровоградський сільський гебіти злилися в один Кіровоградський гебіт. До його складу, окрім Великовисківського району, увійшли Аджамський, Компаніївський, Кіровоградський міський і Кіровоградський сільський райони.

Кіровоградським гебітом керував комісар Родде. Населення гебіту у 1943 р. нараховувало майже 147 тис. осіб.

На території генеральної округи, крім органів німецької цивільної адміністрації, окупантами були створені органи української влади: обласні, районні, міські, сільські управи та інші різного профілю установи і організації. Слід розуміти, що українська влада була українською хіба що територіально, адже до її складу входили представники різних національностей.

Так, найнижчою ланкою тогочасної української влади на Маловисківщині були сільські управи, які очолювали старости. Останніх обирали на загальних зборах села, але частіше призначало вище керівництво. На інститут старост окупаційна влада поклала широке коло обов'язків. Зокрема, вони несли відповідальність за безпеку і порядок в селах, виконання селянами розпоряджень окупантів, проводили реєстрацію жителів, слідкували за станом сільського господарства тощо.

Сільська управа підпорядковувалася районній владі, яка існувала у вигляді районних управ. Районні управи як правило створювалися протягом перших місяців після приходу німців. Так, вже 7 жовтня 1941 р. голова Хмельівської райуправи Білоус видав наказ про обов'язкове початкове навчання у школах району. 8 жовтня 1941 р. начальник Маловисківського дорожнього відділу районної управи Барбар видав розпорядження про проведення перепису майна відділу, огляду стану доріг, організацію охорони наявних будівельних матеріалів.

Остаточо структури Маловисківської, Великовисківської і Хмельівської районних управ сформувалися, очевидно, на початку 1942 р. Зокрема, 3 лютого 1942 р. голова райуправи у Хмельовому Білоус видав наказ, у якому був наведений перелік відділів, прізвиська їх керівників, а також обов'язки, які вони мали виконувати. Всього було створено сім відділів: господарський (керівник Щербатюк), фінансовий (керівник Антошевський), адміністративний (головне бюро (керівник Вишневський), дорожньо-будівельний (керівник Тараненко), народної освіти

(керівник Запорожець), охорони здоров'я (керівник Мірау) та поліції (керівник Снісаренко) [5, арк. 43].

При кожній районній управі з січня 1942 р. працювали відділи реєстрації громадянського стану. З їх створенням втратила чинність постанова, відповідно до якої старости та секретарі сільуправ мали право на реєстрацію смерті, народження, шлюбів і розлучень населення.

Керував районною управою голова райуправи або шеф району. Він відповідав перед гебітскомісаріатом за стан справ у районі та організацію роботи відділів управи.

Очільником Хмельівської райуправи був вже згаданий Білоус, Великовисківським районом керував Ілля Григорович Корнієв, а Маловисківським районом німець Сартісон, якого у 1943 р. замінив Мелешенко. Нині невідомо, чому і як ці люди стали керівниками районних управ. Напевно, вони, якимось чином зуміли заручитися підтримкою гітлерівців і були призначені на ці посади. Говорити про якісь вибори і голосування немає підстав.

Другою особою у районній управі, після її голови, були керуючі справами або секретарі. У Малій Висці – Шуліка, у Великій Висці – Давидов, а у Хмельовому – Вишневський.

Режим роботи районних управ був регламентований. У липні 1942 р. шеф Маловисківського району Сартісон видав наказ, у якому зазначалося, що робота управи починається з 7-ї і триває до 19-ї години, з обідньою перервою з 12-ї до 14-ї годин. У такому режимі, окрім райуправи, працювали усі господарські двори і кооперативи, а також адміністрація цукрового, спиртового, маслового заводів, заготзерно та машино-тракторних станцій [6, арк. 16].

У Хмельівській районній управі робочий день починався о 8-й і тривав до 16-ї години. Це було зазначено у наказі № 25, виданому головою райуправи Білоусом у грудні 1941 р. [3, арк. 24]. У липні 1942 р. режим роботи Хмельівської райуправи був змінений і став таким же, як режим роботи райуправи у Малій Висці.

Також наказом № 25 керівникам районних організацій і відділів управи заборонялося виїжджати за межі району без санкції його керівника, тобто Білоуса, а службовці з інших районів перш ніж почати роботу повинні були з'явитися у райуправу і отримати дозвіл [3, арк. 24].

Керівники відділів районних управ також мали право видавати перепуски на відрядження. Так, у серпні 1943 р. завідувач дорожнім відділом Маловисківської райуправи Крило, разом із бухгалтером Довгим виписали посвідчення на відрядження Рудольфа Рата до м. Первомайськ (нині районний центр Миколаївської області) [14, арк. 4].

Стосовно ж рядових працівників, то вони не мали права покидати робоче місце без дозволу безпосереднього керівника. Неявка на роботу або залишення робочого місця без дозволу каралася штрафом чи арештом, а в особливих випадках смертною карою. Шеф Маловисківського району Мелешенко у листопаді 1943 р. видав розпорядження, де наказав керівникам районних установ і організацій контролювати режим роботи своїх підлеглих [8, арк. 5].

Штрафи, догани і короткотермінові арешти були чи не найпоширенішими видами покарань місцевого населення, у тому числі і представників органів влади. Так, староста сільської управи Хмельового Черв'як у грудні 1941 р. отримав догану за те, що із запізненням подав до райуправи матеріали, а у червні 1942 р. за несвоєчасне подання щомісячної звітності про стан тваринництва у громадських та домашніх дворах були на 50 крб. оштрафовані керівники і рахівники громадських

дворів: 5-го Попівської (нині с. Попівка Добровеличківського району) і 18-го Глодоської (нині с. Глодоси Новоукраїнського району) сільуправ [4, арк. 60].

За неякісну роботу, з погляду тогочасної влади, керівники сільських управ могли позбутися займаної посади. Зокрема, 5 травня 1942 р. був звільнений староста Миколо-Патринської (нині с. Первомайське Маловисківського району) сільської управи, який “не забезпечив керівництво і контроль за виконанням доручених робіт в сільуправі, а займався систематичною п’янкою”. Новим головою цієї сільуправи був призначений Петро Никонорович Подніченко.

Сільські старости і очільники громадських дворів повинні були з’являтися на регулярні робочі наради до районного керівництва. Зокрема, на 15-ту годину 18 січня 1943 р. до Хмелівської райуправи на нараду мали прийти староста Ерделівки (нині с. Гаївка Маловисківського району) і керівники підлеглих йому громадських дворів.

Для прийому місцевого населення керівництвом району у кожній районній управі були визначені окремі день і час. 3 січня 1942 р. усіх хто бажав потрапити на прийом до керівництва Хмелівської райуправи мав прийти у середу з 9-ї до 16-ї або ж в суботу з 9-ї до 12-ї годин [9, арк. 38].

Можна було потрапити на прийом і до окружного комісара Гінца. Для цього треба було прийти у п’ятницю до Новомиргорода.

Але поїхати за межі району чи навіть у сусідній населений пункт було майже неможливо без спеціальної перепустки. Для того, щоб одержати довідку або перепустку необхідно звернутися до сільуправи, після цього з готовим документом треба було поїхати до райуправи для його завірення, перед тим отримавши дозвіл місцевої поліції. У січні 1943 р. шеф Хмелівського району Білоус роз’яснював у своєму розпорядженні старості Ерделівки, що у бланку перепустки має бути зазначено рік народження особи, яка її отримує та число і місяць видачі. Білоус наказував видавати перепустки лише у нагальних випадках [11, арк. 28].

Також перепустки видавали районні органи влади, зокрема, земельні комендатури. Так, у січні 1943 р. секретар Хмелівської земельної комендатури закликав сільських старост і представників громадських дворів своєчасно здавати перепустки. А у лютому цього ж року комендант Зух наказав старості Ерделівки організувати з кожного громадського двору по одній підводі для перевезення дров з Капітанівки (нині Новомиргородського району) до млина у Хмельовому. Перепустки для цієї мандрівки слід було отримати у комендатурі.

На початку 1942 р. обласний комісар своїм розпорядження обмежив пересування територією Кіровоградщини кінними екіпажами. Усі, крім німців і громадян союзних з Німеччиною країн, для здійснення поїздки повинні були оформити дорожні посвідчення. Для переміщення у межах району посвідчення видавав староста сільуправи. Якщо треба було виїхати за терени району документ мав підписати керівник обласної земельної управи або голова району. Покаранням за поїздку без дозволу була реквізиція кінного транспорту [13, арк. 12].

Були у роботі районних і сільських органів влади, громадських дворів, підприємств та інших установ вихідні дні. Крім суботи і неділі, які до слова, у той чи інший час були робочими днями, можна було відпочивати на свята. Так, у 1943 р. мешканці Хмелівського району святкували Різдво три дні, з 7 до 9 січня. 10 січня, яке припадало на неділю, було робочим відпрацьовуючим днем за 9 січня. 6 січня робота закінчувався раніше, о 14-й годині [16, арк. 12]. Ніяких робіт не здійснювали у неділю 24 травня та в понеділок 25 травня 1942 р., коли відзначалися дні Святої Трійці. Вихідним було і 1 травня – день міжнародної солідарності трудящих [10, с. 148].

Службовці і робітники органів влади мали право на відпустку. Скажімо, 13 серпня 1942 р. інспектор-бухгалтер Великовисківського районного сільськогосподарського бюро Мирон Зінов'єв прохав свого керівника надати йому відпустку. Своє прохання він обґрунтовував тим, що вже відпрацював рік і тому “згідно закону Німецької влади” має право на відпочинок від роботи.

Окупувавши територію України, нацистська Німеччина відразу ж приступила до перетворення родючих українських земель на свою продовольчу базу, а місцевого селянства на покірну дешеву робочу силу. Для цього була створена ледве не окрема система управління сільськогосподарською сферою захоплених територій. Ця система мала дві складові: німецьку і українську.

На рівні генеральної округи до німецьких органів управління сільським господарством належали окружні сільгоспуправління, у яких працювали 4 управи: організаційна, пропаганди, статистики та землевлаштування, тваринництва й рослинництва. Управляли сільськогосподарськими органами німецькі офіцери з господарських команд. У гебітскомісаріатах їх називали “гебітсландвірти”, а в районах – “крайсландвірти”.

В архівних документах окупаційного часу по Хмельівському району зустрічається прізвища крайсландвіртів Грефе і Віббінга [15, арк. 81]. У травні 1943 р. шеф Хмельівського району Білоус звертався до керівників сільських управ з проханням надіслати до райуправи меблі, які були необхідні для “забезпечення нормальних умов праці п. Крейсландвірта нашого району і його бюро”. Зокрема, старосту Ерделівки районне керівництво прохало до 15 травня доставити у Хмельове двоє справних стільців [12, арк. 92].

У Великовисківському районі крайсландвіртом був німець Фюрінг. У деяких документах він значиться і як керівник районної земельної комендатури [1].

В обов'язки “гебітсландвіртів” та “крайсландвіртів” входило: зібрання інформації про стан урожаю, наявності в селах трудових ресурсів, худоби, коней, сільськогосподарських підприємств, оцінка стану техніки та сільськогосподарського інвентарю тощо.

В українських органах влади за сільське господарство відповідали окружні, обласні та районні земельні управи, керівниками яких були агрономи з місцевого населення. Земельні управи також часто називали Українськими сільськогосподарськими виробничими бюро або земельними комендатурами. У Великовисківському районі земельною управою керували у різний час Микола Зінов'єв і Снісаренко, у Хмельовому – завідуючий господарського відділу райуправи Щербатюк, а у Маловисківському районі – Кіркілевський [2, арк. 5].

До функцій українських земельних органів належав контроль планів здачі населенням сільськогосподарської продукції, вчасний збір ним врожаю, видання різних розпорядження громадським дворам (колишні колгоспи) та інше. У лютому 1942 р. комендант обласної земельної управи Добровольський наказав оштрафувати земкомендантів ряду районів, у тому числі й Хмельівського і Великовисківського, за несвоєчасне подання ними відомостей до обласної земуправи. А це, як зазначено у наказі “не давало можливості правильно планувати процеси у сільському господарству” [7, арк. 6].

Слід зазначити, що українські земельні управи, по суті, були робочим апаратом німецьких сільськогосподарських органів.

Для посилення контролю над сільським господарством окупанти у 1942 р. створили ще одну структуру – “опорні пункти”, які об'єднували 3 – 4 села або 6 – 8 громадських дворів. Їх керівниками призначалися німецькі офіцери з господарських команд. Крім того, до складу управління опорного пункту входили

також агроном, бухгалтер і технічний працівник. Серед архівних документів вдалося відшукати прізвище керівника Ерделівського опорного пункту або ділянки. Ним був комендант Зух, а допомагав йому Нагельум.

Агрономи опорних пунктів або, як їх ще називали, ділянкові агрономи контролювати роботу громадських господарств, отримуючи за свою роботу місячний оклад у розмірі 600 крб. Приміром, у 1942 р. всі господарства Великовисківського району були поділені на 7 ділянок: 1 ділянкою опікувався агроном Драган, 2 ділянкою – Сагайдак, 3 ділянкою – Маляренко, 4 ділянкою – Ониш, 5 ділянкою – Дяков, 6 ділянкою – Жердів, 7 ділянкою – Донцов [1].

Ділянкові агрономи були зобов'язанні регулярно звітувати про роботу підлеглих їм громадських дворів на робочих нарадах у районній земуправі. Якщо з якихось причин вони не з'являлися зовсім або з'являлися із запізненням на такі наради, то до них застосовувалися штрафні санкції. Зокрема, за несвоєчасне прибуття 9 червня 1942 р. до райземуправи у Великій Висці були оштрафовані агрономи Сагайдак на 100 крб. і Ониш на 50 крб. Гроші були вираховані із їхньої заробітної плати [1].

Галузевим органом влади на Маловисківщині були районні відділи Біржі праці, які регулювали трудові відносини місцевого населення з різним організаціями, установами, підприємствами. У Малій Висці такий відділ у різний час очолювали Новорозник і Поворознюк.

Отже, за влучним спостереженням відомого історика-краєзнавця Івана Петренка, внаслідок створення німецької і української гілок влади на Кіровоградщині “виник своєрідний владний гібрид, у якому генератором ідей виступали гітлерівські керівники, а виконавцями – місцеві жителі, виокремленні з поміж інших завдяки лояльності до окупантів і допущених до, нехай і обмеженої й неповноцінної, але все-таки, влади. Займані посади в українській “допоміжній владі” давали їхнім власникам певні преференції – гарантована зарплата, більші по наповненості пайки, можливість використання свого службового положення у власних цілях тощо” [10, с. 37].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Больше-Высковское* українское сільсько-хазяйственое производственное бюро. Приказы по личному составу. Заявления граждан о выдаче строительных материалов. – Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2793. – Оп. 1. – Спр. 1.
2. *Маловисковское* українское сільсько-хазяйственое производственное бюро. – ДАКО. – Ф. Р-2803. – Оп. 1. – Спр. 1.
3. *Наказ № 25* по Хмельівській районній управі від 6 грудня 1941 року. – ДАКО. – Ф. Р-2612. – Оп. 1. – Спр. 1.
4. *Наказ № 29* по Хмельівському району від 10 червня 1942 р. – ДАКО. – Ф. Р-2612. – Оп. 1. – Спр. 1.
5. *Наказ № 7* по Хмельівській райуправі від 3 лютого 1942 року. – ДАКО. – Ф. Р-2612. – Оп. 1. – Спр. 1.
6. *Наказ № 71* по Маловисківській рай управі від 6/VII 1942 року. – ДАКО. – Ф. Р-3017. – Оп. 1. – Спр. 1.
7. *Наказ № 76* по Кіровоградській обласній земельній управі від 2.II-1942 року. – ДАКО. – Ф. Р-2791. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. *Наказ* по Маловисківській рай управі від 12/XI-43 року. – ДАКО. – Ф. Р-2802. – Оп. 1. – Спр. 1.
9. *Оголошення* про прийомні дні у Хмельівській районній управі. – ДАКО. – Ф. Р-2612. – Оп.1. – Спр. 1.
10. *Петренко І. Д.* Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941 – 1944 рр. / І. Д. Петренко. – Кіровоград, 2014. – 554 с.
11. *Повідомлення* Хмельівської райуправи старості Ерделівської сільської управи від 19/I-1943 р. – ДАКО. – Ф. Р-2620. – Оп. 1. – Спр. 1.
12. *Повідомлення* Хмельівської райуправи старості Ерделівської сільської управи від 8/V-1943 р. – ДАКО. – Ф. Р-2620. – Оп. 1. – Спр. 1.
13. *Поліцейське* розпорядження про власників екіпажів в Кіровоградській окрузі від 20.01-1942 року – ДАКО. – Ф. Р-2791. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. *Посвідчення* Р.Х. Рата на відрядження до м. Миколаїв, видане 8.08.1943 р. Маловисківський районним дорожнім відділом. – ДАКО. – Ф. Р-2802. – Оп. 1. – Спр. 1.

15. *Розпорядження* № 2. Всім керівникам громадських дворів, агрономам, ветпрацівникам, старостам сіл та директорам МТС Хмельівського району. – ДАКО. – Ф. Р-2612. – Оп. 1. – Спр. 1.
 16. *Телефонограма* Ерделівській сільській управі від 5/І-1943 р. – ДАКО. – Ф. Р-2620. – Оп. 1. – Спр. 1.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Борис Леонідович – завідувач науковою редакцією, комунальна установа “Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам’яті України”.

Шевченко Інна Миколаївна – головний бібліотекар відділу популяризації книги та організації змістовного дозвілля молоді, Кіровоградська обласна бібліотека для юнацтва.

Б. Л. Шевченко

*Коммунальное учреждение “Кировоградское областное отделение
Поисково-издательского агентства “Книга Памяти Украины”*

И. Н. Шевченко

Кировоградская областная библиотека для юношества

НЕМЕЦКІЕ И УКРАИНСКІЕ ОРГАНЫ ВЛАСТИ НА КИРОВОГРАДСКИНЕ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (НА ПРИМЕРЕ МАЛОВЫСКОВСКОГО РАЙОНА)

В статье на основе архивных документов и материалов исследован процесс становления и функционирования немецкой и украинской системы управления на оккупированной гитлеровскими войсками в августе 1941 года территории Маловыковского района Кировоградской области.

Ключевые слова: оккупация, Рейхскомисариат Украина, генеральный округ, гебит, органы власти, районная и сельская управы, комендантура, комиссариат, режим работы.

B. L. Shevchenko

*Municipal Institution “Kirovohrad Regional Branch search
and publishing agency “Memorial Book of Ukraine”*

I. M. Shevchenko

Kirovohrad regional library for youth

THE GERMAN AND UKRAINIAN ORGANS OF POWER ARE ON KIROVOGRADSKINI IN THE YEARS OF SECOND WORLD WAR (ON THE EXAMPLE OF MALOVISKIVSKOGO OF DISTRICT)

In the article on the basis of the archived documents and materials becoming is probed and functioning of German and Ukrainian control system on occupied by the Hitler troops in August, 1941 territory of Maloviskivskogo of district of the Kirovohrad area.

Keywords: occupation, Reykhkomisariat Ukraine, general district, gebit, organs of power, district and rural justices, commandant's headquarters, commissariat, office hours.

REFERENCES

- Boljshe-Vyskovskoe* ukraynskoe seljsjko-khozjajstvenoe proyzvodstvenoe bjuro. Prykazy po lychnomu sostavu. Zajavlenija ghrazhdan o vydache stroitelnykh materyalov. – Derzhavnyj arkhiv Kirovohradsjkoji oblasti (dali – ДАКО). – Ф. R-2793. – Оп. 1. – Спр. 1.
- Malovyskovskoe* ukraynskoe seljsjko-khozjajstvenoe proyzvodstvenoe bjuro. – ДАКО. – Ф. R-2803. – Оп. 1. – Спр. 1.
- Nakaz* № 25 po Khmelivskij rajonovij upravі vid 6 ghruđnja 1941 roku. – ДАКО. – Ф. R-2612. – Оп. 1. – Спр. 1.
- Nakaz* № 29 po Khmelivskomu rajonu vid 10 chervnja 1942 r. – ДАКО. – Ф. R-2612. – Оп. 1. – Спр. 1.
- Nakaz* № 7 po Khmelivskij raj'upravі vid 3 ljutogho 1942 roku. – ДАКО. – Ф. R-2612. – Оп. 1. – Спр. 1.
- Nakaz* № 71 po Malovyskivskij raj upravі vid 6/VII 1942 roku. – ДАКО. – Ф. R-3017. – Оп. 1. – Спр. 1.
- Nakaz* № 76 po Kirovohradsjkoji oblasnij zemeljnij upravі vid 2.II-1942 roku. – ДАКО. – Ф. R-2791. – Оп. 1. – Спр. 1.
- Nakaz* po Malovyskivskij raj upravі vid 12/KhI-43 roku. – ДАКО. – Ф. R-2802. – Оп. 1. – Спр. 1.
- Ogholoshennja* pro pryjomni dni u Khmelivskij rajonnij upravі. – ДАКО. – Ф. R-2612. – Оп. 1. – Спр. 1.
- Petrenko I.D.* Nacysts'kij okupacijnyj rezhym na Kirovohradshhyni 1941-1944 rr. / I.D. Petrenko. – Kirovohrad, 2014. – 554 s.
- Povidomlennja* Khmelivskoji raj'upravы starosti Erdelivskoji siljsjkoji upravы vid 19/I-1943 r. – ДАКО. – Ф. R-2620. – Оп. 1. – Спр. 1.
- Povidomlennja* Khmelivskoji raj'upravы starosti Erdelivskoji siljsjkoji upravы vid 8/V-1943 r. – ДАКО. – Ф. R-2620. – Оп. 1. – Спр. 1.
- Policejsjke* rozporjadzhennja pro vlasnykiv ekipazhiv v Kirovohradsjkoji okruzi vid 20.01.1942 roku – ДАКО. – Ф. R-2791. – Оп. 1. – Спр. 1.

14. *Posvidchennja* R.Kh. Rata na vidtrjadzhennja do m. Mykolajiv, vydane 8.08.1943 r. Malovyskivskij rajonnym dorozhnim viddilom. – DAKO. – F. R-2802. – Op. 1. – Spr. 1.
15. *Rozporjadzhennja* № 2. Vsim kerivnykam ghromadsjkykh dvoriv, aghronomam, vetpracivnykam, starostam sil ta dyrektoram MTS Khmelivskogho rajonu. – DAKO. – F. R-2612. – Op. 1. – Spr. 1.
16. *Telefonoghrama* Erdelivskij siljskij upravi vid 5/I-1943 r. – DAKO. – F. R-2620. – Op. 1. – Spr. 1.

ABOUT THE AUTHOR

Shevchenko Boris Leonidovich – Head of the scientific editors, municipal institution “Kirovohrad Regional Branch search and publishing agency “Memorial Book of Ukraine”.

Shevchenko Inna Mykolaivna – Chief Librarian of the Department for Promotion of the Book and Organization of youth leisure activities, Kirovohrad regional library for Youth.

УДК 321.7+323.2-05(477)(092)

Т. В. Печериця

Донецький національний медичний університет

В. ЧОРНОВІЛ – ДУХОВНИЙ ЛІДЕР НАЦІЇ

“Ми українці, були, є, і завжди будемо вільними!”

(В. Чорновіл)

У статті аналізується процес становлення В. Чорновола як особистості, громадського діяча і політика. Особливу увагу в статті приділено формуванню його світоглядних орієнтирів і переконань. Автор зазначає, що В. Чорновіл є духовним лідером нації, який зробив безцінний вклад в справу становлення та розбудови України як демократичної і незалежної держави.

Ключові слова: В. Чорновіл, лідер, нація, демократія, незалежна Українська держава.

В історії державотворення України велику роль відіграла ціла когорта українських політичних та громадських діячів, серед яких особливе місце, на нашу думку, належить В'ячеславу Максимовичу Чорноволу. Виходець із простої української сім'ї інтелігентів він виплекав у своєму серці модель України як демократичної та незалежної держави, і все своє життя йшов до її втілення незважаючи на заборони, переслідування, ув'язнення. Однак, на жаль, 25 травня 1999 р. В. Чорновіл за не з'ясованих трагічних обставин зійшов з політичної арени України, а разом з ним, на наше переконання, і той єдиний унікальний в історії України шанс на становлення і творення під його керівництвом справжньої демократичної України. Що ця смерть була випадковою, є серйозні сумніви. Але В. Чорновіл назавжди залишиться духовним лідером України, а його здобутки й перемоги на ниві українського державотворення завжди пам'ятатимуть віддані патріоти України.

Сьогодні український народ, отримавши черговий виклик історії, знову стоїть на роздоріжжі й вкотре змушений виборювати незалежність України власною кров'ю. У зв'язку з цим, на наш погляд, особливу актуальність викликають саме дослідження діяльності таких борців за Україну як В. Чорновіл, справу якого ми продовжуємо нині.

Дослідженню В. Чорновола як особистості, громадського й політичного діяча присвячено чимало наукових розвідок, статей, публікацій, серед авторів яких слід вказати: М. Степаненка, Б. Тарасюка, В. Деревінського, І. Гусакова, О. Андрощука, В. Даниленка, Ю. Мельника тощо. Разом з тим, вважаємо, що той обсяг досліджень, присвячених В. Чорноволу, який був зроблений науковцями до цього часу є занадто малим, а матеріал що в них міститься подекуди є однобоким й заангажованим, а тому потребує подальшого вивчення і висвітлення.

Метою даного дослідження є спроба проаналізувати процес становлення В. Чорновола як особистості, громадського діяча і політика, який став духовним

лідером нації, й тим самим, привернути увагу не лише науковців, а й української громади до постаті В. Чорновола, яка, на наше глибоке переконання, заслуговує на більшу увагу й повагу.

В. Чорновіл народився 24 грудня 1937 р. в с. Єрки Звенигородського району Черкаської області в сім'ї українських інтелігентів. Формування світогляду майбутнього українського політика відбувалося під безпосереднім впливом його батьків, які за професією були вчителями, зокрема, батько викладав у школі українську мову й літературу. З перших років життя батьки прививали В'ячеславу любов до української книги, а тому й не є дивним те, що читати він почав з чотирирічного віку. У зв'язку з цим, цілком зрозумілим стає і той факт, що до школи В. Чорновіл відразу пішов до 2-го класу. Далі було успішне закінчення школи із золотою медаллю і вступ до Київського університету імені Тараса Шевченка на філологічний факультет.

У цілому, виховання в інтелігентній українській родині сприяло формуванню у В. Чорновола світогляду, основою якого стали принципи справедливості, гуманності, національної гідності, любові до свого народу. Все це йшло в розріз з офіційними твердженнями, що насильно насаджувала тодішня тоталітарна радянська держава. Паростки незгоди з існуючим ладом йшли в родині Чорноволів від брата Максима Чорновола – Петра, якого було репресовано у 1937 р. та ув'язнено за його політичні погляди й переконання. З в'язниці Петро не повернувся...

Цей факт життя родини був добре відомий В. Чорноволу, а тому неабияк вплинув на становлення його твердого характеру, сили волі і високе почуття патріотизму. На наш погляд, саме бажання змінити радянське суспільство, а, головне донести, до нього правду, й спонукало студента В. Чорновола з 2-го курсу перевестися з філологічного факультету на факультет журналістики. Саме навчання на факультеті журналістики дозволило студенту В. Чорноволу писати статті до газет. Однак, інакодумство В. Чорновола не залишилось непоміченим керівництвом вузу, за свої погляди він отримав неприємності в університеті й, навіть, змушений був майже на один рік призупинити навчання. Пізніше йому все ж таки дозволили скласти пропущені сесії, що він зробив протягом місяця, і в 1960 р. з відзнакою закінчив університет. Дипломна робота В. Чорновола була присвячена ще донедавна забороненому письменнику Б. Грінченку.

Закінчивши університет, В. Чорновіл розпочав свою трудову діяльність за фахом у м. Львові, а у травні 1963 р. переїхав до м. Києва, щоб продовжити наукову роботу з історії української літератури. Саме в цей період часу, на нашу думку, відбувається остаточне становлення світоглядних поглядів та переконань В. Чорновола. Зокрема, він пробує себе в ролі літературного критика, досліджуючи творчість Т. Шевченка, В. Самійленка, Б. Грінченка. У 1964 р. В. Чорновіл вступає до аспірантури Київського педагогічного університету, мріє захистити кандидатську дисертацію присвячену публіцистичній та громадській діяльності Б. Грінченка. Однак, на заваді цим мріям стала його громадська та суспільно-політична позиція, адже саме через свої політичні переконання В. Чорновіл так і не був допущений до навчання. На наш погляд, саме ця заборона стала останньою краплею його терпіння і поштовхом до активної політичної боротьби з існуючим тоталітарним режимом. В 60-ті рр. ХХ ст. В. Чорновіл стає одним із головних ініціаторів започаткування національно-визвольного руху шістдесятників. Його заклик підтримала ціла плеяда тогочасної передової інтелігенції серед якої І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, А. Горська, М. Плахотнюк, Л. Танюк, В. Стус та інші. Разом вони намагалися протистояти радянській тоталітарній системі, боролися за відродження України, її мови, культури, виступали з протестами проти арештів української інтелігенції.

Отже, з 1965 р. розпочинається відкрита політична боротьба В. Чорновола з тоталітарним режимом та його носієм – компартією, і триватиме вона до кінця його життя. З цього часу й починаються поневір'яння та переслідування В. Чорновола, він залишається без роботи. Його сім'я стає об'єктом обшуків та допитів, а сам В. Чорновіл отримує перші вироки й ув'язнення.

У 1966 р. В. Чорновіл уклав документальну збірку “Лихо з розуму” (Портрети з двадцяти “злочинців”), в якій подав матеріали про арештованих у 1965 р. шістдесятників. Згодом, за написання цієї книги В. Чорновола вручили міжнародну журналістську премію імені Ніколаса Томаліна (1975 р.), а в Українській РСР 1967 р. він отримав за неї трирічний термін ув'язнення. У 1969 р. на засланні в житті В. Чорновола сталася доленосна подія – він одружився з Атеною Пашко, яка стала для нього не лише коханою дружиною, але і вірним другом та опорою впродовж усього життя.

У 1970 р. В. Чорновіл починає випуск підпільного журналу “Український вісник”, який став найважливішим періодичним виданням українського самвидаву. В “Українському віснику” друкуються інформація про факти порушень прав людини, хроніка українського національного спротиву, а також аналітичні статті й художні твори. Починаючи з 1971 р. В. Чорновіл стає одним з ініціаторів і активних учасників правозахисного руху, за що у 1972 р. його арештовують, він отримує судовий вирок: шість років таборів і три роки заслання. Однак, навіть перебуваючи на засланні у мордовських таборах для політв'язнів, він не припиняє ні політичної боротьби, ні журналістських розслідувань. Зокрема, В. Чорновіл стає організатором і учасником численних акцій протесту, голодовок, виснажливої боротьби за статус політв'язня. Пише книгу “Будні мордовських таборів” та брошуру “Тільки один рік”.

22 травня 1979 р. В. Чорновіл стає членом Української Гельсінської групи. Низка чергових звинувачень на адресу В. Чорновола, сфабрикованих КДБ, призвели до нових арештів і нових судових вироків. Лише у травні 1985 р. після довгих років поневір'янь та тортур В. Чорновіл повернувся в Україну до м. Львова, де знову розпочав активну політичну діяльність. Так, улітку 1987 р. В. Чорновіл відновив видання “Українського вісника”. У 1988 р. ініціював створення Української Гельсінської Спільки (УГС), яку він спочатку задумав як політичну партію. Слід підкреслити, що УГС стала першою в Україні відкритою опозиційною КІРС організацією партійного типу.

8 – 10 вересня 1989 р. завдяки наполегливим зусиллям В. Чорновола та його однодумців було створено Народний Рух України (НРУ), головою якого він став у грудні 1992 р. У 1993 р. НРУ був перереєстрований на політичну партію, бо, будучи громадською політичною організацією, НРУ не міг брати участь у виборах. У березня 1990 р. В. Чорновіл був обраний депутатом Львівської обласної ради та Верховної Ради України. Восени 1991 р. В. Чорновіл був кандидатом у Президенти України (2 місце, 7 420 727 голосів або 23,27 %). Народний депутат України двох наступних скликань – 1994 і 1998 років. Керівник депутатської фракції Народного Руху України. У 1999 р. він знову балотувався на посаду Президента України.

Здійснений нами аналіз життєвого та політичного шляху В. Чорновола дозволяє визначити основні його світоглядні орієнтири та переконання. В центрі світогляду В. Чорновола знаходилася демократична і незалежна Україна. Більше того, В. Чорновіл був послідовним прихильником розбудови незалежної України як держави національної, що ґрунтується на принципі державного самовизначення на своїй землі корінної нації, і відкидав варіант держави космополітичної. В уряді України на його думку повинні працювати патріоти Української держави, морально

бездоганні, порядні люди, які є поза підозрами в корумпованості, високопрофесійні фахівці.

Щодо державного устрою України, то ще наприкінці 80-х років ХХ ст. В. Чорновіл виступив як прихильник ідеї федерації. Він бачив Україну федеративною республікою, яка б складалася з 12 федеральних земель із широким політичним, соціально-економічним, культурним самоврядуванням. Найвищим законодавчим органом республіки мала стати двопалатна Центральна Рада України. Багато хто із політиків України, ще за життя В. Чорновола, відверто цькували його за ідею федерації, а деякі з них свідомо перекручували його розуміння федерації й звинувачували В. Чорновола в розколі Української держави. Зрозумівши, що його ідею федерації сприйняли не так, як її розумів він сам, В. Чорновіл поняття федерація замінив словом самоуправління, а федеративність – на регіональне самоврядування. У подальшому він неодноразово підкреслював, що на його думку, федеративний устрій – це широке регіональне самоврядування. Окрім того, В. Чорновіл вважав штучним існуючий поділ України на 24 області і пропонував для більш широкого самоврядування об'єднати дві-три суміжні області. Отже, В. Чорновіл відстоював необхідність децентралізації в державі, забезпечення реального місцевого самоврядування.

У зовнішній політиці, на думку В. Чорновола, Україна повинна дотримуватися принципу налагодження добросусідських, партнерських відносин з усіма країнами без винятку, відстоював ідею виходу із СНД, був прихильником євроатлантичної інтеграції України. Водночас, В. Чорновіл, вважав, що українцям необхідно особливо бути обережними та бути напоготові відносно недружніх дій країни-сусідки – Росії. Мабуть, серце Великого Українця, відчувало яку агресію виношує в собі Росія по відношенню до України...

Отже, всі зусилля В. Чорновола були спрямовані на утвердження національно-патріотичної ідеї в українському суспільстві, відродження національної культури і духовності, формування українського за змістом вітчизняного гуманітарного простору, зміцнення позицій України на міжнародній арені. В. Чорновіл і донині залишається стратегічним генієм українського національного самоусвідомлення, він не став Президентом України, але став її духовним лідером, подібним до Ганді та Неру. Феномен В. Чорновола є унікальним явищем українського соціуму та політикуму, досягнення якого ще знаходиться на початковому етапі й потребує поглибленого вивчення та усвідомлення. В. Чорновіл – це Герой України який вічно житиме в пам'яті українського народу та людських серцях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрощук О.* В. Чорновіл та ідея федералізації України: еволюція поглядів / О. Андрощук // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 22 – 33.
2. *В'ячеслав Чорновіл:* Біографія. Статті. Цитати. – К., 2007. – 36 с.
3. *Гусаков І.* В. Чорновіл постать на тлі доби / І. Гусаков // Історія України. – 2011. – № 33 – 34. – С. 17 – 28.
4. *Даниленко В.* Державницька діяльність В. Чорновола (1990 – 1999) / В. Даниленко, В. Деревінський // Український історичний журнал – 2013. – №4. – С. 8 – 25
5. *Мельник Ю.* В. Чорновіл: штрихи життя і політичної діяльності / Ю. Мельник // Наука і суспільство. – 2012. – № 3/4. – С. 26 – 30

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Печериця Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціально-гуманітарних дисциплін, іноземних мов, української і латинської мови №2 Донецького національного медичного університету.

Т. В. Печерица

Донецкий национальный медицинский университет

В. ЧЕРНОВОЛ – ДУХОВНИЙ ЛІДЕР НАЦІИ

В статье анализируется процесс становления В. Черновола как личности, общественного деятеля и политика. Особенное внимание уделено формированию его мировоззренческих ориентаций и убеждений. Автор констатирует, что В. Черновол является духовным лидером нации, который внес бесценный вклад в дело становления и развития Украины как демократического и независимого государства.

Ключовые слова: В. Черновол, лидер, нация, парламент, демократия, независимое Украинское государство.

T. V. Pecherytsia

Donetsk national medical university

V. CHORNOVIL IS THE SPIRITUAL LEADER OF THE NATION

The process of development of V. Chornovil's personality, his becoming a public figure, politician is analyzed in the article. Special attention is paid to the permeation of his ideological orientations and beliefs. The author points that V. Chornovil is the spiritual leader of the nation who made an invaluable contribution of the formation and development of Ukraine as democratic and independent state. Upon the conducted research the author came to the following conclusions: democratic and independent Ukraine was at the center of V. Chornovil's world outlook; V. Chornovil supporter the idea of decentralization – actual local self-government: in foreign policy V. Chornovil supporter the European-Atlantic integration of Ukraine.

Keywords: V. Chornovil, leader, nation, democracy, independent of Ukraine state.

REFERENCES

1. **Androshchuk O. V.** Chornovil ta ideya federalizatsiyi Ukrayiny: evolyutsiya pohlyadiv / O. Androshchuk // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2010. – № 1. – S. 22 – 33.
2. **V'yacheslav Chornovil:** Biohrafija. Statti. Tsytaty. – K., 2007. – 36 s.
3. **Husakov I. V.** Chornovil postat' na tli doby / I. Husakov // Istorija Ukrayiny. – 2011. – № 33 – 34. – S. 17 – 28.
4. **Danylenko V.** Derzhavnyts'ka diyal'nist' V. Chornovola (1990 – 1999) /V. Danylenko, V. Derevins'kyy // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – 2013. – №4. – S. 8 – 25
5. **Mel'nyk YU. V.** Chornovil: shtrykhy zhyttya i politychnoyi diyal'nosti / YU. Mel'nyk // Nauka i suspil'stvo. – 2012. – № 3/4. – S. 26 – 30

ABOUT THE AUTHOR

Pecherytsia Tetiana Viktorivna – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of Philosophy, Socio-Humanities, Foreign Languages, Ukrainian and Latin № 2 of Donetsk National Medical University.

УДК 908(477):069.015

І. І. Романько

Льотна академія Національного авіаційного університету

**МУЗЕЙ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ ЯК ОСЕРЕДОК
ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
КРАЮ (З ДОСВІДУ ЛЬОТНОЇ АКАДЕМІЇ НАУ)**

У статті розкрито роль музею при вищому навчальному закладі у підготовці майбутніх фахівців, характеризуються виховні та соціальні функції музею, аналізується його діяльність як соціокультурного інституту на прикладі КЛІА НАУ. Розглядаються традиційні та новітні форми і методи музейної комунікації, використання інформаційних технологій у музейній діяльності.

Ключові слова: музей при навчальному закладі, функції музею, музейна комунікація, відвідувач, музейні інформаційні технології.

Серед численних інститутів, що виникли як засіб збереження і дослідження історичної минувшини, залучення молоді до її вивчення, вагоме місце посідають музеї при вищих навчальних закладах. У сучасному навчально-виховному процесі підвищується роль музею як осередку освіти і виховання, що сприяє формуванню у

молодого покоління національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, забезпеченню духовної єдності поколінь. Діяльність музею завжди є рівновекторною і розвивається у двох напрямках: наукова робота (внутрішній вектор) і просвітницька робота (зовнішній вектор). Кожен музей знаходить свій баланс між науковою і комунікативною функціями.

Формулювання місії музею відповідає на запитання: яка мета існування музею? Для кого працює музей, чим він унікальний? Які цінності представляє? Яке місце у суспільстві прагне займати?

Швидкі зміни в освітній галузі сприяють пошуку нових форм здобуття якісної освіти, тому сучасна освіта впроваджує нові технології в музейній справі, використовуючи активні форми залучення вихованців до вивчення, дослідження та збереження історико-культурної спадщини нашого народу. Змінюється світ, трансформується світоглядна модель. Нові очікування відвідувачів вимагають вдосконалення форм і методів роботи.

Питання історії та сьогодення музеїв при закладах освіти знаходиться у ракурсі наукових пошуків Т. Белофастової [1], Н. Капустіної [10], Р. Маньковської [13; 14], І. Медведєвої [15; 16], С. Муравської [17; 18], І. Самсакової [25], М. Скирди [26].

Сучасне суспільство зацікавлене у виховних та освітніх можливостях музею. Теоретичний та науково-методичний аналіз цього напрямку діяльності музеїв розглядається у працях Т. Вайнберг [2], І. Вітрик [3], Л. Гайди [4 – 8], О. Дудар [9], О. Караманова [11], Д. Щербак [28] та інших. Стан, проблеми та перспективи розвитку музеїв у вищих навчальних закладах неодноразово ставали предметом дискусій на конференціях та круглих столах [12; 19; 27].

Метою статті є дослідження особливостей музею при вищому навчальному закладі та визначення його основних функцій; розкриття різноманітних форм і методів наукової, просвітницької та виховної діяльності музею у підготовці майбутніх фахівців цивільної авіації; висвітлення ролі музею у розв'язанні актуальних питань формування громадянськості курсантської молоді.

В Кіровоградській льотній академії НАУ (далі – КЛА НАУ) понад сім років діє музейна експозиція історичного краєзнавства. 2010 року було відкрито світлицю декоративно-ужиткового мистецтва Кіровоградщини. Експозиція орієнтована на популяризацію художніх традицій нашого краю. У структурі музейної кімнати виокремлено два модулі: 1 – колекція творів декоративно-ужиткового мистецтва; 2 – історія символіки Кіровоградщини в творчості народних митців-краян. Упродовж 2011 – 2015 років створено ще кілька музейних об'єктів: “Національна культура: від витоків до сьогодення”, “Великий син великого народу. Єлисаветградський край на життєвому шляху Кобзаря”, “Друга світова війна в історичній долі нашого краю”, “Авіатори Кіровоградщини – герої Другої світової війни”, “Ближче до Норвегії – разом із Норвегією: КЛА НАУ – Норд Університет”.

14 жовтня 2015 р. відбулося відкриття музейної кімнати “Україна більше за життя”. Площа експозиції умовно розділена на оглядові зони: козацтво на теренах нашого краю; загиблі воїни-земляки – учасники антитерористичної операції. Експонуються стенди з портретами та біографічними довідками героїв, артефакти з місця бойових дій, особисті речі бійців, їхні однострої, частини обмундирування, різноманітні світлини, посвідчення, грамоти, нагороди тощо. Створити колекцію військового спорядження, документів та фотоматеріалів вдалося завдяки родичам загиблих бійців, які передали їхні особисті речі.

В оформленні музейних кімнат використані інтерактивні творчі методи “експозиційного мислення”, що зосереджені на відвідувачах і принципі їх залучення, етапах процесу творення виставок, сегментації аудиторій та ін. Більша частина

експонатів зберігається поза скляною вітриною, доступна відвідувачам. Технічне оснащення дозволяє проводити віртуальні відео-конференції. Створено відеотеку та колекцію тематичних мультимедійних презентацій з історії та культури нашого регіону.

Важливе місце в роботі музею посідає екскурсія. І це закономірно, оскільки музейна експозиція і екскурсійний метод взаємопов'язані. Це специфічна форма освітньої діяльності, змістом якої є комплексне сприймання об'єктів, представлених на екскурсійному маршруті, з метою здобуття знань та вражень. Добре продумана екскурсія сприяє глибокому розкриттю теми, оскільки екскурсовод зосереджує увагу на всіх важливих пам'ятках, розкриває їх внутрішній зміст, розповідає не лише про виставлений матеріал, а й про те, що його об'єднує з іншими. Екскурсійна робота є творчою, такою, що вимагає глибоких загальних і спеціальних знань. Теми як оглядових, так і тематичних екскурсій можуть бути широкими (охоплюють весь розділ експозиції) і вузькими (щодо окремого експозиційного комплексу), їх спрямування – поглиблене і різнобічне ознайомлення з музейними матеріалами. Екскурсії музейним комплексом проводять курсанти – переможці щорічного конкурсу екскурсоводів.

Позитивною тенденцією в роботі музею на сучасному етапі є ріст питомої ваги самостійної пізнавальної роботи з джерелами, у тому числі з матеріалами, які ще не повністю розкриті. Курсанти-екскурсоводи і лектори складають значну частину музейного активу, і є головним осередком музею. Готуючи виступ, у відповідності до профілю експозиції, кожен екскурсовод поглиблює свої знання в певній галузі історії та культури.

Сучасна молода людина нової формації, за визначенням, є діалогічною (а не монологічною), музей також шукає нові форми спілкування, за яких робота з аудиторією відбувалася б більш ефективно. У діяльності музею практикуються виступи екскурсоводів у кожній експозиції попарно: один екскурсовод – це гуртківець, який вже має досвід роботи у музеї, інший курсант – новачок. Таким чином забезпечується безперервність і наступність підготовки екскурсоводів; текст кожен із них готує самостійно, підбирає різноманітні маловідомі факти, переглядаючи значний масив джерел. Після накопичення інформації проводиться обговорення і будується один спільний виступ у формі діалогу, диспуту, отже, розглядаються дві сторони однієї події. Це робить екскурсію динамічною та цікавою.

Рада музею та курсантський актив розв'язують такі важливі завдання: збирання матеріалів про минуле академії, ведення сучасного літопису, відображення видатних подій у спеціальних виставках, популяризація історії КЛА НАУ та її досягнень на сторінках обласної преси й обласному телебаченні. Таким чином формуються фонди з історії і накопичуються матеріали поточного літопису діяльності.

Музейні кімнати історичного краєзнавства є складовою навчально-методичного комплексу з вивчення історії України та історії української культури, а також краєзнавчої науково-дослідної та пошукової роботи, що здійснюється курсантським колективом під керівництвом викладача.

У створенні музейного комплексу брали участь курсанти – члени Студії історичної реконструкції, національного ландшафтного дизайну і туризму, яка діє в академії з 2014 року. За своїм змістом робота Студії поділяється на дві основні групи: перша цілком ґрунтується на краєзнавчому матеріалі; друга – загальноісторична з використанням місцевого матеріалу. Перша дає можливість курсантам здобути систематичні знання з історії краю, у другій краєзнавчий матеріал включається тільки на основі логічних зв'язків.

Організація пошукової діяльності Студії здійснюється за кількома напрямками, серед яких: встановлення імен та дослідження біографій наших краян – військових льотчиків, а також збирання інформації про загиблих воїнів-земляків – учасників АТО. Розроблено заходи у формі науково-пізнавального семінару з практичними елементами, що має три варіативні частини, які курсанти обирають на власний смак. До першої частини входять краєзнавчі екскурсії у різні куточки нашої області. Друга частина пропонує знайомство з фольклорними дійствами, обрядами та участь у їх постановці. Третя частина являє собою творчу форму – створення оригінальних виробів власними руками під час майстер-класів, що проводять знані майстри декоративно-ужиткового мистецтва Кіровоградщини.

Поглиблене вивчення курсантами краєзнавчих об'єктів передбачає використання різноманітних форм і методів діяльності: лабораторні роботи з документами, архівними матеріалами, експонатами; зустрічі з учасниками АТО, родинами загиблих героїв; тематичні походи та експедиції; краєзнавчі конференції, круглі столи; конкурси, фестивалі, пересувні виставки; заходи до знаменних дат у житті країни та краю; літературні вітальні й художні вернісажі; заходи, які є реконструкціями певних історичних періодів. Так, під час реконструкції “святкових українських вечорниць” на одному з засідань Студії – “Походження свят у світлі історичних джерел”, присутні мали можливість дізнатися, як українська молодь проводила своє дозвілля у ХІХ столітті. Яскравою сторінкою життя Студії є виїзні засідання. Екскурсії є наймасовішою формою краєзнавчої роботи, оскільки створюють правильне відображення минулого, безпосередньо пов'язують знання про нього з конкретними історичними речами, пам'ятками. Після екскурсії студійці складають звіти про те, що дізнались нового, що можуть доповнити до пізнаного з інших джерел. Так формується не лише джерельна база експозиції, а й дослідницькі здібності кожного курсанта. Узагальнення цієї роботи відбувається у формі проектів.

Курсантам, які об'єктом краєзнавчої роботи обрали історію села Високі Байраки, було запропоновано взяти участь у реалізації Проекту створення музейно-туристичного комплексу під відкритим небом “Земля козака Мамає”. Серед форм впровадження Проекту слід відзначити прокладання екскурсійного маршруту “Стежками козака Мамає”. У 2015 році відбулися Всеукраїнські змагання зі спортивних походів серед учнівської та студентської молоді. Юнаки та дівчата, у тому числі курсанти академії, долали маршрут, що пролягав через населені пункти Кіровоградського району, пов'язані з легендами про козака Мамає: с. Підгайці Великосеверинківської сільради (колишня назва – с. Мамайка) – долина річки Мамайка – с. Високі Байраки (колишня назва – с. Мала Мамайка) – с. Андросове.

В академії значна увага приділяється пошуку нових форм і методів роботи з курсантами, вихованню на досягненнях історії та культури рідного краю, формуванню музейної культури і традиції системного відвідування музею. З цією метою розробляється інтерактивний “музейний центр” із спеціальною експозицією, де будуть застосовуватись ігрові, театралізовані заходи, комп'ютерна техніка, удосконалюється робота проблемних груп з краєзнавства. Перед музеєм стоять непрості завдання пошуку креативних форм комунікації, проектів новаторського характеру, серед яких – супровід музейних виставок різноманітними поетичними та музичними вечорами, майстер-класами тощо.

Важливе значення у музейній комунікації, зокрема її опосередкованій формі, відводиться видавничій діяльності. Підготовка наукових праць і збірників, довідників та путівників, описів колекцій сприяють поширенню відомостей про збірки музею, його діяльність, поглибленню діалогу між музеєм і відвідувачем [20 – 24].

Музей КЛА НАУ засвоює інтерактивні технології, які пропонують відвідувачу самостійно, вільно і творчо проявляти себе і взаємодіяти у музейному просторі.

Інтерактивні технології відкривають можливості креативним відеошоу, панорамним проєкціям, віртуальним реальностям, аніматронікам тощо. Перспективним напрямком у розвитку музейництва є використання Інтернет-технологій, які сприяють комунікації музею з аудиторією відвідувачів, знайомлять їх з матеріальним і духовним культурним надбанням. Забезпечення музею новітнім комп'ютерно-мультимедійним обладнанням та екскурсійно-інформаційними програмами дає можливість експозиційно охопити значний історичний проміжок та стати місцем апробації віртуальних екскурсій.

Таким чином, музейний комплекс КЛА НАУ є своєрідною творчою лабораторією для курсантів, у якій на основі застосування різноманітних форм і методів освітньої, наукової та виховної діяльності музею успішно здійснюється формування професійної гідності, усвідомлення молоддю соціальної значущості свого фаху, прищеплення любові до історії та культури свого народу, моральних чеснот та почуття патріотизму.

Процес навчання курсантів з використанням музейних засобів стимулює дослідницьку діяльність, залучає до охорони і популяризації скарбів вітчизняної культури, зрештою сприяє національному вихованню молодого покоління, зростанню музейної культури в суспільстві.

Аналіз досвіду роботи музейного комплексу виявив значні потенційні можливості залучення музейних засобів у підготовці майбутніх фахівців цивільної авіації. У навчально-виховному процесі їх можна використовувати як джерело додаткової інформації до навчальних курсів, своєрідний засіб систематизації знань, дієвий засіб переконання за допомогою історичних пам'яток – першоджерел, специфічну сферу набуття практичних навичок дослідницької праці. Музей став важливим осередком профорієнтаційної роботи серед учнівської молоді.

Подальше дослідження проблеми має бути спрямоване на пошук та обґрунтування нових форм виховання громадянських якостей особистості з використанням інформаційних можливостей музею КЛА НАУ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Белофастова Т. Ю.* Педагогічні засади діяльності музею як соціально-культурного центру: автореф. дис... канд. пед. наук:13.00.05 / Т. Ю. Белофастова. – К.:КНУКіМ, 2003. – 17 с.
2. *Вайнберг Т. Б.* Музейна педагогіка – перспективний напрям у сучасній системі національної освіти / Т. Б. Вайнберг, С. Я. Хавіна // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2014. – № 2. – С. 2 – 7.
3. *Вітрик І. С.* Екскурсійна робота і основи музейної педагогіки / І. С. Вітрик, Д. Ю. Кордик, Л. О. Коцар // Вісімнадцять сумцовських читання. Матеріали наукової конференції “Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства”, Харків, 18 квітня 2012 р. / Харківський історичний музей. – Харків: Майдан, 2012. – С. 125 – 130.
4. *Гайда Л. А.* Краєзнавча експедиція як форма діяльності шкільного музею / Л. А. Гайда // Краєзнавство. – 2010. – №1 – 2. – С. 178 – 185.
5. *Гайда Л. А.* Музеезнавство в закладах освіти: навчально-методичний посібник / Л. А. Гайда. – Кіровоград: Видавництво Кіровоградського обласного інституту післядипломної освіти імені Василя Сухомлинського, 2006. – 106 с.
6. *Гайда Л. А.* Музей у навчальному закладі / Л. А. Гайда; [ред. рада: Н. Муніч та ін.]. – К.: Шкільний світ, 2009. – 125 с.
7. *Гайда Л.* Становлення і розвиток музеїв при навчальних закладах України / Л. Гайда // Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність. Матеріали обласної науково-методичної конференції. – Кіровоград: Видавництво КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2008. – С. 6 – 18.
8. *Гайда Л.* Формування нормативно-правової бази діяльності музеїв при навчальних закладах України / Л. Гайда // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 49 – 56.
9. *Дудар О. В.* Що означає бути українцем? Музейна педагогіка як джерело нових можливостей для патріотичного виховання / О. В. Дудар // Методичні діалоги. – 2013. – №9. – С. 7 – 9.
10. *Капустіна Н. І.* Деякі аспекти роботи з музейною аудиторією / Н. І. Капустіна // Сучасний музей: між скарбницею та підприємством. Матеріали Міжнародної конференції 8 жовтня 2006 р., м. Чернівці. – Львів, 2008. – С. 99 – 102.
11. *Караманов О. В.* Сучасні тенденції розвитку музейної педагогіки в Україні / О. В. Караманов //

- Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи: матеріали науково-практичної конференції (Київ, 24 – 25 вересня 2013 р.). – К.: НКПКЗ, 2013. – С. 35 – 37.
12. **Краєзнавство** та пам'яткознавство. Матеріали XXXIV-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих вчених, присвяченої 50-річчю Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – 112 с.
 13. **Маньковська Р.** Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку / Р. Маньковська // Краєзнавство. – 2013. – №3. – С. 75 – 84.
 14. **Маньковська Р.** Де минуле не розходиться з майбутнім. До розмови про музейну педагогіку / Р. Маньковська // Краєзнавство: науковий журнал. – 2012. – Ч. 1 (78). – С. 119 – 123.
 15. **Медведєва І.** Музейно-педагогічна програма “Музей для студентської молоді як основа концептуальної моделі діяльності музею вищого технічного навчального закладу” / І. Медведєва // Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність: матеріали обласної науково-методичної конференції. – Кіровоград: Видавництво КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2008. – С. 128 – 134.
 16. **Медведєва І. М.** Організаційно-педагогічні засади діяльності музеїв у вищих технічних навчальних закладах: дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / І. М. Медведєва – Луганськ, 2009. – 256 с.
 17. **Муравська С. В.** Від досліджень і навчання до піару: зміна місії університетського музею в ХХІ ст. / С. В. Муравська // Праці Центру пам'яткознавства. – 2016. – Вип. 29. – С. 201 – 208.
 18. **Муравська С. В.** Деякі аспекти функціонування музеїв закладів вищої освіти / С. В. Муравська // Питання історії науки і техніки. – 2016. – № 3. – С. 65 – 70.
 19. **Проблеми** і перспективи розвитку музеїв вищих навчальних закладів України: матеріали 2-го круглого столу (Київ, 23 – 24 листопада 2007 р.) / Національний технічний ун-т України “Київський політехнічний ін-т”, Музей історії КПІ. – К.: Політехніка, 2007. – 91 с.
 20. **Романько І. І.** Декоративно-ужиткове мистецтво. На матеріалах музейної експозиції краєзнавства в Кіровоградській льотній академії НАУ. Навчальний посібник / І. І. Романько. – Кіровоград: КЛА НАУ, 2015. – 184 с.
 21. **Романько І. І.** Історія рідного краю в матеріалах музею краєзнавства Кіровоградської льотній академії НАУ. Довідник / І. І. Романько – Кіровоград: КЛА НАУ, 2015. – 228 с.
 22. **Романько І. І.** Музейна експозиція в Кіровоградській льотній академії як об'єкт краєзнавчо-освітньої діяльності / І. І. Романько / Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Випуск V. – Кропивницький: Центрально-Українське вид-во, 2016. – С. 195 – 205.
 23. **Романько І. І.** Україна більше за життя: загиблі воїни-земляки – учасники антитерористичної операції / І. І. Романько. – Кіровоград: КЛА НАУ, 2015. – 128 с.
 24. **Романько І. І.** Щоб Україна вся біля серця була: музей краєзнавства в Кіровоградській льотній академії НАУ / І. І. Романько / Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Випуск IV. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2015. – С. 349 – 351.
 25. **Самсакова І. В.** Музей при навчальному закладі та його функції / І. В. Самсакова // Педагогічні науки. Збірник наукових праць. – Випуск LXII. Херсон. – 2012. – С. 171 – 176.
 26. **Скирда М.** Музейне просвітництво: проблеми сьогодення і перспективи на майбутнє / М. Скирда // Сучасний музей: між скарбницею та підприємством: матер. Міжнар. конф. (м. Чернівці, 8 – 10 жовт. 2006 р.). – Львів: ВНТЛ-Класика, 2006. – С. 123 – 125.
 27. **Університетські** музеї: європейський досвід та українська практика: зб. праць міжнар. наук.-практ. конф. (6 – 7 жовтня 2011 р., м. Київ) / упоряд. Л. В. Казанцева. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 420 с.
 28. **Щербак Д.** Становлення і розвиток музейної педагогіки в Україні / Д. Щербак // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: збірник наукових праць. – К. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2009. – Випуск 1. – 231 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Романько Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри професійної педагогіки та соціально-гуманітарних наук Льотній академії Національного авіаційного університету.

І. І. Романько

Летная академия Национального авиационного университета

МУЗЕЙ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ КАК ЦЕНТР СОХРАНЕНИЯ И ПОПУЛЯРИЗАЦИИ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ КРАЯ (ИЗ ОПЫТА КИРОВОГРАДСКОЙ ЛЕТНОЙ АКАДЕМИИ НАУ)

В статье раскрыта роль музея при высшем учебном заведении в подготовке будущих специалистов, характеризуются воспитательные и социальные функции музея, анализируется его

деятельность как социокультурного института на примере КЛА НАУ. Рассматриваются традиционные и новейшие формы и методы музейной коммуникации, использование информационных технологий в музейной деятельности.

Ключевые слова: музей при учебном заведении, функции музея, музейная коммуникация, посетитель, музейные информационные технологии.

I. I. Romanko

Flight Academy of the National Aviation University

MUSEUM IN THE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION AS A CENTRE OF PRESERVATION AND POPULARIZATION OF CULTURAL HERITAGE OF THE NATIVE LAND (KIROVOGRAD FLIGHT ACADEMY OF NAU EXPERIENCE)

In the article the author reveals the role of the museum in the institution of higher education in the future specialists' training, characterizes educational and social functions of the museum, analyzes its activity as the social and cultural institution by giving an example of Kirovograd Flight Academy of NAU. Traditional and modern forms and methods of museum communication, the use of information technologies in the museum activity are examined.

Keywords: museum in the institution of higher education, functions of the museum, museum communication, visitor, museum information technologies.

REFERENCES

1. **Byelofastova T. YU.** Pedagogichni zasady diyal'nosti muzeyu yak sotsial'no-kul'turnoho tsentru: avtoref. dys... kand. ped. nauk:13.00.05 / T. YU. Byelofastova– K.:KNUKiM, 2003. – 17 s.
2. **Vaynberh T. B.** Muzeina pedahohika – perspektyvnyy napryam u suchasniy systemi natsional'noyi osvity / T. B. Vaynberh, S. YA. Khavina // Vyvchayemo ukrayins'ku movu ta literaturu. – 2014. – № 2. – S. 2 – 7.
3. **Vitryk I. S.** Ekskursiyna robota i osnovy muzeynoyi pedahohiky / I. S. Vitryk, D. YU. Kordyk, L. O. Kotsar // Visimnadtsyati sumtsovs'ki chytannya. Materialy naukovoyi konferentsiyi “Muzey yak sotsiokul'turnyy instytut v umovakh informatsynoho suspil'stva”, Kharkiv, 18 kvitnya 2012 r. / Kharkivs'kyy istorychnyy muzey. – Kharkiv: Maydan, 2012. – S. 125 – 130.
4. **Hayda L. A.** Krayeznavcha ekspedytsiya yak forma diyal'nosti shkil'noho muzeyu / L. A. Hayda // Krayeznavstvo. – 2010. – №1 – 2. – S. 178 – 185.
5. **Hayda L. A.** Muzeeynavstvo v zakladakh osvity: navchal'no-metodychnyy posibnyk / L. A. Hayda. – Kirovohrad: Vydavnytstvo Kirovohrads'koho oblasnoho instytutu pislyadyplomnoyi osvity imeni Vasylya Sukhomlyns'koho, 2006. – 106 s.
6. **Hayda L. A.** Muzey u navchal'nomu zakladi / L. A. Hayda; [red. rada: N. Munich ta in.]. – K.: Shkil'nyy svit, 2009. – 125 s.
7. **Hayda L.** Stanovlennya i rozvytok muzeyiv pry navchal'nykh zakladakh Ukrayiny / L. Hayda // Ukrayins'kyy muzey pry navchal'nomu zakladi: istoriya i suchasnist'. Materialy oblasnoyi naukovometodychnoyi konferentsiyi. – Kirovohrad: Vydavnytstvo KOIPPO imeni Vasylya Sukhomlyns'koho, 2008. – S.6 – 18.
8. **Hayda L.** Formuvannya normatyvno-pravovoyi bazy diyal'nosti muzeyiv pry navchal'nykh zakladakh Ukrayiny / L. Hayda // Krayeznavstvo. – 2011. – № 3. – S. 49 – 56.
9. **Dudar O. V.** Shcho oznachaye buty ukrayintsem? Muzeina pedahohika yak dzherelo novykh mozhlyvostey dlya patriotychnoho vykhovannya / O. V. Dudar // Metodychni dialohy. – 2013. – №9. – S.7 – 9.
10. **Kapustina N. I.** Deyaki aspekty roboty z muzeynoyu audytoriyeyu / N. I. Kapustina // Suchasnyy muzey: mizh skarbnytsyeyu ta pidpryyemstvom. Materialy Mizhnarodnoyi konferentsiyi 8 zhovtnya 2006 r., m. Chernivtsi. – L'viv, 2008. – S. 99 – 102.
11. **Karamanov O. V.** Suchasni tendentsiyi rozvytku muzeynoyi pedahohiky v Ukrayini / O. V. Karamanov // Muzeina pedahohika – problemy, s'ohodennya, perspektyvy: materialy naukovopraktychnoyi konferentsiyi (Kyiv, 24 – 25 veresnya 2013 r.). – K.: NKPIKZ, 2013. – S. 35 – 37.
12. **Krayeznavstvo** ta pam'yatkoznavstvo. Materialy XXXIV-yi Mizhnarodnoyi kraysnavchoyi konferentsiyi molodykh vchenykh, prysvyachenoyi 50-richchyu Ukrayins'koho tovarystva okhorony pam'yatok istoriyi i kul'tury. – Kharkiv: KHNU imeni V. N. Karazina, 2017. – 112 s.
13. **Man'kovs'ka R.** Suchasni muzeini komunikatsiyi ta perspektyvy yikh rozvytku / R. Man'kovs'ka // Kraysnavstvo. – 2013. – №3. – S. 75 – 84.
14. **Man'kovs'ka R.** De mynule ne rozkhodyt'sya z maybutnim. Do rozmovy pro muzeynu pedahohiku / R. Man'kovs'ka // Kraysnavstvo: naukovyy zhurnal. – 2012. – CH. 1 (78). – S. 119 – 123.
15. **Medvedyeva I.** Muzeino-pedahohichna prohrama “Muзей dlya student'skoyi molodi yak osnova kontseptual'noyi modeli diyal'nosti muzeyu vyshchoho tekhnichnoho navchal'noho zakladu” / Medvedyeva I. // Ukrayins'kyy muzey pry navchal'nomu zakladi: istoriya i suchasnist': materialy oblasnoyi naukovoyi konferentsiyi. – K.: KNUKiM, 2013. – S. 119 – 123.

- metodychnoyi konferentsiyi. – Kirovohrad: Vydavnytstvo KOIPPO imeni Vasylya Sukhomlyns'koho, 2008. – S. 128 – 134.
16. **Medvedyeva I. M.** Orhanizatsiyno-pedahohichni zasady diyal'nosti muzeyiv u vyshchlykh tekhnichnykh navchal'nykh zakladakh: dys...kand. ped. nauk: 13.00.05 / I. M. Myedvyedyeva. – Luhans'k, 2009. – 256 s.
 17. **Muravs'ka S. V.** Vid doslidzhen' i navchannya do piaru: zmina misiyi universytet-s'koho muzeyu v XXI st. / S. V. Muravs'ka // Pratsi Tsentru pam'yatkoznavsta. – 2016. – Vyp. 29. – S. 201 – 208.
 18. **Muravs'ka S. V.** Deyaki aspekty funktsionuvannya muzeyiv zakladiv vyshchoyi osvity / S. V. Muravs'ka // Pytannya istoriyi nauky i tekhniky. – 2016. – № 3. – S. 65 – 70.
 19. **Problemy** i perspektyvy rozvytku muzeyiv vyshchlykh navchal'nykh zakladiv Ukrainy: materialy 2-ho kruhloho stolu (Kyiv, 23 – 24 lystopada 2007 r.) / Natsional'nyy tekhnichnyy un-t Ukrainy “Kyivskyy politekhnichnyy in-t”, Muzey istoriyi KPI. – K.: Politekhnik, 2007. – 91 s.
 20. **Roman'ko I. I.** Dekorativno-uzhytkove mystetstvo. Na materialakh muzeynoyi ekspozytsiyi krayeznavstva v Kirovohrads'kiy l'otniy akademiyi NAU. Navchal'nyy posibnyk / I. I. Roman'ko. – Kirovohrad: KLA NAU, 2015. – 184 s.
 21. **Roman'ko I. I.** Istoriya ridnoho krayu v materialakh muzeyu krayeznavstva Kirovohrads'koyi l'otnoyi akademiyi NAU. Dovidnyk / I. I. Roman'ko – Kirovohrad: KLA NAU, 2015. – 228 s.
 22. **Roman'ko I. I.** Muzeyna ekspozytsiya v Kirovohrads'kiy l'otniy akademiyi yak ob'yekt krayeznavcho-osvitn'oyi diyal'nosti / I. I. Roman'ko / Mizh Buhom i Dniprom. Naukovo-krayeznavchyy visnyk Tsentral'noyi Ukrainy. – Vypusk V. – Kropyvnyts'kyy: Tsentral'no-Ukrayins'ke vyd-vo, 2016. – S. 195 – 205.
 23. **Roman'ko I. I.** Ukraina bil'she za zhyttya: zahyibli voyiny-zemlyaky – uchasnyky antyterorystychnoyi operatsiyi / I. I. Roman'ko. – Kirovohrad: KLA NAU, 2015. – 128 s.
 24. **Roman'ko I. I.** Shchob Ukrainy vsya bilya sertsya bula: muzey krayeznavstva v Kirovohrads'kiy l'otniy akademiyi NAU / I. I. Roman'ko / Mizh Buhom i Dniprom. Naukovo-krayeznavchyy visnyk Tsentral'noyi Ukrainy. – Vypusk IV. – Kirovohrad: Tsentral'no-Ukrayins'ke vydavnytstvo, 2015. – S. 349 – 351.
 25. **Samsakova I. V.** Muzey pry navchal'nomu zakladi ta yoho funktsiyi / I. V. Samsakova // Pedahohichni nauky. Zbirnyk naukovykh prats'. – Vypusk LXII. Kherson. – 2012. – S. 71– 176.
 26. **Skyrda M.** Muzejne prosvitnytstvo: problemy s'ohodennya i perspektyvy na maybutnye / M. Skyrda // Suchasnyy muzey: mizh skarbnitseyu ta pidpryyemstvom: mater. Mizhnar. konf. (m. Chernivtsi, 8 – 10 zhovt. 2006 r.). – L'viv: VNTL-Klasyka, 2006. – S. 123 – 125.
 27. **Universytets'ki** muzeji: yevropeys'kyy dosvid ta ukrayins'ka praktyka: zb. prats'mizhnar. nauk.-prakt. konf. (6 – 7 zhovtnya 2011 r., m. Kyiv) / uporyad. L. V. Kazantseva. – Nizhyn: NDU im. M. Hoholya, 2012. – 420 s.
 28. **Shcherbak D.** Stanovlennya i rozvytok muzeynoyi pedahohiky v Ukraini / D. Shcherbak // Osvita doroslykh: teoriya, dosvid, perspektyvy: zbirnyk naukovykh prats'. – K. – Nizhyn: Vydavets' PP Lysenko M. M., 2009. – Vypusk 1. – 231 s.

ABOUT THE AUTHOR

Romanko Iryna Ivanivna – PhD, associate professor, Associate Professor of the Department of Professional Pedagogics and Social and Human Sciences Flight Academy of the National Aviation University.

УДК 94 (477) «2013»

С. В. Проскурова

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ МЕТОДУ УСНОЇ ІСТОРІЇ У ВИВЧЕННІ ПОДІЙ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

У статті йдеться про дослідницький потенціал методу усної історії у вивченні подій грудня 2013 – лютого 2014 рр. в Україні з досвіду участі студентів факультету історії та права ЦДПУ імені В. Винниченка в проєкті УІНП “Майдан: усна історія”.

Нами було опитано 43 учасників кіровоградського і київського євромайданів. Транскрибовані і редаговані свідчення передані до Українського інституту національної пам'яті для науково-дослідної, просвітницької та методичної роботи. Мета проєкту пояснити, що таке Майдан і виховувати майбутнє покоління в дусі ідеалів Революції гідності.

Ключові слова: усна історія, етнологія, етнографічна практика, Майдан, Революція гідності, Український інститут національної пам'яті.

Починаючи з 2007 року, студенти факультету історії та права ЦДПУ ім. В. Винниченка під час етнографічної практики збирають джерела усної історії у рамках реалізації науково-дослідних проектів під егідою Українського інституту національної пам'яті.

Результати, здобуті під час студентських експедицій, спонукають до роздумів про потенціал дослідницьких можливостей методу усної історії. На цю тему нами вже було опубліковано статті про особливості теоретико-методичного забезпечення етнографічної практики студентів історичних факультетів [1; 2], про актуальність методу усної історії у вивченні Голодомору і Другої світової війни [3].

Сучасна тенденція звернення українських істориків до етнологічних методів і прийомів, серед яких одним із найбільш популярних є метод усної історії наочно ілюструє тезу С. Лур'є про етнологію як пояснювальний механізм для історії [4, с. 20].

Яскравими представниками модерної української історичної науки, які розробляють у своїх працях новітні методики, є Наталя Яковенко, Ярослав Грицак, Юрій Мицик, Гелінада Грінченко, Тетяна Ковтунович, Анна Прохорова. Часопис "Україна модерна" (Я. Грицак є його редактором-засновником, Г. Грінченко – редактором) регулярно публікує на своїх шпальтах усно-історичні джерела, які через призму мікроісторії відкривають нам цілі культурні світи.

В одному з інтерв'ю газеті "День" наша землячка Н. Яковенко, також активна послідовниця антропологічного підходу, розмірковуючи над тим, у якому напрямку рухається українська історична наука, закликає нове покоління істориків змусити джерела "заговорити про те, про що вони досі мовчали". Проте зауважує, що для цього "бракує сил, рук, фахової підготовки" [5].

На переконливу думку Н. Яковенко, час ставить перед українською історією нові виклики. Передусім, це інтерес до людини: "Хоч би що ми реконструювали, чи конструювали в цій історії, хоч би як ми пояснювали ті, чи інші зміни, – повинні відштовхнутись від цілком предметних, конкретних речей. Важко дослідити емпірично, але можемо знайти джерела і спробувати це відтворити на прикладі окремої людини, того, що вона робила, думала, що її штовхало до дій... Відбувається повна зміна методик, типів джерел, способів бачення, пояснень" [6, с. 9].

Зазначені зміни, на нашу думку, повинні перебувати в колі наукових інтересів етнологів. Інструментарій усної історії уможливило суттєво розширити діапазон дослідницьких можливостей у галузі етнології. Тому для наукового аналізу етнополітичних процесів в Україні необхідним є широке впровадження усної історії як методу і джерела, ведення наукового пошуку на стику дисциплін, насамперед етнології та історії.

У рамках проекту українського Інституту національної пам'яті "Майдан: усна історія" в Кіровограді влітку 2015 р. була розпочата робота з фіксації свідчень про події Революції гідності 2013 – 2014 рр. Записи здійснювалися на базі університету. До роботи були залучені студенти факультету історії та права – актив етнологічного гуртка.

Учасниками проекту було опитано 43 респонденти, які мешкають в Кіровограді та Кіровоградській області – безпосередніх свідків масових протестних акцій як у Кіровограді, так і в Києві. Опитуваннями було охоплено представників різних суспільних верств, вікових категорій, чоловіків і жінок. Серед опитаних – Олексій Цокалов, фермер з Бобринеччини, близький друг героя Небесної сотні Віктора Чміленка, активний учасник столичного та Кіровоградського майданів, а нині – волонтер, зусиллями команди якого ремонтуються транспортні засоби для військових у зоні АТО; Олександр Ратушняк, викладач педагогічного університету, якого було заарештовано по сфабрикованій справі; Ліана Левицька, адвокат, яка безкоштовно захищала заарештованих учасників

кіровоградського Євромайдану; Ярослав Безменов, який належав до загону Самооборони, а нині бере участь в антитерористичній операції; Павло Бісеров, спогади якого про гарячу стадію Київського майдану розкривають трагічні сторінки пережиті оповідачем.

Зібрані свідчення мають репрезентативний характер, дають розгорнуту картину революційних подій зими 2013 – 2014 рр. в Україні.

Протестні акції на кіровоградському Євромайдані розпочалися одночасно з столичними. Активісти збиралися на площі Кірова (нині – Героїв Майдану). Місцева влада організувала загони “тітушок”, які вели себе агресивно, намагалися залякати протестувальників за повного невтручання правоохоронців. Під час одного із таких зіткнень активним майданівцям було завдано травм. У відповідь активісти змушені були створити загони самооборони. Учасники кіровоградського Євромайдану підтримували постійний зв’язок із київським Майданом, відправляючи в Київ активістів, теплі речі, продукти, гроші.

22 лютого на Кіровоградщині розпочався “Ленінопад”. Першими позбулися пам’ятників червоному вождю у Добровеличківці, Олександрівці, Знам’янці, Олександрії, слідом за тим в Кіровограді було повалено пам’ятники Кірову та Леніну.

Транскрибовані і редаговані свідчення передані до Українського інституту національної пам’яті для науково-дослідної, просвітницької та методичної роботи у рамках проекту “Майдан: усна історія”, це копії відеозаписів (інтерв’ю про Майдан), перелік оповідачів з їх контактною інформацією і відомостями про інтерв’ю та згодами, підписаними ними.

Нині, вже можна констатувати, що історія Майдану задокументована частково і значний масив інформації опубліковано [7; 8]. Однак все ще залишається великий простір для досліджень в галузі усної історії.

Спогади про Революцію гідності розкривають один із переломних моментів сучасної історії України в її локальному вимірі. Позаяк “усна історія – це історія, побудована навколо людей. Вона наповнює життям історію як таку і розширює її масштаб. Вона дозволяє знайти героїв не тільки серед вождів, а й серед невідомої більшості народу. Вона спонукає викладачів і студентів до спільної роботи. Вона привносить історію в середину спільноти, щоб потім зробити її загальним надбанням...” [9, с. 34].

Усні свідчення апріорі суб’єктивні, що дає етнологіві можливість збагнути особливості осмислення людьми мотивацій участі в екстремальних подіях листопада – лютого 2013 – 2014 рр. Перед дослідниками під час опитування постало завдання подолати емоційну напруженість і психологічну вразливість окремих оповідачів.

У дослідницькому “полі” роль інтерв’юера (в нашому випадку це студенти) визначальна. Молоді дослідники самостійно брали інтерв’ю. Отримана ними інформація значною мірою залежала від їхнього вміння зорієнтуватись у запитальнику, ефективно його застосувати. Студенти мали можливість стати учасниками захопливого процесу віднайдення усного джерела. Основоположник методу усної історії Пол Томпсон високо оцінював виховний потенціал усно-історичних досліджень, які є сплавом “дослідження й викладання, у результаті чого підвищується якість і того й іншого” [9, с. 71–84].

Критеріями вибору респондентів були факти перебування їх на Кіровоградському та Київському майданах та безпосередньої участі в протестних акціях листопада 2013р. – лютого 2014 р.

Основним методом роботи було обрано якісні напівструктуровані інтерв’ю, інтерв’ю – монолози на основі запитальника з 16 питань, розробленого Інститутом національної пам’яті:

1. Представтесь, будь ласка (прізвище, ім'я, по-батькові, псевдо, скільки років, звідки родом, рід занять, місце проживання).
2. З якого часу Ви почали стежити за подіями Майдану?
3. Що спонукало Вас взяти участь у протестних акціях, якою була ця участь?
4. Чи є Ви членом якоїсь громадської організації/партії або ініціативи?
5. Чи брали участь в акціях чи їх організації (пікети, флешмоби тощо)? Хто були їх учасниками, скільки ці акції тривали, чим завершилися?
6. Які події Майдану (у столиці, регіоні) Ви вважаєте найважливішими? Очевидцем яких із цих подій Ви були?
7. Чи були заарештовані/постраждали Ви або Ваші знайомі чи родичі під час Майдану? За яких обставин?
8. Чи були особисто знайомі з кимось із загиблих? Розкажіть про цю людину (хто, звідки, як познайомилися, чим ця людина займалась під час Майдану, як загинула)?
9. Чи стикалися із тітушками, "Беркутом", міліцією? За яких обставин, яке враження справили на Вас ці люди?
10. Чи стикалися ви з кимось із відомих політиків чи громадських діячів під час подій Майдану? Які у вас склалися враження?
11. Що Ви знаєте про ставлення до Майдану в інших областях? Чи були очевидцем тих подій, чи брали участь?
12. Коли, на Вашу думку, завершився Майдан, і ваша особиста участь у ньому?
13. Яким, на Вашу думку, є значення Майдану для розвитку українського суспільства?
14. Як особисто на Вас вплинув Майдан?
15. Якою має бути пам'ять про Майдан і його героїв?
16. Як би Ви пояснили наступним поколінням, що таке Майдан?

Перед дослідниками ставилося завдання дізнатися в опитуваної особи про особистий досвід участі в подіях Євромайдану. Оповідач неминуче "забарвлює" їх своїми оцінками, що ґрунтуються на його особистій системі вартостей. Це допомагає відчутти "дух" Майдану, "побачити" екстремальні події очима їх учасника. Мусимо повертатись до подій, проговорювати їх, аби подолати посттравматичний досвід респондентів.

В сучасних реаліях обов'язкового залучення студентів до наукової роботи метод усної історії мусить стати ефективним засобом для створення оригінальної джерельної бази. Але його застосування потребує певних знань і навичок з проведення, транскрипції і використання отриманих матеріалів.

Перед нами не стояло завдання надати в нашій статті вичерпні методичні рекомендації з питань організації усно-історичних досліджень, а радше поділитись досвідом набутим під час підготовки та проведення інтерв'ю з учасниками подій Євромайдану студентами-істориками, закликати колег до співпраці у фіксації джерел усної історії.

Усна історія Майдану має стати частиною національної пам'яті. За словами Кардинала Любомира Гузара "Майбутнім поколінням варто пояснювати, що таке Майдан. Це є головним завданням сьогодення. Завдання і влади, і суспільства, і, ясна річ, освітніх організацій і товариств... – виховувати майбутнє покоління в дусі ідеалів Майдану" [8, с. 317].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Проскура С.* Щодо особливостей теоретико-методичного забезпечення етнографічної практики студентів історичних факультетів. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XIII. – К., 2007. – С. 515 – 521.

2. **Проскурова С. В.** Етнографічна практика: Методичні рекомендації та матеріали. Для студентів факультету історії та права /Укладач Проскурова С. В. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2009. – 44 с.
3. **Матеріали** експедиції до Бобринецького району // Усна історія Голодомору та Другої світової війни на території Кіровоградщини. – Кіровоград: Кіровоградський інститут розвитку людини “Україна”, 2009.
4. **Лурье С.** Историческая этнология. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 448 с.
5. **Яковенко Н.** Щоб рухатися вперед, треба заговорити мовою кінця ХХ століття // День. – 2000. – № 9. – П’ятниця, 21 січня.
6. **Яковенко Н.** Історик є невідьником джерела // Дзеркало тижня. – 2004. – № 42 (517). – Субота, 16-22 жовтня.
7. **Майдан.** Свідчення. Київ, 2013 – 2014рр. – К.: Дух і літера, 2016. – 814 с.
8. **Майдан** від першої особи. 45 історій Революції гідності /Упорядник Тетяна Ковтунович. – К: Український інститут національної пам’яті, 2015. – 320 с.
9. **Томпсон П.** Голос прошлого: устная история. – М.: Весь Мир, 2003. – 368 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

С. В. Проскурова

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ МЕТОДА УСТНОЙ ИСТОРИИ В ИЗУЧЕНИИ СОБЫТИЙ РЕВОЛЮЦИИ ДОСТОИНСТВА

В статье проанализирован исследовательский потенциал метода устной истории в изучении событий декабря 2013 – февраля 2014 гг. из опыта участия студентов факультета истории и права ЦДПУ им. В. Винниченка в проекте УИИП «Майдан: устная история».

Нами были опрошены 43 участника кировоградского и киевского евромайданов. Транскрибированные и отредактированные свидетельства переданы в УИИП для научно-исследовательской, просветительской и методической работы. Цель проекта объяснить, что такое Майдан и воспитывать будущее поколение в духе идеалов Революции достоинства.

Ключевые слова: *устная история, этнология, этнографическая практика, Украинский институт национальной памяти, Майдан, Революция достоинства.*

S. V. Proskurova

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

THE RESEARCH POTENTIAL OF THE ORAL HISTORY METHOD FOR THE STUDY THE REVOLUTION OF DIGNITY

This article analyzes the research potential of the oral history method for the study of events of December 2013 to February 2014 in Ukraine, based on the experience of students at the Department of History and Law of Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University who participated in the Maidan Oral History project launched by Ukrainian Institute of National Memory.

The recording of accounts on the events of the Revolution of Dignity of 2013-2014 started in summer 2015 and has been performed at the premises of the University.

Project participants surveyed 43 persons who took part in Euromaidans in Kirovohrad and Kyiv, people of different gender, age, ethnic origin, and social status. Their memories reveal a crucial moment in the modern history of Ukraine in its local dimension. The questionnaire covered the subjects of Maidan oral history as may have an appeal for historians, ethnologists, political analysts or psychologists.

The records, transcribed and edited, have been delivered to the Ukrainian Institute of National Memory for further research, awareness-raising and methodological work within the framework of the Maidan Oral History project. In our view, this subject should not be limited to the recording of oral history sources. The task of humanities scholars is to represent Maidan and to educate the next generation in the spirit of the Revolution of Dignity.

Keywords: *oral history, ethnology, ethnographic fieldwork, Maidan, Revolution of Dignity, Ukrainian Institute of National Memory.*

REFERENCES

1. **Proskurova S.** Shchodo osoblyvostei teoretyko-metodychnoho zabezpechennia etnografichnoi praktyky studentiv istorychnykh fakultetiv // Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva. – Т. XIII. – К., 2007. – С. 515 – 521.

2. *Proskurova S. V.* Etnohrafichna praktyka: Metodychni rekomendatsii ta materialy. Dlia studentiv fakultetu istorii ta prava /Ukladach Proskurova S.V. – Kirovohrad, RVV KDPU im. V.Vynnychenka, 2009. – 44 s.
3. *Materialy* ekspedytsii do Bobrynetskoho raionu //Usna istoriia Holodomoru ta Druhoi svitovoi viiny na terytorii Kirovohradshchyny. – Kirovohrad: Kirovohradskiy instytut rozvytku liudyny “Ukraina”, 2009.
4. *Lure S.* Istoricheskaya etnologiya. – M.: Aspekt Press, 1997. – 448 s.
5. *Yakovenko N.* Shchob rukhatysia vpered, treba zahovoryty movoiu kintsia XX stolittia // Den. – 2000. – № 9. – Piatnytsia, 21 sichnia.
6. *Yakovenko N.* Istoryk ye nevilnykom dzherela // Dzerkalo tyzhnia. – 2004. – № 42 (517). – Subota, 16-22 zhovtnia.
7. *Maidan.* Svidchennia. Kyiv, 2013 – 2014rr. – K.: Dukh i litera, 2016. – 814 s.
8. *Maidan* vid pershoi osoby. 45 istorii Revoliutsii hidnosti /Uporiadnyk Tetiana Kovtunovych. – K: Ukrainyskyi instytut natsionalnoi pamiaty, 2015.– 320 s.
9. *Tompson P.* Holos proshloho: ustnaia ystoriia. – M.: Ves Myr, 2003. – 368 s.

ABOUT THE AUTHOR

Proskurova Svitlana Volodymyrivna – candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine of Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

УДК 321.1 +327.362] (477)

І. М. Жиленкова

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

О. В. Лисенко

Інститут історії України НАН України

ВПЛИВ ПАЦИФІСТСЬКИХ ІДЕЙ НА ІСТОРІЮ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

В статті проаналізовано, як пацифістські ідеї, котрі під час нікому не потрібних імперських війн, спочатку сприяють поширенню серед українського суспільства прагнень до незалежності, а потім, коли цю незалежність потрібно захищати, стають ворожими до українського національного руху. Саме пацифістські ідеї, підступно використані більшовиками, стали однією з основних причин поразки українських національно-визвольних змагань на початку ХХ ст. На жаль ця проблема існує і сьогодні, коли агенти російського впливу, знову, як і на початку минулого століття, намагаються зіграти на пацифістських настроях в українському суспільстві.

Ключові слова: *пацифізм, більшовизм, війна, армія, суспільна думка.*

Парадокс української історії полягає в тому, що пацифістські ідеї більше всього сприяли утворенню незалежної Української держави, й одночасно, саме вони призводили до її краху.

Першу тезу визнають навіть найлютіші вороги України. Так 1 серпня 2014 р. на заходах присвячених 100-річчю зі вступу Росії у Першу світову війну її нинішній президент В. Путін зазначив, що Російська імперія здобула перемогу в цій війні, але вона була вкрадена тодішніми “націонал-зрадниками” більшовиками, котрі своїми закликами до сепаратного миру з німцями за будь-яку ціну, та до поразки власної країни розвалили спочатку російську армію, а потім і всю імперію, на уламках якої й виникла незалежна Україна.

На жаль, пацифістські ідеї так припали до душі, як провідникам української державності, особливо В. Винниченку та М. Грушевському, так і простому народу, що Україна, на відміну від маленьких країн Прибалтики та малонаселеної Фінляндії, не змогла відбити не дуже тоді потужну більшовицьку агресію. Взагалі Українсько-російська війна котра почалася наприкінці 1917 р., єдина в історії між сторонами, котрі лише за кілька місяців до цього клялися у вірності пацифістським ідеям і рішуче засуджували всі без винятку війни. На жаль, ця вірність в українців виявилася

© Жиленкова І. М., Лисенко О. В., 2018

значно більшою, і як наслідок, вони втратили свою державність, що коштувало життя десяткам мільйонів людей.

Постає питання чому ж і для росіян, і ще в більшій мірі для українців, пацифістські ідеї виявилися такими спокусливими. На нашу думку, це пояснювалося тим соціально-економічним укладом, який запанував у Російській імперії в цілому, та особливо на сході України, на рубежі XIX – XX століть. В цей час російський цар Олександр III змінив свій зовнішньо політичний вектор з традиційного про німецького на про антантівський. Для Росії союз з Англією та Францією означав стрімкий приплив величезних західних інвестицій, котрі пригнічували природний розвиток молодого, недосвідченого й незміцнілого російського капіталізму. Левова частина цих інвестицій пішла саме на схід України, тому саме тут негативні наслідки західних інвестицій набрали особливо потворних форм.

Так, в своїй праці “Історія підприємництва в Україні” Т. Лазанська зазначала стосовно діяльності в Криворізькому басейні французького товариства “Дубова Балка”, яка сповідувала такі принципи – дешево наймати робітників, штрафувати їх і будь-що прагнути зменшити здольну оплату артілям настільки, щоб в середньому на кожну особу виходило не більше 70 коп. Крім того, на копальнях “Дубової Балки” було багато нещасних випадків. Кореспондент газети “Киевское Слово” був свідком трагедії, коли травмувалося відразу 11 чоловік [1, с. 157 – 158]. Жорстокі методи експлуатації, звичайно ж, відзначали не лише це конкретне французьке товариство. Вони були притаманні більшості західноєвропейських підприємців тогочасної доби. Так один з англійських капіталістів, що побував у 1902 р. в Росії, повідомляв, що прибутковість іноземних капіталістів у Російській імперії “прямо казкова” і рекомендував створювати тут міцні англійські підприємства, щоб розорювати своїх слабких місцевих конкурентів. І дійсно. На великих підприємствах наприкінці XIX ст. прибутки становили не менше ніж 30–40 %. На Донбасі дивіденди іноземних капіталістів у 3 – 4 рази перевищували прибутки аналогічних підприємств у Західній Європі. Під тиском великих акціонерних товариств майже повністю зникають зі сцени економічного життя дрібні селянські розробки. Так на Донбасі з 114 великих копалень, які були досліджені у 1901 р., 94 % вугілля давали акціонерні підприємства. Не витримали з ними конкуренції і деякі поміщики – індивідуали. Навіть знамениті макіївські копальні Іловайського стали власністю французів [1, с. 164]. В таких умовах люди, притому не лише українці, але й самі етнічні росіяни переставали вважати Російську імперію своєю Батьківщиною і не бажали за неї воювати. Отже, одного боку, грабіжницькі дії англійських, французьких та бельгійських капіталістів вели до розповсюдження в Росії та Україні антивоєнних та пацифістських ідей, і як їхній наслідок розвалу імперії, і утворення незалежної Української держави, але з другого, підривали соціальне та економічне підґрунтя на її майбутній території.

Ситуація погіршувалася тим, що той час у південно-східних регіонах України відбувався процес масового напливу російськомовного населення. Так, український історик О. Реєнт слушно зазначав з цього приводу: “Про перевагу прийшлого російського пролетаріату в складі робітництва України наприкінці XIX ст. свідчить Всеросійський перепис населення 1897 р. На території 9 українських губерній було зафіксовано 243 тис. робітників родом не з України. Цікаво, з яких же районів імперії прийшло це робітництво? Майже 70 % їх, або 163 тис. чол., прибуло з 32 губерній Росії. Це насамперед Воронежська, Курська, Орловська, Пензенська, Рязанська, Саратовська, Симбірська, Тамбовська і Тульська губернії.” [2, с. 30].

Крім того, на початку XX ст. на 9 найбільших заводах Півдня України, кожний із котрих давав понад 10 млн. пудів чавуну, тільки один із десяти робітників був

українцем. Як наслідок, корінні пролетарі поступово асимілювалися або зовсім витіснялися росіянами [2, с. 31].

Отже, Донбас перетворився на російськомовний анклав всередині українській земель, притому його населення складало покидьки російського суспільства, схильні до алкоголізму та поножовщини особи, котрих не цікавила ані українська ані російська література, історія та культура. Це повністю влаштувало західноєвропейських капіталістів, котрі розуміли, що неосвіченого, завжди нетверезого робітника легше змушувати працювати за копійки.

Надходження західних інвестицій в царську Росію супроводжувався такими злочинними поступками англійському, французькому та бельгійському капіталу на шкоду розвитку вітчизняного, що проти цього виступили російські промисловці. Так, у виступі члена “Товариства для сприяння російській промисловості і торгівлі” С. Ф. Шарاپова на одному з його засідань у березні 1899 р.: “Тільки велика наївність наших фінансистів змушує їх думати, що у великих мільйонних підприємствах, заснованих на іноземні капітали, є що-небудь окрім звичайного збирання вершків та пересічного промислового обкрадання, в якому російський народ (а до нього тогочасна практика включала й українців – О. Л.) грає таку ж роль, як індуси, китайці, негри. Не випадково Катеринославська губернія досить відверто називається Білим Конго.” [1, с. 237 – 238].

Отже, якщо в Європі капіталізм розвивався в часи, коли ні англійські, ні французькі промисловці не відчували конкуренції з боку інонаціональних економічних інституцій і користувалися всілякою підтримкою з боку своєї влади, то в царській імперії українські та російські підприємці не лише не користувалися підтримкою свого уряду, але й постійно відчували, що із зовнішньополітичних причин він усіляко потурає європейському капіталу на шкоду як власним промисловцям, так і місцевим робітникам. Аби протидіяти злочинним діям с Миколи II Кровавого, російські підприємці, в першу чергу С. Морозов, почали фінансово підтримувати злочинну більшовицьку партію, котра під ліворадикальними популістськими гаслами, як то “заводи – робітникам”, “грабуї награвоване”, усіляко нацьковувала робітників на царську владу та на підтримуваний нею великий західний капітал. Отже російські підприємці почали вкладати гроші не в фінансування власної інтелігенція, котра в західних країнах була силою яка своєю культурно-освітньою працею стримувала погромницькі настрої місцевого люмпен-пролетаріату, а навпаки, в тих покидьків суспільства, що самі їх провокували.

Ця обставина була тим більш тривожною, що у Наддніпрянщині великі підприємства були збудовані не у хліборобській зоні з більш-менш усталеними нормами суспільного життя, а в ще недавно майже незаселеному степовому регіоні, де раніше панували кочівники і вирував дух схильної до силових дій та непокори козацької вольниці. Здавалося, що хоча б із власних інтересів недопущення на своїх підприємствах соціального вибуху західні капіталісти повинні були сприяти підвищенню культурно-освітнього рівня робітників – відкривати школи, створювати різноманітні гуртки, а для того, щоб забезпечити продуктами харчування постійно зростаюче населення великих промислових центрів, вкладати хоча б частину із отриманих високих доходів в інтенсифікацію сільського господарства. Дійсно, надання пільгових кредитів могло б суттєво посприяти тому, щоб процес викупу поміщицьких землеволодінь та насичення селянських господарств передовою на той час технікою пішов би значно швидше. Все це повинно було відчутно зменшити ризики соціального вибуху у Наддніпрянщині.

Але підвищення культурного, освітнього й матеріального рівня українців неминуче повинно було привести до того, що вони почнуть вимагати гідної оплати

своєї праці, а цього західні капіталісти найбільше боялися та не бажали. Тому, вони не лише фінансово не стимулювали в Україні розвиток науки, культури, освіти та громадських інституцій, як це вони робили у себе на батьківщині, але й нацьковували на українців царську поліцію та жандармерію. Отже, той устрій, котрий на рубежі XIX – XX ст. склався у південно-східній Україні, лише помилково вважався і, на жаль, продовжує вважатися класично капіталістичним. Адже ринковий економічний розвиток завжди йде поряд із вільним розвитком громадянського суспільства – зростанням цивілізованої політичної й профспілкової активності значних верств трудящих, підвищенням їхнього матеріального стану, а отже, і нейтралізує їхню схильність до грабіжницько-погромницьких дій.

У Наддніпрянщині ж своїм безсоромним здирництвом по відношенню до місцевих українських та російських робітників західноєвропейські капіталісти викликали серед місцевого населення масове соціальне невдоволення й тим самим сприяли посиленню тут грабіжницько-погромницьких настроїв. Як результат, Наддніпрянщина, особливо її південно-східний регіон, перетворювалася на територію, де промислові гіганти існували в суспільному середовищі з недорозвинутим середнім та малим підприємництвом, що робило їх вкрай вразливими для соціальних вибухів. Отже, на відміну від країн Західної Європи, де капіталізм сприяв демократичному оновленню життя людей, в Російській імперії в цілому, та в Україні особливо, капіталізм був зацікавлений в тому, щоб населення залишалося бідним і безправним, згодним працювати за мізерну платню.

Одночасно, це влаштовувало і більшовиків, бо саме таких робітників легше всього штовхнути на розбої та грабунки. Це завдання полегшувалося тим, що серед лєнінців було багато навчених впливати на психіку людей молодих священників та недовчених семінаристів, серед яких своєю підлістю та жорстокістю особливо вирізнявся Й. Джугашвілі (Сталін). Наявність великої кількості колишнього духовенства в рядах більшовицької партії, пояснювалося тим, що ще військовий міністр в уряді Олександра II Мілютін, відмінивши 25 річну військову службу, запровадив в Росії загальну військову повинність, і почав забирати до армії молодих священників: мовляв, як можна закликати інших проливати кров за государя, коли сам свою кров не проливав і не бажаєш цього робити. Формально все було правильно, але на практиці ці “реформи” призвели до того, що недовчені семінаристи масово пішли в революцію, тобто, замість того, щоб вчити своїх прихожан віддавати життя “за веру, царя и отечество”, почали підбурювати останніх до непокори та повстання проти влади. Саме вони почали активно дестабілізувати морально-психологічну атмосферу в суспільстві, особливо серед молоді призовного віку, досягаючи того, що останні приходили в армію вже готовими до революційних виступів та вбивства власних офіцерів.

Перший тривожний дзвіночок пролунав для російського самодержавства під час Російсько-японської війни 1904–1905 рр., коли російські армія та флот терпіли ганебних поразок та несли колосальні людські втрати, котрі поповнювалися лише за рахунок величезних мобілізацій серед населення, переважно російських та українських селян, що спричинило падіння валового урожаю в Російській імперії в цілому, та в Україні зокрема. В результаті ще більше українців, особливо молоді, перестали сприймати Російську імперію як свою Батьківщину, яку потрібно захищати, навіть ціною власного життя. Серед них зріло цілком зрозуміле незадоволення тим жорстоким вибором котрий надавав їм царизм, а саме – чи безславно загинути ганебною смертю раба десь на сопках Маньчжурії, чи повільно вмирати від злиденного життя, в той час, як іноземці займають всі престижні посади і ведуть сите, розкішне життя. Як результат, багато представників української молоді,

котрі, не бачачи перед собою ніяких матеріальних вигід і перспектив від розвитку великої промисловості в регіоні, вирішили спробувати досягти благополуччя й поліпшення власного соціального становища шляхом революційної діяльності, провокуючи робітників та селян до насильницьких дій. Саме з них почали формуватися українські соціалістичні партії, котрі своєю ліворадикальною риторикою, спрямованою проти злочинних прозахідних дій царського самодержавства, почали активно завойовувати симпатії українських трудящих, особливо в індустріальних південно-східних районах, де серед населення і так були сильні агресивні настрої і де від будь-якої іскри могли спалахнути соціальні заворушення.

До початку Першої світової війни цим процесам досить успішно намагалася протидіяти українська інтелігенція, ведучи серед робітників культурно-просвітницьку та економічну діяльність. Так, на Катеринославщині українським інтелігентам вдалося одночасно і поширити національну ідею на сільську місцевість, і посприяти залученню українських робітників до національного життя в губерньському центрі. Так, відомий український історик і громадський діяч Д. Дорошенко згадував: “Багато довелося мені попрацювати по сільських філіях катеринославської “Просвіти”, попозитати лекцій, їздячи і в дощ, і в болото, і пішки ходячи, вертаючись пізно уночі (а на другий день вранці треба було йти на службу). Ще більше попрацювала і поклала сил моя дружина, організуючи концерти та вистави по філіях і сама виступаючи на них. Але ця робота доставляла нам стільки тихої радості й морального задоволення, що й досі люблю згадати за ті часи. І ні один документ з признанням моєї скромної праці не є для мене такий дорогий, як грамота на почесне членство, яким вшанували мене на прощання, коли я виїздив 1913 р. з Катеринослава, мануйлівська й діївська “Просвіти”. А моїй жінці торік прислали поздоровлення з її артистичним ювілеєм колишні просвітяни з одного катеринославського села” [3, с. 3].

Долучаючи до національно-культурної та просвітницької діяльності молодь, українській інтелігенції вдалося в значній мірі відвернути її від революційної діяльності, і тим самим врятувати від “столипінського галстука”. І хоча іноді молодь підставляла українську інтелігенцію під репресії, в головному українська інтелігенція досягла успіху – в цей час революційні більшовицькі погляди не стали домінуючими в українському суспільстві, що дуже посприяло проведенню Столипінських реформ в Російській імперії, та в Україні зокрема. На жаль П. Столипін не оцінив роботу української інтелігенції, і весь час чинив їй усілякі перешкоди, хоча, в цілому він багато зробив для того, щоб люди відчули себе господарями на власній землі.

Але розвинути свої успіхи ні Столипін, ні українська інтелігенція не змогли, бо перший в 1911 р. був підступно вбитий, а Росія через три роки втягнута в Першу світову війну, після початку якої всі українські національно-культурні товариства були ліквідовані, газети та журнали позакривані, багато українських діячів чи заслани до Сибіру, чи вбиті на фронтах Першої світової війни, що значно ускладнило боротьбу з більшовизмом в Україні. Не виключено, що однією з головних причин втягнення Росії у світову бійню було саме намагання найбільш реакційної частини російської верхівки припинити столипінські реформи.

Попри репресивні дії царизму, частина вітчизняної наддніпрянської інтелігенції, чи то в силу свого службового становища, чи через те, що вона справді вірила, що англійці та французи принесуть в Україну західну демократію, продовжувала визнавати абсурдний про антантівський курс Росії. Цю категорію української інтелігенції уособлював головний редактор російськомовного журналу “Украинская жизнь” С. Петлюра. У грудні 1914 р. він, засуджуючи орієнтацію

галичан на Австро-Угорщину і одночасно вірнопіддано висловлюючи переконання в непереможності Російської імперії, котра, на його думку, мала приєднати до себе Галичину, заявив: “Кожен крок, слово і акція, направлені до того, щоб створити обставини на російській Україні, ворожі до цілісності Російської держави, для знесення її під цю пору строго осуджуються в Україні, бо вважаються ворожими для інтересів України” [4, с. 188 – 190].

Подібна політика була смертельною для української інтелігенції, адже українські робітники та селяни, котрі жили надголодь і щодня отримували з фронту звістки про вбитих та поранених рідних і близьких, краще від власної інтелігенції розуміючи, що марно чекати будь-якої вдячності від “союзників”, починали відверто її зневажати, вважаючи зрадницею та буржуазною прислужницею, хоча ніякої ні моральної, ні матеріальної підтримки ні від самодержавства, ні від західних капіталістів ця частина української інтелігенції не отримала.

Одночасно, в українському суспільстві почала набирати силу та частина української інтелігенції, котра сповідувала антивоєнні, пацифістські ідеї, особливо тут виділявся, згадуваний вже, письменник та громадський діяч В. Винниченко, який зазначав, що і він сам і його товариші палали гнівом і плювалися од огиди, читаючи петлюрівську “Украинскую жизнь.” [5, с. 24].

А на російськомовному промисловому сході Наддніпрянщини, все активніше про себе заявляли більшовики. Стрімкому поширенню їхнього впливу сприяло те, що німці, для того аби розвалити російський фронт, почали активно їх фінансувати. Відробляючи німецькі гроші, після початку Першої світової війни, більшовики перенесли свою увагу на пропаганду серед солдатів царської армії пацифістських антивоєнних ідей та підбуренню страйкової активності серед робітників військових заводів. Ленінці, платили дуже значні кошти і тим робітникам котрі своїми страйками зривали виконання військових замовлень для армії, і тим бойовикам, котрі в тилу стріляли в спину поліцейським, а на фронті офіцерам. Отже, більшовики, попри свої соціалістичні гасла, були навіть більшими “риночниками”, ніж західні капіталісти, бо чесно розплачувалися за виконану для них роботу.

В цей час між пацифістськи налаштованими українськими інтелігентами та більшовиками, начебто, не було ніякої конфронтації. Обидві сторони гостро критикували ту частину української інтелігенції на чолі з С. Петлюрою, котра підтримувала продовження війни до переможного кінця. Але насправді, все було інакше. Так згодом, один із більшовицьких лідерів М. Бухарін зазначав: “Соціалісти, пацифісти, гуманісти та інша в’яла інтелігентська сволота знаходяться під впливом наших гучних лозунгів, які цим кретинам здаються схожими на їхню солоденьку нісенітницю.” [6, с. 158].

Отже, більшовики зразка 1914 – 1917 рр. не були ні соціалістами, ні гуманістами, ні пацифістами. Це були особи, котрі піднімали ті гасла, котрі в даний момент їм були потрібні для захоплення і утримання влади. Після досягнення мети вони, виходячи із власних інтересів, могли чи продовжувати підтримувати ці гасла, або відкидати їх. На перший погляд миролюбні пацифістські гасла в руках пройдисвітів та бандитів є надзвичайно небезпечною зброєю. Теза про те, що всі без винятку війни є злочинними, в устах вправних демагогів навчених впливати на людську психіку, дуже легко трансформуються у заклики до вбивства державних можновладців, притому, разом із їхніми родинами, мовляв, вони не жаліють посилати на фронт, на вірну смерть, вас і ваших дітей, тому і ви повинні діяти так само. Ситуація погіршувалися тим, що в Російській імперії можновладці привчилися використовувати своїх жінок та дітей в якості “живого щита”, і, справді, деякий час це спрацьовувало. Часто есерівські бойовики відмовлялися від терактів на царських

сановників, бо могли постраждати члени їх родин. Останній подібний випадок трапився нещодавно під час російської окупації Криму, коли В. Путін наказав російським “зеленим чоловічкам” прикриватися жінками та дітьми. І це на жаль, спрацювало, бо українці були не навчені вбивати мирних жителів, котрих росіяни використовують у якості “живого щита”. Більшовики ж, навпаки, вчили людей, що у можновладців члени родин – це слабе місце, по якому можна і потрібно бити. До цього царські сановники виявилися зовсім не готовими. Коли ж більшовики прийшовши до влади, самі стали посилати людей на непотрібні війни, вони відкинули ці заклики, і навпаки, усіляко поливали брудом тих, хто закликав убивати їхніх близьких у відповідь на те, що вони посилають чужих дітей на бійню в Афганістан.

Ту ж саму політику більшовики проводили не лише до ідеологічних поглядів, а і до конкретних людей. Поки та чи інша людина була їм вигідна живою, вони його підтримували. Як тільки вона ставала незручною її знищували. Так було із С. Морозовим, так було і з українськими соціалістами. Тому, більшовики обіцяли українцям все, що можуть пообіцяти пройдисвіти, котрі точно знають, що нічого виконувати не будуть. Як наслідок, більшовицькі ідеї стали популярними серед російських та українських солдат і робітників, особливо, з 1915 р., коли царська армія почала зазнавати однієї поразки за іншою від найбільш боєздатних німецьких частин, перекинутих із Західного фронту. Українці, все охочіше сприймали більшовицькі гасла про припинення війни з німцями й австрійцями, які значно людяніше ставилися до українців, їхніх культурно-освітніх та соціально-економічних потреб, ніж російське самодержавство і великий антантівський капітал. Крім того, якщо на початку війни, багато з наддніпрянських українців вірили, що ведучи війну на боці Росії, вони тим самим визволяють галичан з під гніту австрійців, то тепер ці їхні ілюзії були повністю розвіяні жорстокістю російського окупаційного режиму в західноукраїнських землях [7, с. 319].

Як результат невдоволення широких народних мас, у лютому 1917 р. в Росії відбулася антимонархічна революція, імператор Микола II зрікся престолу і влада тепер уже в Російській республіці перейшла в руки Тимчасового уряду на чолі з О. Керенським. Але зречення Миколи II і проголошення Росії демократичною республікою, мало що змінило по-суті. Так, “демократ” О. Керенський почав забороняти українцям проводити військові з’їзди, а, натомість, більшовики, розуміючи їхню вагу в очах українського суспільства, починали на словах захищати права на проведення подібних національних заходів [8, с. 17]. Це давало більшовицьким агітаторам можливість ставати своїми серед політично недосвідчених українських солдатів, вільно проникати в їхнє середовище, де вони з часом починали настійно поширювати свої антивоєнні настрої. Боєздатність російської армії невпинно скочувалася до тієї межі, за якою починається масове дезертирство та вбивство офіцерів.

Крім того, починаючи з 1917 р. чітко проявилася відсутність в російській армії ідеологічного стрижня. Якщо до лютого 1917 р. православні священники штовхаючи робітників та селян на непотрібну їм війну, говорили їм, що вони ідуть воювати “за веру, царя и отечество”, котрі ще мали якусь моральну вагу у найбільш темної та затурканої частини російського суспільства, то тепер російські демократи почали вчити солдатів, що вони мають віддавати свої життя заради нікому вже вочевидь непотрібної “війни до переможного кінця” заради “союзницького обов’язку” перед англійцями та французами. Цей ідеологічний вакуум почали швидко заповнювати більшовики, тим більш, що заклики продовжувати війну до переможного кінця, викликали в народі зворотну реакцію, а саме – “миру за будь-яку ціну”. Ці настрої

одразу підхопили більшовики, відкинувши своє попереднє гасло “мир без анексій та контрибуцій”, що ще більше підняло їхній авторитет та популярність в суспільстві. Російські спецслужби, котрі зобов’язані були жорстко, по законам військового часу припинити подібну підривну роботу цих німецьких агентів впливу, відверто її прогледіли. За це вони дуже скоро заплатили власним життям і життям своїх жінок та дітей, бо прийшовши до влади більшовики катували та розстрілювали всіх без розбору.

Також в цей час стала очевидною цілковита професійна перевага більшовиків перед агітаторами з числа представників Тимчасового уряду. Фактично всі дискусії між ними закінчувалися тим, що втомлені від війни за незрозумілі для них цілі російські солдати вбивали останніх і переходили на бік лєнінців. Це стало наслідком того, що російські можновладці, передусім Микола II, спочатку навчили десятки тисяч людей впливати на психіку населення, а потім не створила для них добре оплачуваних робочих місць, натомість, переводячи гігантські суми в іноземні банки, і розглядаючи Росію лише як місце, де вони заробляють ці кошти. Посилаючи росіян та українців на криваву бійню в інтересах західного капіталу, вони сподівалися, що останній у випадку революції візьме їх під свій захист. Але цього не сталося, і російські можновладці, в тому числі й Микола II разом з усією родиною, були розстріляні більшовиками. А їхні гроші, за які вони могли б створити і для Й. Сталіна і для десятків тисяч інших семінаристів престижні робочі місця, відвернувши тим самим від революційної діяльності, безслідно зникли із західних банків.

Як результат – в 1917 р. гігантська російська армія виявилася деморалізованою, дезорганізованою та небоєздатною. Це вже було не військо, а розрізнені банди дезертирів, вбивць, мародерів та насильників. Російський письменник О. Толстой так описує її морально-психологічний стан: “Фронт тікає... Солдати їдуть на дахах вагонів... зупинити руйнування фронту немає ніякої людської можливості... Це відлив океану... Російський солдат втратив уяву, за що він воює, втратив повагу до війни, втратив повагу до всього з чим пов’язана ця війна, – до держави, до Росії. Солдати впевнені, що досить лише гукнути: “мир”, – в той же самий день війні кінець... Солдат плюнув на те місце, де його обманювали три роки, кинув гвинтівку, і змусити його воювати більше неможливо. До осені, коли ринуть всі десять мільйонів, Росія перестане існувати як суверенна держава.” [9, с. 289].

Стрімкий крах Російської імперії став логічним наслідком її псевдо капіталістичного шляху розвитку у передвоєнний час, котрий створив всі передумови, як до початку непотрібної для Росії Першої світової війни, так і до спровокованого цією війною соціального вибуху. Потворний соціально-економічний устрій Російської імперії призводив до втрати боєздатності її армії. Якщо під час цієї війни англійські, французькі та німецькі солдати воювали не лише за ідею, але й за власний добробут, бо перемога їхньої країни означала поліпшення їхнього особистого життя, а поразка – погіршення, то пересічні росіяни і українці були абсолютно матеріально не зацікавлені у перемозі власної держави – їм від неї не діставалося нічого. Саме це робило російського і українського солдата надзвичайно вразливим для антивоєнної більшовицької агітації, тим більше, що англійські та французькі “союзники” поводитися з росіянами та українцями гірше за будь-яких ворогів.

Деструктивні події в метрополії, на жаль, перекинулися і у Наддніпрянщину, особливо в її промислові східні регіони, з великою часткою російського населення, де західні капіталісти своєю здирницькою політикою створили передумови для поширення ідеології більшовизму. Крім того, створена після повалення самодержавства Центральна Рада виявилася майже зовсім нездатною до державного

управління та проведення в Україні економічних реформ. Це пояснювалося тим, що в ній переважали недовчені молодики-соціалісти, котрим найбільш хотілося не працювати задля народного блага, як це робив Д. Дорошенко та його однодумці, а як найшвидше стати керівниками і користуватися всіма благами свого панівного становища, байдуже, що вони не спроможні були виконувати елементарні адміністративні функції. Їх приваблювала перспектива отримати все й одразу, і вони були нездатні усвідомити того, що будуть знищені більшовиками одразу після виконання злочинної роботи по дестабілізації суспільства. Так, майбутній український поет В. Поліщук, пізніше розстріляний більшовиками, писав у своєму “Щоденнику”: “Учора вибрано мене головою Волосного Земельного комітету. Земля цілої волості: сади, ліси, води, будинки – панські і громадські – переходять у моє керування. А ще робочі люди, машини, коні, насіння, риба... Оклад 200 карбованців у місяць, прогонні, добові на роз’їзди по селах, опалення, світло, коні. А мені всього 20 літ” [10, с. 136].

В результаті невмілих, безпорадних дій Центральної Ради економіка Наддніпрянщини почала стрімко розвалюватися, а життєвий рівень українців різко погіршуватися, що викликало справедливе невдоволення населення. Як потім згадували сучасники тих подій, слова “Центральна Рада” і “Генеральний Секретаріат” стали для українського загалу лайливими. Їх справедливо критикували за те, що демобілізували армію, не зміцнили владу, не провели земельної реформи, довели все до руїни, анархії, голоду [10, с. 48].

Спровокований безглуздими діями Центральної Ради розвал економіки особливо боляче ударив по південно-східному регіону України, де масово закривалися великі промислові підприємства й багато робітників залишалися без засобів до існування. Використовуючи той факт, що у свідомості переважної частини українських і особливо російських робітників розвал економіки південно-східного регіону асоціювався саме з Українською державою, більшовики те, що вони самі ще недавно називали справедливими національно-культурними прагненнями українського народу, почали називати “українським буржуазним націоналізмом”, який потрібно нещадно викорінювати заради “майбутнього щастя трудящих”. Це безпринципне політичне шахрайство, зрада своїх же політичних гасел та обіцянок стали кричущою несподіванкою для українських діячів, а водночас і для широких мас українського суспільства, зокрема для робітників та селян. У цей відповідальний період в житті української нації почала гостро проявлятися невідповідність українських лідерів до ведення саме політичної боротьби з охопленням нею мільйонів розбурханих революцією, але абсолютно не підготовлених до розуміння цієї нової ситуації людей. Тому, на жаль, українська протидія на цьому відтинку психологічної війни була надто слабка і непереконалива. Якщо йдеться про засоби оборони адміністративного апарату УНР, то він мав у своєму розпорядженні недостатню кількість місцевих сил у містах, щоб його протидія мала значніший успіх. Важливе завдання цієї протидії лежало на українських політичних партіях. Але вони самі не мали для того потрібних пропагандистських органів [2, с. 49]. Внаслідок цього населення було не поінформоване про наміри і заходи уряду, а також не існувало пропаганди ідеї української державності.

Крім того українська верхівка вперто не бажала поділитися своїми статками з народом. Так О. Реєнт: зазначає “Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату в свою чергу наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неухага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітництва дорого коштували молодій українській демократії: втративши масову підтримку, вона ще якийсь час балансувала на

непевних підмурках національного ентузіазму, доки не згасла у хвилях руйнівного процесу, що накочувався з півночі” [2, с. 22].

Крім того, серед постімперських підприємців, котрі вчилися бізнесовим премудростям на прикладі західних підприємців, укоренилася думка, що можна не виділяти кошти на те, аби інтелігенція провадила серед простого народу інформаційну роботу, спрямовану на поліпшення в товщі робітничо-селянських мас іміджу верхніх прошарків суспільства. В той час в Україні підприємці фактично не вкладали ніяких коштів в покращення свого іміджу серед простих українців, тому налаштовували проти себе амбітну молоду українську соціалістично налаштовану інтелігенцію.

Більшовики ж знову не поскупилися на гроші, і почали використовувати останню аби розхитати ситуацію в Наддніпрянщині, й потім на хвилях хаосу прийти до повної й необмеженої влади. Українські соціалісти, не розуміючи, яку долю їм буде уготовано після того, як вони виконають свою деструктивну роботу, активно почали дестабілізувати ситуацію у регіоні. Як результат, про всі події суспільство дізнавалося від більшовиків та їхніх прислужників, звичайно, у відповідній інтерпретації та освітленні. В цей час російські агенти особливо пропагували, пацифістські ідеї, про те, що не потрібно воювати з більшовицькою Росією, аби не проливати українську кров. Українські спецслужби, як нещодавно російські, знову прогледіли ситуацію, за що скоро поплатилися своїм життям і життям своїх рідних.

30 грудня 1917 р. більшовики розпочали агресію проти України. Їх активно підтримали як російські, так, на жаль, й українські робітники Донбасу та інших промислових центрів Наддніпрянщини. У своїх діях більшовики опиралися на своїх агентів, котрі напередодні вступу червоних до Катеринослава, Павлограда й Олександрівська вчиняли там заколоти. Переважна більшість українського війська, зараженого пацифістськими ідеями, або зберігала нейтралітет, або навіть чекала приходу більшовиків, які обіцяли забрати фабрики, заводи та землю в багатих і роздати бідним. Тобто пацифізмом і соціалізмом українці прикривали своє не бажання захищати рідну землю. І це при тому, що більшовики дуже специфічно боролися за соціальну справедливість. Так, коли робітник на контрольованій українською владою території отримував фунт хліба на день, то лєнінці починали лити крокодилячі сльози, мовляв, як нещасний робітник може прохарчуватися сам і прогудувати свою родину. Коли ж більшовики, при підтримці повіривши їм робітників захоплювали українські промислові міста, то останні замість обіцяного добробуту, починали отримувати осьмушку хліба, мовляв, мають радіти лише від того, що у них робітнича влада. Тих же, робітників, хто починав обурюватися цим безсоромним шахрайством і вимагав повернення попередніх норм харчування, безжально розстрілювали за спробу реставрації капіталістичного режиму. При цьому більшовицькі лідери на захоплених ними територіях, посеред розрухи, голоду та злиднів, самі жили ситим розгульним життям.

Демагоги з Центральної ради, котрі своєю пацифістською риторикою повністю розвалили українське військо, коли виникла потреба рятувати своє власне власні життя, не додумалися ні до чого кращого, як послати проти більшовиків необстріляну, патріотично налаштовану студентську та гімназичну молодь. Легко розгромивши та жорстоко розправившись з ними, більшовики вже в січні 1918 р. змогли захопити Київ і влаштувати там криваву різанину, тисячами знищуючи українську інтелігенцію, чи навіть тих, хто просто розмовляв українською мовою або носив вишиванку. Тут вперше українська інтелігенція зіткнулася з такими проявами чекістської жорстокості, перед якими блідли найбрутальніші дії царських каральних органів. Української крові було пролито в десятки, а може й сотні разів

більше, ніж у тому випадку аби українські спецслужби знищили російських агентів-пацифістів і тим самим зберегли б боєздатність своєї армії.

Провина за здачу Києва лежала насамперед на С. Петлюрі, який до самого захоплення міста більшовиками підтримував ідею “вірності союзницькому обов’язку” і сподівався, що англійці та французи оцінять його відданість і підтримають у боротьбі з більшовиками. Але союзники лише заважали українським частинам придушувати більшовицьке повстання у Києві, звинувачуючи їх у начебто надмірній жорстокості, і нічим не допомогли українській державі зупинити агресію комуністичної Росії [11, с. 12 – 13].

Зрозумівши, що марно чекати допомоги від англійців та французів, українці почали домовлятися з німцями. С. Петлюра який з 1914 р. по січень 1918 р. закликав воювати проти кайзерівців, тепер почав говорити, що це найвірніші друзі України. Отже, виявилось, що українці три з половиною роки віддавали свої життя цілком даремно. Наприкінці ж 1918 р. Петлюра знову закликав воювати проти німців та їхнього ставленика гетьмана П. Скоропадського. Петлюру в цей час активно підтримував його постійний опонент В. Винниченко, котрий в 1914 р. виступив проти війни, а тепер, коли німецькі війська були в Києві, раптом почав закликати до збройного повстання проти них. Отже виявилось, що в 1914 р. потрібно було протистояти німцям, аби не пустити їх в Україну. Все це відбивало в українців бажання воювати за будь-кого і за будь-що, адже життя одне, і навіть, якщо С. Петлюра скаже, що тебе знову вбили даремно, то воно не повернеться. Цими настроями вправно скористалися ленінці, які в 1919 – 1920 рр. остаточно захопили владу в Наддніпрянщині.

Отже, більшовики за допомогою лівацьких антипатріотичних та мародерських закликів спочатку сприяли військовому розгрому Російської імперії, одночасно проти своєї волі посприявши тим самим утворенню незалежної Української Держави, але потім за допомогою тих самих гасел зруйнували її, встановивши ще більш жорстоку диктатуру ніж самодержавна. Тому, можемо говорити, що, як показує історія, непідготоване проголошення незалежності України, особливо в результаті військової поразки Росії і панування в суспільстві антивоєнних, пацифістських настроїв, несе в собі загрозу утвердження тут тоталітарного режиму.

На словах засудивши самодержавний лад, на практиці більшовики повністю залишили той створений царизмом потворний соціально-економічний устрій, коли переважна більшість корінного населення не являється господарем на власній землі. Змінилося лише те, що життя в сільській місцевості стало зовсім нестерпним, і селяни охоче йшли в армію, аби уникнути голодного життя чи голодної смерті. Крім того, більшовики почали вкладати великі кошти в створення власної історії та світогляду. Вигадувалися неіснуючі “подвиги” панфіловців, шизофренічну хвору на піроманію видавали за героїню. Але про все це мільйонними тиражами виходили доступні по ціні книжки, знімалися кінофільми, вхід на які був також доступним навіть селянам. Була створена ціла армія професійних пропагандистів які за гарну матеріальну винагороду вчили людей любити свою Батьківщину, котра ототожнювалася з владою, та при необхідності віддавати за неї життя. При цьому з 1943 р. більшовики фінансували одразу дві подібні армії – для тих, хто вірив у бога була відновлена знищена в роки громадянської війни православна церква, для тих, хто не вірив було налагоджене атеїстичне виховання. Попри формальні розбіжності обидві пропагандистські групи вчили людей одному і тому ж – любити владу і в разі потреби віддавати за неї життя. Тих же, хто подібно до більшовиків зразка 1914 – 1917 рр. закликав до миру з німцями, комуністи зразка 1941 – 1945 рр. безжалюно розстрілювали як зрадників Батьківщини, хоча В. Ленін продовжував вважатися

вождем пролетаріату, і будь-кого хто б заявив, що він звичайний німецький агент, одразу б знищили. Все це на короткий час дало позитивний для більшовиків результат. Їм вдалося відновити боєздатність російської (радянської) армії, і вийти переможцем у Другій світовій війні.

Але соціально-економічна структура суспільства лишалася не реформованою, продуктивність праці надзвичайно низькою і фінансово утримувати такий громіздкий ідеологічний апарат СРСР було не під силу. В 1965 р. розпочалися косигінські реформи, котрі поряд з намаганням зміни соціально-економічної системи, включали в себе й припинення підтримки православного духовенства. В той же час продовжувалося фінансування комуністичної ідеології, пропаганда керівної ролі КПРС, особливо періоду 1941-1945 рр., при майже повному забутті справжньої ролі більшовицької партії в часи Першої світової війни. При успішному завершенні косигінських реформ СРСР став би таким, яким зараз є Китай – формально комуністичний, на ділі ж побудований на жорстких ринкових засадах. Але ці реформи не були доведені до кінця ні в соціально-економічній ні в ідеологічній сферах. По аналогії з тим, як для згортання сталинських реформ Росія була втягнута в Першу світову війну, наприкінці минулого століття, була спровокована війна афганська. О. Косигіну деякий час вдавалося протидіяти її початку, але врешті-решт реакційні кола в СРСР взяли гору.

Як результат реформи почали згортатися, при цьому керівники тодішнього СРСР знову спробували піти по мілютінському шляху і почали посилати на афганську війну дітей тогочасних комуністичних пропагандистів. Це призвело до того що вчорашні палкі патріоти СРСР стали його найзапеклішими ворогами, усіляко поливаючи брудом тодішню російську (радянську) армію. В результаті ця війна була ганебно програна, а Радянський Союз почав стрімко розпадатися, що знову створювало передумову для здобуття Україною незалежності. В таких умовах комуністично-кадебістська верхівка почала діяти за принципом – не можеш зупинити, то очолюй. Тим більш, з історії було відомо, що спотворена національна ідея викликає відразу в простих людей, і в перспективі несе загрозу утвердженню в Україні тоталітаризму.

Тому, КДБ знову звернулося до старих методів чекістів-провокаторів. Так, українські історики Л. Осауленко та В. Засекін зазначали відносно цього питання: “Зараз уже добре відомо, як у 1985 – 1987 роках до імперських концтаборів, де знаходилися українські політичні в’язні, рушила ватага “своїх”, “українських” комуно-гебешників. Не всі нині відомі політики, котрі знаходилися в таборах і яким пощастило дожити до сьогодні, можуть зізнатися, про що з ними “від душі” бесідували “рідні” бійці видимого і невидимого фронту. ... Можливо, і не всі на це погодилися. Однак більшість українських політичних вождів меншої чи більшої ваги почали діяти за “правилами” та “поняттями”. Вже не кажучи про комуно-гебістську дрібноту і таємних співробітників, які сотнями і тисячами вливалися в так звані демократичні структури, партії і організації в Україні” [10, с. 11]. Використовуючи природну жалісливість українців, чекісти для ролі лідерів цих псевдо національних організацій використовували тих невігласів, котрі під час косигінських реформ були усунуті від високих посад, а деякі навіть засуджені. Тепер за чекістським задумом, вони мали виставляти себе жертвами комуністичної системи, а тих хто чесно працював під час косигінських реформ звинувачувати в прислужництві тоталітарному режиму.

Дії новостворених “націонал-демократів” кінця ХХ ст. дуже нагадували поведінку більшовиків його початку. Так вони спочатку лили крокодилячі сльози через малу заробітну плату шахтарів у порівнянні з їхніми шведськими чи

американськими колегами, огульно поливали брудом косигінські реформи, котрі тепер називали не інакше, як “застоем”. Це було потрібно комуно-кадебістській верхівці для привласнення їхніх матеріальних результатів – заводів, фабрик, родовищ, тощо. Це повністю вкладалося в більшовицьку доктрину. Так відомий український письменник В. Коротич зазначає: “В Америці мені довелося читати книжку Троцького, у нього я знайшов цікаву думку: радянське чиновництво поступово захоче прибрати до рук те, що належало правлячому класу в царській Росії, а прибравши до рук, воно захоче отримати все це у спадкову власність.” [12, с. 721].

“Націонал-демократи” провокували грандіозні, передусім, шахтарські страйки, котрі врешті решт доконали косигінські реформи, і дозволили комуністичній верхівці привласнити їхні матеріальні результати. Після цього, шахтарям взагалі перестали видавати зарплату, і коли вони почали обурюватися, то “націонал-демократи” по-більшовицьки радикально змінивши свою риторику почали звинувачувати їх у відсутності патріотизму, “ковбасництві”, й у бажанні реставрувати комуністичний устрій. Останнє звинувачення мало під собою ґрунт, бо дійсно, на Донбасі, в часи косигінських реформ люди звикли до досить заможного життя. Тому, як і на початку століття, злидні 90-х років асоціювалися у них саме з Українською державою. Отже тут створювалося психологічне підґрунтя для нової російської агресії. В цей же час в українському суспільстві, як результат злочинної афганської війни, процвітали пацифістські настрої, мовляв, в миролюбній Україні не має ворогів, і армія їй взагалі не потрібна. На початку ХХІ ст. намагання тодішнього міністра оборони Є. Марчука створити хоч якісь бойові підрозділи на основі миротворчих сил в Іраку, з тріском провалилися. Після цього українська армія була повністю розкрадена, і фактично припинила своє існування, залишаючись лише на папері. Все це, як і сто років тому, призвело до нової російської агресії на Донбас, до якої знову Україна виявилася не підготованою. Тому, знову почали лунати заклики до миру за будь-яку ціну, котрі сто років назад вже один призвели до втрати Україною незалежності та десятків мільйонів людських жертв. І знову на перший план почали виходити вже здавалося б викинуті на смітник історії колишні “націонал-демократи” 1990-х років, зокрема В. Шкляр. Тепер вони, як і більшовики сто років назад, стали “пацифістами”, закликаючи віддати Росії і Донбас, і Крим, мовляв, не варто за них втрачати життя українських солдат. Тому, враховуючи попередній гіркий досвід, сьогоднішнім українським урядовцям потрібно перш за все, жорстко присікти подібні дії російської агентури, і що найголовніше, нарешті створити такі соціально-економічні умови, щоб українці відчули себе повноправними господарями на своїй землі і тому були готовими захищати її зі зброєю в руках. Лише тоді з “пацифізмом”, котрий призвів до влади більшовиків і забрав десятки мільйонів українців, буде остаточно покінчено.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні / Т. Лазанська. – К., 1999. – 282 с.
2. Реєнт О. Українська революція і робітництво / О. Реєнт. – К., 1996. – 208 с.
3. Дорошенко Д. “Просвіти” на Великій Україні. – Б.м., Б.р.
4. Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – 480 с..
5. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – 128 с.
6. Бухарин Н. Ибо я большевик // Наш современник. – 1990. – № 8. – С. 158.
7. Хоткевич Г. Велика історія України. – К., 1993 – Т. 2.
8. В. І. Ленін про Україну. – К., 1969. – Т. 1.
9. Толстой А. Хождение по мукам. – М., 1948. – Т. I.
10. Осауленко Л. Засекін В. Гетьман України Павло Скоропадський. – Луцьк, 2003. – Книга I. – 592 с.
11. Стригін В. Нескорений “Арсенал” // Розповідають борці революції. – К., 1967. – С. 12 – 13.
12. Коротич В. Шелест имел ампулу провинциального Хрущева // В кн. Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”. – К., 2003. – С. 714 – 721.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Жиленкова Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Лисенко Олександр Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX століття Інституту історії України НАН України.

И. Н. Жиленкова

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова

О. В. Лысенко

Институт истории Украины НАН Украины

**ВЛИЯНИЕ ПАЦИФИСТСКИХ ИДЕЙ
НА ИСТОРИЮ ГОСУДАРСТВЕННИЧЕСКИХ ИДЕЙ В УКРАИНЕ**

В статье проанализировано, как пацифистские идеи, которые во время никому не нужных имперских войн, сначала способствуют распространению среди украинского общества стремления к независимости, а потом, когда эту независимость нужно защищать, становятся враждебными к украинскому национальному движению. Именно пацифистские идеи коварно использованные большевиками, стали одной из основных причин поражения украинской национально-освободительной борьбы в начале XX века. К сожалению эта проблема существует и сегодня, когда агенты российского влияния, снова, как и в начале прошлого века пытаются сыграть на пацифистских настроениях в украинском обществе.

Ключевые слова: пацифизм, большевизм, война, армия, общественное мнение.

I. M. Zhilenkova

National pedagogical Dragomanov university

O. V. Lysenko

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine

**INFLUENCE OF PACIFIST IDEAS ON THE HISTORY
OF STATE-BUILDING PROCESSES IN UKRAINE**

The article analyzes how pacifist ideas, which during the unnecessary imperial wars first promote the desire for independence in the Ukrainian society, and then, when this independence needed to be protected, became hostile to the Ukrainian national movement. It was precisely the pacifist ideas insidiously used by the Bolsheviks that became one of the main reasons for the defeat of the Ukrainian national liberation struggle in the early twentieth century. Unfortunately, this problem still exists, when agents of Russian influence, again, like in the beginning of the last century, try to play on pacifist sentiments in the Ukrainian society.

Keywords: pacifism, Bolshevism, war, army, public opinion.

REFERENCES

1. **Lazans'ka T.** Istorija pidpryemnystva v Ukraini / T. Lazans'ka. – K., 1999. – 282 s.
2. **Reyent O.** Ukrainy'ska revolyutsiya i robitnytstvo / O. Reyent. – K., 1996. – 208 s.
3. **Doroshenko D.** “Prosvity” na Velykiy Ukraini. – B.m., B.r.
4. **Petlyura S.** Statti, lysty, dokumenty. – N'yu-York, 1956. – 480 s.
5. **Vynnychenko V.** Zapovit bortsyam za vyzvolennya. – K., 1991. – 128 s.
6. **Bukharyn N.** Ybo ya bol'shevyk // Nash sovremennyk. – 1990. – № 8. – S. 158.
7. **Khotkevych H.** Velyka istoriya Ukrainy. – K., 1993 – T. 2.
8. **V. I. Lenin** pro Ukrainu. – K., 1969. – T. 1.
9. **Tolstoy A.** Khozhdenye po mukam. – M., 1948. – T. I.
10. **Osaulenko L. Zasyekin V.** Het'man Ukrainy Pavlo Skoropads'kyy. – Luts'k, 2003. – Knyha I. – 592 s.
11. **Stryhin V.** Neskorenny “Arsenal” // Rozpovidayut' bortsy revolyutsiyi. – K., 1967. – S. 12 – 13.
12. **Korotych V.** Shelest ymel amplua provyntsyal'noho Khrushcheva // V kn. Petro Shelest: “Spravzhniy sud istoriyi shche poperedu”. – K., 2003. – S. 714 – 721.

ABOUT THE AUTHORS

Zhilenkova Iryna Mykolaivna – Doctor in History, Professor of History and Ethnopolitics Department, National pedagogical Dragomanov university.

Lysenko Oleksandr Vasilijovic – Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Department of the history of Ukraine of XIX – the beginning of the XX century, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(437.3=161.2-055.2) “1920/1938”

О. І. Бабак

Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

**МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ В ЕМІГРАЦІЇ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

У статті проаналізовано діяльність українських жіночих організацій у Чехословаччині у період 1920-1938 рр. Розглянуто механізми боротьби за права жінок та визначено фактори, що впливали на діяльність українських жіночих організацій в еміграції. Висвітлено внесок українських жіночих організацій в еміграції у поширення знань про українську історію, ознайомлення світової громадськості з політичним, економічним та культурним становищем України.

Ключові слова: жіночі українські організації; Чехословаччина; еміграція; Українська національна жіноча рада; Український жіночий Союз.

Вивчення жіночого досвіду в організації студій емігранток у Чехословаччині надає можливість зосередитись на історії жінок, показати не тільки їх внесок у світову історію, а й те, що жінки творили історію разом із чоловіками.

Жіноча проблематика приваблювала дослідників, але вивчення жіночої історії як самостійного напрямку виокремлюється з 70 – х рр. ХХ століття [3, с.19]. Дослідження історії боротьби жінок за свої права віддзеркалює досвід незначної частини жіноцтва, але через вивчення жіночих спільнот, практики, цінностей, інтересів можна переглянути роль жіноцтва у розвитку історичного процесу “задля включення жіночої історії в загальний історичний наратив” [3, с.25].

Жінок як активних, дієвих суб’єктів історичного процесу розглядають у своїх дослідженнях О. Луговий, М. Богачевська-Хом’як, Л. Гонюкова, Н. Жидкова, Л. Смоляр. У роботах О. Б. Пашенко, А. О. Сабадин розкрито головні напрями співпраці жіночих організацій з міжнародними суб’єктами боротьби за жіночі права.

Культурно-освітню діяльність української еміграції у Чехословаччині досліджував С. Віднянський, В. Ульяновський, С. Ульяновська, О. Даниленко.

Організації українських емігранток у Чехословаччині мали на меті культурну співпрацю та благодійну місію. Більшовизація України у 20 – 30-ті роки ХХ ст. змістила центр уваги українського жіноцтва з питань відстоювання прав жінок на національне питання. Українські жінки в еміграції у своїй діяльності стали використовувати міжнародну трибуну для інформування світової громадськості про становище в Україні.

У житті української еміграції визначну роль відігравали Українська національна жіноча рада (УНЖР) [14], Український жіночий Союз [4, с.296].

Українська національна жіноча рада (УНЖР), була заснована в Кам’янці-Подільському. Вона зосереджувала роботу у п’яти секторах: економічному, медичному, допомозі війську, культурному та мистецькому. До організації входили: М. Грушевська (голова), члени: К. Малицька, М. Рудницька, З. Мірна,

Л. Черняхівська-Старицька, Г. Залізник, Н. Суровцева [2]. Невдовзі С. Русова очолила УНЖР.

Празька філія УНЖР, яку було створено 1924 р., об'єднала "Тромаду студенток України", "Жіночий союз" і "Союз християнок" з Подєбрад [8, арк. 24 – 25]. Члени УЖНР поділялися на дійсних, співробітників, почесних та допомагаючих. Дійсним членом ставали українки, яким виповнилося 16 років, їх приймала Управа і затверджували Загальні збори УНЖР. Почесними членами ставали жінки, які допомагали у будь – який спосіб УНЖР або мали визначні заслуги у жіночому русі. Дійсні та почесні члени мали виняткове право вирішального голосу та активне й пасивне виборче право [8, арк. 11 – 12].

Органами Української національної жіночої ради (УНЖР) були: Загальні збори, Управа, Ревізійна комісія. До компетенції Зборів належали: обрати Голову УНЖР, членів Управи та Ревізійної комісії, почесних членів; затверджувати нових дійсних членів, обраних Управою та виключати членів; встановлювати розмір членських внесків; визначати загальний напрям праці УНЖР. Зміни до Статуту приймали Загальні збори, затверджував Статут УНЖР уряд Чехословаччини [8, арк. 12].

Управа складалася з п'яти дійсних членів разом із Головою, склад Ревізійної комісії становив три особи. Голову УНЖР, Управу та Ревізійну комісію обирали на Загальних зборах терміном на два роки. Питаннями формування, роботи відділів УЖНР опікувалася Управа.

Відповідно до мети і обставин, що вплинули на перебування УНЖР, було внесено доповнення і зміни до Статуту: об'єднати українських жінок в еміграції, підтримати їх у соціально – культурній сфері роботи, розпочати співпрацю з чеськими жінками, поглибити слов'янську взаємодопомогу, створити осередок українського життя в Чехословаччині [13, арк.1].

Свою роботу УНЖР організувала через представництво українських жінок у світових організаціях; активну культурно-просвітницьку діяльність та матеріальну допомогу українцям, співпрацюючи з іншими українськими й міжнародними організаціями та організовуючи протести і звернення до всесвітніх організацій з метою захисту прав українців [2].

У міжвоєнний період найбільш впливовими міжнародними жіночими організаціями були: Міжнародна (Інтернаціональна) Жіноча Рада (МЖР), яка опікувалася правами жінок; Міжнародний суфражистський Союз, що боровся за виборчі права жінок; Міжнародна жіноча Ліга Миру та Свободи, що відстоювала принципи міжнародної співпраці й пацифізму.

Складними були стосунки між Міжнародною Жіночою Радою та УНЖР. На Конгресі в Осло (1920 р.) М. Зархій, Г. Чикаленко-Келлер представляли українок від уряду УНР; в Гаазі (1922р.) С. Русова виступала від імені українського жіноцтва з доповіддю, присвяченою негативним наслідкам більшовицької політики в Радянській Україні [14]. Починаючи з 1924 р. у Копенгагені виконавчий комітет МЖР, з'їзд МЖР 1925 р. у Вашингтоні, з'їзд 1930 р. у Відні ставили питання про виключення УНЖР зі складу Міжнародної ради. Підставою було те, що УНЖР не має власної держави, перебуває в еміграції [8, арк. 51].

Міжнародна жіноча ліга миру і свободи, яка була створена в 1915 р, відкидала війну як засіб політики. Українська секція ліги працювала з 1920 року до 1938 року. Активну участь у конгресах Ліги брала Софія Русова як голова УЖНР, Зінаїда Мірна, Євгенія Лоська, Христина Кононенко, Ольга Галаган [5]. Жінки заявляли світовій спільноті про політику більшовиків в Україні, політичних в'язнів, про голод в українських селах [10, арк. 2 – 3].

1937 року на Міжнародному з'їзді у Лугачовицях (ЧСР) постало питання про виключення із Ліги української секції, оскільки відсутність власної держави позбавляє можливостей УНЖР були членами даної організації. Українки зуміли довести своє право представляти інтереси жінок у Міжнародній жіночій лізі миру і свободи, яка наприкінці 30-х років ХХ століття була чи не єдиною організацією, з трибуни якої члени УНЖР мали можливість вільно говорити про Україну та її проблеми [5].

УНЖР тісно співпрацювала з організаціями, використовуючи міжнародні зібрання як трибуну для вирішення українського питання.

10 березня 1939 р. збори управи УНЖР у складі: С. Русової (голова), Леонтович (заступник голови), О. Галаган (секретар), М. Макаренко (скарбник) ухвалили: тимчасово припинити діяльність управи, документи й літературу передати для зберігання Музею визвольної боротьби України в Празі.

Український жіночий Союз працював у Празі з червня 1923 року до 1939 року [9, арк. 7]. Протягом 1923 – 1925 рр. його чисельність збільшилася від 12 до 60 осіб. На 1925 р. до його управи входили голова Зінаїда Мірна, секретар Ольга Галаган, скарбник Марія Омельченко, заступник голови Марія Ярема, заступник секретаря Танашевич [9, арк. 8]. Протягом 1923-1939 років головою Союзу були О. Галаган (1923-1924), З. Мірна (1924-1925; 1928-1939), М. Омельченко (1926–1927), Н. Сірополко (1927-1928) [4, с. 297].

Союз організував свою діяльність через роботу секцій: культурно-просвітної, секції допомоги, секції для облаштування майстерні. Український жіночий Союз прагнув об'єднати та організувати українських жінок, створити осередок українського жіноцтва в еміграції; поширити серед жіноцтва ідеї визвольного жіночого руху; захистити інтереси жінок і допомогти їм; формувати політично й національно свідомих громадян [4, с. 296].

При Союзі було утворено Комітет допомоги хворим стрільцям (відповідальна М. Ярема), який з 1924 року перетворився в самостійну організацію “Українська секція Масарикової Ліги проти туберкульозу”. Спеціально для хворих емігрантів Чеське Міністерство Здоров'я передало 2 тис. чes. крон. [13, арк. 2].

При Українському жіночому Союзі було засновано Товариство жінок з вищою освітою. Співпраця УЖС, Жіночої секції допомоги Українського Громадського Комітету і Чеського Червоного Хреста сприяли організації свят та відпочинку для дітей. Союз у Празі тісно співпрацював із Союзом жінок-християнок у Подебрадах, був членом кооперативу «Самопоміч», Ощадно-позичкового товариства та Українського громадського видавничого фонду, заснованого в Празі [9, арк. 8].

З членів Союзу була обрана комісія по гігієні при Міжнародній (Інтернаціональна) Жіноча Рада (МЖР), головою комісії обрано члена Союзу [12, арк. 3]. До Комітету дитячого добробуту при МЖР було обрано С. Русову. Члени Союзу працювали над розробленням резолюцій, винесених на з'їзді Національної Ради у Копенгагені у травні 1924 року, три з яких було відіслано до Бюро МЖР [9, арк. 8].

1929 року УЖС прийняли до Світового Жіночого Союзу в Женеві. Така співпраця сприяла інформаційному забезпеченню у вирішенні українського питання та розвитку відносин з міжнародним рухом та жіночими організаціями світу [4, с. 297].

М. Омельченко налагодила зв'язки з жіночими організаціями Сербії, Хорватії, Словенії, Болгарії [7]. Голова УЖС З. Мірна прагнула встановити співпрацю з міжнародними організаціями, а передусім із організаціями Чехословаччини. Союз підтримував відносини з чеським Товариством “Пань і Дівек”. Український жіночий

Союз мав представництво у Чеській Національній жіночій раді (комісія духовної свободи жінки), у Чеській жіночій Лізі Миру і Свободи (Зінаїда Мірна як голова Комісії по боротьбі з поширенням наркотиків) [6].

Жіноча народна рада (ЖНР) була створена 1923 року. Вона представляла чехословацькі жіночі організації, що прагнули демократизації суспільства незалежно від національної приналежності їхніх членів. Жіноча народна рада співпрацювала з установами, організаціями, особами, які формували новий статус жінки у суспільстві. Члени Українського жіночого Союзу активно виступали з доповідями на засіданнях Жіночої народної ради, брали участь в роботі Комісії духовної свободи жінки. Підтримка чешками українок УЖС сприяла просуненню українського питання на міжнародній арені. За ініціативою представників УЖР Ліга ухвалила протести проти процесу “Спілки Визволення України”, “паціфікації” Галичини [6].

Поширення емансипаційних тенденцій у чехословацькому суспільстві, співпраця чехословацьких жінок з міжнародними жіночими організаціями сприяли вираженню ставлення чеського жіноцтва до міжнародних подій. Українські жіночі організації в еміграції, представниці-членкині докладали великих зусиль до поширення знань про українську історію, використовували міжнародну трибуну для ознайомлення світової громадськості з політичним, економічним та культурним становищем України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Ворон О. П.** Проблема гендерної рівності у чехословацькому суспільстві періоду Першої республіки / О. П. Ворон // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 42. – С. 256 – 259.
2. **Гонюкова Л.** Софія Русова і український жіночий рух / Л. Гонюкова // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – С. 46 – 49.
3. **Кісь О.** Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти: монографія. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. – 288 с.
4. **Наріжний С.** Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Друге видання / С. Наріжний. – Львів – Кент – Острог, 2008. – 372 с.
5. **Сабадин А. О.** Співробітництво Української жіночої національної ради з міжнародними жіночими організаціями в міжвоєнний період (1920-1938 рр.) / А. О. Сабадин // Історичний архів. – 2010. – Вип. 5. – С. 125 – 128.
6. **Смоляр Л.** Жіночі долі в контексті історії української державності / Л. Смоляр // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – С. 10 – 15.
7. **Ульяновська С.** Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами / С. Ульяновська, В. Ульяновський [Електрон. ресурс] – Режим доступу:// <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm>.
8. **Центральний** державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 188.
9. **ЦДАВО.** – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 216.
10. **ЦДАВО.** – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 190.
11. **Центральний** державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО). – Ф. 3963. – Оп. 2. – Спр. 9.
12. **ЦДАГО.** – Ф. 3993. – Оп. 1. – Спр. 4.
13. **ЦДАГО.** – Ф. 3993. – Оп. 2. – Спр. 4.
14. **Шевчук Т. В.** Жіночі українські організації як складова просвітницької й культурної еміграції в Чехословаччині в 20–30 рр. ХХ ст. / Т. В. Шевчук // Сторінки історії. – 2015. – Вип. 40. – С. 101 – 113.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бабак Оксана Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

О. И. Бабак

Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

**МЕЖДУНАРОДНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКИХ ЖЕНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В
ЭМИГРАЦИИ В ЧЕХОСЛОВАКИИ В МЕЖДУВОЕННЫЙ ПЕРИОД**

В статье представлен анализ деятельности украинских женских организаций в Чехословакии в период 1920-1938 гг. Рассмотрены механизмы борьбы за права женщин и определены факторы, повлиявшие на деятельность украинских женских организаций в эмиграции. Освещен вклад украинских женских организаций в эмиграции в распространение знаний об украинской истории, ознакомление мировой общественности с политическим, экономическим и культурным положением Украины.

Ключевые слова: женские украинские организации, Чехословакия, эмиграция, Украинский национальный женский совет, Украинский женский союз.

O. I. Babak

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

**INTERNATIONAL ACTIVITY OF UKRAINIAN WOMEN'S ORGANIZATIONS IN THE
EMIGRATION IN CZECHOSLOVAKIA DURING THE INTER-WAR PERIOD**

The article analyzes the activities of Ukrainian women's organizations in Czechoslovakia during the period 1920-1938. The author reviews the mechanisms of vindication of the women's rights and determines the factors which influenced the activity of Ukrainian women's organizations in emigration. It was defined that Ukrainian women in Prague and Podedbrady united to work in international and Czech organizations to help Ukrainian women in emigration and in Ukraine.

The study of the history of women's communities reflects the experience of active actors in the inter-war period, the ability of women to use the international platform as an informative voice on the situation in Ukraine that was occupied by the Bolsheviks.

Key words: women's Ukrainian organizations; Czechoslovakia; emigration; Ukrainian National Women's Council; Ukrainian Women's Union

REFERENCES

1. **Voron O. P.** Problema hendernoyi rivnosti u chekhoslovats'komu suspil'stvi periodu Pershoyi respubliky / O. P. Voron // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. – 2015. – Vyp. 42. – S. 256 – 259.
2. **Honyukova L.** Sofiya Rusova i ukrayins'kyi zhinochyy rukh / L. Honyukova // Etnichna istoriya narodiv Yevropy. – 2000. – Vyp. 7. – S. 46 – 49.
3. **Kis' O.** Ukrayinky v HULAHu: vyzhyty znachyt' peremohty: monohrafiya. – L'viv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrayiny, 2017. – 288 s.
4. **Narizhnyy S.** Ukrayins'ka emihratsiya: kul'turna pratsya ukrayins'koyi emihratsiyi mizh dvoma svitovymy viynamy. CH. 1. Druhe vydannya / S. Narizhnyy. –L'viv – Kent – Ostroh, 2008. – 372 s.
5. **Sabadyn A. O.** Spivrobotnytstvo Ukrayins'koyi zhinochoyi natsional'noyi rady z mizhnarodnymy zhinochymy orhanizatsiyamy v mizhvoyennyi period (1920-1938 rr.) / A. O. Sabadyn // Istorychnyy arkhiv. – 2010. – Vyp. 5. – S. 125 – 128.
6. **Smolyar L.** Zhinochi doli v konteksti istoriyi ukrayins'koyi derzhavnosti / L. Smolyar // Etnichna istoriya narodiv Yevropy. – 2000. – Vyp. 7. – S. 10 – 15.
7. **Ul'yanovs'ka C.** Ukrayins'ka naukova i kul'turnyts'ka emihratsiya u Chekho-Slovachchyni mizh dvoma svitovymy viynamy / S. Ul'yanovs'ka, V. Ul'yanovs'kyy [Elektron. resurs] – Rezhym dostupu:// <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm>.
8. **Tsentral'nyy** derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlyady i upravlinnya Ukrayiny (dali – TSDAVO). – F. 269. – Op. 1. – Spr. 188.
9. **TSDAVO.** – F. 269. – Op. 1. – Spr. 216.
10. **TSDAVO.** – F. 269. – Op. 1. – Spr. 190.
11. **Tsentral'nyy** derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' (dali – TSDAHO). - F. 3963. – Op. 2. – Spr. 9.
12. **TSDAHO.** – F. 3993. – Op.1. – Spr. 4.
13. **TSDAHO.** – F. 3993. – Op. 2. – Spr. 4.
14. **Shevchuk T. V.** Zhinochi ukrayins'ki orhanizatsiyi yak skladova prosvitnyts'koyi y kul'turnoyi emihratsiyi v Chekhoslovachchyni v 20–30 rr. XX st. / T. V. Shevchuk // Storinky istoriyi. – 2015. – Vyp. 40. – S. 101 – 113.

ABOUT THE AUTHOR

Babak Oksana Ivanivna – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

УДК: 94(5)

О.Л. Ковальков*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***ПОВСТАННЯ “АЛЛАХ АКБАР!”. КАБУЛ, ЛЮТИЙ 1980 Р.**

Стаття присвячена малодослідженому епізоду історії Демократичної республіки Афганістан та початкового етапу радянської окупації цієї країни – повстанню “Аллах Акбар!” У дослідженні на основі розрізаних повідомлень радянської офіційної періодики (передусім газети “Правда”) і свідчень очевидців тих подій відтворені обставини, передумови, хід, масштаби і наслідки кабульських подій лютого 1980 р. Автор доводить, що повстання “Аллах Акбар!” стало першою організованою масовою акцією протесту афганського суспільства проти радянського вторгнення і окупації країни. Воно справило значний вплив на настрої афганського і радянського керівництва і справило визначальний вплив на повномасштабне втягнення СРСР в афганську кризу.

Ключові слова: Демократична республіка Афганістан, Кабул, “обмежений контингент радянських військ”, вторгнення, окупація, повстання, “Аллах Акбар!”.

Радянське вторгнення до Демократичної республіки Афганістан у грудні 1979 року та подальша майже десятирічна участь радянського військового контингенту в громадянському конфлікті на боці радикального марксистського режиму, що протиставив себе основній масі афганського суспільства, стали фактором чергового загострення міжнародної конфронтації в рамках “холодної війни”, а також суттєвим чином поглибили кризу радянського тоталітарного режиму і врешті решт прискорили падіння “імперії зла”. Масштаби втягнення СРСР в афганську кризу, участь у конфлікті сотень тисяч радянських громадян спричинили появу великого числа афганознавчої літератури, від спогадів учасників і художньо-публіцистичних творів до наукових досліджень на рівні кандидатських і докторських дисертацій [11]. Не зважаючи на це, лишається чимало проблем, котрі не мають одностайного трактування або ж недостатньо висвітлених на сторінках літератури, присвяченій афганській авантюрі Кремля. Одній з таких “білих плям” присвячена дана публікація.

25 грудня 1979 р. о 15.00 за московським часом по понтонному мосту через Амударью і повітрям на військову базу в Баграмі й міжнародний аеропорт Кабулу радянські війська вторглися до Афганістану. 27 грудня силами спеціального призначення КДБ і ГРУ було здійснено операцію “Шторм-333”, наслідком чого стало фізичне усунення Генерального секретаря Народно-демократичної партії Афганістану, Голови Революційної ради і Ради міністрів ДРА Хафізулли Аміна. Новим афганським керманічем став призначений Москвою Бабрак Кармаль. Загальноприйнятим стало змальовувати перші тижні перебування радянських військ в Афганістані явищем безпроблемним і безконфліктним. З видання у видання мандрують розповіді про те, як афганці з квітами зустрічали радянських вояків (у грудні, в напівжебрацькій країні?!). Початок же збройного протистояння “обмеженого контингенту радянських військ” і “озброєної опозиції” переважна більшість дослідників датує весною 1980 р.: до цього часу з Пакистану засніженими перевалами, мовляв, було проблематично перекидати зброю і власне моджахедів.

Таким чином, вимальовується своєрідний декількамісячний подійний вакуум, не заповнений в більшості праць з історії афганської війни СРСР. Проте саме у цей час відбулися події, котрі і визначили ескалацію конфлікту і зробили неминучим пряме радянське втягнення в афганську кризу. Йдеться про лютневе 1980 р. повстання в Кабулі, відоме як повстання “Аллах Акбар!”. Цій маловідомій сторінці радянсько-афганських відносин (автори її або ігнорують, або згадують принагідно) присвячена дана публікація. Події лютого 1980 року в Кабулі, що природно,

упродовж тривалого часу залишалися майже невідомими, проте їх вплив на подальшу політику СРСР в ДРА був визначальним. Реконструкція цих подій можлива як із залученням офіційних радянських повідомлень у засобах масової інформації, так і свідчень очевидців тих подій.

Газета “Правда” упродовж січня – перших двох декад лютого 1980 року рясніла репортажами про перемогу “здорових сил НДПА”, про загальнонародну підтримку нової влади, про початок “другого етапу Квітневої революції”. На тлі цих оптимістичних, навіть ейфорійних, публікацій незвичною виглядає озвучена ТАРС “Заява уряду ДРА”, опублікована 23 лютого. Йшлося про банди найманців, засланих до афганської столиці. З цього приводу афганський уряд “викриває агресивні дії американського імперіалізму, котрий у союзі з англійським імперіалізмом і китайським шовінізмом, використовуючи реакційні сили Пакистану і бази на його території, а також своїх ізраїльських союзників, веде неоголошену війну проти ДРА”. Після цієї, уже традиційної для подібних статей, преамбули ТАРС повідомляв про захоплених в Кабулі шпигунів, “зі зброєю, документами, фотографіями і великими сумами в американській, пакистанській, західнонімецькій і англійській валютах” [9].

У цьому ж числі читаємо переказ заяви Міністерства внутрішніх справ ДРА, переданої Радіо Кабулу: “Вранці, 22 лютого, іноземні агенти і найманці, англійські, американські, пакистанські і китайські ставленики вдалися до відкритих підбурюючих і підливних акцій у Кабулі, намагаючись порушити спокій у місті... Продажні найманці, посягнувши на національні інтереси країни, почали відкрито займатися грабунками і підпалами”. Повідомлялося, що в місті запроваджено військовий стан. Завдяки рішучим діям уряд “повністю контролює ситуацію і здатний протистояти будь-яким провокаціям і агресивним діям” [30].

У наступному числі читаємо авторську статтю власного кореспондента “Правди” Л. Міронова, який повідомляв, що впродовж 21 – 22 лютого озброєні банди контрреволюціонерів грабували лавки і магазини Кабулу, займалися погромами і підпалами. Проте, зустрівшись із рішучим опором афганської армії і міліції, злочинці змушені були відступити. Читаємо про арешт “штатного агента ЦРУ” Роберта Лі [18] (із чого радянський читач міг зробити висновок, що на завдання містер Лі пішов зі службовим посвідченням). На цій же сторінці розміщена заява ТАРС, що за подіями в Кабулі стоїть ЦРУ, адже заарештований його агент [12].

Наступного дня “Правда” повідомила, що окрім уже згадуваного Роберта Лі в Кабулі заарештовані 16 громадян Пакистану [24]. 26 лютого ТАРС виклав переказ заяви заступника голови Революційної Ради ДРА Ассадулі Сарварі. Із нього дізнаємося про жертви серед мирного населення Кабулу та чисельні руйнування в місті, а також про “беззаперечні докази”, що за цими подіями, окрім США і Пакистану, стоять КНР і Єгипет [20].

Наступного дня кабульське представництво ТАРС повідомило, що “рішучість, котру продемонструвала влада у боротьбі з контрреволюційними елементами, із задоволенням сприймається населенням” афганської столиці. Повідомлялося також про запровадження комендантської години, нічне патрулювання вулиць силами охорони правопорядку, а також про результати слідства над захопленими заколотниками. Тут же наводяться слова із виступу в афганських ЗМІ Бабрака Кармаля, котрий “засудив підступи американського імперіалізму, китайського гегемонізму, а також реакційних правителів Пакистану”, і, водночас, “високо оцінив безкорисливу і братню допомогу Радянського Союзу” [23].

28 лютого власкор “Правди” А. Петров доводив, що відсіч вилазкам контрреволюціонерів дало просте населення Кабулу, а також звинуватив у кабульських подіях особисто президента США Дж. Картера [22].

1 березня ТАРС оприлюднила спростування афганським інформаційним агентства Бахтар інформації західних ЗМІ про тисячу заарештованих і розстріляних учасників кабульських подій [8]. 3 березня ТАРС знову оприлюднила заяву Бахтар про те, що події в Кабулі – це справа “купки прислужників американського імперіалізму, китайського шовінізму і мілітаристських кіл Пакистану” [5]. І, нарешті, 5-м березня датована остання згадка про лютневі події в Кабулі на шпальтах провідної офіційної радянської газети. Із повідомлення ТАРС дізнаємося про звільнення з-під арешту 112 осіб, котрих підозрювали у причетності до організації безладів в афганській столиці [6].

Як видно, інтерпретація кабульських подій офіційною радянською пропагандою була традиційною для тих часів і прогнозованою: це був організований та керований зовні контрреволюційний виступ проти народної влади, аж ніяк не пов’язаний із радянською присутністю в ДРА. У серії цитованих вище публікацій у “Правді” лише одного разу, і то принагідно, згадується СРСР, що зроблено скоріше в якості протиставлення радянської позиції антиафганській політиці “імперіалізму, гегемонізму та реакції”. Насправді ж відтворення та аналіз подій 21 – 23 лютого в Кабулі та їх впливу на подальшу політику Москви в Афганістані дозволяє розставити принципово відмінні акценти.

Як писав у своїх мемуарах Юрій Іванович Двугрошев, перший комендант Кабулу, одразу ж після радянського вторгнення в столиці Демократичної республіки Афганістан була створена радянська військова комендатура, яка відповідала не лише за підтримку порядку в місті, але й за організацію охорони усіх важливих об’єктів. Подібна картина вимальовувалася в усіх місцях дислокації радянських військ. “Уся відповідальність і труднощі автоматично лягли на наші плечі. Вийшло так, що ми повинні були в Афганістані навести порядок, слідкувати за вірним виконанням наказів, директив, постанов уряду...” [7, с. 307].

Усе це, природно, мало наслідком дедалі більш негативне ставлення афганського населення, котре вбачало в “шураві” окупанта. Вже на Новий рік у Кандагарі збунтувалися частина підрозділів 15-ї дивізії ЗС ДРА. Практично у той же час відбувся заколот у Гераті. Коли 5 січня 1980 р. до Джелалабада прибула радянська 201-а мотострілецька дивізія і взяла місто під свій контроль, три батальйони афганської 11-ї дивізії зі зброєю в руках пішли у гори [31, с. 112]. 9 січня частини 40-ї армії були задіяні у придушенні виступу 4-го артилерійського полку ЗС ДРА в Нахріні, що на півночі країни [14, с. 174 – 175]. Щоправда, попервах опір радянській окупації носив спонтанний і неорганізований характер.

Згодом ситуація змінилася в гірший бік. М. Слінкін-молодший, що в січні 1980 року перебував в афганській столиці, так передавав свої передчуття того часу: “Країна після шоку, причиною якого стали введення радянського “обмеженого контингенту” і зміна влади, в очікуванні: що ж буде далі? Проте тимчасове затишшя, це розуміємо і ми, і афганці, обов’язково зміниться поживавленням супротивників режиму” [29, с. 50]. Комендант Кабулу згадує, що уже з кінця січня до цього більш-менш спокійна обстановка в столиці суттєво погіршилася. Так, 25 січня 1980 року автомобіль УАЗ-469, у якому їхав начальник ППО 40-ї армії С. Д. Чубарєв, був обстріляний дорогою з Кабулу до Баграму. На щастя, обійшлося без жертв. За декілька днів сам Ю. Двугрошев з двома солдатами супроводу потрапив під обстріл на вулицях міста, по дорозі в комендатуру. Один із охоронців, рядовий Олександр Денисенко із Новосибірська, тоді загинув [7, с. 309 – 310]. Напевне, що ситуація дійсно була складною, якщо не можна було гарантувати безпеку таких високих військових начальників.

В середині лютого до Кабулу прибула велика радянська делегація на чолі із заступником голови радянського Генерального Штабу С. Ф. Ахромєєвим. 21 лютого в радянському посольстві було організовано великий дипломатичний прийом. Під час прийому декілька тисяч демонстрантів пройшли колонами повз радянське посольство та райони розташування радянських військ. Демонстранти вигукували антиурядові та антирадянські гасла [16, с. 146]. Головним гаслом був традиційний мусульманський вислів “Аллах акбар!”, який і дав назву повстанню.

Як свідчать очевидці тих подій, упродовж дня до столиці йшов потік людей із провінції. Люди були без зброї, лише дехто мав при собі гладкоствольні рушниці, та і ті були відібрані співробітниками ХАДу (афганський аналог КДБ – *О.К.*) при вході в місто. На вечір “обстановка в місті з кожної години погіршувалася. Громили й палили дукани, крамниці. Надходили повідомлення про захоплення об’єктів, що знаходилися під нашою охороною” – згадував Ю. Двугрошев [7, с. 320–321].

Журналіст Л. Золотаревський у той час був у Кабулі. Ось як він змальовував ситуацію в місті 21 лютого. “...На вулицях Кабулу з’явилися групи збуджених людей (в основному дрібних крамарів), які скандували “Аллах Акбар!” (“Аллах великий!”) і перегороджували дорогу автомашинам, що рухалися. Групи швидко обростали зацікавленими, які, піддаючись загальному збудженню, вливалися до гамірного натовпу. В усьому була помітна рука досвідчених, холодних провокаторів. Сліпі інстинкти натовпу майстерно використовувалися. Розпочалися акти насильства. Хулігани розбивали вікна машин, витягували пасажирів, громили магазини. Лунали заклики до розправи з іноземцями, що мешкали в готелях.

У натовпі були тисячі дітей і підлітків, які, нічого не розуміючи, піддавшись загальному збудженню, громили й нищили усе, що потрапляло під руку. На Майванді, довгій і широкій торгівельній вулиці, спалахнули лавки. Запалали підпалені автомобілі. Пролунав вибух і верхні поверхи великого кутового будинку, в якому розміщувалися приватні мебльовані кімнати і торгівельні контори, поповзли вниз, на тротуар...

“Аллах Акбар!” – ревів натовп, і людський сіль котився, не бачачи куди, змітаючи все на своєму шляху. Над головами в декількох місцях з’явилися великі фотографії... аятоли Хомейні. Масове хуліганство, що межувало з криміналом, перетворювалося на небачену політичну провокацію.

Біля невеликої круглої площі в кінці Майванда шлях натовпу перегородили наряди міліції, підтримані армійськими підрозділами...” [10, с. 10–11].

Наступний день 22 лютого розпочався подібними маніфестаціями. В. А. Меримський – заступник начальника Оперативної групи Міністерства оборони СРСР в ДРА – оцінює число демонстрантів щонайменше в 400 тисяч осіб [16, с. 146; 17, с. 29]. Інший очевидець згадував: “усі центральні вулиці Кабулу заповнили збуджені люди, були заблоковані підступи до адміністративних будівель. До пізньої ночі я чув несамовиті заклики до Аллаха врятувати, допомогти. Подекуди чулися постріли...” [2, с. 72].

Згодом на вулицях міста з’явилися барикади, почастишали напади на патрулі, особливо в районі фортеці Біла-Хісар, де розміщувалися арсенали афганської армії. В районі Майванда відбувся штурм відділення Царандоя (аналог радянської міліції – *О.К.*), внаслідок чого було захоплено 86 одиниць стрілецької зброї. Фіксувалися напади на радянську військову техніку [7, с. 324–325]. Місто лихоманило до вечора: стрілянина не вщухала, горіли машини, було підпалено декілька готелів у центрі міста [17, с. 29].

Полковник А. П. Павлов, штабний офіцер однієї з частин, розташованих у Кабулі, записав у своєму щоденнику в той день: “...З ранку над нами один за іншим

стали проноситися вертольоти і літаки – схоже, що вся наша авіація зависла над Кабулом. До полудня заколотникам вдалося захопити елеватор, проте наша мотострілецька рота, що підійшла, в годинному бою вибила їх звідти. Спроби захопити телецентр, банк і телеграф заколотникам не вдалися.

Горить готель, стріляють по нашим БТР, кидають пляшки із запалювальною сумішшю, усі дороги перекриті...” [21, с. 42].

Який саме готель горів, офіцер не уточнив. Проте із опублікованих в “Новом часі” записок радянського журналіста дізнаємося, що повсталі кабульці з вигуками “Аллах Акбар! Шураві марг, марг, марг!” (“марг” на пушту – “смерть” – *О.К.*) нападали на готелі “Кабул”, “Метрополь”, “Джамаль”, “Пак”, “Кришталь” – туди, де проживали громадяни СРСР [4, с. 23]. Дружина радника посольства Ніна Костянтинівна Чугунова згадує влаштовану кабульцями під стінами радянського посольства психологічну атаку: з гучномовців лунала гучна музика, яка супроводжувалася дикими вигуками, ревищем, страшним сміхом [19, с. 45]. Усе це тривало до ранку 23 лютого.

В афганському уряді запанувала справжня паніка. Як згадував В. А. Меримський, Б. Кармаль та його оточення просили, а іноді навіть вимагали відкрити по демонстрантах вогонь. Радянські радники тоді заявили, що радянські війська цього не робитимуть [17, с. 29]. Натомість було організовано фактичну блокаду афганської столиці: по мотострілецькій роті було поставлено на кожному в’їзді в місто. Силами афганської армії та радянських частин демонстранти були розсіяні і локалізовані.

За пропозицією радянської сторони було прийняте рішення активно використовувати авіацію. Для коректування дій на телерадіоцентр був висаджений авіанавідник з баграмського авіаційного полку. Місто з пагорбу проглядалося чудово. “Міги” пікірували над Кабулом, але не стріляли і не бомбили. Із надмалої висоти вони різко уходили в небо, переборюючи звуковий бар’єр, розгнюючи натовп ударною звуковою хвилею [15, с. 99; 26, с. 102 – 103]. Незважаючи на те, що С. Крахмалов пише лише про “спроби повстанців повернути на свій бік частини афганської армії” [13, с. 224], за даними Ю. Двугрошева, кабульський заколот підтримав полк афганських “командос”. Цей виступ придушили частини радянської 40-ї армії [7, с. 335].

І наступного дня демонстранти почали збиратися в різних частинах міста, вигукуючи антирадянські гасла і закликаючи до боротьби з невірними – радянськими військами [16, с. 146]. Проте того дня осередки виступів було повністю локалізовано, а виступи придушено. За даними В. Меримського, було заарештовано близько 400 осіб [17, с. 29], проте число жертв радянський генерал не називає. Г. Фейфер пише про 300 загиблих повстанців [31, с. 113]. С. Л. Рогоза і М. Б. Ачкасов наводять висновки експертів зі США про 500 загиблих і близько 1000 заарештованих учасників антиурядових та антирадянських виступів [25, с. 363]. Нагадаємо, саме цю інформацію спростовували Бахтар і ТАРС. Ця цифра, скоріше за все, близька до вірогідної, оскільки, за даними знавця афганської історії цього періоду М. Ф. Слінкіна, лише з 1 по 9 березня звільнили 468 учасників заколоту [27, с. 29]. Щоправда, можна зустріти і цифру в 5 тис. заарештованих [10, с. 12], проте вона виглядає перебільшеною.

За рекомендацією маршала С. Л. Соколова – начальника Оперативної групи Міністерства оборони СРСР в ДРА – в Кабулі було запроваджено комендантську годину, під охорону частин радянської армії було додатково узято шляхи, мости, телецентр, телеграф, пункти водопостачання, державні склади, електростанції та електророзподільні станції, посольський район [17, с. 29]. Ціною спільних надзусиль

афганського уряду та радянської військової адміністрації повний контроль над столицею вдалося повернути до вечора 23 лютого 1980 року. При чому роль радянських військ у цьому була вирішальною: впродовж 21 – 23 лютого було задіяно 24 роти ОКРВ (понад 2 тис. бійців), 30 танків, 200 БМП і БТР. У той же час в придушенні заколоту взяли участь 11 рот ЗС ДРА (понад 1 тис. осіб), 43 танки, 40 БТР і БДРМ. Радянська авіація здійснила 158 вильотів, в той час як афганська – 49 [34, р. 66].

Офіційна афганська і радянська оцінка кабульських подій лютого 1980 року очевидна. 2 березня “Кабул нью таймс” писала: “Те, що відбулося в афганській столиці 22 лютого, є кричущим прикладом нахабного втручання у внутрішні справи миролюбної держави – Афганістану – з боку американського імперіалізму, його китайських союзників і реакціонерів із Пакистану” [1, с. 104]. В західній же історіографії характер повстання “Аллах Акбар!” у Кабулі розцінюється однозначно як антирадянський виступ [Напр. 33, р. 6].

В пострадянській мемуаристиці одностайності в оцінках немає. Так, цитовані Ю. І. Двугрошев і В. А. Меримський (їхні описи цих подій найбільш інформативні) не роблять категоричних висновків, проте в їхніх оцінках простежується розуміння кабульського повстання як народного й антирадянського. За оцінками М. Ф. Слінкіна, організатором і ідейним натхненником повстання стала радикальна Організація звільнення народу Афганістану (САМА) на чолі з таджиком Абдул Маджидом Калакарі і деякі фанатично налаштовані кабульські релігійні авторитети. Рушійними ж силами стали “люди базару” і міські низи, в основному хазарійці [28, с. 27]. У той же час, у спогадах колишнього радянського військового аташе в країнах Середнього Сходу С. П. Крахмалова повстання в Кабулі в кращих традиціях риторики 1980-х постає як організоване зовні (головним організатором виступає уже неодноразово згадуваний американець Роберт Лі), підбурюване духовенством і таке, що вилилося у банальний сплеск криміналу в афганській столиці [13, с. 224].

Наслідки подій 21 – 23 лютого 1980 року важко переоцінити. В. А. Меримський писав: “Такий масовий виступ опозиції ми розцінили як завершення їхнього шокового стану, котрий тривав з моменту введення в країну наших військ” [17, с. 29]. В іншій своїй публікації Віктор Аркадійович був більш категоричний: цими подіями радянському військовому контингенту було оголошено джихад: “Виклик було кинуто!” [15, с. 99]. Ю. І. Двугрошев писав, що під час повстання Б. Кармаль висунув представникам радянського військового командування ультиматум: “якщо радянські війська будуть виведені з Кабулу, то я відмовлюся керувати країною”. Перший радянський комендант Кабулу робить висновок: “Остаточно однією з причин, котра вирішила нашу долю і затримала десантників в Афганістані на 10 років, став лютневий заколот у місті Кабулі” [7, с. 312]. А С. П. Крахмалов згадує про зустріч з маршалом Соколовим, яка мала місце 7 березня і на якій обговорювалися події в Кабулі. Маршал тоді сказав: “Ех, Сергію Павловичу, вляпалися ми в біду. І вже не знаю, як нам вибратися з Афганістану...” [13, с. 228]

Перший командувач 40-ї армії Б. І. Ткач пізніше так оцінював ті події: “В ніч з 25 на 26 грудня ми увійшли до Афганістану не воювати, а надавати інтернаціональну допомогу. Принаймні, кожен із нас був упевнений у цьому. Всерйоз думалося, що введений “за річку” обмежений контингент наших військ так і залишиться обмеженим. Проте після лютневого 1980 року заколоту стало зрозуміло, що доведеться вести справжні бойові дії, і військ додасться” [32, с. 12].

Цілком погоджуємося із цими твердженнями, адже дійсно, кабульські події стали Рубіконом, після якого легка і переможна акція по зміні афганського керівництва і швидкого, як вважали в Кремлі, наведення порядку в буремному

Афганістані перетворилася на затяжну війну, яку на заході охрестили “радянським В’єтнамом”.

Уже в перші дні після придушення повстання в Кабулі в деяких містах і військових гарнізонах Афганістану відбулися виступи під подібними гаслами на підтримку кабульців. Так, полковник М. Белашов (в лютому 1980 р. – старший лейтенант, пропагандист 860-го мсп) згадує, що 25 – 26 лютого м. Файзабад, в якому стояла його частина, було охоплене демонстраціями і страйками, ділове життя міста завмерло [3, с. 30 – 31]. В кінці місяця в результаті добре спланованої операції сил опору вище гірського перевалу біля Кундуза було майже повністю знищено радянський батальйон [31, с. 125]. Навіть “Правда” 5 березня чи не вперше після грудневого вторгнення змушена була згадати про “розрізнені дії банд найманців” в деяких провінціях Афганістану [6]. А коли у березні 1980 року частини Обмеженого контингенту радянських військ провели в провінції Кунар першу широкомасштабну військову операцію (долина Кунар була взята під цілковитий контроль радянських військ після масового дезертирства 9-ї дивізії ЗС ДРА [31, с. 117]), гасла опозиціонерів про радянських агресорів стали зрозумілими більшості афганців.

Таким чином, можемо констатувати, що повстання 21 – 23 лютого 1980 р. у Кабулі, відоме як повстання “Аллах Акбар”, мало яскраво виражену антирадянську спрямованість. Говорити про нього як про інспіровану зовні акцію (навіть за визнання факту наявності окремих підбурювачів з боку пакистанських спецслужб і функціонерів афганських політичних партій в Пешаварі) було б невірним. Це була перша спроба масового протесту мешканців Кабулу та столичної провінції проти радянського вторгнення до Афганістану і насильницької зміни влади. Повстання справило значний вплив на настрої тодішньої кабульської влади і радянського військового і партійного керівництва. Відкритий виступ проти ОКРВ засвідчив, що простою заміною непрогнозованого Х. Аміна на слухняного Б. Кармаля справа не обійдеться, що без радянської військової і політичної підтримки його маріонетковий режим владу не втримає, що радянські війська мусять стати гарантом її збереження і підтримки. Так вимальовувалася перспектива безпосереднього втягнення “обмеженого контингенту радянських військ” в громадянську війну в Афганістані на боці непопулярного в народі режиму. Ця перспектива стала реальністю фактично одразу ж після придушення частинами радянської й афганської урядових армій кабульського повстання “Аллах Акбар”.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Агранов Ю. В.* Афганская революция и предательский курс Пекина / Ю. В. Агранов // Проблемы Дальнего Востока. – 1980. – №2. – С. 103 – 110.
2. *Афанасьев А. Н.* Афганистан: почему это произошло / А. Н. Афанасьев // Коммунист вооруженных сил. – 1991. – №12. – С. 68 – 73.
3. *Белашов Н. Н.* Дорога на Файзабад / Н. Н. Балашов // Военно-исторический журнал. – 2003. – №6. – С. 24 – 31.
4. *Бочаров Г.* Афганистан. Закат солнца вручную / Г. Бочаров // Новое время. – 1988. – №35. – С. 23 – 25.
5. *Ведется* расследование // Правда. – 1980. – 3 марта. – С. 4.
6. *Выражают* поддержку // Правда. – 1980. – 5 марта. – С. 5.
7. *Двугрошев Ю. И.* Воспоминания первого коменданта Кабула / Ю. И. Двугрошев. – Заокский: Источник жизни, 2005. – 512 с.
8. *Заведомая* ложь // Правда. – 1980. – 1 марта. – С. 5.
9. *Заявление* правительства ДРА // Правда. – 1980. – 23 февраля. – С. 5.
10. *Золотаревский Л. А.* Афганский репортаж / Л. А. Золотаревский. – М.: Искусство, 1983. – 160 с.
11. *Костыря А. А.* Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979 – 1989 гг.) / А. А. Костыря. – Донецк: ООО “ИПП “Промінь”, 2009. – 600 с.
12. *Кто* направляет руку реакции // Правда. – 1980. – 24 февраля. – С. 5.

13. **Крахмалов С. П.** Записки военного атташе. Иран – Египет – Иран – Афганистан / С. П. Крахмалов. – М.: Издательский дом “Русская разведка”, 2000. – 320 с.
14. **Ляховский А. А.** Трагедия и доблесть Афгана / А. А. Ляховский. – М.: ГПИ “Искона” 1995. – 650 с.
15. **Меримский В. А.** Война в Афганистане: записки участника / В. А. Меримский // Новая и новейшая история. – 1995. – №3. – С. 74 – 117.
16. **Меримский В. А.** Загадки афганской войны / В. А. Меримский. – М.: Вече, 2006. – 384 с.
17. **Меримский В. А.** Кабул – Москва: война по заказу. Продолжение / В. А. Меримский // Военно-исторический журнал. – 1993. – №12. – С. 27 – 32.
18. **Мионов Л.** Контрреволюция не пройдет // Правда. – 1980. – 24 февраля. – С. 5.
19. **От** солдата до генерала. Воспоминания о войне. – Том 11 / Рук. оргком. – През. ак. ист. наук Е. И. Шоль. – М.: Академия исторических наук, 2008. – 457 с.
20. **Отпор** провокаторам // Правда. – 1980. – 26 февраля. – С. 5.
21. **Павлов А. П.** Афганский дневник / А.П. Павлов // Военно-исторический журнал. – 2004. – №12. – С. 40 – 44.
22. **Петров А.** Отпор вылазкам врагов афганского народа // Правда. – 1980. – 28 февраля. – С. 5.
23. **Положение** нормализуется // Правда. – 1980. – 27 февраля. – С. 5.
24. **Провал** планов реакции // Правда. – 1980. – 25 февраля. – С. 5.
25. **Рогоза С. Л.** Засекреченные войны. 1950 – 2000 гг. / С. Л. Рогоза, С. Л. Ачкасов – СПб.: ООО “Издательство “Полигон”, 2003. – 560 с.
26. **Скрынников М. Ф.** Спецназ ВДВ. Диверсионно-разведывательные операции в Афгане / М. Ф. Скрынников. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 320 с.
27. **Слинкин М. Ф.** Афганистан, год 1980: становление режима Б. Кармаля / М. Ф. Слинкин // Востоковедный сборник. – Вып. II. – Симферополь, 1998. – С. 17 – 60.
28. **Слинкин М. Ф.** Афганистан. Страницы истории (80 – 90-е гг. XX века) / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2003. – №41. – 279 с.
29. **Слинкин М.** Штабные хлопоты / М. Слинкин // Солдат удачи. – 2009. – №5 – 6. – С. 49 – 53.
30. **Усиливается** вмешательство // Правда. – 1980. – 23 февраля. – С. 5.
31. **Фейфер Г.** Большая игра: Война СССР в Афганистане / Г. Фейфер; [пер. с англ. М. Крысина]. – М.: Эксмо, 2013. – 336 с.
32. **Хорунжий Е.** Тот странный час “Х”. Беседа с Б. И. Ткачем / Е. Хорунжий // Правда Украины. – 2001. – 21 декабря. – С. 12 – 13.
33. **Isby D.** Russian War in Afghanistan / D. Isby – Oxford: Osprey Publishing, 1986. – 48 p.
34. **Mitrochin V.** The KGB in Afghanistan. – Russian Edition / V. Mitrochin. – Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2002. – 154 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

А. Л. Ковальков

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ВОССТАНИЕ “АЛЛАХ АКБАР!” КАБУЛ, ФЕВРАЛЬ 1980 Г.

Статья посвящена малоизученному эпизоду истории Демократической республики Афганистан и начального этапа советской оккупации этой страны – восстанию “Аллах Акбар!”. В исследовании на основе разрозненных сообщений советской официальной периодики (прежде всего газеты “Правда”) и свидетельств очевидцев тех событий воссозданы обстоятельства, предпосылки, ход, масштабы и последствия кабульских событий февраля 1980 г. Автор доказывает, что восстание “Аллах Акбар!” стало первой организованной массовой акцией протеста афганского общества против советского вторжения и оккупации страны. Оно оказало существенное влияние на настроения афганского и советского руководства и оказало решающее влияние на полномасштабное втягивание СРСР в афганский кризис.

Ключевые слова: *Демократическая республика Афганистан, Кабул, “ограниченный контингент советских войск”, вторжение, оккупация, восстание, “Аллах Акбар!”.*

O. L. Kovalkov

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

REVOLT OF "ALLAH AKBAR!" KABUL, FEBRUARY, 1980

The article is devoted to the little-studied episode of the history of the Democratic republic of Afghanistan and the initial stage of the Soviet occupation of this country - the rebellion "Allah Akbar!" The events, the circumstances, preconditions, the course, scales and effects of the Kabul events of February, 1980 have been reproduced in a study based on disparate messages of the Soviet official periodicals (first of all, the "Pravda" newspaper) and testimonies of eyewitnesses.

Hundreds of thousands of residents of the Afghan capital and neighboring settlements took part in disorders in Kabul in February, 1980. They were supported by separate units of the DRA Armed Forces. About a thousand members of the rebellion have been arrested. The Afghan army units, as well as the Soviet troops, armored machinery, and aircraft have been used to suppress the national performances. The author proves that the uprising "Allah Akbar!" became the first organized mass protest action of the Afghan society against the Soviet invasion and occupation of the country. The numerous facts of attacks on the premises and institutions, where the citizens of the USSR were, demonstrated to it.

The Kabul events of February, 1980 had a significant impact on the moods of Afghan and Soviet leaders. They had shown that the puppet pro-Soviet regime of Babrak Karmal wouldn't be able to retain power without the support of the Soviet troops. After the revolt in Kabul similar anti-Soviet performances have swept also on other cities. And in the spring 1980 Soviet armies were gradually involved in full-scale fighting against the Afghan opposition on the party of the unpopular regime.

Keywords: Democratic Republic of Afghanistan, Kabul, "limited contingent of Soviet troops", invasion, occupation, uprising, "Allah Akbar!"

REFERENCES

1. **Agranov Ju. V.** Afganskaja revoljucija i predate'skij kurs Pekina / Ju. V. Agranov // Problemy Dal'nego Vostoka. – 1980. – №2. – S. 103 – 110.
2. **Afanas'ev A. N.** Afganistan: pochemu eto proizoshlo / A. N. Afanas'ev // Kommunist vooruzhennyh sil. – 1991. – №12. – S. 68 – 73.
3. **Belashov N. N.** Doroga na Fajzabad / N. N. Balashov // Voenno-istoricheskij zhurnal. – 2003. – №6. – S. 24 – 31.
4. **Bocharov G.** Afganistan. Zakat solnca vruchnuju / G. Bocharov // Novoe vremja. – 1988. – №35. – S. 23 – 25.
5. **Vedetsja** rassledovanie // Pravda. – 1980. – 3 marta. – S. 4.
6. **Vyrazhajut** podderzhku // Pravda. – 1980. – 5 marta. – S. 5.
7. **Dvugroshev Ju. I.** Vospominanija pervogo komendanta Kabula / Ju. I. Dvugroshev. – Zaokskij: Istochnik zhizni, 2005. – 512 s.
8. **Zavedomaja** lozh' // Pravda. – 1980. – 1 marta. – S. 5.
9. **Zajavlenie** pravitel'stva DRA // Pravda. – 1980. – 23 fevralja. – S. 5.
10. **Zolotarevskij L. A.** Afganskij reportazh / L. A. Zolotarevskij. – M.: Iskusstvo, 1983. – 160 s.
11. **Kostyrja A. A.** Istoriografija, istochnikovedenie, bibliografija specoperacii SSSR v Afganistane (1979 – 1989 gg.) / A. A. Kostyrja. – Doneck: OOO "IPP "Promin", 2009. – 600 s.
12. **Kto** napravljaet ruku reakcii // Pravda. – 1980. – 24 fevralja. – S. 5.
13. **Krahmalov S. P.** Zapiski voennogo attashe. Iran – Egipet – Iran – Afganistan / S.P. Krahmalov. – M.: Izdatel'skij dom "Russkaja razvedka", 2000. – 320 s.
14. **Ljahovskij A. A.** Tragedija i doblest' Afgana / A. A. Ljahovskij. – M.: GPI "Iskona" 1995. – 650 s.
15. **Merimskij V. A.** Vojna v Afganistane: zapiski uchastnika / V. A. Merimskij // Novaja i novejsaja istorija. – 1995. – №3. – S. 74 – 117.
16. **Merimskij V. A.** Zagadki afganskoj vojny / V. A. Merimskij. – M.: Veche, 2006. – 384 s.
17. **Merimskij V. A.** Kabul – Moskva: vojna po zakazu. Prodolzhenie / V. A. Merimskij // Voenno-istoricheskij zhurnal. – 1993. – №12. – S. 27 – 32.
18. **Mironov L.** Kontrevoljucija ne projdet // Pravda. – 1980. – 24 fevralja. – S. 5.
19. **Ot** soldata do generala. Vospominanija o vojne. – Tom 11 / Ruk. orgkom. – Prez. ak. ist. nauk E. I. Shol'. – M.: Akademija istoricheskikh nauk, 2008. – 457 s.
20. **Otpor** provokatoram // Pravda. – 1980. – 26 fevralja. – S. 5.
21. **Pavlov A. P.** Afganskij dnevnik / A. P. Pavlov // Voenno-istoricheskij zhurnal. – 2004. – №12. – S. 40 – 44.
22. **Petrov A.** Otpor vylazkam vragov afganskogo naroda // Pravda. – 1980. – 28 fevralja. – S. 5.
23. **Polozhenie** normalizuetsja // Pravda. – 1980. – 27 fevralja. – S. 5.
24. **Proval** planov reakcii // Pravda. – 1980. – 25 fevralja. – S. 5.

25. **Rogoza S. L.** Zasekrechennye vojny. 1950 – 2000 gg. / S. L. Rogoza, S. L. Achkasov – SPB.: OOO “Izdatel'stvo “Poligon”, 2003. – 560 s.
26. **Skrynnikov M. F.** Specnaz VDV. Diversionno-razvedyvatel'nye operacii v Afgane / M. F. Skrynnikov. – M.: Jauza, Jeksno, 2005. – 320 s.
27. **Slinkin M. F.** Afganistan, god 1980: stanovlenie rezhima B. Karmalja / M. F. Slinkin // Vostokovednyj sbornik. – Vyp. II. – Simferopol', 1998. – S. 17 – 60.
28. **Slinkin M. F.** Afganistan. Stranicy istorii (80 – 90-e gg. XX veka) / M. F. Slinkin // Kul'tura narodov Prichernomor'ja. – Simferopol', 2003. – №41. – 279 s.
29. **Slinkin M.** Shtabnye hlopoty / M. Slinkin // Soldat udachi. – 2009. – №5 – 6. – S. 49 – 53.
30. **Usilivaetsja** vmeshatel'stvo // Pravda. – 1980. – 23 fevralja. – S. 5.
31. **Fejfer G.** Bol'shaja igra: Vojna SSSR v Afganistane / G. Fejfer; [per. s angl. M. Krysina]. – M.: Jeksno, 2013. – 336 s.
32. **Horunzhij E.** Tot strannyj chas “H”. Beseda s B. I. Tkachem / E. Horunzhij // Pravda Ukrainy. – 2001. – 21 dekabnja. – S. 12 – 13.
33. **Isby D.** Russian War in Afghanistan / D. Isby – Oxford: Osprey Publishing, 1986. – 48 p.
34. **Mitrochin V.** The KGB in Afghanistan. – Russian Edition / V. Mitrochin. – Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2002. – 154 p.

ABOUT THE AUTHOR

Kovalkov Olexandr Leonidovych – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 94 (477.72)

С. С. Парсамов

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ЦЕНТРАЛЬНЕ КОНСТРУКТОРСЬКЕ БЮРО "ІЗУМРУД", М. ХЕРСОН

Стаття присвячена проблемі створення допоміжного флоту в Україні. На матеріалах ЦКБ "Ізумруд" автор розглядає проектування спеціальних залізобетонних доків для ремонту атомних підводних човнів. Наводяться дані про унікальність цих виробів у вітчизняному суднобудуванні.

Ключові слова: залізобетонні доки, великотоннажні танкери, допоміжні судна, понтонне суднобудування, суднобетонна верф, композити, елінги.

З історії вітчизняного суднобудування написано й видано багато різноманітних досліджень. Їхня тематика достатньо стереотипна: переважна більшість друкованих праць розглядають історію створення бойових кораблів. Стереотипний і їхній опис: зовнішні параметри, силова установка, озброєння, швидкість і т. п. Поки що немає досліджень з описом систем життєзабезпечення: провізійних камер, систем кондиціонування, відсіків боєприпасів, елеваторів та інших засобів подачі ракет, торпед і т. п.

Те ж саме можна сказати і щодо історії засобів допоміжного флоту. Особливо це стосується напрямку докобудування. Це є специфічне стоїчне суднобудування, призначене для стоянки і ремонту кораблів військово-морського флоту. По-суті, немає спеціальних досліджень на цю тему. Те саме можна сказати й про історію створенні танкерного флоту в КБ України.

Завданням цієї статті є спроба дослідження створення стоїчного суднобудування в Україні. Проблема вирішується на матеріалах історії ЦКБ "Ізумруд", м. Херсон. Діяльність цього конструкторського бюро охоплювала дві маловивчені теми. Крім залізобетонного докобудування, це ще й проектування універсальних морських танкерів.

Херсон – місто корабельних традицій. Ще наприкінці XVIII ст. тут була організована суднобудівна верф, яка будувала лінійні вітрильні кораблі, найкращі на Чорноморському флоті [8]. Так 1783 року тут був спущений на воду 66-гарматний корабель "Слава Катерини". Але в XIX столітті, з розвитком парового флоту, херсонська верф практично втратила своє значення.

З 30-х років XX ст., уже за радянських часів, починає відроджуватися судноремонт і кораблебудування Херсона. Виникає верф "Докбуд". Завданням цього підприємства було будівництво плавучих залізобетонних доків для судноремонтних заводів Чорноморського пароплавства. З 1940 р. підприємство отримало найменування "Суднобетонна верф" (суднобетонверф) [5].

Головна подія післявоєнної історії херсонського кораблебудування відбулася 1951 року, коли був запущений Херсонський суднобудівний завод. Була поставлена задача створення сучасного морського торгового флоту Радянського Союзу. Уже 1954 року нове підприємство здало флоту перші великотоннажні танкери. У подальшому завод став основним будівельником морського суховантажного флоту.

У перші роки існування заводу весь його конструкторський супровід здійснювало ЦКБ-32 із Ленінграда. Але вже 1955 року у Миколаєві було створене спеціалізоване ЦКБ-21, яке повністю взяло на себе розробку суховантажів для Херсона. ЦКБ-21 – це і є відомий “Чорноморсудпроект”.

Трьома роками пізніше, 1958 року, уже в самому Херсоні, було створене ЦКБ-22, майбутній “Ізумруд”. У момент свого створення ЦКБ-22 не мало до Херсонського суднобудівельного заводу практично жодного стосунку. Воно було утворене для конструкторського супроводу Херсонської суднобетонверфі.

У той час уже не було єдиного Мінсудпрому. Замість промислових міністерств – регіональні раднаргоспи, точніше – ради народного господарства того чи іншого економічного району. Проектувати судна в одному раднаргоспі, а будувати в іншому – уже виникають проблеми. Будувати судна легше, коли проєктант і будівельник знаходяться в одному економічному районі й мають одне спільне керівництво.

Протягом усього кількох років, у другій половині 50-х років, були організовані всі три провідні суднобудівельні КБ України: “Чорноморсуднопроект”, “Ленінська кузня” й “Ізумруд”. На відміну від інших, “Ізумруд” (тоді – ЦКБ-22) було дуже специфічним, незвичайним конструкторським бюро. Його початкова спеціалізація – “стоїчне суднобудування”. Саме сюди відносилися плавучі доки.

Стоїчне суднобудування – це створення допоміжних суден, які свою основну функцію виконують у стаціонарному положенні. Саме стоїчне суднобудування поділяється на цілий ряд різноманітних напрямків. Це – річкові і морські дебаркадери, понтонні причали і т. п. Далі – це понтонно-мостові плавзасоби для форсування водних перешкод. Далі – морські споруди для розвідки і видобутку нафти і газу на шельфі. І, нарешті, створення плавучих доків для виконання суднобудівельних і судноремонтних робіт. І те спільне, що є у всіх напрямків “стоїчного” суднобудування – переважне базування на плавучих понтонах.

Для оформлення і спеціалізації стоїчного суднобудування вирішальним періодом стала друга половина 50-х років ХХ ст. Якщо штурм морського шельфу був ще попереду, то решта напрямків уже визначалися з виконавцями. Провідним розробником по металевим докам стало ЦКБ-50 в Ленінграді.

Разом з тим, керівництво галузі прийняло рішення особливу увагу приділити створенню плавучих доків на залізобетонних понтонах. З цією метою було організовано два спеціалізованих КБ.

Одне з них знаходилося в Горьківській області, на Волзі, в невеликому містечку Городець. Спочатку це було ЦКТБ річкового флоту, яке проєктувало залізобетонні і металеві дебаркадери для волзьких пристаней і портів. ЦКБ мало власну виробничу базу – Городецьку суднобудівельну верф.

1956 року для Городецького комплексу цивільне життя закінчилося. Там усе було перебудоване й реконструйоване. ЦКБ “Моноліт” і судноверф включені до складу 8-го ГУ нового Мінсудпрому. ЦКБ “Моноліт” стало закритим режимним підприємством, що працювало в інтересах ВМФ СРСР. Воно проєктувало й будувало металеві й залізобетонні доки і причали. В усьому Союзі це була найближча і найбільш споріднена організація для Херсонського ЦКБ-22. Відмінність у їхній спеціалізації полягала в тому, що для горьківчан пріоритетним напрямком стали плавучі причали, а для херсонців – плавучі доки, переважно залізобетонні.

Але в будь-якому випадку можна виділити дві характерні тенденції у розвитку залізобетонного суднобудування. По-перше, це переміщення основних центрів проєктування будівництва залізобетонних суден в “глибинку”: на Поволжя і Південь України. І, по-друге, це курс на мілітаризацію понтонного суднобудування, на роботу для інженерних військ і ВМФ.

Виникає питання про те, як просувалося проектування плавучих залізобетонних блоків до 1958 року, тобто до створення у Херсоні ЦКБ-22? І хто тоді був проектантом? Справа у тому, що стоїчне суднобудування дуже специфічне. Воно погано піддається звичайній схемі “проектант” – “будівельник”. Звичайна схема передбачає ситуацію, при якій двох основних учасників створення судна можуть розділяти тисячі кілометрів. У стоїчному суднобудуванні проектування передбачає, з одного боку участь заводу-будівельника, а з іншої – участь замовника. Ймовірно, цим і пояснювалося рішення уряду передати проектування залізобетонного суднобудування безпосередньо у міста, де розташовувалися серійні підприємства.

До утворення спеціалізованих КБ за створення проектів залізобетонних суден відповідали транспортні міністерства, які продовжували свою діяльність і в епоху Хрущова. Комплекс підприємств у місті Городець підпорядковувався Міністерству річкового флоту РСФРР. А проектантом суднобетонверфі в Херсоні було ЦПКБ-2 Міністерства морського флоту СРСР. Вірогідніше, їм і належав базовий проект 122 залізобетонних доків, які будувалися в 50-і роки. Зважаючи на специфічність матеріалів понтонів, до проектування був залучений ЦНДІ залізобетону, м. Москва.

Отже, з 1958 року основним тримачем документів на будівництво залізобетонних доків та іншої продукції суднобетонверфі стає ЦКБ-22. Уже тоді, на рубежі 50-х – 60-х років ХХ ст., був розроблений вдосконалений проект залізобетонних доків збірної і збірно-блочної конструкції.

1965 року, з відновленням загальносоюзного міністерства, всі три херсонські суднобудівні підприємства (ЦКБ-22, суднобетонверф і ХСБЗ) були включені до складу 7-го Головного управління МСП СРСР. При цьому Городець увійшов до складу 8-го ГУ. І, відповідно, кожне з двох бюро по залізобетонному суднобудуванню працювало за власною програмою.

1966 року ЦКБ-22 отримало цивільне найменування “Морсуднопроект”. 60-ті роки в історії КБ стали часом повороту до створення суден принципово нової конструкції – композитної. Однопонтонні композитні плавучі доки для ремонту суден стають головною продукцією серійної бази “Морсуднопроект” – Херсонської суднобетонної верфі.

У другій половині 60-х років ХХ ст. на “Морсуднопроекті” уперше було розроблено самохідне судно. Воно призначалося для проведення різноманітних технологічних і науково-дослідних робіт в океані і побудоване на Миколаївському суднобудівному заводі “Океан”. Власником судна став ЦНДІ технології суднобудування, м. Ленінград. Судно отримало назву “Ізмурд”. 1972 року найменування “Ізмурд” було привласнене і самому КБ “Морсуднопроект”.

У системі Мінсуднопрому СРСР було два “Ізмурда” – завод у Владивостоці і ЦКБ в Херсоні. Одночасно і Херсонська суднобетонверф змінила свій статус. Відтепер це – суднобудівельний завод “Паллада” (на честь відомого фрегата “Паллада” з роману І. Гончарова). У ці ж роки у системі закритого Мінсуднопрому СРСР з’являються такі нові назви підприємств, як “Аврора”, “Аскольд”, “Варяг”, “Витязь” та ін. – усі на честь славетних кораблів.

1976 року ЦКБ “Ізмурд” був включений до складу новоствореного Херсонського суднобудівельного виробничого об’єднання. Тут же, природно, Херсонський суднобудівельний завод як головне підприємство об’єднання, і завод “Паллада”. При цьому “Ізмурд” не був інкорпорований до об’єднання і зберігав статус ЦКБ. З іншого боку, створення підприємства сприяло уніфікації, чи принаймні, координації роботи підприємств, які входили до його складу. У результаті ЦКБ “Ізмурд” стає конструкторською базою не лише “Паллади”, а й

Херсонського суднобудівного заводу. У діяльності ЦКБ з'являється новий напрямок – проектування морського танкерного флоту. 1996 року об'єднання було ліквідоване.

ЦКБ “Ізумруд” – підприємство з більш ніж півстолітньою історією. Півстоліття в галузі проектування і створення допоміжних суден і плавзасобів технічного флоту. За ці роки сформовано декілька напрямків у діяльності КБ. Це – плавучі ремонтні залізобетонні і композитні доки вантажопідйомністю переважно у 6 і 8,5 тон. Це – важкі несамохідні металеві причали для стоянки й обслуговування великотоннажних суден. А також – танкери для перевезення сирової нафти і нафтопродуктів.

1991 року почався процес переорієнтації суднобудівного комплексу “Ізумруд” – “Паллада” з військових на цивільні замовлення. Одночасно розширюються можливості ознайомлення громадськості, молоді з діяльністю раніше закритої, режимної конструкторської організації. Провідні конструктори, науково-технічні співробітники бюро неодноразово були відзначені урядовими нагородами. На жаль, офіційна радянська інформація про присвоєння державних премій, яка друкувалася в той час, була не повною. Із неї вилучалися спецпроекти.

Коли ми читаємо матеріали із історії ЦКБ “Вимпел” (м. Нижній Новгород), ЦКБ “Ізумруд” (м. Херсон) та ін. про нагородження вчених та інженерів цих організацій Ленінськими і державними преміями СРСР, то далеко не завжди можна знайти цьому документальне підтвердження. Таке підтвердження необхідне. Від цього історія радянського ВПК лише виграла б. Люди змогли б більше дізнатися про таких провідних співробітників ЦКБ “Ізумруд”, як Є. А. Кирилов, Е. В. Бридан, В. С. Болшаков, В. В. Тархов, А. Г. Сорочанський, Н. Т. Василенко, В. А. Соколов та ін.

Уже в 1936 – 1937 роках Херсонська судноверф “Докбуд” побудувала свої перші залізобетонні доки. Їхнім замовником був Одеський судноремонтний завод Чорноморського морського пароплавства. У ті роки залізобетонне суднобудування було незвичайним явищем. У багатьох воно викликало недовіру. Були побоювання, що бетон набрякне у воді і втратить свою міцність.

У післявоєнні роки Херсонська суднобетонна верф була відновлена і продовжила свою роботу. Виробництво було ще недосконалим. Побудовані у Херсоні залізобетонні доки транспортувалися на Одеський судноремонтний завод і там відбувалася їхня остаточна добудова. З 1951 року верф у Херсоні уже повністю будувала плавучі доки.

Із середини 50-х років ХХ ст. починається інтенсивна розбудова радянського морського торгового флоту. Вирішальну роль у цьому відігравали підприємства радянської України. Задачі судноремонту вимагали докування суден, тобто підйому корпусу для огляду й ремонту. Тому значно збільшувався попит на такі суднопідйомні засоби, як плавучі доки.

а) Проект 122, 122А.

До моменту організації ЦКБ-22, на суднобетонверфі уже були в серійному будівництві плавучі залізобетонні доки проекту 122 і його модифікацій. Їх спроектувало ЦПКБ-2 Міністерства морського флоту СРСР. ЦКБ-22 вело конструкторський супровід і доопрацювання доків цього проекту.

Проект 122А – плавучий середній залізобетонний док. Він віднесений до першого радянського післявоєнного покоління плавучих доків. Довжина 140 м, ширина – 32 м, вантажопідйомність 6 тис. т. Будівництво велося в 50-ті – на початку 60-х років. Більшість доків були універсальними по застосуванню. Їх могли експлуатувати на судноремонтних підприємствах як ММФ СРСР, так і ВМФ. Декілька доків цього проекту потрапили на судноремонтні заводи Північного і Тихоокеанського флотів.

Композитні плавучі доки.

Власне, композити, чи “композиційні матеріали”, знайшли широке застосування не лише у суднобудуванні, але і в інших галузях радянської “оборонки”. Перед композитами ставилися різні задачі, але головною вимогою залишалися саме характеристики міцності. Композити – це комбінації основи (“матриці”) і різноманітних матеріалів, що додають міцності [1, с. 591]. Залізобетон як такий – уже є прообразом композиту [1, с. 592]. І побоювання, що залізобетон набрякне у воді виявилися необґрунтованими. Пожежа – так, залізобетон боїться сильного вогню. А води – ні.

Для суднобетонверфі і ЦКБ-22 50-ті роки були періодом залізобетонного суднобудування. У 1960-ті роки ці підприємства перейшли до створення об’єктів композитної конструкції. Композитний блок складається із залізобетонного плавучого понтону і горизонтальних сталевих башт. Для виготовлення понтону застосовується сульфатостійкий портланд-цемент. Цемент особливо високої якості. Із нього виготовляється важкий суднобудівельний бетон. Бетон має унікальна антикорозійні властивості. Так що підводна частина доки не піддається агресивному впливові морської води. Тому що корпус звичайних металевих суден руйнується перш за все від впливу морської води і її компонентів. Виник цілий напрямок в суднобудівництві – матеріалознавство. У системі суднобудівної галузі цей напрямок курував ЦНДІ конструкційних матеріалів (ЦНДІ КМ) “Прометей”, Ленінград. Серед інших тем ЦНДІ “Прометей” вів створення суднобудівельних композитних матеріалів [3].

а) Проект 823.

Разом зі своїми модифікаціями (проект 823 КМ) – це був перший композитний док, спроектований у Херсоні. Довжина доки – 155 м, ширина – 31 м, вантажопідйомність 6 тис. т. Головне судно проекту отримало позначення ПД-3. Воно здане флоту 1965 року. Серійно цей проект будувався у другій половині 60-х років.

б) Проект 1760.

Цей проект отримав найбільшу популярність і наймасовіше будівництво. За повідомленням Дніпровського підприємства “ЕРА” (6-те управління Мінсудпрому), ця організація брала участь в електромонтажних роботах на більш ніж 30-ти плавучих доках базових проектів 1760 і 1937. Ця цифра “30” значно перебиває повідомлення по лінії ВМФ про одиничні екземпляри подібних проектів. Це говорить про те, що композитні доки були залучені до ремонту не лише військових, але й цивільних суден.

Великий плавучий док проекту 1760 з’явився у результаті глибокої модернізації свого попередника. Він мав більшу вантажопідйомність – 8500 т. Це давало можливість докування суден дедвейтом 10 – 20 тис. т. А вони складають половину від загальної кількості суден, які перебувають в експлуатації у світовому торговому флоті.

Головне судно нового проекту було здане 1974 року. Всього протягом 1974 – 1991 років суднобудівельний завод “Паллада” побудував 39 плавдоків за цим проектом (1760, 1760П). Шість доків отримав ВМФ. Слід і тут уточнити. Ті відомі судноремонтні заводи, які нерідко у цьому зв’язку згадуються, не належали ВМФ. І “Зірочка” (м. Севєродвїнськ), і “Дальзавод” (м. Владивосток) знаходилися у підпорядкуванні 12-го судноремонтного управління МСП СРСР. Були такі види ремонтних робіт, з якими самі військові моряки не могли впоратися. Це – справа фахівців. Проект 1760КР – це вже новітнє досягнення.

в) Проект 1937, 1937.1.

Цілком можливо, що у якості базового проекту 1937 мав серійне будівництво. Реально підтверджується порівняно новий, створений у 80-ті роки проект 1937.1. Довжина композитного доку цього проекту – 162 м, ширина – 50 м, вантажопідйомність 25 тис. т. Будувалися з середини 80-х років на суднобудівному заводі “Паллада”. Загальні відомості про плавдоки цієї серії наводяться у журналі “Суднобудування” за 1999 рік [4]. Тут повідомляється габаритна довжина доку – 162 м., довжина стапель-палуби – 144 м, ширина понтона – 50 м, ширина палуби естакади – 38 м і т.д.

Із самого початку доки проекту 1937.1 (1937.1У) призначалися для ремонту і докування атомних підводних човнів проекту 949А “Антей” [6]. Тому повідомлення про те, що у плавдоці проекту 1937.1У була проведена утилізація АПЧ “Курськ”, виглядає цілком достовірним. АПЧ “Курськ” будувався точно по проекту 949А “Убивця авіаносців”.

Знайшли навіть конкретний плавдок із будівельним номером 01342 (“Паллада”). Цей док належав судноремонтному заводу “Нерпа” колишнього Мінсудпрому СРСР. Завод знаходився у раніше закритому місті Мурманськ-60 (Снежногорськ, Мурманської області).

Журнал “Суднобудування” [4] підтверджує інформацію про те, що навіть і після розпаду Радянського Союзу, уряд РФ продовжував замовляти спеціальні композитні плавдоки проекту 1937.1У. Вони використовувалися уже не для ремонту, а для розбирання АПЧ масою 11 тис. т. Той же журнал повідомляє, що у цей час завод “Паллада” будує удосконалені плавдоки довжиною по стапель-палубі 210 м. Вони призначалися не для ВМФ, а для ремонту і докування суден класу “панамакс”.

Доки-елінги.

а) Проект 1777.

Доки-елінги виконують ті ж функції, що і звичайні ремонтні плавучі доки. На відміну від них, док-елінг має форму закритого виробничого приміщення. Завдяки даху і воротам з торців він захищений від впливу зовнішнього середовища. Це дає можливість підтримувати температуру повітря в елінгу не менш, ніж 15°C за температури -30°C ззовні.

Першим зразком такого доку-елінга, створеного в ЦКБ “Ізумруд”, був проект 1777. По матеріалам і конструктивному рішенню це також був композитний док. Паралельно роботам у Херсоні, в Ленінграді Західне ПКБ розробило металевий док-елінг проекту 1780. Декілька таких доків побудував суднобудівельний завод “Ленком” у Комсомольську-на-Амурі.

Великий плавучий композитний док-елінг проекту 1777 мав такі характеристики. Довжина – 160,5 м, ширина – 32,4 м, вантажопідйомність – 9100 т. Починаючи з 1973 року, СБЗ “Паллада” побудував декілька одиниць для ремонту атомних підводних човнів у складі Північного флоту. Ці АПЧ мали специфічне гідроакустичне покриття.

Плавучий док проекту 1777 мав шифр позначення “Північ”. У сучасних ЗМІ відзначається, що створення унікального дока-елінга “Північ” було значною подією в історії і ЦКБ, і заводу. Цей док дозволяв вести ремонт радянських АПЧ в умовах Крайньої Півночі. Як відомо, основні з’єднання АПЧ СРСР базувалися саме у складі Північного флоту, в мурманському Заполяр’ї. І там же – основні судноремонтні заводи ВМФ Міноборони – №35 і №82. Вони здійснювали ремонт АПЧ. Плавдоки проекту 1777 будувалися упродовж 1973 – 1986 років.

б) Проект 13560.

Це проект, створений у результаті доопрацювання і модернізації плавучого доку типу “Північ”. Він мав приблизно ті ж характеристики, що і його попередник.

Док-елінг проекту 13560 будувався в період 1985 – 2004 років на заводі “Паллада”. Замовник – також Північний флот. Останні одиниці будувалися уже як експортні, для обслуговування цивільних транспортних суден.

Судна-постачальники.

а) Проект 1595 – прикордонний транспортний корабель типу “Неон Антонов” (шифр “Певек”).

Інформація про авторство ЦКБ “Ізумруд” підтверджується публікацією: А. Токар. “Певек” з берегів Дніпра. Історія створення прикордонного сторожового транспортного корабля проекту 1595” [7].

Прикордонний транспортний корабель проекту 1595 згадується в каталозі “Оружие России”. Цей проект будував Миколаївський-на-Амурі суднобудівний завод [2].

По проекту 1595 завод будував декілька одиниць для морських частин прикордонних військ КДБ СРСР. Сам Неон Антонов, чиє ім'я носить головний корабель, свого часу служив у частинах морприкордонохорони на Далекому Сході. Інші кораблі проекту отримали назви “Іван Ледньов”, “Михайло Коновалов”, “В'ячеслав Денисов”, “Іван Євтеєв”.

Танкерний флот.

а) Проект 1596 – великий морський танкер типу “Командарм Федько”.

На відміну від плавучих доків, проектування нафтоналивних суден в ЦКБ “Ізумруд” було пов'язане не з “Палладою”, а з іншим підприємством – Херсонським суднобудівним заводом.

Херсонський СБЗ ніколи не був основним будівельником радянського наливного флоту. Щоправда, його історія починається з будування великих морських танкерів проекту 563 типу “Казбек”. Але в подальшому основною номенклатурою виробів стали суховантажні судна.

Із середини 70-х років ХХ ст. ГУ МСП СРСР знову доручило заводу серійне будівництво танкерів. Головним розробником танкерного флоту в СРСР було ЦКБ “Балтсуднопроект”. Той проект 563 теж розробили балтійці. Досвід спільної роботи уже був.

У 60-ті роки в “Балтсуднопроекті” був розроблений серійний танкер проекту 1559 типу “Великий Жовтень”. Їх будували в Ленінграді, на балтійському заводі і в Керчі на заводі “Затока”. Це був вдалий базовий проект. З'явився і його військовий варіант – проект 1559В, тобто військовий. Він призначався для обслуговування авіаносних кораблів. У цій модифікації Балтійський завод будував їх практично всі 70-ті роки.

І коли в середині 70-х років Херсонському суднобудівному заводу доручили будівництво танкерів нового типу, то, судячи з усього, за базовий зразок і був узятий проект 1559. Але через те, що на базі Херсонського СБЗ планувалося створення великого об'єднання із власною конструкторською базою, доопрацювати проект було доручено ЦКБ “Ізумруд”. Це – моя версія, і, можливо, десь я неточний.

Так з'явився проект 1596. Це перший самостійний проект танкерного судна в ЦКБ “Ізумруд”. Його довжина – 178,5 м, ширина – 25,3. Тобто по корпусу він дещо переважає розміри проекту 1559. Потужність головної енергетичної установки – 10660 к.с., вантажопідйомність – 18500 т. Головне судно в серії – “Командарм Федько” 1976 року було здане Грузинському морському пароплавству.

За період 1976 – 1984 років по проекту 1596 побудували 17 танкерів для Грузинського і Латвійського морських пароплавств ММФ СРСР. Частина суден була продана на експорт.

б) Проект 1596.5 (15965).

Був створений для розвитку базового проекту 1596. Розробник – ЦКБ “Ізумруд”. Довжина судна – 179 м, ширина – 25,3, вантажопідйомність – 18500 т, потужність головного двигуна – 7800 к.с. Головний танкер “Дмитро Медведєєв” 1983 року був зданий профільному підприємству – Новоросійському морському пароплавству. Протягом 1983 – 1985 років Херсонський суднобудівний завод побудував 5 суден для Новоросійського і Грузинського МП.

в) Проект 1596.6 (15966).

З’явився в результаті подальшої модернізації проекту 15965. Має аналогічні характеристики. Головне судно серії “Тригорій Нестеренко” 1986 року було здане НМП. Всього протягом 1986 – 1998 років за цим проектом було збудовано 30 суден.

Танкери цього і попереднього проектів використовувалися не лише в системі Мінморфлоту СРСР, але і як танкери-заправники для ВМФ. Про це повідомляв журнал “Судостроение”, 1997 рік. Для обслуговування ВМФ СРСР цей проект будували в Херсоні у 1986 – 1987 роках. А подальша політика змінювалася так стрімко, що військові замовлення були скасовані.

Танкери проекту 15966 вважаються найбільш сучасними із вітчизняних суден цього класу. Крім Херсонського суднобудівного заводу, проект 15966 у 90-ті роки будувало також держпідприємство “Адміралтейські верфі”, м. Санкт-Петербург. Цей проект був доопрацьований на вимогу ВМС Індії, як судно-заправник бойових кораблів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Большая советская энциклопедия* – Т. 12. – М., 1973. – 624 с.
2. *Оружие России*. – Т.3. – М., 1997.
3. *Предприятия* ОПК России. – М., 2001.
4. *Судостроение*. – 1999.
5. *Судостроение* и судоремонт. – 2004. – № 3.
6. *Судоходство*. – 2000. – №11.
7. *Токарь А.* “Певек” с берегов Днепра. История создания пограничного сторожевого транспортного корабля проекта 1595 / А. Токарь // Судостроение и судоремонт. – 2008. – №3. – С. 50 – 54.
8. *Яковлев И. И.* Корабли и верфи / И. И. Яковлев. – Л.: Судостроение, 1973. – 360 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Парсамов Сергій Суренович – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

С. С. Парсамов

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ЦЕНТРАЛЬНОЕ КОНСТРУКТОРСКОЕ БЮРО “ИЗУМРУД”, г. ХЕРСОН

Статья посвящена проблеме создания вспомогательного флота в Украине. На материалах ЦКБ “Изумруд” автор рассматривает проектирование специальных железобетонных доков для ремонта атомных подводных лодок. Приводятся данные об уникальности этих изделий в отечественном судостроении.

Ключевые слова: *железобетонные доки, крупнотоннажные танкеры, вспомогательные суда, понтонное судостроение, судобетонная верфь, композиты, еллинги.*

S. S. Parsamov

*Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
CENTRAL DESIGNER BUREAU IS “IZUMRUD”, CITY OF CHERSON*

The history of the Kherson Central Designer Bureau “Izumrud” has been examined in the article. The peculiarities of this scientific and technical organization are determined by the specifics of the industrial orientation of shipbuilding of the city of Kherson – by the construction of floating reinforced-concrete docks. This was a unique production, which there were no more than two in the Union.

For the first time, a designer organization came into being in 1958 as a closed establishment under the number 22. This time was the beginning of the implementation of the domestic policy of M. S. Khrushchov,

who abolished the industrial ministries of the Union and founded so-called "councils" ("radnargospy"). Such a policy proceeded till 1965.

In 1965 the all-Union ministries including Minsudnoprom (Ministry of Shipbuilding) of the USSR were founded again. TsKB-22 was included in the structure of the 7th Head Department. Since then, the company has been specializing in design of reinforced concrete floating docks.

The author reviews the main achievements of the bureau, which got the official name "Izumrud" in 1972. In addition to reinforced-concrete dock projects of 1937 and 1777, the vessels-suppliers of project 1595 type "Neon Antonov", large marine tanker of type "Commander Fed'ko" (project 1596), its modifications (projects 15965 and 15966) were designed here.

Unfortunately, the unique enterprise was not saved up for the Ukrainian economy.

Keywords: reinforced-concrete docks, large-tonnage tankers, auxiliary vessels, pontoon shipbuilding, shipbuilding shipyard, composites, covered slips.

REFERENCES

1. *Bol'shaja* sovetskaja jenciklopedija – T. 12. – M., 1973. – 624 s.
2. *Oruzhie* Rossii. – T.3. – M., 1997.
3. *Predprijatija* OPK Rossii. – M., 2001.
4. *Sudostroenie*. – 1999.
5. *Sudostroenie* i sudoremont. – 2004. – № 3.
6. *Tokar' A.* "Pevek" s beregov Dnepra. Istorija sozdanija pogranichnogo storozhevogo transportnogo korablja proekta 1595 / A. Tokar' // *Sudostroenie i sudoremont*. – 2008. – №3. – С. 50 – 54.
8. *Jakovlev I. I.* Korabli i verfi / I. I. Jakolvlev. – L.: *Sudostroenie*, 1973. – 360 s.

ABOUT THE AUTHOR

Parsamov Serhiy Surenovych – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of the World History of Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

УДК 336:94(470+571)“18”

Н. О. Пасічник

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ, ФІНАНСОВОЇ НАУКИ І ФІНАНСОВОГО ПРАВА У ДОЖОВТНЕВИХ ФІНАНСОВО-ПРАВОВИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті проаналізовано проблему розмежування фінансового права з політичною економією та наукою про фінанси в інтерпретації викладачів університетів Російської імперії у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Характеризуються ідеї науковців фінансово-економічного напрямку, які вважали, що наука фінансового права є самостійним напрямом дослідження з власним предметом, метою і завданнями, та їхніх опонентів, котрі ототожнювали науку фінансового права з фінансовою наукою і розглядали її як розділ політичної економії.

Ключові слова: політична економія, фінансова наука, фінансове право, закони казенного управління, закони про державні повинності.

Фінансово-правова наука пройшла тривалий процес становлення як самостійна, комплексна, інтегративна сфера наукового пізнання, у котрій поєдналися тисячолітня фінансова практика, теоретичні розробки різноманітних економічних шкіл, елементи державного й адміністративного права, основи політичних теорій. Взаємозв'язок економічного й юридичного аспектів у фінансовій науці і фінансовому праві зумовлений тим, що тривалий період теоретичним аналізом фінансів займалася політична економія, а повноваження державних органів щодо збору й розпорядження фінансовими засобами включалися в предмет правничих наук. Виокремленню фінансової науки і фінансового права як самостійних наукових галузей сприяло ускладнення господарських відносин, що призвели до необхідності правового оформлення фінансових взаємозв'язків і діяльності фінансових структур. На

сучасному етапі залишається актуальним вивчення й переосмислення наукової спадщини вчених, чії наукові розвідки заклали основи фінансової науки і фінансового права.

У сучасній науковій літературі генеза фінансової та фінансово-правової наук та їхній економіко-юридичний симбіоз є предметом дослідження вчених – В. Л. Андрущенко [1], Л. М. Безгубенка [2], О. Д. Василика [4], П. М. Леоненка [13], В. В. Небрат [14], В. М. Орлика [16; 17], В. В. Хохуляка [27; 28; 29], С. І. Юрія, В. М. Федосова [24], В. М. Федорова, П. І. Юхименка [22] та ін., які є представниками різноманітних галузей знань. Серед останніх ґрунтовних публікацій, дотичних до теми дослідження, необхідно виділити колективну монографію “Фінансова наука у Санкт-Петербурзі: історичні нариси” [23], де еволюція фінансової науки подана в загальносвітовому контексті, представлені ключові моменти становлення класичної і неокласичної теорії фінансів, а також охарактеризовано науковий доробок відомих науковців Наддніпрянської України – М. Х. Бунге та С. І. Іловайського. Розвиток фінансового права як галузі наукової юриспруденції та навчальної дисципліни висвітлено в дослідженні В. О. Томсінова [21]. М. А. Кальницька дослідила еволюцію категорії “фінансові ресурси», а також її трактування в різні періоди і зробила висновок, що поняття “фінансові ресурси” і “фінанси” більшість дослідників розглядали як тотожні до середини ХХ століття [8]. Проблеми концептуалізації основних підходів до визначення предмету та системи науки фінансового права, її цілей та завдань, передумови та особливості трансформації методології вітчизняної фінансово-правової науки детально проаналізовано в дослідженні українського науковця В. В. Хохуляка [26]. Проте, автори вищезазначених досліджень характеризували взаємозв’язок політичної економії і фінансової науки з позицій еволюції науки про фінанси або співвідношення науки фінансового права як складової юриспруденції із фінансовою наукою. Тому потребує подальшого вивчення дискусійне питання щодо взаємозв’язку фінансової науки і фінансового права, фінансової науки та політичної економії яке еволюціонувало в процесі соціально-економічного розвитку суспільства та в процесі становлення цих наук як самостійних наукових сфер і навчальних предметів в системі тогочасної вищої освіти. Отже, метою статті є аналіз взаємозв’язку політичної економії, фінансової науки і фінансового права у трактуванні викладачів університетів Російської імперії у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст., що подані у їхніх власних авторських курсах і підручниках.

Перші оригінальні праці з фінансової проблематики в Російській імперії, що заклали основи осмислення проблем фінансово-правої науки, були написані Ю. Крижанічем, Г. К. Котошихінім, І. Т. Посошковим, С. Є. Десницьким, В. М. Татищевим. Значний вплив на розвиток фінансово-правової науки в ХІХ ст., (особливо в першій половині ХІХ ст.) мали державні діячі (М. М. Сперанский, М. А. Балудянський, М. С. Мордвінов, Ю. А. Гагемейстер, Є. Ф. Канкрін, В. О. Татарінов, М. Х. Бунге, С. Ю. Вітте), які в силу своїх службових обов’язків стали практиками фінансового права й заклали основи наукових підходів до фінансово-правової проблематики. Проте саме університети – осередки розвитку політичної економії, фінансової науки і фінансового права як наук і навчальних дисциплін відіграли значну роль в їхньому становленні й розвитку. Викладання курсів з елементами фінансово-правової проблематики розпочалося на початку ХІХ ст. на юридичних факультетах університетів Російської імперії. Це здійснювалося або в рамках викладання політичної економії, або законів казенного управління, або законів про державні повинності та фінанси, або науки про фінанси, або вже безпосередньо фінансового права. У другій половині ХІХ ст. – на початку

XX ст. розпочинається дискусія з питання щодо взаємозв'язку фінансової науки і фінансового права; фінансової науки та політичної економії. Одним із основних питань цієї дискусії було питання про самостійність фінансового права як науки. До початку XX ст. сформувалося два основні підходи щодо відповіді на це питання [5, с. 490], які мають своїх прибічників та опонентів і на сучасному етапі. Охарактеризуємо ідеї науковців, прихильників першого підходу, які вважали, що фінансова наука є частиною політичної економії й нерозривно з нею пов'язана, а науку фінансового права ототожнювали з фінансовою наукою.

Органічний взаємозв'язок політичної економії та фінансів запропонував професор фінансового права Харківського університету М. М. Алексеєнко (1847 – 1917). Він розглядав державне господарство як одну із форм народного господарства, тому наука про державне господарство має перебувати в тісному взаємозв'язку з наукою про народне господарство (політичною економією), а державна діяльність поділяється на управлінську і фінансову. Фінансова ж розглядає питання податків, мита, державного бюджету, державного боргу, тощо [7, с. 29 – 30]. Аналогічної точки зору дотримувався В. Ф. Левитський (1854 – 1939) – випускник юридичного факультету Імператорського Новоросійського університету, професор Харківського університету, котрий вважав науку про фінанси частиною політичної економії, що досліджує державне, земське й міське господарство і в одних своїх частинах є теоретичною дисципліною, а в інших – прикладною [12, с. 1].

Відомий теоретик та історик права освітній адміністратор М. М. Капустін (1828 – 1899) дотримувався особливого трактування фінансового права й заперечував не лише самостійність фінансового права як наукового самостійного напрямку, а й сам термін “фінансове право”. В передмові свого дослідження [9], посилаючись на англійських вчених, М. М. Капустін розглядає фінансову науку як один із розділів політичної економії та зазначає: “Политическая Экономия и Наука о финансах обыкновенно считаются двумя отдельными самостоятельными науками. Иногда замечается даже стремление придать учению о финансах характер юридической науки, и это выражается в термин Финансового Права. Нет нужды доказывать непригодность такого термина. Называть правом учение о финансах так же мало оснований, как выделять учение обо всех средствах для достижения задач государства в особые юридические науки. Так называемое Полицейское право, равно как учебное, земское и прочее не могут иметь самостоятельного значения; их юридическая сторона входит в область государственного права. Но возможно учение о полицейских мерах, о народном образовании, о земстве и проч. В одной английской литературе нет не только Финансового Права, но и Науки о финансах. Материал последней входит в область Политической экономии и не выделяется из нее. Мне кажется, этот взгляд совершенно правильным, и я полагал возможным держаться его при составлении моих чтений. Отдельное изложение Политической экономии и Финансов объясняется только внешними условиями, количеством материала” [9, с. 3].

Професор фінансового права Санкт-Петербурзького університету Л. В. Ходський (1854–1919) також розглядає поняття “фінансова наука” і “наука про державне господарство” як тотожні [25, с. 3]. Досліджуючи зміст і місце фінансової науки, він відзначає, що вона повинна містити: 1) теоретичні основи різних видів державних доходів, разом з доходами громадських спілок; 2) вивчення діючого фінансового законодавства та його історичний розвиток, або фінансове право; 3) вивчення й критичне оцінювання фактичного матеріалу з державного господарства; 4) фінансову політику. Л. В. Ходський висновує, що “понятие финансовой науки гораздо шире, чем понятие финансового права, под именем

котрого она включается у нас в курс университетского образования на юридических факультетах. Финансовое право представляет существенную часть финансовой науки, оно до известной степени должно служить исходным пунктом во всех финансовых исследованиях, тем не менее, финансовым правом не может исчерпываться в настоящее время содержание финансовой науки” [25, с. 8 – 9].

Один із фундаторів одеської школи фінансового права, професор фінансового права Новоросійського університету І. І. Патлаєвський (1839 – 1883), визнаючи самостійність фінансового права, розглядав його як галузь, що виокремилася з фінансової науки й увібрала в себе частину її положень. Фінансове право, котре науковець також називав “финансовым положительным законодательством” – “ест практическое, более или менее удачное приложение положений науки финансов к условиям данного государства, облеченное в форму закона. На этом основании и науку о государственном хозяйстве данной страны называют также наукой финансового права” [18, с. 19]. І. І. Патлаєвський зазначає, що фінансове законодавство розвивається історично; конкретна держава змістовній складовій фінансової науки надає форму фінансового права “сообразно требованиям времени и обстоятельств” [18, с. 20] і при цьому форма (фінансове право) відіграє активну роль, оскільки правові зміни можуть призвести до змін в економічних процесах (змісті).

Представники другого підходу вважали, що наука фінансового права вже є самостійним напрямом дослідження, з власним предметом, метою і завданнями. Наведемо аргументи науковців цього напрямку. І. Т. Тарасов (1849 – 1929) – випускник Імператорського університету Св. Володимира, у майбутньому – професор фінансового права (також, в різні періоди викладав і адміністративне право, і торгове, і державне), науку фінансового права трактував як науку про правові норми, що визначають сферу державного господарства; як “совокупность положений, определяющих государственно-хозяйственную сферу у данного народа в данную эпоху. Источники этого права: 1) законы, распоряжения, предписания, 2) обычаи, 3) судебные решения, 4) мнения юристов и экономистов, 5) положения науки права и хозяйства” [20, с. 7 – 8]. Учений вважав, що помилково відокремлювати від науки фінансового права науку, або теорію фінансів, оскільки теорія неминуче буде за змістом наукою фінансового права, але з неправильною назвою, або ж вона буде несамоїтною частиною політичної економії [20, с. 8 – 9]. Підкреслюючи самостійність фінансового права, І. Т. Тарасов відзначає тісний взаємозв'язок його з політичною економією: “Связь науки финансового права с политической экономией до того близкая, что она подала повод некоторым исследователям отрицать самостоятельное значение науки финансового права, считая ее за прикладную часть политической экономии в сфере государственного хозяйства, или даже за составную часть политической экономии” [20, с. 13].

Уродженець України, викладач фінансового права Московського університету, академік І. І. Янжул (1846–1914) мав іншу позицію щодо місця фінансового права. Науковець таким чином відзначає відмінності, між фінансовою наукою і фінансовим правом: “финансовое право изучает на основании опыта, как государство добывает в действительности свои материальные средства, а финансовая наука, на основании данных финансового права и законов народного хозяйства, вырабатывает общие правила о том, как государство должно добывать их” [30, с. 46 – 47]. Вчений співвідносить фінансову науку і фінансове право як теорію й практику і зазначає, що фінансова наука і фінансове право мають один предмет дослідження – фінансове господарство держави, проте використовують різні способи дослідження: фінансова наука узагальнює фінансове законодавство та вивчає його вплив з юридичної і економічної точок зору і має створювати норми, котрі буде використовувати уряд в

майбутній політиці; а фінансове право юридично-догматично вивчає фінансове законодавство в історичному розвитку або сучасному стані й узагальнює минуле й сучасне державного життя [30, с. 47].

Схожу позицію щодо співвідношення фінансового права і фінансової науки мав професор Новоросійського університету С. І. Іловайський (1861–1907). Він відносив фінансове право не до юридичних наук (до яких на його думку належали римське право, громадянське право, карне право), а до державних (разом з державним правом, міжнародним правом і поліцейським правом), відносячи історію права, енциклопедію права, політичну економію та статистику до наук, що мають підготовче, допоміжне значення і для юридичних, і для державних наук. С. І. Іловайський у своєму підручнику фінансового права зазначає, що політична економія досліджує закони приватного господарства, а фінансова наука – суспільного або публічного господарства [6, с. 5]. Аналізуючи посібники й джерела для вивчення фінансового права, вчений констатує, що в університетах Російської імперії викладається фінансове право, а в закордонних – фінансова наука (*Finanzwissenschaft, science des finances*) і розглядає відмінності в предметі дослідження цих наук, а саме: “Финансовая наука, в тесном смысле есть финансовая теория и отвечает на вопрос, как должно идти финансовое хозяйство сообразно с современным мирозерцанием. Исследуя финансовое право какого-либо государства, мы знакомимся с его финансовым законодательством. Здесь получается ответ на вопрос, как идет в действительности хозяйство того или другого государства... Финансовые теории необходимы для нас, как средство для изучения финансового права, как общая часть такового” [6, с. 10 – 11].

Учень І. І. Янжула, відомий економіст, фінансист, професор фінансового права І. Х. Озеров (1869 – 1942) трактував фінансову науку як теоретичну й узагальнену систему знань, що вивчає фінансову систему держави, способи отримання доходів, передбачає наслідки фінансової політики. Науковець визначив, що фінансова наука належить до економіко-правових наук [15, с. 19 – 21]. Основними завданнями фінансової науки науковець вважав визначення закономірностей фінансово-економічних явищ і процесів: 1) розробку найефективніших способів оподаткування – форм оподаткування, податної техніки; 2) дослідження причин перекидання податків, що визначаються суспільними відносинами; 3) аналіз впливу на економічну життєдіяльність розподілу податкового тягаря [15, с. 17 – 18]. А фінансове право він трактував як закріплені норми організації фінансового господарства при даному економічному способі виробництва. І. Х. Озеров розглядав, що фінансове право виділилося з державного права внаслідок розвитку й ускладнення державного фінансового механізму та вдосконалення державного управління [15, с. 21]; інститут фінансового права є продуктом колективної людської праці [15, с. 18], наука фінансового права охоплює вивчення господарства держави, общин, міст, складних держав і т.д., а її завданням є вивчення причинного зв'язку цього кола явищ з точки зору їхнього формального і матеріального розвитку [15, с. 16]. Відповідно, як результат виконання завдань фінансової науки приймаються належні норми фінансового права. Реалізація рекомендацій фінансової теорії зумовлює зміни в законодавстві й у правовому регулюванні економіки. Наприклад, вибір домінуючої форми податків (прямі або непрямі), способу їх стягнення, тощо зумовлює правове закріплення прийнятого рішення. Економічна міра стає законодавчою нормою.

Доктор права Санкт-Петербурзького університету по кафедрі законів про державні повинності та фінанси О. І. Краніхфельд (1812 – 1881) визначав фінансове право як “совокупность правил, которыми руководствуется правительство данного государства при удовлетворении государственных нужд”; науковець підкреслював

самостійність фінансового права по відношенню до фінансової науки, його вплив на функціонування державної фінансової системи, проте зазначав необхідність наукового обґрунтування позитивного законодавства [11, с. 3].

Відомий правознавець і економіст, доктор фінансового права Е. М. Берендтс (1860 – 1930), досліджуючи предмет і зміст фінансового права [3, с. 5], аналізував відмінності науки про фінанси і фінансового права. Наука про фінанси (автор використовував як синонімічну назву “наука про державне господарство”) досліджує й пояснює економічний процес добування засобів для державного управління; кінцева мета науки про фінанси – винайти особливі закони, що управляють господарським життям держави. А фінансове право “исследует хозяйство государства не с точки зрения, что полезно и что целесообразно при ведении хозяйства, а... изучает те правовые нормы, которые лежат в основе хозяйственной деятельности государственной власти и ее органов, как деятельности не производительной, а закономерной. Оно объясняет, какие права и обязанности возникают благодаря государственно-хозяйственной деятельности для власти и ее органов, с одной стороны, как представителей права государства, и для граждан...” [3, с. 10]. З позицій нашого дослідження цікавою є теза щодо “молодості” фінансового права як галузі юридично-політичних наук і констатація наявності в наукових дослідженнях “сомнений в том, имеется ли основание к выделению этой отрасли знаний в особую науку” [3, с. 10]. Е. М. Берендтс пояснює цю критичність тим, що багато питань, котрі вивчаються в курсі фінансового права, досліджуються в політичній економії (питання грошової системи, митної системи, протекціонізм, фрітрейдерство та ін.), при вивченні державного права (питання бюджетного права), в адміністративному праві (питання організації фінансового управління) [3, с. 11].

Таким чином, дослідники фінансово-правової проблематики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. розглядали політичну економію, фінансову теорію і фінансове право як взаємопов’язані науки, що мають значні міждисциплінарні зв’язки. Фінансова наука в переважній більшості досліджень виступає фундаментом, теоретичною основою фінансового права, а та її частина, де досліджувалися правові питання, тобто характер і форма взаємовідносин між суб’єктами фінансової діяльності, увійшли в фінансове право. Фінансове право сформувалося як інтегрована дисципліна та галузь права, що містила економічні та правові елементи. Економічний фундамент забезпечувала політична економія і наука про фінанси. Юридична складова – повноваження державних органів щодо нагромадження, зберігання й використання фінансів – містилися в предметі правничих наук. Диференціація фінансової і фінансово-правової наук, що відбулася в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. так і не змогла звільнити предмет науки фінансового права від політичних та економічних проблем [10, с. 15 – 16]. Проблема розмежування фінансового права з політичною економією та науковою про фінанси частково залишається дискусійною і на сучасному етапі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Андрущенко В. Л.** Орієнтири вітчизняної фінансової думки / В. Л. Андрущенко // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 3 – 11.
2. **Безгубенко Л. М.** Фінансова наука і практика періоду трансформацій / Л. М. Безгубенко // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 12 – 16.
3. **Берендтс Э. Н.** Русское финансовое право. Лекции, читанные в императорском училище правоведения / Э. Н. Берендтс. – СПб.: Типо-Литография С.-Петербургской одиночной тюрьмы, 1914. – 454 с.
4. **Василик О. Д.** Фінансова наука / О. Д. Василик // Фінанси України. – 2001. – № 1. – С. 3 – 10.
5. **Грачева Е. Ю.** История науки финансового права // История юридических наук в России: сб. ст. / Под ред. О.Е. Кутафина. – М., 2009. – С. 490 – 495.

6. *Иловайский С. И.* Учебник финансового права / С.И. Иловайский. – Одесса, 1904.
7. *Історія економічних вчень*: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В.Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2005. – 567 с.
8. *Кальницька М. А.* До питання дослідження еволюції поняття “фінансові ресурси” / М.А. Кальницька // Науковий вісник НЛТУ України. – 2013. – Вип. 23.18. – С. 196 – 193.
9. *Капустин М. М.* Чтения о политической экономии и финансах / М. М. Капустин. – Ярославль: Тип. Губ. правл., 1879. – 382 с.
10. *Козырин А. Н.* У истоков финансового права / А.Н. Козырин. – М.: Статут (в серии “Золотые страницы финансового права”), 1998. – С. 15 – 16.
11. *Кранихфельд А. И.* Лекции по финансовому праву, читанные в Императорском Санкт-Петербургском университете в 1849 г. / А. И. Кранихфельд. – СПб., 1851.
12. *Левитский В. Ф.* История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта / В. Ф. Левитский. – Х., 1914.
13. *Леоненко П. М.* Структура фінансової науки у світлі її історії / П.М. Леоненко // Фінанси України. – 2005. – № 11. – С. 21 – 24.
14. *Небрат В. В.* Українська фінансова думка другої половини ХІХ – початку ХХ століть / В.В. Небрат. – К.: Ін-т екон. та прогноз. НАНУ, 2007. – 224 с.
15. *Озеров И. Х.* Основы финансовой науки / И.Х. Озеров. – Выпуск 1-й. – Москва: Типография Т-ва Сытина, 1909. – 543 с.
16. *Орлик В. М.* “Дожовтневі” підручники з фінансового права, як історіографічне джерело до вивчення податкової політики уряду Російської імперії / В. М. Орлик, С.В. Лишко // Збірник наукових праць ЧДТУ. Серія: Економічні науки. – Черкаси: ЧДТУ, 2011. – Вип. 29. – Ч. II. – С. 141 – 144.
17. *Орлик В. М.* Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. / В. М. Орлик [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf. – Дата доступу: 19.10.2017 р.
18. *Патлаевский И. И.* Курс финансового права / И. И. Патлаевский. – Одесса: Типография «Одесского вестника», 1885 – 423 с.
19. *Сорокина Ю. В.* Русское финансовое право: понятие и определение предмета / Ю. В. Сорокина // Правоведение. – 2001. – № 2. – С. 91 – 100.
20. *Тарасов И. Т.* Очерк науки финансового права / И. Т. Тарасов. – Ярославль: Типография Губ. Правления, 1883. – 710 с.
21. *Томсинов В. А.* Юридическое образование и юриспруденция в России в эпоху “великих реформ” (60-е – начало 80-х гг. ХІХ в.) / В. А. Томсинов. – М.: Зерцало-М, 2013. – 300 с.
22. *Федоров В. М.* Наукові здобутки представників київської фінансової школи кінця ХІХ – початку ХХ століття / В.М. Федоров, П.І. Юхименко // Економічна теорія. – 2011. – № 4. – С. 79 – 92.
23. *Финансовая наука в Санкт-Петербурге: исторические очерки.* Монография. / Под ред. проф. В. В. Ковалева. – Москва: ООО “Проспект”, 2014. – 326 с.
24. *Фінанси*: підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. – К.: Знання, 2008. – 611 с.
25. *Ходский Л. В.* Основы государственного хозяйства. Пособие по финансовой науке / Л. В. Ходский. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1901. – 568 с.
26. *Хохуляк В. В.* Наука фінансового права: проблеми становлення та розвитку. [Текст]: Авт. дис... докт. юр. наук / В. В. Хохуляк – К., 2015. – 34 с.
27. *Хохуляк В. В.* Предмет науки фінансового права у розумінні вчених кінця ХІХ – початку ХХ ст. / В. В. Хохуляк // Фінансове право. – 2012. – № 3 (21). – С. 6 – 9.
28. *Хохуляк В. В.* Призначення науки фінансового права: підходи до розуміння і трактування / В. В. Хохуляк // Наукові праці Національного університету 23 “Одеська юридична академія”: збірник наукових праць: Вип. Х. – Одеса: Юридична література, 2011. – С. 405 – 412.
29. *Хохуляк В. В.* Співвідношення науки фінансового права і фінансової науки / В.В. Хохуляк // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць: Вип. 62. – Одеса: Юридична література, 2011. – С. 146 – 152.
30. *Янжул И. И.* Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И. И. Янжул. – М.: “Статус”, 2002. – 555 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Пасічник Наталія Олексіївна – кандидат педагогічних наук; доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Н. А. Пасечник

Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

**ВЗАИМОСВЯЗЬ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ, ФИНАНСОВОЙ НАУКИ И
ФИНАНСОВОГО ПРАВА В ДООКТАБРСКИХ ФИНАНСОВО-ПРАВОВЫХ
ИССЛЕДОВАНИЯХ**

В статье проанализирована проблема разграничения финансового права с политической экономией и наукой о финансах в интерпретации преподавателей университетов Российской империи во второй половине XIX в. – в начале XX в. Характеризуются идеи ученых финансово-экономического направления, которые считали, что наука финансового права является самостоятельным направлением исследования с собственным предметом, целью и задачами, и их оппонентов, которые отождествляли науку финансового права с финансовой наукой и рассматривали ее как раздел политической экономии.

Ключевые слова: политическая экономия, финансовая наука, финансовое право, законы казенного управления, законы о государственных повинностях.

N. O. Pasichnyk

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

**THE INTERCONNECTION OF POLITICAL ECONOMY, FINANCIAL SCIENCE AND THE
FINANCE IN PREREVOLUTIONARY FINANCIAL AND LEGAL SCIENTIFIC STUDIES**

The article analyzes the problem of the distinction between the Financial Law and the Political Economy and the Financial Science in the interpretation of the teachers of the universities of the Russian Empire in the second half of the nineteenth century – the beginning of the twentieth century. The ideas of scholars (M.M. Alekseyenko, M.M. Kapustin, L.V. Khodyskiy, I.I. Patlaevsky), which identified the science of Financial Law with Financial Science and included it in the section of political economy, are determined. The information is also provided on the representatives of the second approach (I.T. Tarasov, I.I. Yanzhul, S.I. Ilovajsky, I. Kh. Ozerov, O.I. Kranihfeld, E.M. Berendts) who believed that the science of Financial law is an independent research area with its own subject, purpose and tasks. It is noted that the Political Economy, Financial Theory and Financial Law are interrelated sciences with significant interdisciplinary connections. The Financial Science in the vast majority of studies serves as the foundation, the theoretical basis of Financial Law, and Financial Law, as an integrated discipline and branch of law, contains economic and legal elements.

Key words: Political Economy, Financial Science, Financial Law, Laws of state administration, Laws on state obligations.

REFERENCES

1. *Andrushchenko V. L.* Oriyentyry vitchyznyanoi finansovoyi dumky / V. L. Andrushchenko // *Finansy Ukrainy*. – 2000. – № 4. – S. 3 – 11.
2. *Bezhubenko L. M.* Finansova nauka i praktyka periodu transformatsiy / L. M. Bezhubenko // *Finansy Ukrainy*. – 2000. – № 4. – S. 12 – 16.
3. *Berendt's E. N.* Russkoe fynansovoe pravo. Lektsyy, chytanye v ymperatorskom uchylshche pravovedeniya / E. N. Berendt's. – SPb.: Typo-Lytohrafyya S.-Peterburhskoy odnochnoy tyur'my, 1914. – 454 s.
4. *Vasylyk O. D.* Finansova nauka / O. D. Vasylyk // *Finansy Ukrainy*. – 2001. – № 1. – S. 3 – 10.
5. *Hracheva E. YU.* Ystoryya nauky fynansovoho prava // *Ystoryya yurydycheskykh nauk v Rossyy: sb. st. / Pod red. O. E. Kutafyna*. – M., 2009. – S. 490 – 495.
6. *Ylovaysky S. Y.* Uchebnyk fynansovoho prava. / S. Y. Ylovaysky. – Odessa, 1904.
7. *Istoriya ekonomichnykh vchen': Pidruchnyk: U 2 ch. – CH. 2 / Za red. V.D. Bazylevycha*. – 2-he vyd., vypr. – K.: Znannya, 2005. – 567 s.
8. *Kal'nyts'ka M. A.* Do pytannya doslidzhennya evolyutsiyi ponyattya “finansovi resursy” / M.A. Kal'nyts'ka // *Naukovyy visnyk NLTU Ukrainy*. – 2013. – Vyp. 23.18. – S. 196 – 193.
9. *Kapustyn M. M.* Chtenyya o polytycheskoy ékonomyy y fynansakh / M. M. Kapustyn. – Yaroslavl': Typ. Hub. pravl., 1879. – 382 s.
10. *Kozyryn A. N.* U ystokov fynansovoho prava / A. N. Kozyryn. – M.: Statut (v seryy “Zoloty stranytsy fynansovoho prava”), 1998. – S. 15 – 16.
11. *Kranykhfel'd A. Y.* Lektsyy po fynansovomu pravu, chytanye v Ymperatorskom Sankt-Peterburhskom unyversytete v 1849 h. / A. Y. Kranykhfel'd. – SPb., 1851.
12. *Levytsky V. F.* Ystoryya polytycheskoy ékonomyy v svyazy s ystoryey khozyaystvennoho byta / V. F. Levytsky. – KH., 1914.

13. **Leonenko P. M.** Struktura finansovoyi nauky u svitli yiyi istoriyi / P. M. Leonenko // *Finansy Ukrayiny*. – 2005. – № 11. – S. 21 – 24.
14. **Nebrat V. V.** Ukrayins'ka finansova dumka druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolit' / V. V. Nebrat. – K.: In-t ekon. ta prohnouzuv. NANU, 2007. – 224 s.
15. **Ozerov Y. KH.** Osnovy fynansovoy nauky / Y. KH. Ozerov. – Vypusk 1-y. – Moskva: Tipohrafiya T-va Sytyna, 1909. – 543 s.
16. **Orlyk V. M.** “Dozhovtnevi” pidruchnyky z finansovoho prava, yak istoriohrafichne dzherelo do vvychnennya podatkovoyi polityky uryadu Rosiys'koyi imperiyi / V. M. Orlyk, S. V. Lyshko // *Zbirnyk naukovykh prats' CHDTU. Seriya: Ekonomichni nauky*. – Cherkasy: CHDTU, 2011. – Vyp. 29. – CH. II. – S. 141 – 144.
17. **Orlyk V. M.** Dozhovtneva finansovo-pravova literatura yak dzherelo do vvychnennya problem finansovoyi polityky uryadu Rosiys'koyi imperiyi kintsya KHVIII – pochatku XX st. / V. M. Orlyk [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf. – Data dostupu: 19.10.2017 r.
18. **Patlaevskyy Y. Y.** Kurs fynansovoho prava / Y. Y. Patlaevskyy. – Odessa: Tipohrafiya “Odesskoho vestnyka”, 1885 – 423 s.
19. **Sorokyna YU. V.** Russkoe fynansovoe pravo: ponyatyie y opredelenye predmeta / YU. V. Sorokyna // *Pravovedenye*. – 2001. – № 2. – S. 91 – 100.
20. **Tarasov Y. T.** Ocherk nauky fynansovoho prava / Y. T. Tarasov. – Yaroslavl': Tipohrafiya Hub. Pravlenyya, 1883. – 710 s.
21. **Tomsynov V. A.** Yurydycheskoe obrazovanye y yurysprudentsyya v Rossyy v epokhu “velykykh reform” (60-e – nachalo 80-kh hh. XIX v.) / V. A. Tomsynov. – M.: Zertsalo-M, 2013. – 300 s.
22. **Fedorov V. M.** Naukovi zdobutky predstavnykiv kyyivs'koyi finansovoyi shkoly kintsya XIX – pochatku XX stolittya / V. M. Fedorov, P. I. Yukhymenko // *Ekonomichna teoriya*. – 2011. – № 4. – S. 79 – 92.
23. **Fynansovaya nauka v Sankt-Peterburhe: ystorycheskye ocherky. Monohrafiya.** / Pod red. prof. V. V. Kovaleva. – Moskva: OOO “Prospekt”, 2014. – 326 s.
24. **Finansy: pidruchnyk** / Za red. S. I. Yuriya, V. M. Fedosova. – K.: Znannya, 2008. – 611 s.
25. **Khodskyy L. V.** Osnovy hosudarstvennoho khozyaystva. Posobyie po fynansovoy nauke / L. V. Khodskyy. – SPb.: Typ. M. Stasyulevycha, 1901. – 568 s.
26. **Khokhulyak V. V.** Nauka finansovoho prava: problemy stanovlennya ta rozvytku. [Tekst]: Avt. dys... dokt. yur. nauk / V. V. Khokhulyak – K., 2015. – 34 s.
27. **Khokhulyak V. V.** Predmet nauky finansovoho prava u rozuminni vchenykh kintsya XIX – pochatku XX st. / V. V. Khokhulyak // *Finansove pravo*. – 2012. – № 3 (21). – S. 6 – 9.
28. **Khokhulyak V. V.** Pryznachennya nauky finansovoho prava: pidkhody do rozuminnya i traktuvannya / V. V. Khokhulyak // *Naukovi pratsi Natsional'noho universytetu 23 “Odes'ka yurydychna akademiya”*: zbirnyk naukovykh prats': Vyp. X. – Odesa: Yurydychna literatura, 2011. – S. 405 – 412.
29. **Khokhulyak V. V.** Spivvidnoshennya nauky finansovoho prava i finansovoyi nauky / V. V. Khokhulyak // *Aktual'ni problemy derzhavy i prava: zbirnyk naukovykh prats'*: Vyp. 62. – Odesa: Yurydychna literatura, 2011. – S. 146 – 152.
30. **Yanzhul Y. Y.** Osnovnye nachala fynansovoy nauky: Uchenye o hosudarstvennykh dokhodakh / Y. Y. Yanzhul. – M.: “Status”, 2002. – 555 s.

ABOUT THE AUTHOR

Pasechnik Natalya Alekseevna – Ph.D., Associate Professor of the Department of Applied Mathematics, Statistics and Economics of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

УДК 93/94:378/004(091).7(477)

Р. Я. Ріжняк

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

РОЛЬ ІНСТИТУТУ ФІЗИКИ КОНДЕНСОВАНИХ СИСТЕМ У РОЗВИТКУ НАУКОВО-ОСВІТНІХ КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ

У статті досліджується роль Державного підприємства Науково-телекомунікаційний центр “Українська академічна і дослідницька мережа”, засновником якого є Інститут фізики конденсованих систем НАН України, у зародженні, реалізації та розвитку реальних проектів функціонування

науково-освітніх комп'ютерних мереж закладів освіти і науки України протягом 1990 – 2010 років. Вивчаються особливості участі підприємства у заснуванні науково-освітніх мереж, у виконанні функцій оператора, провайдера та технічного менеджера щодо забезпечення функціонування мереж закладів вищої освіти та науки України.

Ключові слова: підприємство UARNet, Інститут фізики конденсованих систем, науково-освітня телекомунікаційна мережа, Академічна мережа обміну даними, мережа УРАН, оператор мережі, оптоволоконна технологія.

Ще у кінці 1950-х років у Обчислювальному центрі АН УРСР була реалізована ідея щодо дистанційної обробки інформації на ЕОМ “Київ”, що була передана радіоканалом з дослідницького судна, яке перебувало у водах Атлантики [11; 16]. Еволюція зародження ідей щодо створення в Україні телекомунікаційних мереж передачі даних бере свій початок у 60-х роках ХХ століття і пов’язана з іменем видатного ученого двадцятого століття, автора фундаментальних праць у галузі кібернетики, математики і обчислювальної техніки Віктора Михайловича Глушкова, яким 1962 року вперше була усвідомлена проблема ефективного використання обчислювальної техніки у народному господарстві країни [12; 19].

Під керівництвом В.М. Глушкова колективом спеціалістів був створений ескізний проект Державної мережі обчислювальних центрів (ДМОЦ). Передбачалося побудувати близько 100 головних і понад 10 тисяч районних центрів для безперервної обробки, аналізу економічної інформації і прийняття обґрунтованих рішень. Ця система могла в свій час якщо не випередити рівень аналогічних розробок у США, то, принаймні, йти з ними на рівні розвитку того, що відомо зараз як Інтернет. Однак цей проект так і не був реалізований, оскільки він не знайшов відповідної підтримки у вищого керівництва країни.

Крім цього проекту був ще один з ним пов’язаний – Загальнодержавну автоматизовану систему збору й обробки інформації (ЗДАС) В.М. Глушков вважав головною справою свого життя [12; 19]. По суті йшлося про створення науково-технічної бази керування економікою країни й організацію інформаційної індустрії, аналогічної тій, яка нині успішно функціонує у провідних країнах Заходу. Безсумнівно, В.М. Глушков розумів, що своїм задумом він кидає виклик звичним канонам керування господарством країни. Тому вчений терпляче пояснював: ЗДАС – лише інструмент, у будь-якому разі, усе вирішуватимуть люди, відповідно до своїх посад, переконань і всіх інших, суто людських якостей. Але і цього разу величезна робота науковця була згорнута.

Лише в середині 1970-х років Інститут кібернетики АН УРСР здійснює реальне наукове керівництво розробкою Республіканської автоматизованої системи (РАС УРСР), а також розробкою загальносистемних питань і математичного забезпечення ДМОЦ (В. М. Глушков, А. А. Стогній та ін.) [3]. Спільно з рядом Московських організацій Інститут кібернетики проводить роботу з об’єднання в експериментальну мережу трьох обчислювальних центрів в Києві та Москві.

В цей період було створено ряд технічних засобів, необхідних для організації зв’язку в мережі. Серед них – система передачі дискретної інформації СПІН з підвищеними техніко-економічними параметрами (А.М. Лучук [10] та ін.). Значне місце в розробці ДМОЦ, за свідченнями самого В.М. Глушкова [3], займали Обчислювальні центри колективного користування, що використовували в якості центральної машини відповідно переобладнану ЕОМ БЕСМ-6, а в якості терміналів – або прості засоби (телетайпи або алфавітно-цифрові дисплеї), або “інтелектуальні” термінали на базі міні ЕОМ МИР-2.

Отже, ідеї вітчизняного прообразу сучасних телекомунікаційних обчислювальних мереж сягають 60-70-х років ХХ століття. Їм судилося ще більше 20 років чекати впровадження у сфері вищої освіти та науки України.

У праці [15] ми проаналізували особливості створення та розвитку науково-освітніх комп'ютерних мереж закладів освіти і науки України протягом 20-ти річного періоду на стику ХХ та ХХІ століть. Мова йшла про телекомунікаційну мережу закладів освіти і науки України УРАН та Академічну мережу обміну даними НАН України, порівняно швидкому створенню яких перш за все сприяли колосальний досвід Інституту кібернетики України, накопичений школою геніального українського вченого В.М. Глушкова, та продуктивна ініціатива науково-дослідних інститутів НАН України (Інституту фізики конденсованих систем НАН України, Інститут програмних систем НАН України та інших) і вищих навчальних закладів МОН України (НТУУ "КПІ", НТУ "ХПІ" та інших).

Крім того, досить важливу роль у створенні мереж відіграла підтримка з боку держави та (особливо на початкових стадіях розвитку мереж) підтримка закордонних організацій (НАТО для мережі УРАН, фонд Сороса для головного виконавця щодо створення АМОД – підприємства UARNet) [15, с. 339 – 358]. Створення науково-освітніх мереж УРАН та АМОД стало визначним у контексті започаткування першого в Україні GRID-сегмента, який забезпечив колективне використання високопродуктивних інформаційних обчислювальних ресурсів, які були розміщені в установах НАН і МОН і згодом стали учасниками ряду європейських GRID -проектів [15, с. 358 – 377].

Мета цієї статті – через призму історичних фактів щодо зародження, реалізації та розвитку реальних проектів функціонування науково-освітніх комп'ютерних мереж закладів освіти і науки України (1990 – 2010 роки) дослідити роль у цих процесах Інституту фізики конденсованих систем НАН України, директором якого з моменту створення (створений у м. Львові Постановою Президії АН УРСР № 213 від 7 вересня 1990 року на базі Львівського відділення статистичної фізики Інституту теоретичної фізики АН УРСР) і до 2006 року був дійсний член НАН України І.Р. Юхновський.

Історія Інституту фізики конденсованих систем НАН України (далі у тексті – Інститут) бере свій початок з квітня 1969 року, коли у Львові молодим професором, завідувачем кафедри теоретичної фізики Львівського державного університету ім. І.Я. Франка Ігорем Юхновським був заснований відділ статистичної теорії конденсованих станів київського Інституту теоретичної фізики (ІТФ) АН УРСР. Штат відділу поповнювався талановитими випускниками Львівського університету. 1980 року після створення нових наукових підрозділів – відділу теорії розчинів (завідувач д.ф.-м.н. Мирослав Головка) та відділу квантової статистики (завідувач д.ф.-м.н. Іван Вакарчук) – вся структура переросла у Львівське відділення статистичної фізики ІТФ АН УРСР. Нарешті, згаданою вище Постановою Президії АН УРСР від 7 вересня 1990 року на базі Відділення створюється Інститут фізики конденсованих систем, що став першим академічним інститутом з фундаментальних досліджень з фізики в Західній Україні [9].

З початку 1990-х років в Інституті почав активно розвиватись новий напрямок у статистичній фізиці – розробка та розвиток аналітичних методів статистичної фізики та комп'ютерне моделювання фізико-хімічних процесів у твердих тілах та рідинах. У результаті, 1992 року започатковано проект UARNet – Ukrainian Academic and Research Network – Українська академічна і дослідницька мережа, в рамках якого 1993 року було здійснено перше в Україні підключення до глобального Інтернету некомутованими лініями зв'язку. Того ж року вперше в Україні спільно зі Шведською

космічною корпорацією (це було пряме включення в “NordNet” – університетську мережу Скандинавських країн) UARNet побудував власний супутниковий канал зв’язку до глобальних інформаційних мереж та забезпечив своїх користувачів якісним доступом до ресурсів Інтернет. А 1994 року UARNet був зареєстрований Європейським мережевим координаційним центром (RIPE) як автономна система (AS 3255). Це дало можливість оперативно використовувати наявні ресурси зовнішніх каналів для оптимальної маршрутизації IP-трафіку користувачів. RIPE також зареєстрував UARNet як Інтернет-реєстратора, що дало можливість забезпечувати користувачів достатньою кількістю IP-адрес. 1995 року в Інституті створено окрему лабораторію інформаційних технологій та комп’ютерних мереж [14]. Згодом, Постановою Президії НАН України № 405 від 20 листопада 1998 року на базі лабораторії інформаційних технологій і комп’ютерних мереж Інституту було утворене Державне підприємство Науково-телекомунікаційний центр “Українська академічна і дослідницька мережа” ІФКС НАН України (надалі – підприємство UARNet).

Враховуючи, що основними клієнтами спочатку проекту, а згодом підприємства UARNet були вищі навчальні заклади, структури НАН України та освітні організації (навіть деякі служби ООН) [14], то є підстави вважати, що створення та первинний розвиток науково-освітніх мереж в Україні бере свій початок з 1992 року саме з проекту UARNet.

За досить короткий час у розвитку науково-освітніх мереж відбулися відчутні зміни. Спочатку, 1994 року, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут” (НТУ “ХПІ”) зайнявся створенням та адмініструванням Харківської міської науково-освітньої комп’ютерної мережі – для чого був спочатку взятий в оренду міжміський канал Харків-Львів до центрального вузла Української академічної і дослідницької мережі (UARNet), а згодом – два виділені аналогових канали Харків-Москва для отримання безпосереднього виходу до російської науково-освітньої мережі RUNNet та міжнародних мереж [8]. Згодом, у травні 1996 року, Міністерством освіти України була сформована ініціативна група щодо створення мережі національних даних для наукових і дослідницьких установ в Україні (UARDN). Результатом більше ніж річної роботи стала спільна Постанова Президії Національної Академії наук України і Колегії Міністерства освіти України від 20 червня 1997 року [17] за участі спеціалістів з провідних університетів і наукових установ Києва, Львова, Одеси, Харкова, Дніпропетровська, Донецька, а також організацій країн Європейської спільноти, зокрема НАТО, про створення Асоціації користувачів телекомунікаційної мережі закладів освіти і науки України з координуючим “Центром Європейської інтеграції” в м. Києві.

Таким чином, на момент створення Асоціації користувачів телекомунікаційної мережі закладів освіти і науки в Україні функціонували три сегменти науково-освітньої мережі:

- 1) Київський міський сегмент в операційному керуванні Благодійного фонду “Міжнародний центр телекомунікацій KS-Net”, що діяв при підтримці, зокрема, фондів Соросу ISF та OSI, НАН України та українського фізичного товариства;
- 2) Харківський міський сегмент в операційному керуванні ТОВ “Харків ОнЛайн”, що тісно співробітничало з НТУ “ХПІ”;
- 3) Західноукраїнський сегмент в операційному керуванні проекту UARNet на базі Інституту фізики конденсованих систем НАН України (м. Львів) [1].

У створенні загальноукраїнської інфраструктури та підключенні до неї в рамках проекту “Національна телекомунікаційна мережа закладів науки та освіти з виходом в Інтернет” (UARDN) [2] нових користувачів в Києві і регіонах полягало завдання

Центра Європейської інтеграції (ЦЄІ), створеного в формі ТОВ і заснованого НАН України, НТУУ “КПІ” і Міжнародним університетом фінансів. 27 лютого 1998 року на засіданні загальних зборів Асоціації користувачів Української науково-освітньої мережі була затверджена нова офіційна назва мережі – УРАН (URAN – Ukrainian Research and Academic Network) [2]. У травні-червні 2002 року досягнуті домовленості про те, що АТ “Харків Онлайн” стає офіційним оператором мережі УРАН в Північно-Східному регіоні України, а державне підприємство UARNet стає офіційним оператором УРАН в її Західному регіоні.

Протягом 2003 – 2011 років в комп’ютерних мережах підприємства UARNet послідовно відбувався перехід до волоконно-оптичної технології (CEF-технології) побудови каналів зв’язку [13] (уже на початку 2000-х років підприємство припинило використовувати супутникові технології передачі даних, перейшовши повністю на наземні). Станом на 2008 рік підприємство UARNet включене до української точки обміну інтернет-трафіком (UA-IX) каналом швидкістю 10 Гбіт/с, використовувало паритетні гігабітні та 10-гігабітні канали з потужними інтернет-провайдерами України, в тому числі з ВАТ “Укртелеком” (див. рис. 1). Сумарна ємність зовнішніх каналів (сім незалежних каналів) становила понад 50 Гб/с. 2009 року якісна і надійна зв’язність мережі підприємства UARNet зі світовими телекомунікаційними мережами забезпечувалася як через 10-гігабітні канали до апстрім-провайдерів (американські «Левел3» та “Коджент”, російські “РЕТН” та “Комстар”), так і через європейський обмін інтернет-трафіком “DE-CIX” (10 Гб/с) та паритетні канали із східноєвропейськими інтернет-провайдерами (Польща, Словаччина) (див. рис. 2). В кінці 2009 року підприємством UARNet у Будинку вчених у Львові була підписана угода про співпрацю з польською науковою мережею PIONER, що означало інтеграцію української мережі до загальноєвропейської, а відтак і світової [18]. Станом на 2011 рік підприємство UARNet побудувало у Франкфурті (Німеччина) свій вузол, який мав прямі канали до більш ніж 200 світових і російських операторів (див. рис. 3). Це дозволило надавати не лише доступ в Інтернет, але і організувати міжнародні канали передачі даних з використанням сучасних інформаційних технологій (IP-vlan).

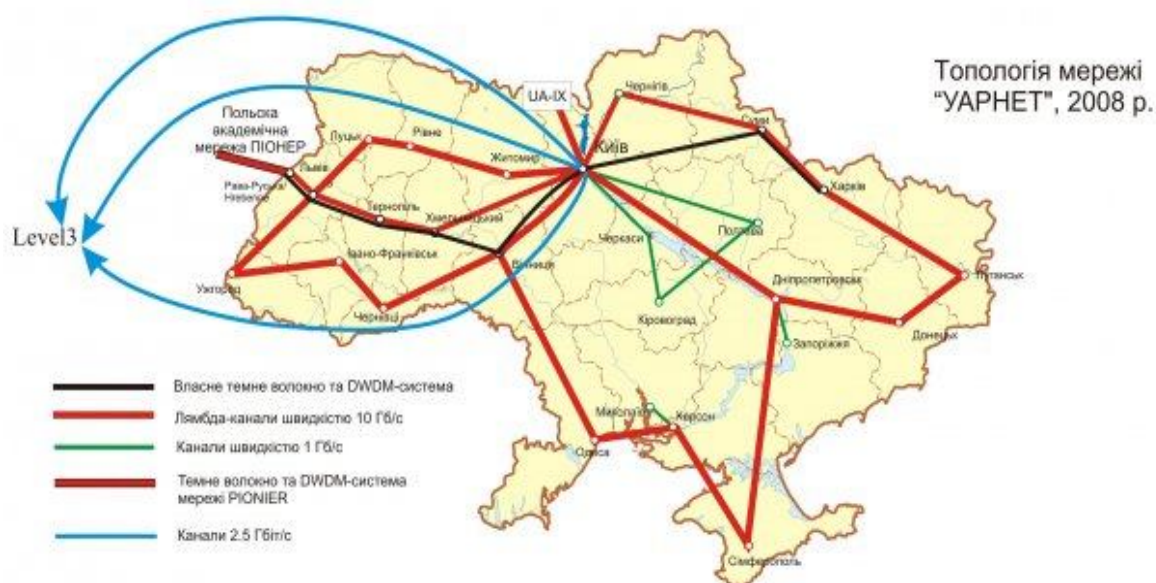

Рисунок 1. Топологія мережі UARNet станом на 2008 рік.

Рисунок 2. Топологія мережі UARNet станом на 2009 рік.

Саме завдяки факту підписання угоди про співпрацю між підприємством UARNet та польською науковою мережею PIONIER була реалізована ідея щодо підключення за волоконно-оптичною технологією протягом 2009–2011 років мережі УРАН до мережі GEANT – розвинутої пан-Європейської науково-освітньої мережі, що поєднувала національні науково-дослідні мережі Європи і нараховувала близько 30 мільйонів користувачів серед науково-дослідних та освітніх установ 40 країн континенту, що з’єднувалися з GEANT через національні мережі [2]. Найближчий до України маршрутизатор знаходився у м. Познані (Польща) на технічному майданчику Польської науково-освітньої мережі PIONIER.

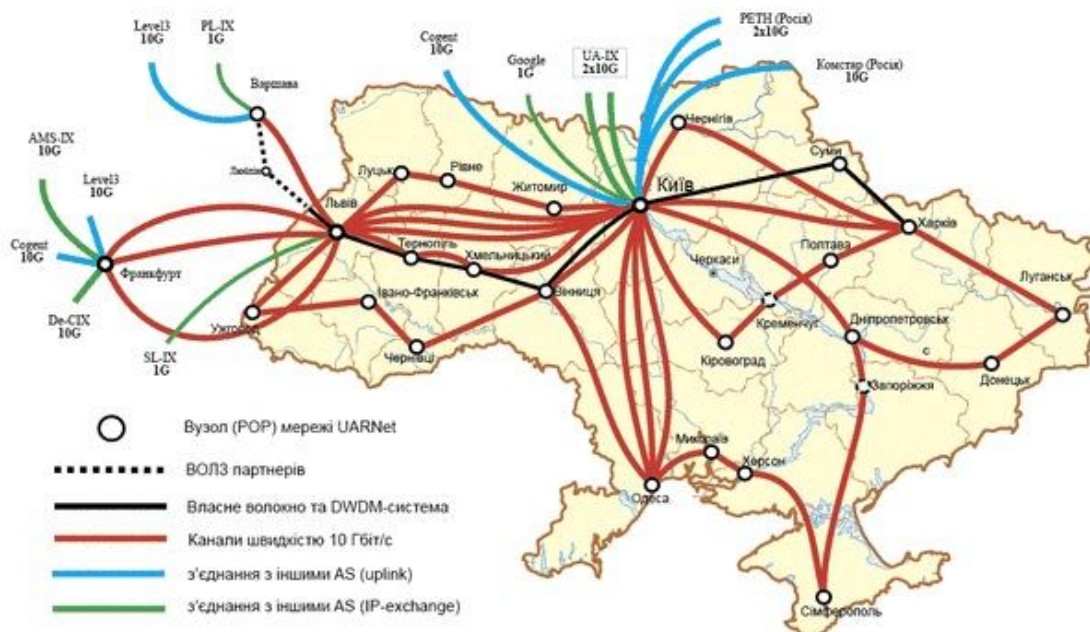

Рисунок 3. Топологія мережі UARNet станом на 2011 рік.

Паралельно із процесами створення та розвитку науково-освітньої мережі УРАН наукові установи системи Національної Академії наук України розв'язували проблему створення власної високошвидкісної телекомунікаційної мережі обміну даними наукових досліджень. Розпорядженням Президії НАН України № 146 від 27.02.04 р. "Про організацію робіт за Програмою інформатизації НАН України" було затверджено концепцію Програми та завдання Програми на 2004 – 2008 роки. В межах Програми інформатизації НАН України за рішенням Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти № 106 від 30.06.2005 р. в системі Української академічної дослідницької мережі UARNet було побудовано Академічну мережу обміну даними (АМОД) НАН України (створена відповідно до Розпорядження Президії НАН України № 461 від 28.07.05 р.), яка об'єднала станом на 2011 рік 159 наукових установ усіх наукових центрів НАН та МОН України в Києві, Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Сімферополі, Одесі, Львові, Сумах та мала вихід до європейської мережі GEANT [16]. Розглянемо детальніше розвиток АМОД НАН України та роль підприємства UARNet у її становленні.

2004 рік можна назвати роком початку створення АМОД. Згідно Звіту про виконання робіт за проектами Програми інформатизації НАН України [4] цього року створювався Київський фрагмент телекомунікаційної мережі обміну даними (МОД) НАН України для об'єднання в єдину інформаційну систему інститутів та установ м. Києва (установа-виконавець – Інститут фізики конденсованих систем НАН України) на базі мідних каналів зв'язку міської комунікаційної мережі. 2005 року в рамках програми інформатизації НАН України було створено оптоволоконну мережу Київського фрагменту телекомунікаційної інфраструктури НАН України (при цьому виконавець залишився той же) [5]. Оптоволоконні лінії з'єднали між собою центральний вузол, що був розташований в Президії НАН України, та чотири опорних вузла, створених в 2004 році, а саме Національна бібліотека України, Інститут фізики, Інститут програмних систем та Інститут електродинаміки. Додатково були створені оптоволоконні лінії до восьми установ НАН України (в тому числі до Інституту теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова та Інституту кібернетики ім. В.М. Глушкова) [15, с. 351]. Створення оптоволоконної лінії до Інституту теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАН України забезпечило підключення у 2005 році GRID -вузла цієї установи, чим забезпечило можливість інститутам і установам НАН України працювати всередині мережі з можливістю використання обчислювальних можливостей GRID-структури Інституту теоретичної фізики. Аналогічно, проведення оптоволоконного кабелю до Інституту кібернетики ім. В.М. Глушкова НАН України забезпечило підключення суперкомп'ютерного центру Інституту кібернетики до опорного вузла Київського фрагмента телекомунікаційної інфраструктури НАН України в Інституті програмних систем НАН України. Це підключення забезпечило можливість інститутам і установам НАН України працювати всередині мережі з можливістю використання обчислювальних потужностей суперкомп'ютерного центру Інституту кібернетики. Відповідно, GRID -структури Інституту теоретичної фізики та суперкомп'ютер Інституту кібернетики отримали можливість підключення до інноваційних проектів світового співтовариства учених. Зазначимо, що перший у НАН України розрахунковий кластер запущено в дію у грудні 2001 року саме в Інституті фізики конденсованих систем НАН України. 2007 року кластер було приєднано до GRID-мережі НАН України, а 2009 року на його основі створено Західний регіональний GRID-вузол академічної GRID-мережі [9].

Протягом 2007 – 2008 років за рахунок використання орендованих в підприємстві UARNet оптоволоконних каналів магістральна мережа АМОД була

побудована за кільцевою топологією на основі DWDM-технології (технології щільного хвильового мультиплексування (Dense Wave Division Multiplexing)) і об'єднувала магістральні транспортні вузли (МТВ) та опорні магістральні вузли (ОМВ), що були розміщені у Наукових центрах НАН і МОН України (містах Києві, Харкові, Львові, Донецьку, Дніпропетровську, Одесі, Сімферополі та Сумах) [6]. Ця мережа використовувала промисловий стандарт передачі, який забезпечував швидкість до 10 Гбіт/с. Через вузли магістральної мережі забезпечувалося під'єднання АМОД як до внутрішніх, так і до міжнародних мереж, у тому числі до Internet, GEANT та PIONIER. Доступ до академічної мережі GEANT забезпечувався через канал 1 Гбіт/с, наданий авторизованою в GEANT мережею УРАН. Доступ до ресурсів польської академічної мережі PIONIER забезпечувався через прямий волоконно-оптичний канал підприємства UARNet ємністю 2,5 Гбіт/с між АМОД НАН України і польською академічною мережею PIONIER.

В напрямках м. Рава-Руська – м. Львів – м. Тернопіль – м. Київ – м. Суми та м. Харків розгорнута DWDM система передачі даних на волоконно-оптичних лініях зв'язку підприємства UARNet. У напрямках м. Харків – м. Донецьк – м. Дніпропетровськ – м. Сімферополь – м. Одеса – м. Львів, а також м. Дніпропетровськ – м. Київ АМОД використовувала 10 Гбіт лямбда-канал, представлений підприємством UARNet. В результаті, відповідно до Розпорядження Президії НАН України № 34 від 20. 01. 2008 року підприємство UARNet було визначене оператором АМОД НАН. З 2008 по 2009 роки була проведена дослідна експлуатація АМОД, за результатами якої відповідно до Постанови Президії НАН України № 95 від 08.04.2009 р. вона була передана в промислово експлуатацію [7].

Таким чином, дослідження розвитку науково-освітніх телекомунікаційних мереж закладів вищої освіти та науки України дозволяє зробити такі висновки щодо ролі Інституту фізики конденсованих систем НАН України та його підприємства UARNet у їх зародженні та становленні.

1. Проект UARNet Інституту фізики конденсованих систем НАН України 1992 року безумовно став першим проектом створення та первинного розвитку науково-освітніх телекомунікаційних мереж в Україні. Це пов'язано з активним розвитком з ініціативи директора інституту І.Р. Юхновського нового напрямку у статистичній фізиці – комп'ютерного моделювання фізико-хімічних процесів у твердих тілах та рідинах – та, відповідно, з виникненням потреби у науковій інформації та нових засобах наукової комунікації.

2. На базі проекту UARNet Інституту фізики конденсованих систем НАН України 1997 року було засновано Західноукраїнський сегмент телекомунікаційної мережі закладів освіти і науки в Україні, який разом з Київським та Харківським міськими сегментами стали основою для заснування Української науково-освітньої мережі УРАН, яка у подальшому відіграла важливу роль у забезпеченні доступу до мережі Інтернет більшості державних вищих навчальних закладів нашої держави. Більше того, саме підприємство UARNet стало офіційним оператором мережі УРАН в Західному регіоні України та відіграло вирішальну роль як ініціатор та виконавець підключення мережі УРАН до європейської освітньо-наукової мережі GEANT.

3. Підприємство UARNet Інституту фізики конденсованих систем НАН України стало головним виконавцем побудови Академічної мережі обміну даними НАН України, технологічним та технічним виконавцем підключення АМОД до GEANT.

4. Активна підтримка підприємством UARNet Інституту фізики конденсованих систем НАН України створення науково-освітніх мереж УРАН та АМОД стало визначним у контексті започаткування першого в Україні GRID-сегмента, який забезпечив колективне використання високопродуктивних інформаційних

обчислювальних ресурсів, які розміщені в установах НАН і МОН, вагома частина яких стали учасниками ряду європейських GRID-проектів.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. **Галаган В.** Українська науково-освітня мережа «УРАН»: мета, завдання, топологія, організаційна структура, перспективи розвитку / В. Галаган, М. Домбругов // Інтернет-Освіта – Наука – 2002, третя міжнародна конференція ІОН-2002, 8-12 жовтня 2002 року. Збірник матеріалів конференції. Т.1. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2002. – С. 1 – 7.
2. **Галаган В.** Розбудова Національної науково-освітньої мережі “УРАН” в рамках державної програми “Інформаційні та комунікаційні технології в освіті та науці” на 2006-2010 роки / В. Галаган, М. Домбругов, П. Журавков, В. Тимофеев, Ю. Якименко // Інформаційні технології в освіті. – 2009. – Вип. 4. – С. 18 – 30.
3. **Глушков В. М.** Кибернетика (Краткий исторический очерк развития кибернетики в АН УССР / В. М. Глушков [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.icyb.kiev.ua/file/Краткий исторический очерк1977>.
4. **Звіт** про виконання робіт за проектами Програми інформатизації НАН України у 2004 році. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://programinform.nas.gov.ua/c/document_library/get_file?p_l_id=12548&folderId=10803&name=DLE-203.doc
5. **Звіт** про виконання робіт за проектами Програми інформатизації НАН України у 2005 році. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://programinform.nas.gov.ua/c/document_library/get_file?p_l_id=12548&folderId=10803&name=DLE-204.doc
6. **Звіт** про виконання робіт з розбудови та проведення дослідної експлуатації Академічної мережі обміну даними (АМОД). [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://programinform.nas.gov.ua/c/document_library/get_file?p_l_id=12548&folderId=11653&name=DLE-605.doc
7. **Звіт** за проектом 542/2011 Програми інформатизації НАН України на 2011 рік: Розвиток, підвищення пропускнув спроможності та надійності функціонування АМОД (заклучний). [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://programinform.nas.gov.ua/c/document_library/get_file?p_l_id=12548&folderId=18737&name=DLE-1013.doc
8. **Информационные** технологии в НТУ «ХПИ». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kpi.kharkov.ua/ru/home/it/>.
9. **Історія** Інституту фізики конденсованих систем [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.icmp.lviv.ua/content/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F>.
10. **Лучук А. М.** Устройства передачи дискретной информации / А. М. Лучук. – К.: Техніка, 1978. – 260 с.
11. **Малиновский Б. Н.** История вычислительной техники в лицах / Б. Н. Малиновский. – К.: Фирма “Кит”, ПТОО А.С.К., 1995. – 384 с.
12. **Онопрієнко В.** Інформатика в Україні: історія, наукові школи, сучасні проблеми / В. І. Онопрієнко, В. П. Соловійов, М. В. Онопрієнко // Наука та наукознавство. – 2004. – № 4. – С. 148 – 150.
13. **Процикевич І. А.** Державне підприємство Науково-телекомунікаційний центр “Українська академічна і дослідницька мережа” ІФКС НАН України / І. А. Процикевич [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.logos.biz.ua/proj/vynahid/online/155.htm>
14. **Процикевич І.** ДП УАРНЕТ ми починали з нуля / І. А. Процикевич [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://internetua.com/Igor-procikevics---dp-uarnet-mi-pocsinali-z-nulya>
15. **Ріжняк Р. Я.** Розвиток інформатики та інформаційних технологій у вищих навчальних закладах України у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття / Р. Я. Ріжняк. – Кіровоград: Код, 2014. – 436 с.
16. **Сергієнко І.** Наукові ідеї академіка В.М. Глушкова та розвиток сучасної інформатики / Сергієнко І. // Вісник НАН України. – 2008. – № 12. – С. 9 – 29.
17. **Спільна** Постанова Президії Національної Академії наук України і Колегії Міністерства освіти України від 20 червня 1997 року “Про створення асоціації користувачів телекомунікаційної мережі і “Центру Європейської інтеграції”. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.uran.net.ua/archives/97jun-postanova/index.htm>
18. **Українські** науковці отримали доступ до глобальної мережі обміну інформацією. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zaxid.net/ukrayinski_naukovtsi_otrimali_dostup_do_globalnoyi_merezhi_obminu_informatsiyeyu_n1091864

19. *Хоменко Л. Г.* История отечественной кибернетики и информатики / Л. Г. Хоменко. – К. : Институт кибернетики им. В. М. Глушкова НАН Украины. – 1998. – 455 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ріжняк Ренат Ярославич – доктор історичних наук, професор кафедри математики Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Р. Я. Рижняк

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

РОЛЬ ИНСТИТУТА ФИЗИКИ КОНДЕНСИРОВАННЫХ СИСТЕМ В РАЗВИТИИ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КОМПЬЮТЕРНОЙ СЕТИ УЧРЕЖДЕНИЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ

В статье исследуется роль Государственного предприятия Научно-телекоммуникационный центр «Украинская академическая и исследовательская сеть», учредителем которого является Институт физики конденсированных систем НАН Украины, в зарождении, реализации и развитии реальных проектов функционирования научно-образовательных компьютерных сетей учебных заведений и науки Украины в течение 1990-2010 лет. Изучаются особенности участия предприятия в создании научно-образовательных сетей, в выполнении функций оператора, провайдера и технического менеджера по обеспечению функционирования сетей высших учебных заведений и науки Украины.

Ключевые слова: *предприятие UARNet, Институт физики конденсированных систем, научно-образовательная телекоммуникационная сеть, Академическая сеть обмена данными, сеть УРАН, оператор сети, оптоволоконная технология.*

R. Ya. Rizhniak

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

THE ROLE OF THE INSTITUTE OF PHYSICS OF CONDENSED SYSTEMS IN THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL COMPUTER NETWORKS OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

The article examines the role of the State Enterprise Scientific and Telecommunication Center "Ukrainian Academic and Research Network", the founder of which is the Institute of Physics of Condensed systems of the National Academy of Sciences of Ukraine, in the realization and development of real projects of the functioning of scientific and educational computer networks of educational and scientific institutions of Ukraine during 1990-2010 years. The article concludes that the UARNet project was the first project of creation and initial development of scientific and educational telecommunication networks in Ukraine. As the Western Ukrainian segment of the telecommunication network of educational and scientific establishments in Ukraine, it became the basis for the founding of the Ukrainian scientific and educational network URAN, during the entire time of the creation and functioning of the Academic Data Exchange Network, it was an operator, played a key role in connecting the networks of URAN and AMOD to the European education and research network GEANT, played a prominent role in launching the first GRID-segment in Ukraine, which ensured the collective use of high-performance computing resources located at the institutes of the National Academy of Sciences and the Ministry of Education and Science.

Key words: *UARNet Enterprise, Institute of Physics of Condensed Systems, Scientific and Educational Telecommunication Network, Academic Data Exchange Network, URAN network, network operator, fiber optic technology.*

REFERENCES

1. *Halahan V.* Ukrayins'ka naukovo-osvitnya merezha "URAN": meta, zavdannya, topolohiya, orhanizatsiyna struktura, perspektyvy rozvytku / V. Halahan, M. Dombruhov // Internet-Osvita – Nauka – 2002, tretya mizhnarodna konferentsiya ION-2002, 8-12 zhovtnya 2002 roku. Zbirnyk materialiv konferentsiyi. T.1. – Vinnytsya: UNIVERSUM-Vinnytsya, 2002. – S. 1 – 7.
2. *Halahan V.* Rozbudova Natsional'noyi naukovo-osvitn'oyi merezhi "URAN" v ramkakh derzhavnoyi prohramy "Informatsiyni ta komunikatsiyni tekhnolohiyi v osviti ta nautsi" na 2006-2010 roky / V. Halahan, M. Dombruhov, P. Zhuravkov, V. Tymofeyev, YU. Yakymenko // Informatsiyni tekhnolohiyi v osviti. – 2009. – Vyp. 4. – S. 18 – 30.
3. *Glushkov V. M.* Kibernetika (Kratkiy istoricheskiy ocherk razvitiya kibernetiki v AN USSR / V. M. Glushkov [Yelektronniy resurs] Rezhim dostupu: http://www.icyb.kiev.ua/file/Kratkiy_istoricheskiy_ocherk1977.

4. **Zvit** pro vykonannya robot za proektamy Prohramy informatyzatsiyi NAN Ukrainy u 2004 rotsi. [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: http://programinform.nas.gov.ua/c/document_library/get_file?p_1_id=12548&folderId=10803&name=DLFE-203.doc
5. **Zvit** pro vykonannya robot za proektamy Prohramy informatyzatsiyi NAN Ukrainy u 2005 rotsi. [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: http://programinform.nas.gov.ua/c/document_library/get_file?p_1_id=12548&folderId=10803&name=DLFE-204.doc
6. **Zvit** pro vykonannya robot z rozbudovy ta provedennya doslidnoyi ekspluatatsiyi Akademichnoyi merezhi obminu danymy (AMOD). [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: http://programinform.nas.gov.ua/c/document_library/get_file?p_1_id=12548&folderId=11653&name=DLFE-605.doc
7. **Zvit** za proektom 542/2011 Prohramy informatyzatsiyi NAN Ukrainy na 2011 rik: Rozvytok, pidvyshchennya propusknoyi spromozhnosti ta nadiynosti funktsionuvannya AMOD (zaklyuchnyy). [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: http://programinform.nas.gov.ua/c/document_library/get_file?p_1_id=12548&folderId=18737&name=DLFE-1013.doc
8. **Informatsionnyye** tekhnologii v NTU «KHPI». [Yelektronniy resurs] – Rezhim dostupu: <http://www.kpi.kharkov.ua/ru/home/it/>.
9. **Istoriya** Instytutu fizyky kondensovanykh system [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.icmp.lviv.ua/content/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F>.
10. **Luchuk A. M.** Ustroystva peredachi diskretnoy informatsii / A. M. Luchuk. – K.: Tekhnika, 1978. – 260 s.
11. **Malinovskiy B. N.** Istoriya vychislitel'noy tekhniki v litsakh / B. N. Malinovskiy. – K.: Firma “Kit”, PTOO A.S.K., 1995. – 384 s.
12. **Onopriyenko V.** Informatyka v Ukraini: istoriya, naukovy shkoly, suchasni problemy / V. I. Onopriyenko, V. P. Solovyov, M. V. Onopriyenko // Nauka ta naukoznavstvo. – 2004. – № 4. – S. 148 – 150.
13. **Protsykevych I. A.** Derzhavne pidpryyemstvo Naukovo-telekomunikatsiyinyy tsentr “Ukrayins'ka akademichna i doslidnyts'ka merezha” IFKS NAN Ukrainy / I. A. Protsykevych [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.logos.biz.ua/proj/vynahid/online/155.htm>
14. **Protsykevych I.** DP UARNET my pochynaly z nulya / I. A. Protsykevych [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <http://internetua.com/Igor-procikevics---dp-uarnet-mi-pocsinali-z-nulya>
15. **Rizhnyak R. YA.** Rozvytok informatyky ta informatsiynykh tekhnolohiy u vyshchykh navchal'nykh zakladakh Ukrainy u druhiy polovyni XX – na pochatku XXI stolittya / R. YA. Rizhnyak. – Kirovohrad: Kod, 2014. – 436 s.
16. **Serhiyenko I.** Naukovi ideyi akademika V.M. Hlushkova ta rozvytok suchasnoyi informatyky / Serhiyenko I. // Visnyk NAN Ukrainy. – 2008. – № 12. – S. 9 – 29.
17. **Spi'na** Postanova Prezydiyi Natsional'noyi Akademiyi nauk Ukrainy i Kolehiyi Ministerstva osvity Ukrainy vid 20 chervnya 1997 roku “Pro stvorennya asotsiatsiyi korystuvachiv telekomunikatsiynoyi merezhi i “Tsentru Yevropeys'koyi intehratsiyi”. [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.uran.net.ua/archives/97jun-postanova/index.htm>
18. **Ukrayins'ki** naukovtsi otrymaly dostup do hlobal'noyi merezhi obminu informatsiyeyu. [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: https://zaxid.net/ukrayinski_naukovtsi_otrimali_dostup_do_globalnoyi_merezhi_obminu_informatsiyeyu_n1091864
19. **Khomenko L. G.** Istoriya otechestvennoy kibernetiki i informatiki / L. G. Khomenko. – K.: Institut kibernetiki im. V.M. Glushkova NAN Ukrainy. – 1998. – 455 s.p.

ABOUT THE AUTHOR

Rizhniak Renat Yaroslavovych – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Mathematics of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 94(477)“16.../...18”]:930.2

А. О. Бутко

*Центральноукраїнський національний технічний університет***ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ
НА ҐРУНТИ ТЕРИТОРІЇ ЗАДНІПРСЬКИХ МІСЦЬ НА ОСНОВІ
ДОКУМЕНТІВ КІНЦЯ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ**

У статті розглянуто проблематику визначення приналежності як самої території Задніпрських місць Гетьманщини на державному рівні, так і природних угідь у приватновласницькому плані протягом періоду кінця XVII – першої половини XVIII століття, проаналізовано відомі картографічні та писемні джерела.

Ключові слова: *Потясминня, територія Задніпрських місць Гетьманщини, міждержавні угоди, документи з прав власності на ґрунти.*

Після підписання “Вічного миру” між Річчю Посполитою та Московським царством у 1686 р. і до середини XVIII століття, питання приналежності та освоєння території за Дніпром стало актуальним для московсько-російського уряду та уряду Гетьманщини. Своїми розпорядженнями вищезгадані сторони прагнули закріпити право приналежності території за собою. З дозволу державних урядів багаті природні ресурси одержували в приватну власність урядова верхівка, заможні та впливові верстви населення.

Метою нашого дослідження є розгляд проблеми визначення приналежності як самої території Задніпрських¹ місць Гетьманщини на державному рівні, а також природних угідь в приватновласницькому плані протягом періоду кінця XVII – першої половини XVIII століть. Запропонований матеріал базується на вивченні відомих картографічних та писемних джерел.

Дана проблема в загальних рисах відображена у працях українських та російських істориків. Окремі питання з історії Задніпрських місць висвітлювались ними, головним чином, у контексті історії запорізького козацтва періоду Нової Січі, Нової Сербії, церковної історії, колонізації і освоєння півдня України чи Степової України. Роботи С. Шамрая, Н. Полонської-Василенко, В. Кабузана є найповнішими узагальненнями з питання приналежності території Задніпрських місць, їх заселення та господарського освоєння. Останнім часом з’явилися, хоч і невеликі за обсягом, праці О. Січової, Н. Швайби, В. Горобця саме з історії колонізації території Задніпрських місць, як етапу та більш ширшого процесу заселення та господарського освоєння степового регіону України, які ввели до наукового обігу значний джерельний і фактичний матеріал. З’являється чимала кількість історичних та краєзнавчих робіт з регіональної історії, в яких українські дослідники виявляють стійкий інтерес до питання колонізації, заселення та господарського освоєння

¹ Територія від Дніпра до Бугу, в період XVII – першої половини XVIII століть, офіційно визначалась як “за Тясмином”, чи “тогобочная”, “по ту сторону Днепра”, дивлячись звідки географічно на неї вказувалось, а в 40-50-х рр. XVIII століття іменувалась терміном “Задніпрські місця”, що використовувався в офіційних російських документах для позначення заселених територій південного Правобережжя.

території Задніпрських місць, але, в більшості випадків, у контексті дослідження Степової України, вольностей Війська Запорізького, Нової Сербії та Новослобідського козацького полку. Наше дослідження в деякій мірі доповнить існуючі на сьогодні історіографічні праці, а також дещо висвітлить новий матеріал з історії території Задніпрських місць.

Джерельну базу цього дослідження складають розпорядчі документи польського та російського урядів про приналежність території Задніпрських місць до їх володінь, та перехід території від однієї держави до іншої з визначенням лінії розмежування та їх кордонів, а також документи з прав власності на задніпрські ґрунти.

Починаючи з 70-х рр. XVI століття територія за р. Тясмином юридично входила до складу вольностей Війська Запорозького Низового. У 1578 р. польський король Стефан Баторій, провів козацьку реформу. В той же час було видано його універсал-привілей запорожцям, згідно з яким їм надавалася величезна територія Степової України в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Цей документ не дійшов до нашого часу, а універсал Б. Хмельницького, яким стверджувалося надання запорожцям цих земель (1655 р.), є, очевидно, фальсифікатом середини XVIII століття [10, с. 120].

З початком Визвольної війни 1648 – 1654 рр. вольності Війська Запорозького Низового увійшли до складу Української козацької держави – Гетьманщини. Під час гетьманства І. Виговського (1657 – 1659 р.) Січ була в опозиції до нього і заявила про свої автономістські претензії. В наступне десятиріччя Січ то зближувалася з Гетьманщиною або якоюсь її частиною, то посилювала свої незалежницькі устремління. Згідно з Андрусівським договором 1667 р., вольності Війська Запорозького Низового визнавалися як осібно від Гетьманщини територія, а її уряд – формально залежним від Речі Посполитої та Московського царства.

За умовами “Вічного миру” 1686 р., вольності Війська Запорозького Низового мали лише одного протектора – московського царя. Внаслідок колоніальної політики Російської імперії автономія вольностей Війська Запорозького Низового поступово обмежувалася – так само, як і зменшувалась його територія. Із запорозьких земель була виділена територія, поступово заселена і освоєна під час процесу так званої “народної колонізації”, в основному населенням придніпровських лівобережних козацьких сотень Миргородського і Полтавського полків шириною близько 20-ти кілометрів, протяжністю від річок Дніпра і Тясмину до Синюхи і Бугу, так звані “Задніпрські місця”, на якій царський уряд з часом заснував Нову Сербію (1752 р.).

Військове протистояння між трьома державами – Московським царством, Річчю Посполитою і Кримським ханством – призводило до постійного перерозподілу зазначених територій між ними.

Так, за умовами Андрусівської угоди між Річчю Посполитою і Московським царством, що бажали обмежити, або і звести нанівець державотворчі процеси на українських землях, були офіційно розділені між ними на Правобережну і Лівобережну частини, і кожна частина опинилась у відповідній сфері впливу сусідніх держав. У свою чергу за Бахчисарайським мирним договором між Московським царством, Османською імперією і Кримським ханством (1681 р.) діяла домовленість не освоювати землі між річками Дніпром та Бугом. За кримськими татарами залишалося їхнє попереднє право вільно кочувати в українських степах, а за жителями прилеглих територій Малоросії – можливість переправлятися на правий берег для ведення промислів. При нагоді, тут господарювали також воєводи прикордонних районів сусідньої Польщі.

Річ Посполита і Московське царство прагнули всіляко обмежити запорізьких козаків в їх вольностях і правах, включно з територією, а періодичні скарги

запорізьких козаків до урядів цих держав, про захоплення та колонізацію їх земель, не знаходили від них схвальних відгуків у вирішенні питання на їх користь. Колонізаційні процеси особливо посилились в період після зруйнування Січі в 1709 р. та переходу запорожців під протекторат кримського хана до 1734 р. Внаслідок чого січовики не мали змоги боротися протягом цього періоду за вказану територію у якості “законних хазяїнів”.

Ще однією причиною розвитку як народної колонізації населенням Правобережної і Лівобережної України, так і урядової колонізації був той факт, що територія Задніпрських місць майже не освоювалась Запорізькою Січчю в господарському відношенні, і їх зимівників, у класичному розумінні цього терміну, тут не було. Хазяйнували запорожці на більш південних степових просторах, а сюди їх господарський вплив майже не поширювався, і навіть зафіксована договором про “Вічний мир” 1686 р. приналежність території на південь від р. Тясмин до Запорізької Січі, як самостійної політико-адміністративної одиниці у складі Московського царства, залишалася скоріше на папері. Угіддя, що постійно використовувались для промислів, житла та господарства запорізьких козаків розміщувались значно південніше умовної лінії по річкам Тясмин, Велика Вись, Синюха, що підтверджується наявними картографічними матеріалами [1].

Територія Потясминня ще наприкінці XV – у XVI столітті входила частково до сфери впливу Черкаського староства Київського воєводства, згодом Корсунського і Чигиринського староств, що виділились з Черкаського, та частково Брацлавського воєводства, та з середини XVII століття до Чигиринського полку, частково Корсунського і Білоцерківського полків [12, с. 8 – 9], а з кінця XVII – до середини XVIII століття до лівобережних придніпровських сотень, та з 40-х років XVIII століття і до правобережних сотень Миргородського і Полтавського полків [9, с. 116].

Згідно з умовами трактату “Вічного миру” 1686 р., територія південніше річок Тясмина і Великої Висі переходила до Московського царства, хоча чіткого розмежування кордону зроблено не було [8, с. 114] до 1732 р., коли вперше був здійснений опис прикордонних з Польщею територій, відповідно до скарги гетьмана та генеральної старшини до російського імперського уряду про захоплення і освоєння цієї території поляками [2]. З 1732 р. територія знову була відібрана в поляків, і включена в сферу впливу російського і Гетьманського урядів. З цього часу генеральна старшина Гетьманщини та полкова старшина Миргородського і Полтавського полків за схваленням російського імперського уряду на “відібраний” у поляків своїй задніпрській території поширюють політику колонізації в її глиб, від річок Дніпра і Тясмина, в напрямку річок Синюхи і Бугу. Та під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. поляки знову поширюють свій вплив на цю територію. Після війни, з метою визначення приналежності задніпрських ґрунтів придніпровських сотень Миргородського і Полтавського полків було проведено розмежування та складено перший їх опис у 1744 р.² Цим розмежуванням вищезгадані землі вже назавжди було закріплено за Російською імперією, на якій господарювали генеральна старшина Гетьманщини, полкова та сотенна старшина і козаки вищезгаданих полків, духовна верхівка, заможні міщани і їх ставленики з селян до часу відведення цієї ж території під військово-господарське поселення – Нову Сербію у 1752 р.

За результатами дослідження та опису території була складена карта Задніпрських місць, виконана інженер-підполковником де Боскетом у 1745 р. Ця карта є однією з перших і найбільш повних картографічних зображень території краю

² В широке поняття ґрунти в період XVII – першої половини XVIII століть входили всі ресурси природного походження.

середини XVIII століття. На ній були позначені майже всі новозасновані чи поновлені після російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. поселення, земельні угіддя, річки, ліси, байраки і навіть назви окремих могил. Враховуючи, що згадки про окремі поселення та назви давніх урочищ не збереглися в інших документах, карта Задніпрських місць де Боскета 1745 р. продовжує залишатись, по-суті, єдиним джерелом для їх вивчення та уточнення місць розташування [11].

Зафіксована договором про “Вічний мир”³ [13, арк. 191 – 193] належність території на південь від річки Тясмину до Запорозької Січі, як самостійної політико-адміністративної одиниці у складі Московського царства, яка з кінця XVII століття за своїм місцем розташування стала іменуватись як “территория по той стороне Днепра”, залишалася скоріше на папері. Фактичне володіння земельними, лісовими, водними та іншими угіддями, продовжувало перебувати у руках вихідців з колишнього Чигиринського полку та старшини і козаків прилеглих сотень лівобережних малоросійських полків, де знайшли притулок більшість переселенців з-під Чигирини і тут, незважаючи на періодичні заборони, фактично урядували полковники та сотники прилеглих лівобережних Власівської, Кременчуцької і Потоцької сотень Миргородського полку, а далі на південь вздовж Дніпра – Келебердянської, Переволочанської та Орлянської сотень Полтавського полку.

Від початку господарського освоєння території Задніпрських місць і з поглибленням цього процесу, польською шляхтою, генеральною та полковою козацькою старшиною і козаками, заможними міщанами та духовними особами на правах надання “добр за заслуги”, займанщини, купівлі-продажу, спадковості, урядом та місцевими урядовими особами видавалися чи посвідчувалися документи з прав власності на задніпрські ґрунти (польові, лісові, водні угіддя) та господарсько-виробничі об’єкти (млини, пасіки).

З кінця XVII століття кількість документів з прав власності на Задніпрські ґрунти зростає в рази, в порівнянні з періодом до підписання Анрусівської угоди та договору про “Вічний мир”. Це, очевидно, пов’язано з активацією господарського освоєння Задніпрських місць вихідцями з території лівобережних полків, в переважній більшості старшиною та козаками згаданих вище придніпровських лівобережних сотень, підтримувані полковою та генеральною старшиною. З 1734-го, і вдруге, з 1743 р. було поновлене сотенне правління у Крилові. У 1748 р. утворено також Цибулівську сотню. З цього ж часу, однак без офіційної згоди на те властей, фактично існувала також Архангелогородська сотня, і процес освоєння території досяг високого рівня. Землі відходили до козацької старшини, козаків та поселян на правах займанщини, або надавались за службу, а пізніше вже почали і продаватись, передаватись у спадок, даруватись. Всі ці операції потрібно було юридично закріпити, тобто отримати письмове підтвердження від міських, сотенних, полкових, генерального урядів. Так, на руках у власників з’являються посвідчувальні документи про право власності на ґрунти – урядові кріпості, купчі, універсали, духовні та дарчі записи та інші. Іноді право власності на ґрунти доводилось здобувати в судах – мирським особам в світських міських, сотенному чи полковому, а духовним особам в церковному – консисторійському.

В зв’язку з передачею Задніпрських місць під поселення сербів та “інших православних народів” в 1752 р., згідно з інструкціями російського Сенату, з

³ Тексти міждержавних угод можна розглядати як джерела з досліджуваної нами теми, зокрема ті пункти, що стосуються переходу, закріплення за державами визначеної нами для дослідження та суміжної території, та встановлення міждержавних тогочасних кордонів, як от, текст трактату Вічного миру з Польщею, статті 3, 7.

посвідчувальних документів на право власності на ґрунти були зняті копії, які були надіслані сотенними управліннями, разом з їх описами та описами земель з відомостями про поселення та їх жителів, в полкові Миргородську та Полтавську канцелярії, а звітти в Генеральну військову канцелярію, матеріали якої, що збереглися, знаходяться в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі ЦДІАК) та в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ). Матеріали Генеральної військової канцелярії, що зберігаються у фондах ЦДІАК України містять у своєму складі документи з прав власності на задніпрські ґрунти [14].

Матеріали збірки документів про утворення Нової Сербії з колекції О. М. Лазаревського, що зберігаються у фондах ІР НБУВ, також містять у своєму складі документи з прав власності на задніпрські ґрунти [3]. Справа містить документи та копії купчих на задніпрські ґрунти Полтавського полку.

Копії документів з прав власності на задніпрські ґрунти Миргородського та Полтавського полків та, в деяких випадках, дотичних до них територій – це урядові кріпості на право власності, купчі, духовні, дарчі записи, універсали, свідоцтва, записи про розподіл общинної землі між окремими власниками, судові та урядові декрети, посвідчувальні листи та записи, посвідчувальні описи місцевих жителів, виписи з урядових книг, заставні листи, розписки, посвідчувальні грамоти.

Згідно “Виписки з підрахунків кількості урядових грамот і купчих записів на землеволодіння Миргородського полку за Дніпром”, які передано графу О. Розумовському в Санкт-Петербурзі 29 листопада 1752 р., нараховувалось: “високомонарших” жалуваних різним персонам грамот – 1, гетьманських універсалів – 6, полковничих – 13, купчих записів з 1601 по 1749 р. – 160 [15, арк. 53 зв. – 54]. Так ми маємо 180 документів з прав власності на задніпрські ґрунти. Але, на жаль, не всі вони збереглися – в фонді ЦДІАК України – копії купчих за №1 – 42 та 94 – 96 згідно “Опису документів з прав власності на задніпрські ґрунти Миргородського полку, укладений у квітні 1752 року” не виявлені. На жаль копій купчих записів Цибулівської і Архангелогородської сотні ми теж не маємо. Хоч, ймовірно, вони і були на руках у населення цих сотень, та копії з них не були зняті взагалі, або, якщо копії і були зняті хоч частково, то вони не були подані до полкової Миргородської канцелярії. Від цих сотень були подані лише описи землеволодінь. Збереглося донесення архангелогородського сотника О. Потапенка від 28 лютого 1752 р. з відомостями про межі Архангелогородської сотні Миргородського полку та опис Архангелогородської сотні від 10 березня 1752 р. [16, арк. 155 – 159].

Копії купчих записів Полтавського полку на задніпрські ґрунти зберігаються у фонді ІР НБУВ – Келебердянська і Переволочанська сотні [4, арк. 28 – 39; 5, арк. 80 – 89 зв.], та Орлянська сотня [6, арк. 43 – 48; 7, арк. 93 – 96 зв.]. Вони представлені у двох примірниках, перший – це копія, другий – копія з копії.

Усі вони являються тепер цінними історичними джерелами, що дають нам певні поіменні відомості про власників слобод, хуторів, пасік, млинів, земельних, лісових, водних ресурсів території задніпрських володінь Миргородського та Полтавського полків в хронологічних межах XVII – першої половини XVIII століть. Цінність відомостей про власників земельних та інших володінь, а також їх попередників та наступників, це, насамперед, можливість отримати документально підтверджену інформацію про походження назв місцевих топонімів, більшість з яких безпосередньо пов’язані також з історією поселень на території краю. Топоніми доповнюють поіменні відомості про власників слобод, хуторів, пасік, земельних та інших володінь (байраки, лісові стінки, млини, греблі, ґрунти, орні поля, сінокоси, острови, озера, рибні та звірині ловлі тощо), що зустрічаються в документах, та часті згадки про

попередніх і наступних власників, із зазначенням імен та соціально-службового статусу відповідних осіб. У багатьох випадках вони являються правонаступниками за принципом спадкоємності та родинних зв'язків.

Документи з прав власності на задніпрські ґрунти Миргородського і Полтавського полків дають нам можливість скласти певне уявлення про право власності, володіння, користування та розпорядження угіддями та майном, юридичний процес при переході права власності на, як тоді говорили, ґрунти та ціни на них у польсько-литовських і російських грошових одиницях, що в той час були в обігу на території Гетьманщини. Безумовно, вони потребують ще свого подальшого досконалого вивчення, дослідження, аналізу даних в них відомостей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. *ІК НБУВ*. – д. 6746 (копія 1759 року) також РВ БАН Росії (м. Санкт-Петербург), д. 545.
2. *ІР НБУВ*. – ф. II. – д. 1740.
3. *ІР НБУВ*. – ф. I. – спр. 63₁. – д. 59303 – 59347.
4. *ІР НБУВ*. – ф. I. – спр. 63₁. – дд. 59309 – 59317.
5. *ІР НБУВ*. – ф. I. – спр. 63₁. – дд. 59332 – 59334.
6. *ІР НБУВ*. – ф. I. – спр. 63₁. – д. 59322.
7. *ІР НБУВ*. – ф. I. – спр. 63₁. – д. 59336.
8. *Крикун Н.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV – XVIII вв. Границы воеводств в свете источников / Н. Крикун. – К., 1992. – 150 с.
9. *Пивовар А.В.* Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / А. В. Пивовар. – Київ: Академперіодика, 2003. – 336 с.
10. *Полонська-Василенко Н.Д.* Заселення Південної України в половині XVIII століття (1734 – 1775). Ч. 1. Заселення Нової Сербії та Словяносербії. – Мюнхен: Український вільний університет, 1960. – 222 с.
11. *РВ БАНР*, м. Санкт-Петербург. – д. 545.
12. *Ресстр* Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку *О. В. Тодійчук* (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: *Ф. П. Шевченко* (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – 586 с.
13. *ЦДІАК* України. – Ф. 51. – Оп. 3. – спр. 11437. Копія. Опубліковано: Повне Зібрання Законів Російської Імперії, Т.I, №1186, стаття 3 – с. 773 – 775, стаття 7 – с. 776, Санкт-Петербург, 1830 р.
14. *ЦДІАК* України. – Ф. 51 – Оп. 3. – Спр. 11437.
15. *ЦДІАК* України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11144.
16. *ЦДІАК* України. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 11437.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бутко Андрій Олександрович – директор Світловодського міського краєзнавчого музею, аспірант кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету.

А.А. Бутко

Центральноукраїнський національний технічний університет

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ НА ГРУНТЫ ТЕРРИТОРИИ ЗАДНЕПРСКИХ МЕСТ НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ КОНЦА XVII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII ВЕКА

В этой статье рассмотрена проблематика определения принадлежности как самой территории Заднепрских мест Гетманщины на государственном уровне, так и природных угодий, в частновладельческом плане в течении периода конца XVII – первой половины XVIII века, проанализированы известные картографические и письменные источники.

Ключевые слова: *Потяминье, территория Заднепрских мест Гетманщины, межгосударственные договора, документы по правам собственности на земли.*

A. O. Butko

Central Ukrainian National Technical University

THE PROBLEM OF THE SOURCE STUDY OF THE DETERMINING THE RIGHTS OF PROPERTY ON THE SOILS OF THE TERRITORY OF ZADNIPRS'KYKH PLACES ON THE BASIS OF DOCUMENTS OF THE END OF XVII – THE FIRST HALF OF THE XVIII CENTURY

The article is devoted to the problems of determining the belonging of both the Zадneprian places of the Hetmanate at the state level and natural lands, in the private sphere during the period of the end of the 17th – the first half of the 18th century, were analyzed, analyzing known cartographic and written sources.

Keywords: *Potyasminnya, territory of Zадnips'kykh places of the Hetmanate, inter-state treaties, documents of ownership of the soil.*

REFERENCES

1. *IK NBUV*. – D. 6746 (kopiia 1759 roku) takozh RV BAN Rosii (m. Sankt-Peterburh), d. 545.
2. *IR NBUV*. – F. II. – d. 1740.
3. *IR NBUV*. – F. I. – Spr. 631. – D. 59303 – 59347.
4. *IR NBUV*. – F. I. – Spr. 631. – DD. 59309 – 59317.
5. *IR NBUV*. – F. I. – Spr. 631. – DD. 59332 – 59334.
6. *IR NBUV*. – F. I. – Spr. 631. – D. 59322.
7. *IR NBUV*. – F. I. – Spr. 631. – D. 59336.
8. *Krykun N.* Admynstratyvno-terytoryalnoe ustroistvo Pravoberezhnoi Ukrainy v XV – XVIII vv. Hranitysy vovodstv v svete ystochnykov / N. Krykun. – K., 1992. – 150 s.
9. *Pyvovar A. V.* Poselennia Zадnips'kykh mists do utvorennia Novoi Serbii v dokumentakh seredyny KhVIII stolittia / A. V. Pyvovar. – Kyiv: Akademperiodyka, 2003. – 336 s.
10. *Polonska-Vasylenko N. D.* Zaselennia Pivdennoi Ukrainy v polovyni XVIII stolittia (1734 – 1775). Ch. 1. Zaselennia Novoi Serbii ta Slovianoserbii. – Miunkhen: Ukrainyski vilnyi universytet, 1960. – 222 s.
11. *RV BANR*, m. Sankt-Peterburh. – d. 545
12. *Reiestr* Viiska Zaporozkoho 1649 roku / Pidhot. do druku O. V. Todiichuk (holov. uporiad.) ta in.; Redkol.: F.P. Shevchenko (vidp. red.) ta in. – K.: Naukova dumka, 1995. – 586 s.
13. *TsDIAK* Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 11437. Kopiia. Opublikovano: Povne Zibrannia Zakoniv Rosiiskoi Imperii, T.I, №1186, stattia 3 – s. 773 – 775, stattia 7 – s. 776, Sankt-Peterburh, 1830 r.
14. *TsDIAK* Ukrainy. – F. 51 – Op. 3. – Spr. 11437.
15. *TsDIAK* Ukrainy. – F. 51. – Op. 3. – Spr. 11144.
16. *TsDIAK* Ukrainy. – F. 51. – Op. 1. – Spr. 11437.

ABOUT THE AUTHOR

Butko Andriy Oleksandrovich – Director of the Svitlovodsk City Local History Museum, postgraduate student of the Department of Social Sciences, Information and Archival Affairs of the Central Ukrainian National Technical University.

УДК 930,1(477) «15/18»

С. В. Проскурова

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ЧУМАЦТВА

Проблема чумацтва в системі суспільних наук належить до найменш розроблених. Роль та місце, відведені їй, явно не відповідають значущості цього унікального явища в історії України. Окремі дослідження промислу в етнографії, фольклористиці, соціальній та економічній історії, етнології викликали потребу систематизувати наукові праці за хронологічним принципом.

Ключові слова: *історіографія, чумацтво, чумацька валка, чумацький фольклор.*

Інтерес до теми українського чумацтва в науковій літературі виник близько останньої чверті XIX сторіччя. Тема зацікавила одразу істориків, етнографів та фольклористів. Однією з причин, що зумовили цю зацікавленість, була невідворотність змін в соціально-економічному устрої Російської імперії після реформ 60-х років XIX ст. Вони не залишили чумакам жодного шансу на виживання

в умовах капіталізації суспільства. Чумацтво зацікавило дослідників вже як, певною мірою, реліктове явище.

Російський історик, етнограф, почесний член НТШ О. М. Пипін (1833 – 1904 рр.), підсумовуючи ступінь розробленості даної проблеми українською етнографією на початок 1890-х рр. [31, с. 372], вказав на монографії І. Рудченка, А. Скальковського та Ф. Щербини. Словник Ф. Брокгауза та І. Єфрона серед авторів публікацій про чумацтво згадував також М. Сумцова [46, с. 57].

Хрестоматійним вважається єдине в ХІХ ст. спеціальне дослідження проблеми І. Я. Рудченком (1845 – 1905) [33]. Дослідник зібрав і систематизував чумацькі пісні з рукописних збірок П. Куліша, І. Новицького, Л. Ільницького, А. Русова. Всього нараховується близько 70 пісень (у 250 варіантах), з нотами та коментарями автора. Їм передував історичний нарис про походження промислу, його еволюцію та сучасний автору стан [32].

Витлумачуючи етимологію терміну *чумацтво*, І. Рудченко (як і А. Скальковський) вважав, що самоназва промислу походить від *чуми* (морової язви, вберігаючись від якої, чумаки мастили одяг дьогтем). При цьому він полемізував з М. Максимовичем та Д. Іловайським, які віддавали перевагу тюркському походженню терміну [33, с. 214].

І. Рудченко висунув оригінальну версію щодо зародження промислу. На його думку, чумацтво виникло задовго до зародження козацтва. На підтвердження своєї гіпотези він навів рядки з щоденника Вільгельма де Рубрука за 1253 рік [33, с. 212]. І. Рудченко не погоджувався з П. Кулішем, який стверджував, що “чумацький промисел був нерозривною частиною козацтва ... Перед тим, як козаки стали відомими всьому світові своїми наїздами, в актах вже йшлося про їх чумацтво та суперечки з міщанами по торгових справах...” [3]. За І. Рудченком, чумацтво – цілком самостійний промисел, що продовжував існувати в часи козацтва [33, с. 211].

Автор торкнувся географії промислу та етимології назв так званих “одвічних” чумацьких шляхів: “Чорний шлях називають так по причині небезпеки, якій підлягають всі, хто проїздить ним. В народі шлях цей називають ще Шпаковим за йменням чумацького отамана Шпака. Муравський дістав свою назву від мурави-трави” [33, с. 212].

Оригінальними були уявлення Рудченка про організацію чумацької валки (ватаги). Він не поділяв популярних на той час ідей про *повальну асоціативність*: на думку І. Рудченка чумацька валка “... нічого не має спільного з асоціацією: вона організується єдино для безпеки кожного в подорожі... Життя валки – далеко не громада: вона загальна лише настільки, наскільки безпека та вигода кожного необхідна в дорозі. Все, що у них спільне... це їжа і сторожа волів на попасі” [33, с. 228].

В чумацьких піснях І. Рудченко вбачав дорогоцінні пам’ятники народної творчості, які висвітлюють риси побуту, не описані історією. Посилаючись в основному на фольклорні пам’ятки, І. Рудченко описав життя чумаків удома, приготування до подорожі – “чумачки”, проводи чумаків, побут у дорозі, пригоди тощо.

Наступні дослідники чумацтва неодмінно зверталися до праці І. Рудченка. Словник Ф. Брокгауза та І. Єфрона репрезентував його працю як найбільш повне дослідження українського чумацтва [46, с. 57].

Відомий дослідник козацтва та історії Півдня Росії А. О. Скальковський (1801 – 1899) торкнувся теми чумацтва у кількох монографіях [35; 36; 37]. Чумацтво цікавило дослідника лише в контексті вивчення козацтва. Посилаючись на архівні джерела, А. Скальковський розкрив зміст торговельних взаємин між Польщею та

Запоріжжям, визначив основні статті торгівлі з обох боків та навів приклади взаємовигідних угод. На його думку, чумацтво було основною ланкою цих взаємин [35, с. 39, 41 – 45]. Стосунки чумаків з гайдамаками подавалися ним украй негативно: “Гайдамаки, а з ними і запорожці... грабували чумацькі ватаги... не боячись ні Російського уряду, ні Коша...” [35, с. 45].

А. Скальковський надав історичну довідку про походження та розробку кримських соляних промислів, так званих *прогноїв*, зокрема: про вигідність їх розробки, порівняно з Бахмутським промислом на Слобожанщині; про зацікавленість запорозьких козаків у освоєнні солоних озер та створення Прогноїнської паланки Війська Запорозького; про заселення місцевості навколо озер українцями (на це вказувала місцева топоніміка – всі озера, крім Кізлярського й Сакви, носили українські назви – Змієве, Придорожне, Криве, Пропадуще, Грицькове, Пересипи, Скалькувате); про розвиток промислів після укладення Кучук-Кайнарджійського миру 1774 р., приєднання Криму до Росії та перехід промислів під казенне управління; про взаємовигідне співробітництво Війська Запорозького з татарськими властями, покровительство татар чумацькій торгівлі, її організацію, систему митних тарифів тощо [36, с. 456, 466, 469, 472 – 475].

Цікавою з точки зору дослідження одного з аспектів чумацької торгівлі є історична розвідка А. Скальковського про рибальство в гирлі Дону, що в ньому певну участь брали і чумаки: “Тисячі бурлаків і сімейних українців пускалися на Дон піші і тяглі, тобто з мажами з воловою запрягою, для вилову і купівлі риби” [36, с. 403]. Він наводив відомості про організацію промислу, суперництво між рибальськими ватагами.

Один із засновників народницького напрямку в історіографії М. Костомаров (1817 – 1885), оглядаючи історичне життя українців, виділив серед “типів суспільного життя”, (гіпотетично, випередивши архетипи К. Г. Юнга – прим. Проскурової) історичний тип “чумака”, як *перехідний від “козака” до “селянина”* [9, с. 149 – 154]. І якщо козака М. Костомаров вважає основною дієвою особою української історії і зразком українського характеру, то чумака – спадкоємцем “згаслого лицарства”, який залишився “по духу і характеру – козак”. Посилаючись на фольклорні та історичні джерела, вчений окреслив характерні риси типу українського козака і його наступника – чумака.

Дмитро Чижевський (1894 – 1977) уважав психологічну характеристику українців Костомарова однією з найширших і найглибших, як на його час.

Подібним же чином, тобто лише настільки, наскільки це стосувалося історії козацтва, торкнулися теми чумацтва видатні історики та збирачі запорозьких старожитностей Д. І. Яворницький та Я. П. Новицький.

Серед зібраних Я. Новицьким (1847 – 1925) наративних пам’яток – оповідей прямих нащадків запорожців – є чимало свідчень про чумаків [16, с. 41, 50 – 56, 60, 67].

Д. Яворницький (1855 – 1940) присвятив дослідженню торгівлі запорозьких козаків розділ у своїй фундаментальній праці з історії козацтва [47, с. 291 – 301]. Посилаючись на праці А. Скальковського та відомі на той час архівні матеріали, вчений описав масштаби та спрямування торговельних операцій запорожців, прослідкував їх від перших письмових згадок (1499 р.) до кінця XVIII ст., показав участь у них чумаків, описав прийоми переміщення вантажів традиційними шляхами, взаємини чумаків з козаками, татарами та російськими властями.

Більш детально дослідив чумацтво відомий український вчений, статист, економіст Ф. Щербина (1849 – 1936 рр.). Він уважав, що чумацькі ватаги були не чим іншим, як обцинно-артільною формою організації праці, хоча і підкреслював, що

українцям більш притаманний індивідуалізм, а земельна община підрізана в самому корені [45, с. 2, 3, 5 – 8].

Причину виникнення чумацтва Ф. Щербина вбачав у необхідності доставки солі та риби з сусідніх з Україною місцевостей, тобто розвиток міжнародних торговельних взаємин. Час оформлення чумацтва у промисел, на думку автора, співпадав “з відособленням України в більш-менш самостійне ціле”, а розквіт – з розквітом козацтва: “...Під покровительством Запорозької Січі сотні і тисячі чумацьких возів, які належали самим козакам, ходили далеко в Польщу, в Галичину, в Молдову, на Дон і в Росію. Україна була в цей час центром, з якого, як по радіусах, снували туди й сюди чумацькі валки”[45, с. 132, 133].

Дослідник детально зупинився на географії промислу, вважаючи географічний фактор (велику протяжність шляхів, наявність серйозних природних перешкод), а також протидію з боку населення територій, що ними проходили чумацькі шляхи, головними причинами того, що торгівля була можливою лише під захистом грубої сили. Звідси, на його думку, походили постійна готовність чумаків до небезпеки, організація ватаг по типу Січі, сувора регламентація взаємин поміж ватажанами [45, с. 136 – 143].

Ф. Щербина детально зупинився на сучасному йому стані розвитку промислу, що характеризувався, з одного боку, капіталізацією, а з іншого – трансформацією чумака-торгівця в чумака-візника [45, с. 152 – 154]. Він дещо ідеалізував взаємини в середовищі чумаків, стверджуючи, що взаємодопомога та взаємовиручка, які, на його думку, панували у ватагах, поширювалися і на ставлення чумаків-багатіїв до своїх менш підприємливих односельців[45, с. 160 – 175]. Також Ф. Щербина описав чумаків різних місцевостей України.

Письменник-публіцист, теоретик слов’янофільства І. С. Аксаков (1823 – 1886) торкнувся теми так званих “близьких” чумаків, а також обсягів суто чумацької торгівлі на Полтавщині напередодні реформ 60-х років XIX ст. [1, с. 41 – 43]. Місце та роль чумацької торгівлі у загальному товарообігу Російської імперії дотично згадуються в монографіях В. А. Бутенка [5] та І. М. Кулішера [12].

Наприкінці XIX сторіччя рамки чумацького промислу продовжували звужуватися. Це спонукало українських істориків та етнографів до вивчення даного пласта народної культури вже як реліктового явища.

Але спеціальні дослідження, що систематизували б накопичений історичний, етнографічний та фольклорний матеріал про чумацтво, в цей час не проводилися. Фундаментальна праця з української історії та етнографії кінця XIX – початку XX ст. “Украинский народ в его прошлом и настоящем” містить лише епізодичні відомості про чумацький промисел. Як правило, це характеристика комплексів матеріальної культури (опис воза, дігтярного промислу тощо) [41, с. 498, 500 – 503]. Саме на реконструкції Хв. Вовка посилається російський етнограф Д. Зеленін, описуючи матеріальну культуру українського чумацтва в своєму комплексному дослідженні “Востоочнославянская этнография” [7, с. 498, 500 – 503].

Ряд досліджень про історію та сучасний стан промислу належать відомому українському етнографу, громадському діячеві професорові М. Ф. Сумцову (1854 – 1922 рр.). У статті “К истории слободско-украинского чумачества”[39, с. 162 – 163, 170 – 171] він обмежив часові й географічні рамки дослідження Слобожанщиною та XVIII – першою половиною XIX ст., зосередившись на таких аспектах, як спрямування економічних інтересів слобідських чумаків, матеріальна культура (транспорт, провіант), соціальні взаємини (використання найманої робочої сили, організація ватаг, стосунки між чумаками, їх взаємини з татарами, росіянами, євреями тощо, взаємини з сільською громадою), змалював типовий психологічний

портрет чумака та деякі риси його духовного світу. В результаті опитування колишніх чумаків сіл Боромля та Котельова Охтирського повіту Харківської губернії, дослідник констатував як поступове згортання обсягів промислу, так і зникнення його в традиційних осередках під впливом соціально-економічних реалій, що знайшло відображення у його статті “*Остатки чумачества (культурные переживания)*” [40].

Ряд історико-статистичних досліджень другої половини XIX ст. [14; 44; 49] висвітлює місце чумацького промислу в загальному товарообігу на українських землях, окреслює географічні межі основних осередків чумацтва та проходження чумацьких шляхів.

У Російській імперії діяла досить налагоджена система проведення статистичних досліджень. Їхні масштаби особливо зросли з початком реформи місцевого самоврядування та появою земств, які мали у своєму штаті статистиків. Починаючи з середини XIX сторіччя, статистичні дослідження охоплюють цілі регіони України. Статистичні відомості мають відношення до предмету дослідження, оскільки містять відомості щодо соціальної організації чумаків, географії промислу тощо. Їх опрацювання дало можливість досить повно реконструювати характер господарської діяльності населення, динаміку розвитку господарства, у тому числі чумацького промислу.

Дослідження офіцера російського генштабу О. О. Шмідта [14] охоплює територію Херсонської губернії в період після реформи 1861 року. Отримані ним відомості свідчать про бурхливий розвиток чумацтва у перші пореформені роки. Так, у м. Бериславі, відправному пункті на чумацькому тракті Берислав-Каховка-Перекоп, населення якого становило на 1857 рік 6 тис. осіб, налічувалося 8 постійних дворів та 25 питейних закладів, а щороку трактом проходили понад 100 тисяч возів. Ці відомості дають уявлення про масштаби розвитку промислу на Півдні України [14, с. 756 – 761].

Значимими є припущення О. Шмідта щодо чинників, які сприяли бурхливому розвитку чумацтва в цій місцевості. Одним із них він вважає той, що заселення так званої Новоросії здійснювалося переважно вихідцями з Полтавщини, Київщини, Черкащини (тобто місцевостей, відомих як осередки чумацтва), які на нових землях зайнялися звичним видом господарської діяльності. Інший полягає в адміністративних заходах російського уряду. Так, переведення Берислава у 1832 р. у розряд військових поселень призвело до значного скорочення землеробських угідь (з 20 000 до 3 400 десятин), що спонукало селян до пошуку нових видів господарської діяльності, одним з яких стало чумацтво [14, с. 281]. Важливими є також наведені О. Шмідтом відомості про географію промислу та чумацькі осередки на Херсонщині [14, с. 754 – 758].

На участі чумаків у хлібній торгівлі докладно зупинився у своєму дослідженні Ю. Янсон [49].

Земські статистичні дослідження останньої чверті XIX ст. містять переважно фрагментарні відомості про чумацтво. Так, в описі Щербаківської волості Єлисаветградського повіту згадується лише про існування візництва, або *фури*: селяни вивозили хліб з німецьких економій та хуторів до пристаней на Південному Бузі, створюючи при цьому артілі, члени яких відповідали за вантаж круговою порукою [44].

У Кіровоградському обласному державному архіві виявлено матеріали земського діяча Херсонської губернії, засновника краєзнавчого музею в Єлисаветграді (нині Кропивницький), учасника етнографічної експедиції під проводом Хв. Вовка, П. З. Рябкова (1848 – 1927). П. Рябков у матеріалах до

майбутньої (на жаль, так і не опублікованої) статті “Чумацтво в Херсонській губернії” [8] зафіксував ряд наративних пам’яток – розповідей колишніх чумаків, а також унікальні пам’ятки матеріальної культури, навівши точні креслення та обміри чумацької мажі з назвами кожної з деталей, виконані 1910 року у м. Бериславі Херсонської губернії [8] та поромів, якими чумацькі валки переправлялися через Дніпро. Матеріали про чумацтво на Півдні України, зокрема в Єлисаветградському повіті, введені до наукового обігу у статті автора “*Видатний дослідник чумацтва 20-30-х років ХХ ст.*” [24, с. 98–104].

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. з їх різкими змінами політичної ситуації на теренах України змусили істориків перекваліфікуватися на публіцистів та пропагандистів української національної ідеї. Роки першої російської революції, світової війни, жовтневої смути, братовбивчого громадянського конфлікту не сприяли проведенню історичних та етнографічних досліджень етнокультурного релікту.

Відновлення інтересу до чумацтва, як соціокультурного явища, припадає на 20-і роки ХХ ст. Розпочався новий період в етнографічному вивченні культури і побуту українського народу, тісно пов’язаний зі спробами національно-державної розбудови та ренесансом української культури.

При Всеукраїнській Академії Наук (ВУАН) було створено Етнографічну комісію (існувала з 1921 по 1931 рік). Її друкованим органом став “*Етнографічний вісник*”. Протягом роботи комісії виходив також “*Бюлетень Етнографічної комісії*” та “*Матеріали до вивчення виробничих об’єднань*”, другий випуск яких – “*Чумаки*” [15] – підсумовував працю членів комісії В. Петрова, В. Ляскоронського, В. Білого, Н. Букатевича, С. Терещенко, І. Галюна та інших і висвітлював один з “пережитків” професійних об’єднань в Україні – чумацький промисел.

План проекту комплексного дослідження був розроблений в середині 20-х років під керівництвом відомого організатора науки, етнолога В. Петрова. Детальні відомості про організаційну і наукову діяльність вченого в Етнографічній комісії, зокрема у підготовці другого випуску “*Матеріалів...*” містяться в статті В. М. Андрєєва “*Діяльність В.Петрова в Етнографічній комісії при ВУАН (1921-1933 рр.)*” [2, с. 77–93].

Професіоналізм, використання широкої джерельної бази, надання переваги матеріалам, здобутим під час польових експедицій притаманні праці, яка не втратила актуальності до сьогодні. Вчені нової генерації глибше осмислили роль та місце чумацтва в історії та економічному розвитку України. Однак у 1930-і роки більшість членів Етнографічної комісії було репресовано, а їхні праці надовго вилучено з наукового обігу.

Рукописні фонди ІМФЕ НАН України містять матеріали зібрані здебільшого членами та кореспондентами Етнографічної комісії ВУАН В. Білим, Н. Букатевичем, І. Галюном, Н. Малечею, Я. Риженком, С. Терещенко під час польових експедицій до колишніх традиційних осередків чумацького промислу (Черкащини, Чернігівщини, Полтавщини, Одещини та Херсонщини).

Цей своєрідний етнографічно-фольклорний архів чумацтва лише частково було використано при підготовці до публікації другого випуску “*Матеріалів до вивчення виробничих об’єднань*”, присвяченого чумацтву, позаяк науковці вже перебували під слідством.

Наукову цінність мають зібрані дослідниками відомості, що стосуються соціально-економічних аспектів чумацького промислу, його матеріальної культури, фольклору, зокрема демонології, а також регіональних особливостей чумацтва в різних його осередках.

Польовій експедиційній роботі етнографів передувала підготовка “Програми для збирання відомостей про чумаків від останніх чумаків або їхніх родин” розробленої відомим істориком, етнографом, співробітником етнографічної комісії ВУАН В. Ляскоронським (1859 – 1928), яку було розіслано респондентам на місця [13].

У дослідженні Я. Риженка [17] широко використано документи Полтавських історичного архіву та історичного музею. Детально розглянуто економічні інтереси місцевих чумаків, місце чумацької торгівлі в загальному товарообігу, зібрано наративні пам’ятки – розповіді колишніх чумаків. Здобуті Я. Риженком відомості дозволили визначити Полтавщину в якості основного осередку чумацтва, уточнити роль та місце промислу серед основних занять українського населення, зробити висновок про значну прибутковість чумакування, уточнити деякі аспекти звичаєвого права чумаків.

У дослідженнях С. Терещенко [18], І. Галюна [19], Н. Малечі [20] зафіксовано значну кількість наративних пам’яток – розповідей колишніх чумаків та їх нащадків. С. Терещенко ретельно описала та замалювала пам’ятки матеріальної культури промислу (засоби пересування, тяглову силу, житло, їжу, одяг) [18]. В. Білий у своєму дослідженні [21] зафіксував унікальний пласт чумацької демонології, вірувань та повір’їв.

Окремо слід розглянути дослідження одного з членів Етнографічної комісії ВУАН Н. Букатевича [22] присвячене соціально-економічним аспектам чумацького промислу на Півдні України. Праця Н. І. Букатевича (1884 – 1984) “*Чумацтво на Україні (історично-етнографічні нариси)*”. [22; 4, с. 1 – 89] займає особливе місце серед інших досліджень.

Автор, філолог за фахом, працюючи в Етнографічно-діалектологічній секції Одеської Комісії Краєзнавства при ВУАН над студіюванням чумацьких пісень, захопився темою чумацтва і зрозумів, що фольклорні рамки виявилися завужкими для неї. Окрім фольклорних пам’яток, Н. Букатевич залучив до висвітлення проблеми архівні матеріали, статистичні відомості, публікації в періодичних виданнях, наративні пам’ятки. Коротко зупинившись на історіографії, Н. Букатевич виклав своє оригінальне бачення проблем, що стосувалися взаємозв’язків чумацтва з козацтвом, історії чумацької торгівлі, географії промислу, чинників, що впливали на його розвиток. При цьому акцент було зроблено на викладенні соціально-економічних аспектів чумацтва, показаних у розвитку та в прямій залежності від обставин політичного й економічного життя України, стану міжнародної торгівлі. Дослідник широко використав архівні матеріали та статистичні відомості для детального аналізу соціально-економічних чинників, які впливали на розвиток чумацтва. Здобуті Н. Букатевичем відомості дозволили визначити як чинники, що сприяли розвитку чумацтва на Півдні України, так і ті, що призвели до його занепаду, а також уточнити деякі аспекти взаємин чумаків з офіційною російською владою та поміщиками.

Н. Букатевич планував продовжити фундаментальні дослідження чумацтва, оскільки, підсумовуючи працю, дав собі своєрідне напучування: “...Ще не зібрано силу чумацьких пісень..., не поставлено їх у зв’язок з іншими піснями, наприклад, з козацькими, не з’ясовані історичні нашарування в цих піснях, не вистудійовано стиль та композицію їх. Не з’ясовано, як слід, фізичний та духовний тип чумака. [4, с. 84].

Однак на заваді цьому стали репресії за стандартним обвинуваченням в “українському буржуазному націоналізмі”, які призвели до кількарічного ув’язнення, а згодом змусили Н. Букатевича ніколи більше не повертатися до студій з української етнографії. Внесок Н. Букатевича у розробку економічних та соціальних аспектів

чумацького промислу висвітлено у публікації автора “Науковий доробок Н. І. Букатевича та його значення” [29, с. 72 – 76].

Робота Етнографічної комісії ВУАН по збиранню та систематизації етнографічних і фольклорних джерел про чумацтво відповідала вимогам часу, базувалася на матеріалах, накопичених попередниками. Це давало змогу проаналізувати історичний, соціально-економічний та культурний аспекти феномену чумацтва. Проте плеяді дослідників не судилося завершити розпочатого, і результати копіткої праці було вилучено з наукового обігу на десятиріччя. Роль Етнографічної комісії у пошуку джерел з історії та етнографії чумацтва в різних регіонах України висвітлено в ряді публікацій автора [27; 28; 29].

Дослідження чумацтва радянського періоду базуються переважно на марксистській концепції з притаманним їй соціально-економічним детермінізмом. В історії та етнології це позначилось на тому, що етноси та етнічні явища тлумачились виключно як продукт соціального розвитку і втискувались у жорсткі рамки соціально-економічної парадигми.

В середині 60-х років соціально-економічним аспектам теми присвятив свою монографію український дослідник І. С. Слабеев [38]. З відомих причин І. Слабеев не скористався повною мірою матеріалами, зібраними та впорядкованими його попередниками і піддав критиці історіографію чумацтва XIX сторіччя. Більшість вчених того часу мали в радянській офіційній науці ярлики “буржуазних націоналістів” або, в кращому випадку, “ліберально-буржуазних діячів”. Цим зумовлено було звинувачення їх автором в суб’єктивізмі, ідеалізації, у відсутності “класового” підходу тощо [38, с. 7]. Автор мав на меті розкрити лише соціально-економічний аспект теми. Основною тезою І. Слабеева була та, що протягом чотирьох століть, з часу виникнення у XV ст. і до кінця XIX ст., чумацький промисел належав у багатьох місцевостях України до найважливіших (після землеробства і скотарства), а також що виникнення і розвиток чумацтва були проявами втягування селянства у ринкові відносини. Основною соціальною верствою, причетною до чумацького промислу, автор вважав селянство, вказуючи, що чумацтво було лише однією зі специфічних форм селянської торгівлі епохи феодалізму [38, с. 5,6].

Заслуговують на увагу історичні реконструкції автора щодо виникнення чумацтва та його первісної термінології. При цьому І. Слабеев посилався на ряд архівних джерел, зокрема на “Книгу посольську метрики Великого князя Литовського з 1545 по 1572 роки” та актові книги Полтавського міського уряду.

Того ж року фахівець із проблематики, що стосується громадського побуту і звичаєвого права в українському селі XIX ст. А. Я. Поріцький в монографії “Побут сільськогосподарських робітників країни в період капіталізму” [23] на підставі архівних даних реконструює майнові, договірно-зобов’язальні взаємини між селянами, зокрема чумаками, описує інновації в громадському побуті селян і чумаків, викликані розвитком товарно-грошових відносин в пореформеному селі.

Натомість в діаспорі, в значно сприятливіших обставинах для розвитку історичної та етнологічної науки учень М. Грушевського І. Крип’якевич охарактеризував стан національної торгівлі в кожному з історичних періодів, починаючи з князівської доби і закінчуючи XIX ст. [11]. В одній із монографій він більш детально торкнувся питань товарообміну між західноукраїнськими землями та Росією, виділив основні групи експортних та імпорتنих товарів, вказавши, що купці з Лівобережжя або самі чумакували, або купували сіль у чумаків [10].

Докладний опис солевидобутку та давніх осередків соляної торгівлі в Прикарпатті, а саме в околицях Дрогобича, Стрия, Коломиї, надано Ю. Гошком [6].

Грунтуючись на фактологічному матеріалі дослідник ретельно проаналізував історію, географію (осередки та напрямки торгівлі), чисельність та соціальний склад, розміри чумацької торгівлі, взаємини з австрійським урядом (Дирекцією по продажу солі), економічні особливості прикарпатського чумацтва – промислу *прасолів* [6, с. 161 – 178].

Історію зародження чумацького промислу в контексті розвитку міжнародної торгівлі на українських землях аргументовано висвітлила О. Ф. Сидоренко в своїй монографії [34]. Вона лише застерігала, що, оскільки в джерелах чумацька торгівля висвітлена слабо, важко виділити власне чумацькі валки з-поміж купецьких. Однак наведений нею перелік суто чумацького комплексу товарів може свідчити про активну участь українських чумаків у міжнародній торгівлі.

На нашу думку, більшість радянських істориків ХХ століття так чи інакше перебували в полоні “класового” підходу до розгляду історичних явищ, тому чумацтво як етнокультурне явище не знайшло належного відображення в науковій літературі.

На жаль, це стосується і більш сучасних історичних праць. Наприклад, у одній із колективних комплексних монографій, присвячених проблемам становлення соціально-економічної та етно-політичної історії української нації чумацтву присвячено лише кілька рядків, причому акцент зроблено виключно на його ролі в розвитку українсько-російських та українсько-білоруських зв'язків; у той же час його роль у власне українській історії практично проігноровано [42].

Прихильниця антропологічного підходу в історіографії Н. Яковенко в “*Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України*” взагалі не згадала чумацтво, проте без нього соціокультурні реконструкції епохи виглядають недовершеними, особливо в розділах про колонізацію Дикого Поля [48, с. 175 – 182] та про соціальну структуру ранньомодерного суспільства [48, с. 244 – 251].

Постмодерн привніс в українську історіографію недовіру до глобальних історико-теоретичних схем, фрагментацію історичного знання, рефлексію історика, пошук нових інтерпретацій історичних джерел. Ряд узагальнюючих статей автора початку ХХІ ст., присвячених чумацтву, певною мірою відображають ці тенденції.

Таким чином, підсумовуючи огляд історіографії, яка прямо чи опосередковано стосується теми чумацтва, можна зробити наступні висновки.

Українські та російські історики й етнологи середини ХІХ – початку ХХ ст. згадували про чумацтво фрагментарно, як правило, лише у зв'язку з таким, безперечно визначним для української історії, явищем, як козацтво. Хоча ряд дослідників уважали, що чумацтво має значно більш ранні витoki, ніж козацтво.

Вчені ХІХ ст. зафіксували окремі найяскравіші риси матеріальної та духовної (насамперед фольклору) культури чумацького промислу. Вони розглядали чумацтво вже як релікт етнічної історії українців.

Прорив у розробці проблеми стався лише у 20-х роках ХХ сторіччя, коли вчені-україністи, об'єднані навколо Етнографічної комісії ВУАН (1921 – 1931 роки), поставили собі за мету здійснити комплексне вивчення чумацтва з використанням новітніх, як на той час, методів досліджень. Але внаслідок репресій проти представників української інтелектуальної еліти українознавчі студії було згорнуто, а їхній науковий доробок на тривалий час виключено з обігу.

У радянський період було досліджено деякі соціально-економічні аспекти чумацтва. Було визначено, що за масовістю чумацтво займало третє (після землеробства й скотарства) місце серед традиційних занять українського населення протягом ХVІ – ХІХ сторіч. Однак результати досліджень цього періоду стосувалися

виключно визначення ролі промислу в процесі первісного накопичення капіталу в Україні.

З ряду причин україністика радянського періоду не ставила за мету відтворити цілісну картину розвитку чумацтва на основі синтезу результатів досліджень у різних галузях історичної науки.

Зміни ситуації в галузі суспільних наук середини 1980-х – 1990-х років призвели до того, що етнологи в основному вбачали своє завдання в тому, щоб познайомити широкий загал із здобутками попередників. Водночас ними не надавалося належного значення критичному осмисленню результатів їхніх досліджень. Українознавча література сучасного періоду є далеко не рівноцінною з наукової точки зору. Вона подеколи грішить поспішністю висновків, тенденційністю, белетристичністю викладу матеріалу, що може призвести до утвердження в етнології некоректних або й прямо помилкових уявлень.

Аналіз історіографії проблеми свідчить, що лише комплексний підхід із застосуванням здобутків різних галузей гуманітарних наук надає можливість скласти цілісне уявлення про чумацтво не лише як історичне, соціально-економічне, етнокультурне, етнопсихологічне явище, а як про феномен етнічної історії українського народу; дозволяє відтворити синтетичну картину генези чумацтва, як специфічного етносоціокультурного явища, на широкому історичному тлі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Аксаков И. С.* Исследования о торговле на украинских ярмарках / И. С. Аксаков. – СПб., 1858. – 384 с.
2. *Андреев В. М.* Діяльність В. Петрова в Етнографічній комісії при ВУАН (1921–1933 рр.). / В. М. Андреев // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 77 – 93.
3. *Битва* под Кумейками. // Черниговский листок. – 1863. – № 9.
4. *Букатевич Н. І.* Чумацтво на Україні (історично-етнографічні нариси) / Н. І. Букатевич // Господарство та право: Записки Одеського інституту народного господарства. – Одеса, 1928. – С. 1 – 89.
5. *Бутенко В. А.* Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей развития промышленности / В. А. Бутенко. – СПб., 1910. – 120 с.
6. *Гошко Ю. Г.* Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV–XIX ст. / Ю. Г. Гошко. – К.: Наукова думка, 1991. – 460 с.
7. *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М.: Наука, 1991. – 507 с.
8. *Кіровоградський* обласний державний архів. Матеріали П. Рябкова. – Ф. 304. – Од. зб. 212 – 214, 216 – 217.
9. *Костомаров М.* Слов'янська міфологія. / Упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай; вступна ст. М. Т. Яценка. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
10. *Крип'якевич І. П.* Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. / І. П. Крип'якевич. – К., 1953. – 168 с.
11. *Крип'якевич І. П.* Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів, 1990. – 520 с.
12. *Кулишер И. М.* История русской торговли / И. М. Кулишер. – Петербург, 1923. – 328 с.
13. *Ляскоронський В.* Програма для збирання відомостей про чумаків. б/д: Машинопис//Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України імені М. Рильського. – Ф. 1–3. Од. зб. 77.
14. *Материалы* для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния. / Составил Генерального штаба подполковник А. Шмидт. – СПб., 1863. – Ч. I. – 556 с.; Ч. II. – 874 с.
15. *Матеріали* до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 2: Чумаки. – К., 1931. – 129 с.
16. *Народна* пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – 160 с.
17. *Наукові* архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України імені М. Рильського. Матеріали Я. Риженка. – Ф. 1–4. Од. зб. 345.
18. *Наукові* архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України імені М. Рильського. Матеріали С. Терещенко. – Ф. 1–4. Од. зб. 341.
19. *Наукові* архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України імені М. Рильського. Матеріали І. Галюна. – Ф. 1–4. Од. зб. 346.

20. *Наукові* архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України імені М.Рильського. Матеріали Н.Малечі. – Ф. 1–4. Од. зб. 338.
21. *Наукові* архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України імені М.Рильського. Матеріали В.Білого. – Ф. 1–4. Од. зб. 340.
22. *Наукові* архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України імені М.Рильського. Матеріали Н.Букатевича. – Ф. 1–4. Од. зб. 344.
23. *Поріцький А. Я.* Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму / А. Я. Поріцький. – К.: Наукова думка, 1964. – 139 с.
24. *Проскурова С.* Видатний дослідник чумацтва 20-30-х років ХХ ст. / С. Проскурова // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 1. – С. 98 – 104.
25. *Проскурова С.* Чумаки як виразні носії ментальності та етнічного архетипу українця / С. Проскурова // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – 2000. – Вип. 5. – К.: Унісерв, 2000. – С. 94 – 99.
26. *Проскурова С.* Чумацтво / С. Прокурова // Українці. Історико-етнографічна монографія. У 3-х т. Том 2. – К.: ІМФЕ НАН України, 2005. – С. 76 – 81.
27. *Проскурова С. В.* Етнографічна комісія ВУАН та її роль у вивченні чумацтва (1928–1931) / С. В. Проскурова // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – 2000. – Вип. 4. – К.: Унісерв, 2000. – С. 75 – 80.
28. *Проскурова С. В.* Історіографія чумацтва: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей / С. В. Проскурова. – Кіровоград: РВТ ІЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – 42 с.
29. *Проскурова С. В.* Науковий доробок Н. І. Букатевича та його значення / С. В. Проскурова // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка: Історія. – 1999. – Вип. 45. – К.: ВЦ “Київський університет”, 1999 – С. 72 – 76.
30. *Проскурова С. В.* Українознавчий аспект соціокультурного освоєння українцями “Дикого поля” в XIV – XVIII ст. / С. В. Проскурова // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 154 – 162.
31. *Пыпин А. Н.* История русской этнографии / А. Н. Пыпин. – СПб., 1891. – Т. 3:
32. *Рудченко И. Я.* Чумак в народных песнях (этнографический очерк) / И. Я. Рудченко // Вестник Европы. – 1872. – Кн. 9. – С. 208 – 238.
33. *Рудченко И. Я.* Чумацкие народные песни / И. Я. Рудченко. – К., 1874. – 293 с.
34. *Сидоренко О. Ф.* Українські землі в міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). / О. Ф. Сидоренко. – К.: Наукова думка, 1992. – 229 с.
35. *Скальковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. (1733–1768) / А. Скальковский. – Одесса, 1845. – 230 с.
36. *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 2. / А. Скальковский. – Одесса, 1853. – 366 с.
37. *Скальковский А. А.* Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847) / А. А. Скальковский. – Одесса, 1846. – 234 с.
38. *Слабеев И. С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні :Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. / І. С. Слабеев. – К.: Наукова думка, 1964. – 140 с.
39. *Сумцов Н.* К истории слободско-украинского чумачества / Н. Сумцов // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – С. 493 – 498.
40. *Сумцов Н. Ф.* Культурные переживания: Остатки чумачества / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1889. – Т. XXV. – С. 138 – 140.
41. *Украинский* народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. – Т. 2. – Петроград, 1916. – С. 361 – 707.
42. *Українська* народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії / АН УРСР. Ін-т історії; Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – 560 с.
43. *Чумаки.* Чумацтво. //Енциклопедія історії України: Т. 10. Т – Я. /Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2013. – С. 582 –583.
44. *Щербановская* волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии (историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание). /Составил Т.Осадчий. – Херсон, 1891. – 112 с.
45. *Щербина Ф.* Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм / Ф. Щербина. – Одесса, 1881. – 379 с.
46. *Энциклопедический* словарь. Т. XXXIX: Чугуев – Шен / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз–Ефрон, 1903. – 491 с.
47. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1. – 592 с.
48. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

49. Янсон Ю. Статистические исследования о хлебной торговле в Одесском районе / Ю. Янсон. – СПб., 1870. – 412 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

С. В. Проскурова

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ОБЗОР ИСТОРИОГРАФИИ ЧУМАЧЕСТВА

Проблема чумачества в системе общественных наук принадлежит к наименее разработанным. Роль и место, которые ей отведены, явно не отвечают значительности этого уникального явления в истории Украины. Отдельные исследования промысла в этнографии, фольклористике, социальной и экономической истории, этнологии вызвали необходимость систематизировать научные труды соответственно хронологическому принципу.

Ключевые слова: историография, чумачество, чумацкая валка, чумацкий фольклор.

S. V. Proskurova

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

SUMMARY OF CHUMAK HISTORIOGRAPHY

The issue of Chumaks is the least developed within the system of social sciences. The role and value it is assigned obviously fail to comply with the significance of this unique phenomenon in the Ukraine's history.

19th century authors recorded separate outstanding features of intellectual (above all, folklore) and social-regulatory culture of Chumak occupation. They considered Chumaks as a relic of ethnic culture of the Ukrainians.

A breakthrough in the development of the issue occurred in 1920s, when Ukrainian researchers united around the Ethnographic Committee of the National Academy of Sciences of Ukraine (1921-1931) undertook a comprehensive study of Chumaks using modern methods. However, when cleansing purges broke out, they had to cut down the research, and their holdings were permanently withdrawn.

Certain socioeconomic aspects of the issue of Chumaks were studied during the Soviet period. Soviet historians were primarily interested in the role of the Chumak occupation in the process of original accumulation of capital in Ukraine.

Changes in the situation in social sciences in mid-1980s-1990s lead to activation of research interest in Chumak phenomenon in the field of history and ethnology.

Separate ethnographic, folklore, social and economic history, and ethnologic studies of the Chumak occupation have intensified the need to systematize these studies chronologically.

Keywords: historiography, ethnology, Chumaks, Chumakvalka, Chumak folklore.

REFERENCES

1. *Aksakov I. S.* Issledovaniya o torgovle na ukrainskikh yarmarkakh / I. S. Aksakov. – SPb., 1858. – 384 s.
2. *Andryeyev V. M.* Diyal'nist' V. Petrova v Etnohrafichniy komisiyi pry VUAN (1921–1933 rr.). / V. M. Andryeyev // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2012. – № 5. – S. 77 – 93.
3. *Bytva pod Kumeyskamy.* // Chernyovskyy lystok. – 1863. – № 9.
4. *Bukatevych N. I.* Chumatstvo na Ukrayini (istorychno-etnografichni narysy) / N. I. Bukatevych // Hospodarstvo ta pravo: Zapysky Odes'koho instytutu narodnoho hospodarstva. – Odesa, 1928. – S. 1 – 89.
5. *Butenko V. A.* Kratkiy ocherk istorii russkoy torgovli v svyazi s istoriyey razvitiya promyshlennosti / V. A. Butenko. – SPb., 1910. – 120 s.
6. *Hoshko YU. H.* Promysly y torhivlya v Ukrayins'kykh Karpatakh XV–XIX st. / YU. H. Hoshko. – K.: Naukova dumka, 1991. – 460 s.
7. *Zelenin D. K.* Vostochnoslavjanskaya etnografiya / D. K. Zelenin. – M.: Nauka, 1991. – 507 s.
8. *Kirovohrads'kyy oblasnyy derzhavnyy arkhiv.* Materialy P. Ryabkova. – F. 304. – Od. zb. 212–214, 216 – 217.
9. *Kostomarov M.* Slov'yans'ka mifolohiya. /Uporyad., prymit. I. P. Betko, A. M. Polotay; vstupna st. M. T. Yatsenka. – K.: Lybid', 1994. – 384 s.
10. *Kryp'yakevych I. P.* Zv'yazky Zakhidnoyi Ukrayiny z Rosiyeyu do seredyiny XVII st. / I. P. Kryp'yakevych. – K., 1953. – 168 s.
11. *Kryp'yakevych I. P.* Istoriya Ukrayiny / I. P. Kryp'yakevych. – L'viv, 1990. – 520 s.
12. *Kulisher I. M.* Istoriya russkoy torgovli / I. M. Kulisher. – Peterburg, 1923. – 328 s.

13. *Lyaskorons'kyy V.* Prohrama dlya zbyrannya vidomostey pro chumakiv. b/d: Mashynopys//Naukovi arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv IMFE NAN Ukrayiny imeni M. Ryl's'kohu. – F. 1–3. – Od. zb. 77.
14. *Materialy* dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami General'nogo shtaba: Khersonskaya guberniya. /Sostavil General'nogo shtaba podpolkovnik A. Shmidt. – SPb., 1863. – CH. I. – 556 s.; CH. II. – 874 s.
15. *Materialy* do vuvchennya vyrobnychych ob'yednan'. – Vyp. 2: Chumaky. – K., 1931. – 129 s.
16. *Narodna* pam'yat' pro kozatstvo. – Zaporizhzhya, 1991. – 160 s.
17. *Naukovi* arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv IMFE NAN Ukrayiny imeni M. Ryl's'kohu. *Materialy* YA. Ryzhenka. – F. 1–4. Od. zb. 345.
18. *Naukovi* arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv IMFE NAN Ukrayiny imeni M. Ryl's'kohu. *Materialy* S. Tereshchenko. – F. 1–4. Od. zb. 341.
19. *Naukovi* arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv IMFE NAN Ukrayiny imeni M. Ryl's'kohu. *Materialy* I. Halyuna. – F. 1–4. Od. zb. 346.
20. *Naukovi* arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv IMFE NAN Ukrayiny imeni M. Ryl's'kohu. *Materialy* N. Malechi. – F. 1–4. Od. zb. 338.
21. *Naukovi* arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv IMFE AN Ukrayiny imeni M. Ryl's'kohu. *Materialy* V. Biloho. – F. 1–4. Od. zb. 340.
22. *Naukovi* arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv IMFE NAN Ukrayiny imeni M. Ryl's'kohu. *Materialy* N. Bukatevycha. – F. 1–4. Od. zb. 344.
23. *Porits'kyy A. YA.* Pobut sil's'kohospodars'kykh robitnykiv Ukrayiny v period kapitalizmu / A. YA. Porits'kyy. – K.: Naukova dumka, 1964. – 139 s.
24. *Proskurova S.* Vydatnyy doslidnyk chumatstva 20-30-kh rokiv XX st. / S. Proskurova // *Narodna tvorchist' ta etnografiya*. – 2000. – № 1. – S. 98 – 104.
25. *Proskurova S.* Chumaky yak vyrazni nosiyi mental'nosti ta etnichnoho arkhetypu ukrayintsya / S. Proskurova // *Etnichna istoriya narodiv Yevropy: Zb. nauk. prats'*. – 2000. – Vyp. 5. – K.: Uniserv, 2000. – S. 94 – 99.
26. *Proskurova S.* Chumatstvo / S. Proskurova // *Ukrayintsi. Istoryko-etnografichna monografiya*. U 3-kh t. Tom 2. – K.: IMFE NAN Ukrayiny, 2005. – S. 76 – 81.
27. *Proskurova S. V.* Etnografichna komisiya VUAN ta yiyi rol' u vuvchenni chumatstva (1928–1931) / S. V. Proskurova // *Etnichna istoriya narodiv Yevropy: Zb. nauk. prats'*. – 2000. – Vyp. 4. – K.: Uniserv, 2000. – S. 75 – 80.
28. *Proskurova S. V.* Istoriografiya chumatstva: Navchal'nyy posibnyk dlya studentiv humanitarnykh spetsial'nostey / S. V. Proskurova. – Kirovohrad: RVT ITS KDPU im. V. Vynnychenka, 1999. – 42 s.
29. *Proskurova S. V.* Naukovyy dorobok N. I. Bukatevycha ta yoho znachennya / S. V. Proskurova // *Visnyk KNU im. T. Shevchenka: Istoriya*. – 1999. – Vyp. 45. – K.: VTS “Kyiv's'kyy universytet”, 1999 – S. 72 – 76.
30. *Proskurova S. V.* Ukrayinoznavchyy aspekt sotsiokul'turnoho osvoyennya ukrayintsyamy “Dykoho polya” v XIV – XVIII st. / S. V. Proskurova // *Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky*. – Vypusk 20: Syn'ovods'ka bytva 1362 roku v konteksti istoriyi Skhidnoyi Yevropy. – Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2014. – S. 154 – 162.
31. *Pypin A. N.* Istoriya russkoy etnografii / A. N. Pypin. – SPb., 1891. – T. 3.
32. *Rudchenko I.YA.* Chumak v narodnykh pesnyakh (etnograficheskiy ocherk) / I. YA. Rudchenko // *Vestnik Yevropy*. – 1872. – Kn. 9. – S. 208 – 238.
33. *Rudchenko I.YA.* Chumatskiye narodnyye pesni / I. YA. Rudchenko. – K., 1874. – 293 s.
34. *Sydorenko O. F.* Ukrayins'ki zemli v mizhnarodniy torhivli (IX – seredyna XVII st.) / O. F. Sydorenko. – K.: Naukova dumka, 1992. – 229 s.
35. *Skal'kovskiy A.* Nayezydy gaydamak na Zapadnuyu Ukrainu v XVIII st. (1733–1768) / A. Skal'kovskiy. – Odessa, 1845. – 230 s.
36. *Skal'kovskiy A.* Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraya. CH. 2. / A. Skal'kovskiy. – Odessa, 1853. – 366 s.
37. *Skal'kovskiy A. A.* Solyanaya promyshlennost' v Novorossiyskom kraye (1715–1847) / A. A. Skal'kovskiy. – Odessa, 1846. – 234 s.
38. *Slabyeyev I. S.* Z istoriyi pervisnoho nahromadzhennya kapitalu na Ukrayini :Chumats'kyy promysel i yoho rol' u sotsial'no-ekonomichnomu rozvytku Ukrayiny XVIII – pershoi polovyny XIX st. / I. S. Slabyeyev. – K.: Naukova dumka, 1964. – 140 s.
39. *Sumtsov N. K.* istorii slobodsko-ukrainskogo chumachestva / N. Sumtsov // *Kiyevskaya starina*. – 1884. – T. VIII. – S. 493 – 498.
40. *Sumtsov N. F.* Kul'turnyye perezhivaniya: Ostatki chumachestva / N. F. Sumtsov // *Kiyevskaya starina*. – 1889. – T. XXV. – S. 138 – 140.
41. *Ukrainskiy* narod v yego proshlom i nastoyashchem: V 2 t. – T. 2. – Petrograd, 1916. – S. 361 – 707.

42. *Ukrayins'ka narodnist'*: narysy sotsial'no-ekonomichnoyi ta etnopolitychnoyi istoriyi / AN URSS. In-t istoriyi; Redkol.: YU. YU.Kondufor (vidp. red.) ta in. – K.: Nauk. dumka, 1990. – 560 s.
43. *Chumaky*. Chumatstvo. //Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: T. 10. T – YA. /Redkol.: V. Smoliiy (holova) ta in.. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. – K.: Naukova dumka, 2013. – S. 582 – 583.
44. *Shcherbanovskaya volost'* Yelisavetgradskogo uyezda Khersonskoy gubernii (istoriko-etnograficheskoye i khozyaystvenno-statisticheskoye opisaniye). /Sostavil T. Osadchiy. – Kherson, 1891. – 112 s.
45. *Shcherbina F.* Ocherki yuzhno-russkikh artiley i obshchinno-artel'nykh form / F. Shcherbina. – Odessa, 1881. – 379 s.
46. *Entsiklopedicheskiy slovar'*. – T. XXXIX: Chuguyev – Shen / Izdateli: F. A. Brokgauz, I. A. Yefron; Pod red. K. K. Arsen'yeva, F. F. Petrushevskogo. – SPb.: Tipografiya Akts. Obshch. Brokgauz–Yefron, 1903. – 491 s.
47. *Yavornits'kiy D. Í.* Ístoríya zaporoz'kikh kozakív: U 3 t. / D. Í. Yavornits'kiy. – K., 1990. – T. 1. – 592 s.
48. *Yakovenko N.* Naris ístoríi seredn'ovíchnoi ta rann'omodernoi Ukraíni. – 2-ge vid., pereroblene ta rozshir / N. Yakovenko. – K.: Kritika, 2005. – 584 s.
49. *Yanson YU.* Statisticheskíye issledovaniya o khlebnoy torgovle v Odesskom rayone / YU. Yanson. – SPb., 1870. – 412 s.

ABOUT THE AUTHOR

Proskurova Svitlana Volodymyrivna – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

УДК: 94(477)“1861/1917”

О. Л. Ковальков

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ІНФОРМАТИВНА ЦІННІСТЬ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ В ДОСЛІДЖЕНІ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ПОРЕФОРМЕНОГО СЕЛА (НА ПРИКЛАДІ ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА)

У статті проаналізовано земські статистичні матеріали як тип історичних джерел з історії України другої половини XIX – початку XX ст. на прикладі Олександрійського повіту Херсонської губернії. Доведено, що вивчення матеріалів земської статистики дозволяє всебічно дослідити усі складові соціальної історії українського пореформеного села. Окреслено головні підходи до методики використання земських статистичних джерел у локально-історичних дослідженнях.

Ключові слова: *Херсонська губернія, Олександрійський повіт, повітове земське зібрання, повітова земська управа, земська статистика, історична регіоналістика.*

Реформи 1860 – 1880-х років докорінним чином змінили життя населення українських земель, котрі були складовою імперії Романових. Незважаючи на запізнілість, неповність та непослідовність, у цілому вони відкрили шлях Україні до ринкової економіки, а українській людині – до більш-менш доступної освіти, медицини. Реформи також сприяли становленню в Україні засад громадянського суспільства.

Початок реформам було покладено по-справжньому революційним для тогочасної російської дійсності царським маніфестом від 19 лютого 1861 року про скасування кріпосного права та особистої залежності селян. 1862 року було розпочато реформування фінансової системи Російської імперії, а також започатковано реформу збройних сил. Остання, розпочавшись з переозброєння армії, вдосконалення постачання та управління нею завершилася у 1874 році введенням загальної військової повинності для чоловіків у віці від 21 року зі скороченням терміну служби з 25 до 6 років. 1864 року було проведено судову реформу, яка запровадила в імперії європейські стандарти судочинства з гласним процесом,

інститутом адвокатури, колегією присяжних тощо. 1864 року було запроваджено земське самоуправління, а у 1870 році – міське.

У цілому реформи, які носили, безперечно, прогресивний характер відкрили українським землям у складі Російської імперії шлях до модернізації усіх сфер суспільного та господарського життя. Нехай це відбувалося зі значним відставанням від країн Європи та Америки, проте це був значний крок уперед.

В силу того, що основна маса населення українських земель проживала в селах та повітових містечках, особливе значення для українських губерній мали результати земської реформи 1864 року.

Історіографія діяльності земств на території України є представницькою та багатоманітною. Чисельні публікації з різних аспектів діяльності земств почали з'являтися у публіцистиці, історичній, економічній та політичній літературі ще у 60-х роках XIX століття. До 1917 року в історичній літературі у цілому переважали оцінки земств та їх діяльності як явища прогресивного в російській дійсності, нерозривно пов'язаного з ліберальним та конституційним рухом.

Радянська історіографія однозначно розглядала діяльність земських установ відповідно до ленінської сентенції про земства як “п'яте колесо до воза”, наголошуючи на буржуазній обмеженості та класовій природі земських ініціатив. Лише дослідження, які вийшли з під пера істориків-емігрантів, більш-менш об'єктивно висвітлювали діяльність земств.

З середини 1980-х років намітився новий етап у розвитку історіографії діяльності земств на території України. Українська історична наука поступово звільнялась від компартійних догм і розгорнула жваве дослідження суспільно-політичної та соціально-економічної діяльності земських установ. Підтвердженням вище зазначеного є понад двадцять кандидатських дисертацій з історії різних аспектів діяльності земств як у загальноукраїнському контексті, так і в межах конкретних губерній, захищених після здобуття Україною незалежності [Див. напр.: 3; 4; 5; 6; 7; 10]. Про солідність напрацювань у цій сфері в останні роки свідчить поява кандидатських дисертацій уже з історіографії історії земських установ в Україні [Див. напр.: 8; 12]. Незважаючи на таку ситуацію з дослідженням діяльності земських установ в Україні, у істориків залишається широке поле для наукових пошуків у плані конкретизації та локалізації названих сюжетів у межах губерній, повітів, а то і окремих населених пунктів.

Початок земській реформи було покладено Височайше затвердженим “Положением о губернских и уездных земских учреждениях” від 1 січня 1864 року [2]. Так, Положення починалося словами: “Признав за благо призвать к ближайшему участию в заведывании делами, относящихся до хозяйственных польз и нужд каждой губернии и каждого уезда, местное их население, посредством избираемых от оногo лиц, Мы повелели Министру Внутренних Дел составить... проекты постановлений об устройстве особых земских, для заведования упомянутыми делами, учреждений”.

Відповідно до Положення, утворювалися губернські та повітові установи, серед найважливіших компетенцій яких були наступні:

1. Завідування майном, капіталом та грошовими зборами земства.
2. Побудова та утримання будівель, які належать земствам, інших споруд та шляхів сполучень, які утримуються коштом земства.
3. Міри по забезпеченню народного продовольства.
4. Опіка над місцевими благодійними закладами; шляхи подолання жебрацтва; допомога у спорудженні церков.
5. Управління справами взаємного земського страхування майна.
6. Сприяння розвитку місцевої торгівлі та промисловості.

7. Сприяння (передусім у фінансовому плані) розвитку народної освіти, системи охорони здоров'я.

8. Попередження падежів худоби; боротьба зі шкідниками польових культур.

9. Виконання покладених на земство потреб військового та цивільного управління, а також поштової повинності.

10. Збирання тих державних грошових зборів, збір яких по губерніях та повітах покладається в обов'язок земств.

11. Визначення, збір та використання, відповідно до Статуту про земські повинності, місцевих зборів, спрямованих на задоволення земських потреб повіту чи губернії.

12. Проведення виборів на посади в земські установи та призначення сум на утримання цих установ (п. 2 Положення).

Разом з цим, відповідно до п. 7 “земские учреждения... не могут выходить из круга указанных им дел, по сему они не вмешиваются в дела, принадлежащие к кругу действий правительственных, сословных и общественных властей и учреждений”.

Земські установи встановлювалися двох типів відповідно до території їх повноважень: повітові та губернські. У свою чергу, повітовими земськими установами визначалися Повітове Земське Зібрання та Повітова Земська Управа (п. 12 – 13). До складу Повітового Земського Зібрання мали обиратися гласні від повітових землевласників, міських товариств, сільських товариств (п. 14). Відповідно, вибори до Повітового Земського Зібрання мали проводитися на зборах землевласників, міських та сільських товариств (п. 16). До виборів не допускалися особи, молодші 25-ти років, особи, що перебувають під слідством, особи, “опороченные по суду или общественному приговору”, іноземці (п. 17.). До складу гласних не могли бути обрані місцеві Начальники губерній, Віце-губернатори, Члени Губернських Правлінь, Губернські та Повітові прокурори, чини місцевої поліції (п. 36.). Термін каденції гласних Положення визначало в три роки (п. 38). Очолював Повітове Земське Зібрання місцевий Предводитель дворянства (п. 43.).

З числа Гласних Повітового Земського Зібрання обиралася Повітова Земська Управа у складі Голови та трьох членів. Її повноваження також визначалися терміном у три роки (п. 46.).

За аналогією формувалися губернські земські установи.

Повітове Земське Зібрання мало збиратися раз на рік не пізніше грудня. Засідання мали тривати 10 днів (п. 76 – 77). Земські ж управи діяли постійно. Положення передбачало сувору звітність, передусім про фінансові та господарські операції, Управ перед Зібранням.

Земства запроваджувалися не на усій території України. Під враженням польського визвольного повстання 1863 – 1864 років земська реформа не поширювалася на губернії Правобережної України. У 1865 році були проведені вибори до Повітових Земських Зібрань у Лівобережних та Південних губерніях. Повітові установи, серед яких Олександрійське повітове земство, розпочали свою діяльність у 1865 – 1866 роках.

Як уже йшлося, Положення від 1 січня 1864 р. визначило сфери діяльності земських установ. Зводилися вони переважно до сфер соціальних та господарських. Складається враження, що держава перекладала на земства частину своїх обов'язків у сферах, які потребували значних витрат, а швидких дивідендів не обіцяли. Адже будівництво та ремонт мостів та шляхів, створення та утримання медичних закладів та шкіл – це затратні капіталовкладення в майбутнє. До того ж влада Російської імперії розраховувала спрямувати енергію найбільш ліберально налаштованої частини дворянства та різночинців у рутинне русло вирішення купи господарських

проблем, які накопичилися в повітах. Можливість же політичної діяльності земств зводилася до нуля, оскільки контакти між губернськими установами різних губерній заборонялися.

Не зважаючи на це, у земських установах змогли проявити себе люди, які з причин “політичної неблагонадійності” не змогли знайти собі місця в державних установах: лікарі, вчителі, статисти, ветеринари тощо. Земську роботу виконували переважно середні землевласники-дворяни, серед яких у другій половині XIX століття було чимало патріотично налаштованих свідомих українців. Тому можна стверджувати, що земства, з одного боку, сприяли піднесенню національної свідомості українців, а з іншого – стали тією школою, яка сприяла формуванню серед населення навичок самоуправління. Саме через земства в Російській імперії закладалися підвалини громадянського суспільства.

Різнопланова діяльність земських установ у визначених Положенням межам викликала до життя надзвичайно чисельну та різнопланову земську статистику. За великим рахунком, до Великих реформ розвиток соціально-економічної статистики в Російській імперії знаходився не на дуже високому рівні. На серйозному рівні статистична робота була поставлена лише у військовому відомстві.

Земським установам для задоволення потреб місцевого й державного оподаткування необхідні були статистичні відомості про господарський розвиток повітів та губерній, про культуру, про стан охорони здоров'я, освіти, шляхів сполучення та інші сфери громадської діяльності у більш докладнішому вигляді ніж ті, які збиралися урядовою статистикою. Адже урядова статистика охоплювала великі території, часто задовольняючись середніми цифрами, на підставі яких посадовці робили свої узагальнюючі висновки щодо соціально-економічного становища імперії. А однією з суттєвих особливостей земської статистики було те, що вона охоплювала свій порівняно невеликий район і фіксувала в його межах дійсний стан речей, із сутності яких випливало правильне уявлення не тільки про кількісне, а й про якісне становище населення.

До нас дійшли щорічні звіти про стан розвитку господарства, звіти бюджетних комітетів, щомісячні, щоквартальні та щорічні огляди стану справ у народній освіті, сільськогосподарські хроніки тощо. У нашому розпорядженні знаходяться щомісячні “Сборники Херсонського земства”, які виходили у 1865 – 1917 роках, губернські тематичні статистичні огляди тощо. Повітова земська статистика виходила друком в Олександрії, у типографії підприємця Ф. Х. Райхельсона. Окрім щорічних звітів, Журналів засідань Повітової Земської Управи, різноманітних Оглядів з 1 січня 1909 року друком виходила газета “Известия Александрійского Уездного земства”. Земська статистика на сьогодні є безцінним джерелом з різних сторін соціальної історії пореформеного села. Адже “коником” земської статистики усіх рівнів було гармонійне поєднання узагальненої статистики в межах певного регіону та конкретних даних по окремих населених пунктах, що є особливо цінним при конкретних краєзнавчих дослідженнях.

Найбільш важливим, інформативним та масовим типом джерел для дослідження соціальної історії пореформеного українського села, таким чином, є земська статистика. Це Журнали щорічних засідань Олександрійського повітового зібрання, щорічні Звіти Олександрійської повітової земської управи про стан земського господарства, газета “Известия Александрійского уездного земства” (виходила з 1909 року), журнал “Сборник Херсонского земства” (виходив у 1868 – 1917 рр.), “Памятные книжки Херсонской губернии” на конкретний рік, а також тематичні щорічні збірники “Земская медицина и заболеваемость населения Александрійского уезда Херсонской губернии” та звіти про стан земської освіти.

Матеріали земської статистики являють собою унікальне і безцінне джерело місцевої історії, яке ще потребує ґрунтовного вивчення. Зумовлене це тим, що земські видання містять конкретну інформацію по окремим населеним пунктам на фоні загальної ситуації в повіті чи губернії. Ці данні особливо важливі при вивченні, передусім, соціальної та соціально-економічної складових життя українського села в пореформений період. Особливо цінними є звіти про стан земських шкіл, кількісний склад учнів, програми викладання у земських школах, а також звіти земського медичного відомства. Останні містять помісячну та порічну інформацію про рівень та характер захворюваності населення, епідеміологічну ситуацію та дані про народжуваність та смертність у селах повіту.

До цієї ж групи джерел, котрі дають змогу простежити еволюцію соціально-економічного розвитку сіл повіту, належать результати подвірних переписів Олександрійського повіту у 1886 і 1916 роках [9; 11].

Методика роботи з земськими статистичними матеріалами може бути найрізноманітнішою і залежати від поставлених дослідницьких завдань. Найпростішим методологічно, проте таким, котрий вимагає ретельності та скрупульозності, є пошук інформації щодо історії окремого населеного пункту (села чи містечка). Для цього необхідно опрацювати увесь доступний корпус джерел як за хронологічною ознакою, так і за проблемною. При цьому дослідник має змогу дослідити передусім соціально-економічну історію населеного пункту. Характер занять населення, розміри земельних наділів, врожайність сільськогосподарських культур та поголів'я худоби, оснащеність господарств сільськогосподарськими знаряддями, ціни на сільськогосподарську продукцію на ринках повіту та волостей, а також середня заробітна плата за сільськогосподарські роботи – усе це містить земська статистика.

Важливим є вивчення демографічного розвитку населеного пункту (щорічні дані про народження, шлюби та смертність), захворюваностей (фіксувалися переважно епідеміологічні випадки та захворюваність з летальним підсумком). Якщо в селі була земська школа (подекуди їх було і більше за одну), можливим є відтворення динаміки учнівського контингенту, програми викладання, встановлення особистостей вчителів. Інформативними є також описи шкільних приміщень, шкільного обладнання.

Величезна просвітницька роль земств найбільш виразно проявилася у намаганні охопити якомога ширше коло населення, передусім сільського, своєю увагою. При чому, Олександрійський повіт у цьому контексті фігурує у передовиках по усій імперії. Так, однією з ініціатив земських установ Російської імперії стала організація народних читань для сільського населення за допомогою “волшебного фонаря” і “туманних картинок” (діапроектора) у святкові та неробочі дні у приміщеннях земських шкіл для дорослих та неписьмених. Тут слід відзначити, що активна позиція Олександрійського повітового земства в питанні використання “Волшебного фонаря” у просвітницькій діяльності визнавалася зразковою по Херсонській губернії та ставилася в якості прикладу іншим повітовим земствам. Тут Олександрійське земство виділялося не лише на фоні губернії. Сучасники відзначали, що лише три повіти в імперії – Петергофський, Московський та Олександрійський – повною мірою реалізували цю програму. В Олександрійському повіті такі читання почали проводити з 1889 року. Тому не зайвим буде звернення дослідника до роботи М. Борисова, в якій узагальнено цей досвід [1].

Інший методологічний підхід може полягати у встановленні закономірностей та тенденцій розвитку різних аспектів соціальної історії пореформеного села в межах волостей (чи районів), а то й цілого повіту. Тут у пригоді стануть загальнонаукові

методи опрацювання масових статистичних джерел. Дані можуть бути узагальнені у вигляді таблиць, схем, графіків, діаграм тощо. Щоправда, такий підхід дещо ускладнює поєднання хронологічного та проблемного підходу в дослідженні. Проте він відкриває можливість для більш обґрунтованих та узагальнених наукових висновків.

Загалом же відзначимо, що земські статистичні матеріали є унікальним та невичерпним джерелом вивчення соціальної історії пореформеного українського села. Відносна легкодоступність цих документів робить можливим їх опрацювання як науковцями, так і дослідниками-початківцями, навіть студентами та учнями у шкільній гуртковій краєзнавчій роботі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Борисов Н. И.** Волшебный фонарь в народной школе (По данным Александрийского уездного земства за 1889 – 1895 гг.) / Н. И. Борисов. – Херсон, 1896. – 78 с.
2. **Высочайше** утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 39. – № 40 457. – СПб., 1867. – С. 1 – 14.
3. **Захарова І. В.** Роль земств у розвитку народної освіти (1864 – 1917): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Київ, 2002.
4. **Кузовова Н. М.** Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (50-ті роки XIX – початок XX століття): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Харків, 2007. – 24 с.
5. **Майстренко О.** Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865 – 1917 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Київ, 2006. – 22 с.
6. **Макієнко О. А.** Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Харків, 2006. – 24 с.
7. **Мармазова О. І.** Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX століття): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Донецьк, 1998.
8. **Миколаєнко І. М.** Історіографія діяльності земських установ України (1864 – 2001): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Київ, 2003.
9. **Поселенные** таблицы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года по Александрийскому уезду / Составлены Статистическим отделением Херсонской губернской земской управы. – Александрия, 1919.
10. **Редькіна О. А.** Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Запоріжжя, 2002.
11. **Результаты** подворной переписи Александрийского уезда 1886 г.: Приложение к III тому “Материалов для оценки земель Херсонской губернии”. – Александрия: Издательство Александрийской уездной земской управы, 1888.
12. **Шаравара Т. О.** Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864 – 1917). Історіографія: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціалізація 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Київ, 2005.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – доцент кафедри всевітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

А. Л. Ковальков.

Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

**ИНФОРМАТИВНАЯ ЦЕННОСТЬ ЗЕМСКОЙ СТАТИСТИКИ В ИССЛЕДОВАНИИ
СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИИ ПОРЕФОРМЕННОГО СЕЛА (НА ПРИМЕРЕ
АЛЕКСАНДРИЙСКОГО УЕЗДНОГО ЗЕМСТВА)**

В статье проанализированы земские статистические материалы как тип исторических источников по истории Украины второй половины XIX – начала XX в. На примере Александрійского уезда Херсонской губернии. Доказано, что изучение материалов земской статистики позволяет всесторонне исследовать все составляющие социальной истории украинского пореформенного села. Очерчены главные подходы к методике использования земских статистических источников в локально-исторических исследованиях.

Ключевые слова: Херсонская губерния, Александрійский уезд, уездное земское собрание, уездная земская управа, земская статистика, историческая регионалистика.

O. L. Kovalkov

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

**THE INFORMATIVE VALUE OF THE ZEMSTVO'S STATISTICS IN THE RESEARCH OF THE
SOCIAL HISTORY OF THE POSTREFORMING VILLAGE (ON THE EXAMPLE OF
OLEKSANDRIYA COUNTY'S ZEMSTVO)**

The peculiarities of the materials of Zemstvo's statistics as an important source of researching the social history of the Ukrainian village in the second half of the XIX – at the beginning of the XX century on the example of the Oleksandriya County of the Kherson Province have been analyzed in the article. Zemstvos were formed in the Russian Empire during the Great Reforms in 1864. Their activity in different spheres (primary education, health protection, equipping with modern amenities of settlements, infrastructure development, agronomics, etc.) entailed appearance of wide range of statistical materials. Their study gives an opportunity to trace the evolution of development of the social sphere of the Ukrainian village during the specified period.

It is stated that Zemstvo's statistical materials have a significant informative potential in the study of the local history, since they contain specific data on individual settlements. These materials also can be used for researching in wider geographical boundaries (Volos't, County and so on).

Keywords: the Kherson Province, the Oleksandriya County, County Zemstvo's Assembly, County Zemstvo's Administration, Zemstvo's statistics, historical regional study.

REFERENCES

1. **Borisov N. I.** Volshebnyi fonar' v narodnoy shkole (Po dannym Aleksandriyskogo yezdnogo zemstva za 1889 – 1895 gg.) / N. I. Borisov. – Kherson, 1896. – 78 s.
2. **Vysochaishe** utvergdennoye Polozheniye o gubernskih i uezdnyh zemskih uchrezhdeniyah // Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperiyi. – Sobraniye 2. – T. 39. – №40 547. – SPb., 1867. – S. 1 – 14.
3. **Zacharova I. V.** Rol' zemstv u rozvytcu narodnoyi osvity (1864 – 1917): Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoogo stupenya kandydata istorychnykh nauk. – Special'nist' 07.00.01. – Istoriya Ukrayiny. – Kyiv, 2002. – 22 s.
4. **Kuzovova N. M.** Prosvitnyc'ka diyalnist' zemstv Khersons'koyi guberniyi (50-ti roky XIX – pochatok XX syolittya): Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoogo stupenya kandydata istorychnykh nauk. – Special'nist' 07.00.01. – Istoriya Ukrayiny. – Kharkiv, 2007. – 24 s.
5. **Maystrenko O.** Rol' Khersons'kogo zemstva v medychnomu obslugovuvanni naselennya u 1865 – 1917 rr.: Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoogo stupenya kandydata istorychnykh nauk. – Special'nist' 07.00.01. – Istoriya Ukrayiny. – Kyiv, 2002. – 23 s.
6. **Makiyenko O. A.** Rozvytok zems'koyi statystyky v Khersons'kiy guberniyi: Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoogo stupenya kandydata istorychnykh nauk. – Special'nist' 07.00.01. – Istoriya Ukrayiny. – Kharkiv, 2006. – 24 s.
7. **Marmazova O. I.** Prosvitnycka diyalnist' zemstv v Ukrayini (kinec' XIX – pochatok XX stolittya): Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoogo stupenya kandydata istorychnykh nauk. – Special'nist' 07.00.01. – Istoriya Ukrayiny. – Donetsk, 1998. – 18 s.
8. **Mykolayenko I. M.** Istoriohrafiya diyal'nosti zems'kykh ustanov Ukrayiny (1864 – 2001): Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoogo stupenya kandydata istorychnykh nauk. – Special'nist' 07.00.06. Istoriohrafiya, dzshereloznavstvo ta special'ni istorychni dyscypliny. – Kyiv, 2003. – 22 s.
9. **Poselyonnye** tablitsy Vserossiyskoy sel'skohozyaystvennoy perepici 1916 goda po Aleksandriyskomu uyezdu / Sostavleny Statisticheskim otdeleniyem Khersonskoy gubernskoy zemskoy upravly. – Aleksandriya, 1919.

10. *Red'kina O. A.* Zemstva Livoberezhzhnoyi ya Pivdennoyi Ukrainy yak organy misceвого samovryaduvannya ta osередky liberal'nogo ruhu v drugiy polovyni XIX – pochatcu XX stolittya: Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovogo stupenya kandydata istorychnykh nauk. – Special'nist' 07.00.01. – Istoriya Ukrainy. – Zaporizhzhshya, 2002. – 23 s.
11. *Rezul'taty* podvornoj perepisi Aleksandriyskogo uyezda 1886 g.: Prilozheniye k III tomu "Materialov dlya ocenki zemel Khersonskoy guberniyi". – Aleksandriya: Izdatel'stvo Aleksandriyskoy uyezdnoy zemskoy upravly, 1888.
12. *Sharavara T. O.* Social'no-ekonomichna diyal'nist' zemstv v Ukraini (1864 – 1917). Istorioghrafiya: Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovogo stupenya kandydata istorychnykh nauk. – Special'nist' 07.00.06. Istorioghrafiya, dzshereleznnavstvo ta special'ni istorychni dyscypliny. – Kyiv, 2005. – 21 s.

ABOUT THE AUTHOR

Kovalkov Olexandr Leonidovych – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

УДК 39+94 (477.65) "1940.../...1990"

О. А. Ломака

Кіровоградський медичний коледж імені Є. Й. Мухіна

АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА КІРОВОГРАДСЬКІЙ ОБЛАСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Наведено напрямки досліджень джерельної бази етнічних процесів на теренах сучасної Кіровоградської області, які відбувалися в період з кінця 40-х до початку 90-х років ХХ століття. Автором наведено та охарактеризовано численні фонди архівних установ та управління статистики, що дозволило ввести в науковий обіг значний обсяг як неопублікованих, так і опублікованих статистичних матеріалів зазначеного періоду.

Ключові слова: *етнічні процеси, авторські польові дослідження, Державний архів Кіровоградської області, Архів наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, Головне управління статистики в Кіровоградській області, Всесоюзні переписи населення 1959, 1970, 1979, 1989 рр.*

Усебічне, комплексне дослідження етнічних процесів: соціально-демографічних, етнодемографічних, культурних, мовних – у Кіровоградській області наприкінці 40-х – початку 90-х років ХХ ст. передбачає об'єктивний аналіз архівних документів, критичний аналіз наявних історичних праць з цієї тематики, наукової літератури з етнографії, демографії, статистики, етнології, географії, джерелознавства, мовознавства, економіки тощо. Таке усвідомлення науковцями цілісності етнодемографічних, етнічних, соціально-економічних та культурно-політичних структурних змін у суспільстві, взаємозв'язку між усіма процесами сприятиме здійсненню ґрунтовних досліджень як в етнологічній, так і в інших сферах історичної науки.

Дослідження етнічних процесів у Кіровоградській області можливе завдяки наявним у вітчизняній літературі ґрунтовним дослідженням як радянських, так і вітчизняних науковців – етнографів А. П. Пономарьова [23], В. І. Наулка [22], сучасних істориків-краєзнавців С. В. Проскурової [24], С. І. Шевченка [27] та ін.

Стаття має на меті проаналізувати наявні на даний момент джерела, які охарактеризовують етнічні процеси, що відбувалися на території Кіровоградської області (в сучасних межах) в другій половині ХХ ст.

Комплексне дослідження етнічних процесів на Кіровоградщині в другій половині ХХ століття передбачає використання таких груп джерел: *польові етнографічні матеріали автора; архівні документи; опубліковані документи; неопубліковані статистичні дані; опубліковані статистичні матеріали.*

У 2011 – 2014 роках автором проведені самостійні польові етнографічні експедиції до Олександрівського, Маловисківського, Новомиргородського, Знам'янського, Кіровоградського районів Кіровоградської області, в селах: Бовтишка, Злинка, Розумівка, Велика Виска, Івангород, Красносілля, Димино-Михайлівка, Цвітне, Ружичеве, Стара Осота, Сабліно, Нова Осота, Триліси, Українка, Михайлівка, Єлисаветградка і сел. Олександрівка, сел. Нове, м. Новомиргород. За допомогою методів етнографічного дослідження, а саме: опитування, анкетування та інтерв'ю у різного віку респондентів, під час дослідження регіону були опитані респонденти, які свідомо пам'ятають ситуацію, що склалася в області після закінчення Другої світової війни до розпаду Радянського Союзу щодо демографічної, етнодемографічної та лінгвістичної ситуації, міжетнічних стосунків (міжетнічних шлюбів) українців з представниками інших національностей краю. Етнографічні дослідження дозволили, по-перше, особисто оцінити наслідки міграцій сільського населення до міста, які масово розпочалися з другої половини ХХ століття (демографічна ситуація); по-друге, з'ясувати причини та наслідки укладення міжетнічних шлюбів між представниками українського етносу та іншими національностями, що мешкали на цій території; по-третє, дослідити та схарактеризувати етнолінгвістичну ситуацію серед міського, та сільського населення краю [1].

Таким чином, польовий етнографічний матеріал, зібраний для вивчення етнічного складу населення Кіровоградської області в зазначений період, має вагомe значення для всебічного розгляду проблем етнічних процесів.

Використані архівні документи – одне із головних джерел дослідження. Опрацьовано та використано архівні документи фонду П-429 “Кіровоградський обком компартії України, м. Кіровоград” *Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО)*, які репрезентують матеріали протоколів, постанови бюро обкому, інформацію з різних питань, пов'язаних із проблематикою дослідження (політики щодо вирішення “національного питання” на Кіровоградщині) [4]; матеріали фонду Р-3083 “Комітет радіоінформації при виконкомі Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих” [5], Р-3175 “Відділ народної освіти виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих” [6], що висвітлюють питання мовної ситуації, яка склалася в Кіровоградській області в досліджуваній період; матеріали фонду Р-3191 “Кіровоградське обласне управління статистики. Сектор статистики населення та демографії” [7], які містять раніше невідому інформацію та дозволили детально висвітлити тенденції динаміки чисельності населення області, міграції, переселення, чисельність зареєстрованих шлюбів, в тому числі і міжетнічних, адміністративно-територіальні зміни в Кіровоградській області у другій половині ХХ століття.

Дані фондів дозволили дослідити тенденції та зміни як етнодемографічного, етносоціального характеру населення Кіровоградщини, так і лінгвістичні трансформації в усіх сферах суспільного життя області, а саме: зміни чисельності україномовного та російськомовного населення міст і сіл; причини та наслідки поширення російської мови в промисловій та сільськогосподарській сферах виробництва краю, а також вивчити та схарактеризувати нормативну базу щодо політики радянської влади в галузях державної влади, освіти, культури, ЗМІ.

Зібрані та опрацьовані архівні матеріали дали можливість залучити до наукового обігу значну частину джерел Державного архіву Кіровоградської області, які раніше були невідомі широкому загалу, а також систематизувати та класифікувати опрацьований матеріал у виданих наукових публікаціях.

Також завдяки архівним науковим фондам рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського були опрацьовані матеріали етнографічних, фольклорних

експедицій провідних наукових співробітників інституту по районах Кіровоградщини. Цінними архівними матеріалами є документи *Архіву наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського*, а саме: фонди 8-3 “Інститут українського фольклору. Матеріали експедицій” [17], 8-4 “Інститут українського фольклору. Збірки окремих осіб” [18], 8-6 “Інститут українського фольклору. Окремі записи” [19], 8-7 “Інститут українського фольклору. Колективні збирачі” [20], 14-5 “ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Експедиції” [21], в яких зосереджено значні матеріали численних етнографічних, фольклорних експедицій у різні райони Кіровоградської області, зібрані як працівниками інституту, так і окремими збирачами.

Окрім документів, використані записи збирачів (як письмові, так і на електронних носіях), фольклористів, етнологів за часів УРСР і незалежної України. У цих фондах зібрані матеріали чисельних експедицій до Кіровоградської області, які безпосередньо торкаються теми дослідження, зокрема розвитку етномовної ситуації в області. Вивчення матеріалів фондів дає можливість дослідити питання впливу мов тієї чи іншої національності на мову спілкування місцевих жителів та природу походження наявних у мові діалектів та виразів.

Важливі документи віднайдено у фондах Головного управління статистики в Кіровоградській області. Більшість матеріалів управління, що характеризують особливості проведення та обробки матеріалів переписів, їхні публікації, мають гриф “для службового користування”. Фонди містять також додаткові статистичні дані, одержані по ним результати та законодавчі рішення і постанови, які вміщують детальну інформацію про чисельність населення, міграції, укладення шлюбів, кількість осіб інших національностей, що мешкають в області та мовну ситуацію в області з 1959 до 1989 рр. Слід зауважити, що ця інформація (як друкована, так і письмова) раніше не була введена до наукового обігу та не публікувалася [2; 3; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 26].

Крім наведених архівних документів, у дослідженні також використано опубліковані, як у науковій літературі (монографіях з демографії), так і в статистичних збірниках, документи [14; 15; 16].

Важливим джерелом дослідження стали неопубліковані статистичні матеріали, зокрема, матеріали переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989 років, опрацьовані в Головному управлінні статистики в Кіровоградській області, які містять більш детальну, порівняно з тією, що була представлена в різноманітних статистичних збірниках, виданнях матеріалів Всесоюзних переписів населення, інформацію з грифом “для службового користування” [2; 9; 10; 11; 13; 26] та відображають динаміку чисельності етнічного складу населення, особливості розселення етнічних груп у межах області.

Статистичний матеріал, опублікований обласним управлінням статистики, незначний за своїм обсягом. У ньому містяться відомості Всесоюзних переписів населення по Кіровоградській області, зокрема, дані про осіб, що мешкали на території, місце їх проживання, мову, національну належність, статистичні дані про зміну чисельності населення області, питому вагу населення області порівняно із попередніми переписами населення, а також статистичний матеріал, який наведено у формі таблиць, про чисельність окремих національних груп Кіровоградської області, сільського та міського населення, населення міст обласного підпорядкування та районів щодо окремих національностей, складу населення за рідною мовою та їхню кількість [2; 3; 8; 9; 10; 11; 12; 13].

Одним із основних джерел дослідження є Всесоюзні загальні переписи населення (1959, 1970, 1979, 1989 рр.). Значущість цього джерела полягає у тому, що

вони надають інформацію щодо етнодемографічних, етносоціальних, етнолінгвістичних та інших важливих ознак населення, зокрема, й у Кіровоградській області. Досліджуючи переваги і недоліки Всесоюзних переписів населення, І. В. Субботіна зазначає, що “переписи населення є найбільш значущим і складним видом статистичних досліджень, який потребує ретельної підготовки та організації...” [25, с. 27 – 30]. Так, наприклад, підсумки перепису 1970 року були опубліковані у 7 томах за темами (а не за союзними республіками, як у 1959 році).

Більшість документів, таблиць та інших матеріалів Головного статистичного управління Кіровоградської області мають гриф “для службового користування” [2; 9; 10; 11; 13; 26]. Це зумовлено, як зазначає В.І. Субботіна, тим, що “систематизовані таблиці за темами перепису, які не ввійшли до збірника, були розіслані статистичним управлінням з грифом “для службового користування” [25, с. 39]. Подібна ситуація склалася і з результатами перепису населення 1979 року: опрацювання матеріалів Всесоюзного перепису було завершено вже за два роки, але підсумки видані протягом 1989 – 90-х років. Ці документи, видані у 10-ти томах (видані за темами), отримали лише працівники статистичних відділів республік з грифом “для службового користування”. Подібне зібрання для широкого загалу було надруковане дев’ятьма роками пізніше [12].

Матеріали Всесоюзного перепису населення за 1989 рік внаслідок розпаду СРСР повністю опубліковані не були, обмежений тираж видання був призначений лише для службового користування [13].

Отже, дослідження Всесоюзних переписів населення (1959, 1970, 1979, 1989 рр.) дозволяє здійснити аналіз і визначити основні тенденції руху населення Кіровоградської області Української Радянської Соціалістичної Республіки у досліджуваній період.

Значний обсяг різноманітної статистичної інформації містять періодичні статистичні щорічники і довідники: “Народне господарство Кіровоградської області. Статистичний збірник” [14], “Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник” [15], “Демографічний щорічник України” [16] тощо. Суттєвим недоліком цих джерел є нерегулярність їх виходу та стислість відомостей, тому таку статистичну інформацію можна використовувати як додаткову, яка часто відсутня у підсумках переписів населення в області.

Детально аналізуючи джерела досліджуваного періоду, варто виокремити головні напрями дослідження всього комплексу питань етнічних процесів на Кіровоградщині в другій половині ХХ ст.: етнодемографічні, етносоціальні, етнолінгвістичні дослідження етнічних процесів; вивчення етнокультурного життя національних меншин краю, міжетнічних стосунків населення області.

Отже, основу дослідження етнічних процесів на Кіровоградщині складає різноманітний комплекс джерел. Це авторські польові етнографічні та архівні експедиційні матеріали, опубліковані та неопубліковані документи і статистичні матеріали, що висвітлюють весь спектр етнодемографічних, етносоціальних та етнолінгвістичних процесів регіону у зазначений період.

Актуальним, на наш погляд, залишається видання раніше не введених до наукового обігу як статистичних, так і архівних матеріалів та ґрунтовне дослідження цих документів етнологами, демографами, соціологами, мовознавцями, економістами, географами, культурологами і політологами з метою всебічного аналізу етнодемографічного, етносоціального та етнолінгвістичного складу населення області за радянської доби в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Архів* кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка. – Ф. 29 “Етнічні процеси в Центрально-українському регіоні в кін. 40-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. (на матеріалах Кіровоградської області)” 2011 – 2013 рр. – П. 1.
2. *Всесоюзная* перепись населения 1959 г. Таблицу 3,4: Распределение населения по национальности и родному языку по Кировоградской области (городское и сельское население – оба пола) / Для служебного пользования. – ЦМСС. – 1960. – 7 с.
3. *Державний* комітет УРСР по статистиці: Населення української УРСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. – 1990. – 287 с.
4. *Державний* архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. П-429. Кіровоградський обком компартії України. 1948 – 1983 рр.
5. *ДАКО*. – Ф. Р-3083. Комітет радіоінформації при виконкомі Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих. 1951 – 1990 рр.
6. *ДАКО*. – Ф. Р-3175. Відділ народної освіти виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих. 1949 – 1990 рр.
7. *ДАКО*. – Ф. Р-3191. Кіровоградське обласне управління статистики. Сектор статистики населення та демографії. 1959 – 1978 рр.
8. *Держкомстат* УРСР: Кіровоградське обласне управління статистики: Населення Кіровоградської області (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – Кіровоград, 1991. – 208 с.
9. *Динамічні* ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР / Сектор статистики культури, населення, здоров'я Кіровоградської області / Для службового користування. Рукопис. – 1973. – 73 с.
10. *Динамічні* ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР / Сектор статистики культури, населення, здоров'я Кіровоградської області / Для службового користування. Рукопис. – 1983. – 93 с.
11. *Ітоги* Всесоюзной переписи населения 1959 г. Таблицу 3,4. Распределение населения по национальности и родному языку по районам. – Статистическое управление Кировоградской области / Для служебного пользования. – Ед.хр. № 522. – 1960. – 156 с.
12. *Ітоги* Всесоюзной переписи населения 1970 г. – Т. IV. – Национальный состав населения СССР. Ч. II. – Распределение населения отдельных национальностей СССР по полу, возрасту, языку, уровню образования и состоянию в браке. – Май: Главмехсчет ЦСУ СССР, 1972. – 558 с.
13. *Ітоги* Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Распределение населения по национальности, родному языку и второму языку народов СССР по Кировоградской области. Таблицу 9 с и 10 с (абсолютные данные). Для служебного пользования, экз. № 13. – М.: Государственной комитет СССР. – 1989. – 106 с.
14. *Народне* господарство Кіровоградської області. Статистичний збірник. – Кіровоград: Кіровоградське обласне видавництво, 1957. – 196 с.; Народне господарство Кіровоградської області. Статистичний збірник. – Донецьк: Статистика, 1966. – 276 с.
15. *Народне* господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К.: Державне статистичне видавництво, 1957. – 535 с.
16. *Населення* України, 1992 рік: Демографічний щорічник / Міністерство статистики України / Відп. за випуск О.М. Гладун та І.В. Вакуловська. – К.: Техніка, 1993. – 238 с.
17. *Наукові* архівні фонди рукописних матеріалів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі НАФРМФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського). – Ф. 8-3. Інститут українського фольклору. Матеріали експедицій. 1937 – 1939 рр.
18. *НАФРМФ ІМФЕ* ім. М. Т. Рильського. – Ф. 8-4. Інститут українського фольклору. Збірки окремих осіб. 1938 – 1941 рр.
19. *НАФРМФ ІМФЕ* ім. М. Т. Рильського. – Ф. 8-6. Інститут українського фольклору. Окремі записи. 1938 – 1941 рр.
20. *НАФРМФ ІМФЕ* ім. М. Т. Рильського. – Ф. 8-7. Інститут українського фольклору. Колективні збирачі. 1939 – 1941 рр.
21. *НАФРМФ ІМФЕ* ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14-5. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Експедиції. 1948 – 2008 рр.
22. *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / В. И. Наулко. – К., 1975. – 274 с.
23. *Пономарьов А. П.* Етнічність та етнічна історія України / А. П. Пономарьов. – К.: Либідь, 1996. – 272 с.

24. **Проскурова С. В.** Німецька етнічна меншина на території Кіровоградщини (XVIII – XX сторіччя) / С. В. Проскурова // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Історичні науки. – Випуск 13. – Кіровоград, 2010. – С. 27 – 34.
25. **Субботіна І. В.** Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині XX – на початку XXI століття (за даними загальних переписів населення 1959 – 2001 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / І. В. Субботіна. – Чернігів, 2008. – 241 с.
26. **Численность** населения Кировоградской области (для служебного пользования: экземпляр № 15). – Кіровоград: Кировоградское областное управление статистики, 1989. – 17 с.
27. **Шевченко С. І.** Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752 – 2002) / С. І. Шевченко. – Кіровоград: ПВЦ Мавік, 2004. – 168 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ломака Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, завідувач відділення загальноосвітньої підготовки Кіровоградського медичного коледжу імені Є. Й. Мухіна.

А. А. Ломака

Кировоградский медицинский колледж имени Е. Й. Мухина

АНАЛИЗ ИСТОЧНИКОВ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ НА КИРОВОГРАДЩЕНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Приведены направления исследований источников этнических процессов на территории современной Кировоградской области, которые происходили в период с конца 40-х до начала 90-х годов XX века. Автором приведены и охарактеризованы многочисленные фонды архивных учреждений и управления статистики, которое позволило ввести в научный оборот значительный объем как неопубликованных, так и опубликованных статистических материалов данного периода.

Ключевые слова: этнические процессы, авторские полевые исследования, Государственный архив Кировоградской области, Архив научных фондов рукописей и фонозаписей ИИФЭ им. М. Т. Рильского, Главное управление статистики в Кировоградской области, Всесоюзные переписи населения 1959, 1970, 1979, 1989 гг.

O. A. Lomaka

Kirovograd Medical College named after E. Y. Mukhina

ANALYSIS OF SOURCES OF RESEARCH OF ETHNIC PROCESSES IN THE KYIV HOLIDAY IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

Directions of research of a spring base of ethnic processes are resulted on the walks of life of the modern Kirovograd area, which took place in the period of end of 40th 90th to beginning of XX century. The numerous funds of the archived establishments and management of statistics (Record office of the Kirovograd area, Archive of scientific funds of manuscripts and phonorecordings of IMFE the name of M. T. Rilsky, Main administration of statistics in the Kirovograd area), which allowed to enter the considerable volume of both unpublished and published, statistical materials of this period in a scientific turn, are resulted an author and described.

Keywords: researches of sources, ethnic processes, author field researches, Record office of the Kirovograd area, Archive of scientific funds of manuscripts, and phonorecordings of IMFE the name of M. T. Rilsky, Main administration of statistics in the Kirovograd area, All-union censuses of population 1959, 1970, 1979, 1989 years.

REFERENCES

1. **Архів** кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка. – Ф. 29 “Етнічні процеси в Тсентрално-українському регіоні в кін. 40-х – поч. 90-х рр. XX ст. (на матеріалах Кіровоградської області)” 2011 – 2013 рр. – П.1.
2. **Всесоюзная** перепись населения 1959 г. Таблицы 3,4: Распределение населения по национальности и родному языку по Кировоградской области (городское и сельское население – оба пола) / Для служебного пользования. – ТсМСС. – 1960. – 7 с.
3. **Державний** комітет УРСР по статистиці: Населення української УРСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. – 1990. – 287 с.
4. **Державний** архів Кіровоградської області (дали – ДАКО). – Ф. Р-429. Кіровоградський обком компартії України. 1948 – 1983 рр.
5. **ДАКО**. – Ф. Р-3083. Комітет радіоінформації при виконанні Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих. 1951 – 1990 рр.
6. **ДАКО**. – Ф. Р-3175. Відділ народної освіти виконанню Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих. 1949 – 1990 рр.

7. **DAKO.** – F. R-3191. Kirovohradske oblasne upravlinnia statystryky. Sektor statystryky naselennia ta demohrafii. 1959 – 1978 rr.
8. **Derzhkomstat** URSS: Kirovohradske oblasne upravlinnia statystryky: Naselennia Kirovohradskoi oblasti (za danymy Vsesoiuznogo perepysu naselennia 1989 roku). – Kirovohrad, 1991. – 208 s.
9. **Dynamichni** riady osnovnykh pokaznykiv rozvytku narodnoho hospodarstva URSS / Sektor statystryky kultury, naselennia, zdorov'ia Kirovohradskoi oblasti / Dlia sluzhbovoho korystuvannia. Rukopys. – 1973. – 73 s.
10. **Dynamichni** riady osnovnykh pokaznykiv rozvytku narodnoho hospodarstva URSS / Sektor statystryky kultury, naselennia, zdorov'ia Kirovohradskoi oblasti / Dlia sluzhbovoho korystuvannia. Rukopys. – 1983. – 93 s.
11. **Ytohy** Vsesoiuznoi perepysy naselennia 1959 h. Tablytsy 3,4. Raspredelenie naselennia po natsyonalnosti y rodnomu yazyku po raionam. – Statystrycheskoe upravlenie Kyrovohradskoi oblasti / Dlia sluzhebnoho polzovannia. – Ed.khr. № 522. – 1960. – 156 s.
12. **Ytohy** Vsesoiuznoi perepysy naselennia 1970 h. – T. IV. – Natsyonalnyi sostav naselennia SSSR. Ch. II. – Raspredelenie naselennia otdelnykh natsyonalnostei SSSR po polu, vozrastu, yazyku, urovniu obrazovannia y sostoiianiu v brake. – Mai: Hlavmekschet TsSU SSSR, 1972. – 558 s.
13. **Ytohy** Vsesoiuznoi perepysy naselennia 1989 h. / Raspredelenie naselennia po natsyonalnosti, rodnomu yazyku y vtoromu yazyku narodov SSSR po Kyrovohradskoi oblasti. Tablytsy 9 s y 10 s (absoliutnye dannye). Dlia sluzhebnoho polzovannia, ekz. № 13. – M.: Hosudarstvennyi komitet SSSR. – 1989. – 106 s.
14. **Narodne** hospodarstvo Kirovohradskoi oblasti. Statystrychnyi zbirnyk. – Kirovohrad: Kirovohradske oblasne vydavnytstvo, 1957. – 196 s.; Narodne hospodarstvo Kirovohradskoi oblasti. Statystrychnyi zbirnyk. – Donetsk: Statystryka, 1966. – 276 s.
15. **Narodne** hospodarstvo Ukrainiskoi RSR. Statystrychnyi zbirnyk. – K.: Derzhavne statystrychne vydavnytstvo, 1957. – 535 s.
16. **Naselennia** Ukrainy, 1992 rik: Demohrafichnyi shchorichnyk / Ministerstvo statystryky Ukrainy / Vidp. za vypusk O. M. Hladun ta I. V. Vakulovska. – K.: Tekhnika, 1993. – 238 s.
17. **Naukovi** arkhivni fondy rukopysnykh materialiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy (dali NAFRMF IMFE im. M. T. Rylskoho). – F. 8-3. Instytut ukrainskoho folkloru. Materialy ekspedytsii. 1937 – 1939 rr.
18. **NAFRMF** IMFE im. M. T. Rylskoho. – F. 8-4. Instytut ukrainskoho folkloru. Zbirky okremykh osib. 1938 – 1941 rr.
19. **NAFRMF** IMFE im. M. T. Rylskoho. – F. 8-6. Instytut ukrainskoho folkloru. Okremi zapysy. 1938 – 1941 rr.
20. **NAFRMF** IMFE im. M. T. Rylskoho. – F. 8-7. Instytut ukrainskoho folkloru. Kolektyvni zbyrachi. 1939 – 1941 rr.
21. **NAFRMF** IMFE im. M. T. Rylskoho. – F. 14-5. IMFE im. M. T. Rylskoho. Ekspedytsii. 1948 – 2008 rr.
22. **Naulko V. Y.** Razvytye mezhnatsyonalnykh svyazei na Ukrayne (ystoryko-etnografichesky ocherk) / V. Y. Naulko. – K., 1975. – 274 s.
23. **Ponomarov A. P.** Etnichnist ta etnichna istoriia Ukrainy / A. P. Ponomarov. – K.: Lybid, 1996. – 272 s.
24. **Proskurova S. V.** Nimetska etnichna menshyna na terytorii Kirovohradshchyny (XVIII – XX storichchia) / S.V. Proskurova // Naukovi zapysy Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Seriia: Istorychni nauky. – Vypusk 13. – Kirovohrad, 2010. – S. 27 – 34.
25. **Subbotina I. V.** Sotsialno-demohrafichni protsesy v Ukraini u druii polovyni XX – na pochatku XXI stolittia (za danymy zahalnykh perepysiv naselennia 1959 – 2001 rr.): dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.01 / I. V. Subbotina. – Chernihiv, 2008. – 241 s.
26. **Chyslennost** naselennia Kyrovohradskoi oblasti (dlia sluzhebnoho polzovannia: ekzempliar № 15). – Kirovohrad: Kyrovohradskoe oblastnoe upravlenie statystryky, 1989. – 17 s.
27. **Shevchenko S. I.** Ukrainska dolia Novoi Serbii. Istorychni narisy z mynuloho Kirovohradshchyny. Kirovohradshchyna v ukrainsko-serbskykh zv'iazkakh (1752 – 2002) / S. I. Shevchenko. – Kirovohrad: PVTs Mavik, 2004. – 168 s.

ABOUT THE AUTHOR

Lomaka Olexander Anatoliyovych – Candidate of Historical Sciences, Head of Department of General Education of the Kirovograd Medical College named after E. Y. Mukhina

УДК 94 (477):159.922.4

К. С. Мельничук

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ
ЯК СКЛАДОВОЇ РОМАНТИЧНОЇ ВІЗІЇ ІСТОРІЇ**

У статті здійснено аналіз інститування складової частини романтичної візії історії України – етнопсихології як фактору, що значною мірою визначав шлях та зміст процесу інтелектуальної самоідентифікації українського народу в першій половині XIX ст. Розглядається зміст, місце і роль етнопсихологічних підходів українських істориків у царині філософії, етнографії та історії, та їх значення у трансформації історії України з галузі знань у науку, що був тісно пов'язаний з національно-культурним відродженням в Україні кінця XVIII – середини XIX ст.

Ключові слова: німецька філософія, романтизм, народ, народний дух, самобутність, народництво, національний рух, національний світогляд.

Сучасне інформаційне середовище вимагає нових інтеграційних підходів до всіх галузей знань. Це повною мірою стосується поставленої проблеми – аналізу шляхів становлення етнопсихології в Україні на початку XIX ст., як складової частини еволюції історії України із галузі знань у науку. Всі ці явища були свідченням та результатом процесу самоідентифікації українців та трансформації з народу у націю, адже доба романтизму започаткувала нову світоглядну епоху сучасного націоналізму у всіх його проявах.

Дослідження цієї проблеми в історичній літературі має давню традицію, яку започаткували ще сучасники зазначених процесів [6; 15]. Вагомі здобутки мають дослідження українського романтизму як літературної течії С. Єфремова, М. Яценка, Г. Грабовича, М. Наєнка, Є. Нахліка. В такому ж ракурсі, як літературний феномен, трактують це явище такі дослідники, як А. Шамрай, П. Волинський та І. Айзеншток. В їхніх дослідженнях увага зосереджується на проблемах виокремлення рідної мови, усвідомлення значимості української культури серед інших світових культур у творчості вітчизняних романтиків. У плані проблем, що нас цікавлять, слід виділити аналіз ідейного підґрунтя українського романтизму та його національної специфіки.

Детально проаналізовано проблеми ментальності українського народу, його психологію, специфіку характеру українця у працях О. Кульчицького, М. Шлемкевича, Я. Яреми, І. Рибчина.

Таким чином, аналізуючи здобутки досліджень з проблем, що нас цікавлять, можна виділити такі напрямки: як складову частину українського національного відродження, розвитку культури, філософії, та історії [11; 12; 19].

Психологічні дослідження зосереджуються в основному на результатах творчості в царині психології взагалі та етнопсихології зокрема [16]. Особливої уваги заслугове синтетична наукова концепція генези української етнопсихології В. Яніва, відомого вченого, громадського і політичного діяча, ректора Українського Вільного Університету в Мюнхені, яка висвітлена у праці “Нариси до історії української етнопсихології” (1993). Написані в повоєнні роки й опубліковані в 50-60-х роках минулого століття, вони до сьогодні не втратили наукової цінності та політичної актуальності. Професійний український етнопсихолог В. Янів дослідив психічно-духовну структуру українського народу, проаналізував етнопсихологічні погляди істориків: М. Костомарова, Д. Донцова, В. Липинського, І. Мірчука та ін. [21]. Проте, період першої третини XIX ст. певною мірою залишився поза увагою автора. У зв'язку з цим, нагальною потребою є застосування історико-культурологічного підходу до вивчення проблем витоків та становлення українського народу, як нації у

XIX ст., та місця і ролі в цьому процесі проблеми структуризації та трансформації розуміння українською інтелектуальною елітою поняття “національної ментальності”.

У статті запропонований аналіз змісту процесу інтелектуальної інституалізації етнопсихології в Україні в першій половині XIX ст., що характеризується розвитком психологічних поглядів у царині філософії, мовознавства та історії в ракурсі складового чинника трансформації українців з народу у націю.

Початок XIX ст. в Україні відзначився поширенням ідей західноєвропейських романтиків, що захоплювали інтелігенцію. У поєднанні з процесами секуляризації суспільної думки це значною мірою призводить до корінної зміни свідомості суспільства, трансформації ціннісних орієнтацій і знаходить свою реалізацію у науці, літературі, мистецтві. Витоки цих процесів були започатковані преромантиками, які виховувались у душі просвітництва. Пошуки нової поведінкової моделі були висвітлені видатним українським мислителем Г. Сковородою у попередньому, XVIII ст.

Слід зазначити, що до середини XIX ст. саме німецька наукова думка була визначальною для інтелектуального простору України. Шляхами проникнення романтизму на терени України було, в першу чергу, ознайомлення з працями німецьких філософів. Ключовими ідеями, що здійснили найбільший вплив на місцеву інтелектуальну еліту, в ракурсі досліджуваної теми, стали міркування І. Г. Гердера про самоцінність і самобутність різних народів як своєрідних індивідів історії. Він також дає своє визначення мети людської історії, котре конкретизується у його основній праці з філософії історії – в “Ідеях до філософії історії людства”, де він проголошував, що “людський рід в усі віки, лише в кожному по-своєму, має за мету людське щастя”. “Царство людини”, за формулюванням Гердера, тобто сферу її автентичного існування та специфічних саме для людини засобів впливу на довкілля, становить система духовних сил. Основна заслуга Гердера полягала в тому, що він намагався поєднувати просвітницьку ідею поступального розвитку єдиного, на його глибоке переконання, людства з визнанням самостійного значення і індивідуальної своєрідності епох, що змінювалися в ході історії та послідовно вступали на арену народів. Розвиток цей виглядає, на думку Гердера, ніби єдиний ланцюг, кожна ланка якого тісно пов'язана з попереднім і майбутнім. Кожен народ, використовуючи досягнення своїх попередників, готував ґрунт для наступників. Хрестоматійною стала цитата Гердера “Україна стане колись новою Грецією: прекрасне небо цього народу, весела вдача, музичний хист, родюча земля та ін., колись прокинуться: так із багатьох диких народів, якими також були колись греки, постане культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а звідти на весь світ” [1, с. 135].

Другим важливим чинником формування романтичної свідомості стало розповсюдження ідей І. Гегеля. В снові цієї системи лежало твердження, що фундаментом всього суцього є абсолютний дух, котрий проявляє себе в просторі – це природа, а в часі – це історія. Культурно-історичною проекцією абсолютного духу є національний дух, емпіричним проявом якого є народ. Національний дух усвідомлює себе в релігії, мистецтві, системі правових відносин, політиці.

Пошуки змісту, найвищих проявів та занепадів народного духу стали ключовими ідейними рушіями дослідників українського минулого.

Важливим засобом комунікації ідей не тільки романтизму, а і його попередників було навчання української молоді в західноєвропейських університетах взагалі, та німецьких протестантських, зокрема. Ця традиція бере свої початки ще з XV ст., саме з цього часу в списках німецьких університетів починають зустрічатися імена студентів “грецької віри” та “литвинів” з України. Це було пов'язано з тісними

економічними зв'язками з ганзейськими містами, коли «німецька торгівля» займала важливе місце у зовнішніх відносинах Наддніпрянщини. Особливо активізується навчання за кордоном у часи гетьманщини середини та другої половини XVIII ст., основним контингентом студентства були діти козацької старшини.

Іншим продуктивним каналом поширення цих ідей було запрошення у новостворені університети України викладачів з Європи, переважаюча частина яких були випускниками та професорами німецьких університетів, які мали давню протестантську традицію. Зокрема можна назвати професора, ректора Харківського університету І. Кроненберга, популяризатора поглядів Шеллінга на мистецтво, науку і літературу – будь-яке явище культури він розглядав як прояв народного духу. Авторитетний серед студентів, він часто виступав з публічними лекціями, в тому числі й про німецьку філософію історії [16, с. 263]. Свою освіту Кроненберг здобув у німецьких університетах Галле та Єни (1800 – 1807 рр.), де був сформований його філософський романтичний світогляд. За рекомендацією І. Гете і Ф. Шиллера на посаду професора теоретичної і практичної філософії був запрошений учень Фіхте – І. Шад, який отримав докторський ступінь у Єнському університеті. У 1809 р. на посаду професора політичної економії був запрошений з Галле кантіанець Якоб, автор низки праць з філософії та кількатомного підручника філософії для гімназій, який він видав російською мовою.

Після закінчення Дерптського університету на кафедру всесвітньої історії, географії та статистики був запрошений М. Лунін, про якого залишив надзвичайно теплі спогади М. Костомаров. На думку Костомарова, М. Лунін був одним із кращих професорів історії, які будь-коли викладали у російських університетах, і, як відзначає інший його учень, – “ідеалом професора”. М. Лунін навчався історії з 1833 по 1835 рр. у Берлінському університеті, де основну увагу приділяв засвоєнню “вищих законів діалектики історії”. Одним із головних завдань історика Лунін вважав пошук історичної своєрідності кожного народу, відділення “племені від племені, покоління від покоління, народу від народу... тоді народи приборуться у свій відмітний одяг, у свої відмітні форми, заговорять своєю мовою; століття набудуть свого індивідуального обличчя; і дух часу, ідеї і поняття кожного народу забринять під прозорою оболонкою; і тоді-то відбудеться велике воскресіння” [3, с. 264].

З 1834 року починає свою роботу Київський університет Святого Володимира. У його відкритті була присутня політична складова – протистояти в інтелектуальному плані польському національному рухові у Правобережній Україні, що недавно була приєднана до імперії, довести “исконно русскость” цих земель. Ця ж мета стояла перед заснованою у 1843 р. Київською археографічною комісією для розбору давніх актів при Київському, Подільському, Волинському і генерал-губернаторі. Її пошукова діяльність розгорталась в архівах державних установ, магістратів і монастирів, у приватних архівах на Київщині, Волині й Поділлі, у Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві. Зібрані матеріали друкувались у збірнику “Архив Юго-Западной России”, який видавався з 1859 по 1914 рік. Всього було випущено 35 томів. Незважаючи на досить жорстке цензурування, цей корпус джерел і до сьогодні зберігає документально-наукову цінність.

Також у плані політичної ситуації, слід зазначити, що до 1862 року, проблема самобутності українського народу в імперії сприймалась як “тра в етнографію”, прояв “регіонального патріотизму» і цілком вписувалась в концепцію міністра Уварова “самодержавие, православие, народность”. Російська імперія поки що не сприймала український націоналізм як загрозу, в модерному розумінні цього терміну. Це певною мірою зумовило шлях та напрямки процесу інтелектуальної складової самоідентифікації українського народу.

Діяльність Харківського та Київського університетів була важливим складовим елементом українського національного відродження, підготовки фахівців, що започаткувало нову інтелектуальну епоху.

Поширення гегелівських ідей в Україні викликало у дослідників певний дисонанс, адже за Гегелем, об'єктивним проявом народного духу є його організація у формі держави (починаючи з XIX ст. історіописання зосереджується лише на державах в політичному чи економічному плані). Проте українські землі цього періоду входили до складу різних державних утворень, а результати пошуків українських істориків свідчили про яскраві приклади державотворення, зокрема це історія козаччини взагалі і діяльність Б. Хмельницького зокрема. Ці процеси в душі романтизму трактувались як найвищий прояв народного духу. З іншого боку, політичне завдання доведення “исконно рускості” українських земель вступало у протиріччя з результатами досліджень історії цього регіону, демонструючи корінні відмінності українців та росіян, як у ході та змісті історичного процесу, так і у світоглядно-культурному плані. Це, звичайно, змушувало замилуватись над причинами цієї відмінності, а також над причинами того становища, в якому опинилася Україна у XIX ст. Слід зазначити, що саме на цьому ґрунті виникло Кирило-Мефодіївське товариство, учасниками якого були саме носії романтичного світогляду.

Першочерговим завданням українських науковців на цьому етапі було не стільки ідентифікація українського народу як нації, скільки виокремлення його із пануючої тоді імперської традиції загальноєвропейського народу в окрему етнічну одиницю, що мала відмінності в культурному плані та народному характері. Загальноєвропейським традиційним практичним кроком у душі романтизму було звернення до історії фольклорної традиції, народної мови. Цим шляхом йшли й українські дослідники. У 1827 р. вийшов збірник “Малороссийские песни”, що містив обрядові, козацькі, історичні, жіночі думи та пісні, який був підготовлений М. Максимовичем [14, с. 234]. М. Максимович, маючи походження із старшинського козацького роду, після навчання у Новгород-Сіверській гімназії, 1823 року закінчив Московський університет (словесний і природничий відділи філософського факультету, згодом ще й медичний). У 1834 р. в Київському університеті науковець став професором російської словесності і того ж року – обраний першим ректором університету. Його вступна ректорська промова “Про значення та походження Слова про Ігоревий похід” (1834 р.) розкрила багатство української народної поезії і стихію народного самопізнання. Саме діяльність М. Максимовича значною мірою визначила початковий зміст нової інтелектуальної епохи – київського періоду українського національного відродження. У передмові до видання він закликав вивчати поезію свого народу, його мову, підкреслюючи, що “народність” має стати головним виміром національної літератури і культури в цілому. “В сем отношении большее внимание заслуживают памятки, в коих полнее выражалась бы народность. Это суть песни – где звучит душа, движимая чувством, и сказки – где отсвечивается фантазия народная” [14, с. 2]. Саме в цьому ракурсі М. Максимович трактував ці пам'ятки як історичне джерело. В 1834 році видрукувані “Украинские народные песни”. Вельми показовою є структура, за якою були розміщені записані пісні – вона відповідала історичним етапам становлення українців, як народу. Третя збірка “Сборник украинских песен”, вийшла вже у Києві в 1849 році.

Важливим є системний підхід М. Максимовича до літературної традиції, яку розглядає як органічну складову розвитку мови та фольклору. Це знайшло своє відображення у його статті “О стихотворениях червонорусских” (1840), де поезію західноукраїнських авторів проаналізовано саме в такому ракурсі. З іншого боку,

літературна історія бачиться йому в еволюційному поступі, у зв'язку з розвитком усього народного життя, як невід'ємна частка трансформації духовності людини.

У своїй ранній праці “Звідки походить Руська земля” (1837) М. Максимович стверджував про наявність “глибокого почуття й усвідомлення своєї особистості у племені Слов'янського” [13, с. 48]. Своїм етнографічним доробком М. Максимович фактично визначив напрямок шляху, яким ішли його наступники у дослідженні народної спадщини.

Саме творчий доробок М. Максимовича відкрив М. Костомарову світ української народної пісні, в харківський період діяльності майбутнього історика до його рук потрапило перше видання 1827 р. “Малороссийские песни” і свої враження він залишив в “Автобіографії”: – “Мене вразила і захопила краса малоросійської народної поезії; я навіть і не підозрював, що така витонченість, така глибина і свіжість почуттів були у творах народу, настільки близького мені, про який я, на жаль, нічого не знав” [10, с. 79].

Більш структуровані підходи романтиків до народної поезії виклав М. Костомаров у своїй праці “Об историческом значении русской народной поэзии”: “Вообще в значении важности для деписателя песни могут быть рассматриваемы следующих отношениях: 1. Как летописи событий, источники для внешней истории, по которым историк будет узнавать и объяснять происшествия минувших времен. В этом отношении достоинство песен еще не так велико: во первых потому, что сюда принадлежат только так называемые исторические песни; во вторых потому, что цветы фантазии часто закрывают истину, что мы покажем впоследствии. 2. Как изображение народного быта, источники для внутренней истории, по которым историк мог бы судить об устройстве общественном, о семейном быте, нравах, обычаях и т.п. В этом отношении песни имеют уже большее достоинство, но представляют также большие недостатки, именно потому, что те черты, которых будет искать историк, являются часто неясно, отрывочно и требуют дополнений и критики. 3. Как предмет филологического исследования. В этом отношении песни для историка – драгоценность; но значение их здесь частно и касается преимущественно истории развития языка, а не вообще народа. 4. Как памятники воззрения народа самого на себя и на все окружающее. Это самое важнейшее и непреложное достоинство песен. Здесь не нужно даже никакой критики, лишь бы песня была народного произведения. Жизнь со всеми ее явлениями истекает из внутреннего самовоззрения человеческого существа. На этом основывается то, что мы называем характером: особенный взгляд на вещи, который имеет как всякий человек, так и всякий народ” [7, с. 8].

Причини відмінностей народних характерів українські романтики першої половини ХІХ ст. справедливо вбачали в історичних умовах, які формували етнотипи східних слов'ян. Це і політична історія, зокрема роль монгольського фактору у формуванні великоруської нації. Значне місце відводив М. Костомаров у формуванні всього спектру народного життя географічному фактору. Цій проблемі присвячена вступна частина його роботи “Дві руські народності”, що була опублікована в журналі “Основа” в 1861 р. У ній М. Костомаров узагальнив та зробив систематичний виклад напрацювань своїх попередників першої половини ХІХ ст. в царині етнопсихології – дав характеристику народності, узагальнивши риси, що зустрічаються в її представників, і трансформував ці риси на всю народність, як щось виключно їй притаманне та приналежне. Особливістю бачення істориком цієї проблеми полягає у його акцентуації на внутрішньому, а не зовнішньому порівнянні націй: “Ось тільки цю, духовну сутність треба нам роз'яснити і визначити...” [10]. Феномен релігійності, на якому базується ментальна особливість української нації,

стане ключовим не лише для національної ідентифікації, але і для визначної ролі, котру відвів історик українцям. водночас виявити ті історичні духовні парадигми чи архетипи, що складають основу українства, фундамент національної самосвідомості, духовної самотності нашого народу, його способу світосприймання, світовідчуття, менталітету у широкому плані.

Ця робота з одного боку знаменувала важливий крок до інституювання етнопсихології на шляху до самостійної галузі знань, і в той же час була важливим змістовним кроком на шляху самоідентифікації українського народу та трансформацію його у націю.

Концепт українського національного характеру отримав статус наукової світоглядної проблеми. Вперше у вітчизняній культурі сформувалася особлива спрямованість мислення – україноцентризм, який найбільш активно впливав на формування націотворчих процесів, сприяв українському відродженню та визріванню української національної ідеї;

Український романтизм у першій половині ХІХ ст. став органічним явищем національного духовного, культурного й наукового життя. Він своєрідно маркував поворот від формалізму до народного життя та його творчості. Нові народно-патріотичні ідеї, що поширювалися на хвилях західноєвропейського романтизму, пробуджували інтерес до славетного минулого і становили підставу для тогочасної еліти ідентифікувати себе з народом України. Укладання історичних пісень, козацьких дум, етнографічні дослідження народної культури і звичаїв були головним наративом, за допомогою якого творився образ народу, формувалася національна самосвідомість та національна культура як основа самоідентифікації.

Так само, як і в інших європейських країнах, де національні рухи стимулювали значний суспільний інтерес до народного фольклору, його популяризатори в Україні вірили в те, що фольклор незаперечно засвідчує унікальність національного минулого й народної традиції, яка сягає віддалених «героїчних» часів і виступає вагомим доказом стародавнього родоводу народу-нації, відображує його етногенетичні риси, що, разом з тим, започаткувало зародження та еволюцію української етнопсихології.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Herder*. Werke in fünf Bänden. – Berlin; Weimar, 1969. – Bd.1. – 321 s.
2. *Айзеншток І.* Українські поети-романтики / І. Айзеншток // Українські поети-романтики 20-40-х років ХІХ ст. – К., 1968. – С. 7 – 64.
3. *Биографический* словарь профессоров и преподавателей Харьковского университета. – Харьков, 1905. – 308с.
4. *Горський В. С.* Філософія в українській культурі (методологія та історія) / В. С. Горський. – К., 2001. – 236 с.
5. *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка / Г. Грабович. – К., 2003. – 632 с.
6. *Драгоманов М.* М. А. Максимович: Его литературное и общественное значение / М. Драгоманов // Вестник Европы. – 1874. – Кн. 3. – С. 442 – 453.
7. *Етнографічні* писання Костомарова / За ред. акад. М. Грушевського – Державне видавництво України, 1930. – 352 с.
8. *Єфремов С. О.* Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
9. *Костомаров М.* Автобіографія / М. Костомаров [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos22.htm>.
10. *Костомаров Н.* Две русские народности / Н. Костомаров [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos19.htm>.
11. *Коцур В. .* Історіографія історії України / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 526 с.
12. *Магочій П.* Українське національне відродження: нова аналітична структура / П. Магочій // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97 – 107.

13. **Максимович М.** Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повѣсти и по другимъ стариннымъ писаніямъ русскимъ / М. Максимович // Максимович М. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. – К.: Вища школа, 2004. – 504 с.
14. **Малороссийские** песни, изданные М. Максимовичем / М. Максимович. – М., 1827. – [6], XXXVI. – 234 с.
15. **Промова** В. Антоновича на ювілеї М. Максимовича // Юбилей Михаила Александровича Максимовича. – К., 1871. – С. 46 – 47.
16. **Скрипченко О. В.** Загальна психологія / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К., 2005. – 464 с.
17. **Українська** етнопсихологія: минуле, сучасне, майбутнє: Бібліогр. покажчик / Уклад.: М. О. Балик, І. Г. Лецкалюк, Н. І. Пельо; Відп. за вип. О. Б. Конончук, Л. В. Талпош. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – 20 с.
18. **Халаханский М.** Историко-филологический факультет Харьковского университета / М. Халаханский. – Харьков, 1908. – 390 с.
19. **Чижевський Д.** Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992. – 230 с.
20. **Шамрай А.** До початків романтизму (1828 – 1836) / А. Шамрай // Харківська школа романтиків. – Харків, 1930. – С. 16 – 20.
21. **Янів В.** Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – Мюнхен: Український вільний університет. – 1993. – 343 с.
22. **Яценко М. Т.** Гердеризм і українська літературно-теоретична думка доби романтизму / М. Т. Яценко // Українська література в системі літератур Європи і Америки (XIX – XX ст.). – К., 1997. – С. 9 – 27.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мельничук Костянтин Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

К. С. Мельничук

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

СТАНОВЛЕНИЕ УКРАИНСКОЙ ЭТНОПСИХОЛОГИИ КАК СОСТАВЛЯЮЩЕЙ РОМАНТИЧЕСКОЙ ТРАКТОВКИ ИСТОРИИ

Статья анализирует процесс институализации составной части романтической трактовки истории Украины – этнопсихологии, как фактора, который в значительной степени определял пути и содержание процесса интеллектуальной самоидентификации украинского народа в первой половине XIX ст. Рассматривается содержание, место и роль этнопсихологических подходов украинских историков в области философии, этнографии и истории, а также их значение в процессе трансформации истории Украины из отрасли знаний в науку, который был тесно связан с национально-культурным возрождением в Украине конца XVIII – середины XIX ст.

Ключевые слова: немецкая философия, романтизм, народ, народный дух, самобытность, народничество, национальное движение, национальное мировоззрение.

K. S. Melnyctuk

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN ETHNOSHIOLOGY AS A COMPLEX ROMANTIC VISION OF HISTORY

The author analyzed structuring of the part of romantic vision of Ukrainian history – ethnopsychology as a factor which mostly defined the way and the content of the process of intellectual self-identification of the Ukrainian people in the first half of the XIX century. Content, place and role of ethnopsychological approaches of Ukrainian historians in the sphere of philosophy, ethnography and history were considered. Their meaning in transformation of history of Ukraine from a branch of knowledge into the science which was closely connected with national-cultural renaissance in Ukraine of the end of XVIII – the middle of XIX century was examined.

Keywords: German philosophy, romanticism, the people, national spirit, identity, populism, national movement, national worldview.

REFERENCES

1. **Herder.** Werke in fünf Bänden. – Berlin; Weimar, 1969. – Bd.1. – 321 s.

2. *Ayzenshtok I.* Ukrayins'ki poety-romantyky / I. Ayzenshtok // Ukrayins'ki poety-romantyky 20-40-kh rokiv XIX st. – K., 1968. – S. 7 – 64.
3. *Biograficheskyy slovar'* professorov i prepodavateley Khar'kovskogo universiteta. – Khar'kov, 1905. – 308 s.
4. *Hors'kyy V. S.* Filosofiya v ukrayins'kiy kul'turi (metodolohiya ta istoriya) / V. S. Hors'kyy. – K., 2001. – 236 s.
5. *Hrabovych H.* Do istoriyi ukrayins'koyi literatury: Doslidzhennya, eseji, polemika / H. Hrabovych. – K., 2003. – 632 s.
6. *Dragomanov M.* M. A. Maksimovich: Yego literaturnoye i obshchestvennoye znachenije / M. Dragomanov // Vestnik Yevropy. – 1874. – Kn. 3. – S. 442 – 453.
7. *Etnohrafichni* pysannya Kostomarov / Za red. akad. M. Hrushevs'koho – Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny, 1930. – 352 s.
8. *Yefremov S.* O. Istoriya ukrayins'koho pys'menstva / S. O. Yefremov. – K.: Femina, 1995. – 688 s.
9. *Kostomarov M.* Avtobiohrafija / M. Kostomarov [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos22.htm>.
10. *Kostomarov N.* Dve russkyye narodnosti / N. Kostomarov [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos19.htm>.
11. *Kotsur V. P.* Istoriohrafija istoriyi Ukrayiny / V. P. Kotsur, A. P. Kotsur. – Chernivtsi: Zoloti lytavry, 1999. – 526 s.
12. *Mahochiy P.* Ukrayins'ke natsional'ne vidrodzhennya: nova analitychna struktura / P. Mahochiy // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1991. – № 3. – S. 97 – 107.
13. *Maksimovich M.* Otkuda ydet' Russkaya zemlya, po skazaniyu Nestorovoy pov"sty y po druhyim" starynym" pysaniyam" russkym" / M. Maksymovych // Maksymovych M. Vybrani tvory z istoriyi Kyivskoyi Rusi, Kyieva i Ukrayiny. – K.: Vyscha shkola, 2004. – 504 s.
14. *Malorossiyskiye* pesni, izdannyye M. Maksimovichem / M. Maksimovich. – M., 1827. – [6], XXXVI. – 234 s.
15. *Promova V.* Antonovycha na yubileji M. Maksymovycha // Yubiley Mykhayla Aleksandrovycha Maksymovycha. – K., 1871. – S. 46 – 47.
16. *Skrypchenko O. V.* Zahal'na psykholohiya / O. V. Skrypchenko, L. V. Dolyn'ska, Z. V. Ohorodniychuk ta in. – K., 2005. – 464 s.
17. *Ukrayins'ka* etnopsykholohiya: mynule, suchasne, maybutnye: Bibliohr. pokazhchyk / Uklad.: M. O. Balyk, I. H. Letskalyuk, N. I. Pel'o; Vidp. za vyp. O. B. Kononchuk, L. V. Talposh. – Ternopil': TDPU, 2003. – 20 s.
18. *Khalakhanskiy M.* Istoriko-filologicheskyy fakul'tet Khar'kovskogo universiteta / M. Khalakhanskiy. – Khar'kov, 1908. – 390 s.
19. *Chyzhevs'kyy D.* Narysy z istoriyi filosofiyi na Ukrayini / D. Chyzhevs'kyy. – K., 1992. – 230 s.
20. *Shamray A.* Do pochatkiv romantyzmu (1828 – 1836) / A. Shamray // Kharkivs'ka shkola romantykiv. – Kharkiv, 1930. – S. 16 – 20.
21. *Yaniv V.* Narysy do istoriyi ukrayins'koyi etnopsykholohiyi / V. Yaniv. – Myunkhen: Ukrayins'kyy vil'nyy universytet. – 1993. – 343 s.
22. *Yatsenko M. T.* Herderyzm i ukrayins'ka literaturno-teoretychna dumka doby romantyzmu / M. T. Yatsenko // Ukrayins'ka literatura v systemi literatur Yevropy i Ameryky (XIX – XX st.). – K., 1997. – S. 9 – 27.

ABOUT THE AUTOR

Melnyctuk Kostyantyn Serhiyovych – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

УДК 94(477) «18»

І. А. Вівсяна

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***ІДЕЯ СОБОРНОСТІ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ
М. І. КОСТОМАРОВА**

У статті аналізується конкретний внесок визначного українського історика та громадсько-політичного діяча XIX ст. Миколи Івановича Костомарова у розробку ідеї соборності. Автор розглядає погляди вченого на єдність українського народу, розділеного імперськими кордонами. Також аналізуються відмінності слов'янофільської та української ідеї соборності.

Ключові слова: соборність, слов'янофільство, "духовна єдність", консолідація.

У травні 2017 року виповнилося 200 років з дня народження відомого українського вченого та громадського діяча М. І. Костомарова. Як завжди, при святкуванні ювілею видатної людини увага суспільства до її здобутків посилюється, з'являється бажання дослідників узагальнити або переосмислити ті ідеї, концепції, які залишила ця людина нам у спадок.

У свій час М. С. Грушевський називав Костомарова "ідеологом українського відродження і визволення", "ідеологічним провідником України", "загальнопризнаним ідеологом українства" [5, с. 3], вважав, що "провідна ж ідея його наукової і громадської ідеології, котру можна різко схарактеризувати в формулі – "З народом проти держави" – робила його дійсно провідником, учителем, ідеологом революційного народництва, що підіймалось тоді зарівно серед українського і великоруського громадянства" [5, с. 20]. Зважаючи на таку високу оцінку діяча, не можемо оминати увагою однієї з ключових ідей мислителя – ідею соборності в українській історії. За більш як 130 років після смерті М. І. Костомарова ідея ця набула великої сили та нового змісту. Тому цікаво прослідкувати її еволюцію від того стану генезису, в якому власне формулював мислитель.

Увага суспільства і влади до спадщини М. І. Костомарова завжди була надзвичайно пильною. Як слушно зазначає сучасна дослідниця творчості О. Гончар, з одного боку, він належав до найпопулярніших істориків свого часу, за його праці конкурували найуспішніші періодичні видання, а з іншого – страждав від своєї слави, оскільки перебував під пильним кутом зору влади. Ще у молодості, за часів професорства в Київському університеті, Микола Костомаров здобув ярлик неблагонадійності. Непередбачуваність і бунтарський дух, якими насичені були його лекції, твори і виступи у засобах масової інформації, привертали погляди імперських структур до останнього дня його життя [2, с. 72].

У середньому бібліографія праць про М. І. Костомарова нараховує сотні імен дослідників та популяризаторів. Хоча це набагато менше, ніж досліджень про його товариша – Т. Г. Шевченка, але можна говорити про окремий напрямок наукових досліджень, костомаровознавство. О. Гончар зазначає, що "М. Костомарова вивчають філософи, історики, етнологи, літературознавці, політологи, журналісти, мовознавці, археографи і навіть політики. Це далеко неповний перелік дисциплін, в межах яких ведуться студії з вивчення не тільки спадщини вченого, а і його соціокультурного оточення в різні періоди життя, походження, виховання, здобуття освіти, участі в громадському і суспільно-політичному рухові, контактів з владою, і нарешті широчезного діапазону наукових досліджень в галузі літератури, літературознавства, мовознавства, історії, етнографії, фольклористики, етнопсихології, археології,

археографії, методології та термінології, культурології, філософії, історіософії, дидактики” [2, с. 75].

Наукову спадщину М. І. Костомарова в різних аспектах досліджувало багато видатних вітчизняних учених, у тому числі М. П. Драгоманов, М. С. Грушевський, П. С. Гончарук, М. П. Бойко, М. С. Кармазіна, Я. В. Козачок, В. В. Копійка, П. Кузик, К. Б. Лемещенко, Ю. А. Пінчук, О. І. Салтовський, А. В. Сініцина тощо, а також відомі представники української діаспори О. Гнатюк, О. Господін, З. Книш, В. Міяковський, Ю. Охрімович, В. Старосольський та ін.

Питанням суспільно-політичних поглядів та ідейного спадку М. І. Костомарова присвячені праці М. С. Грушевського, А. Г. Беспалової, Р. П. Іванової, В. А. Замлинського, Ю. А. Пінчука, В. А. Смолія, М. Т. Яценка та інших. На початку XXI ст. з’явилися наукові праці, присвячені окремим складовим історіософських та суспільно-політичних поглядів ученого. У цілому можна констатувати, що ідея федералізму є однією з найбільш досліджених тем у костомаровознавстві.

Більшість праць з історії соборності українських земель обов’язково включають пункт про те, що одним із перших у вітчизняній суспільно-політичній думці ідею соборності використав саме автор “Закону Божого” (див. праці С. Костя, М. В. Сеньківа, І. Л. Гошуляка та ін.). Поки що єдиною працею, де досліджується саме ідея соборності у творчості М. Костомарова, є розвідка С. М. Михайленка [18].

Можна погодитись із думкою Я. Козачка, який стверджує, що в оцінці М. І. Костомарова як історика великого значення набуває залучення нових джерел, їх комплексний аналіз на основі постмодерних методологічних підходів, враховуючи особливості контексту доби, її історико-соціологічні вектори. Відхід від застарілих стереотипів, які базуються на неоднозначних та деструкційованих у минулому оцінках ученого, набуває першочергового значення для сучасних дослідників творчості М. І. Костомарова [8, с. 6].

Перш ніж аналізувати розвиток соборницької ідеї у творчості М. І. Костомарова, звернемося до сучасного трактування терміну “соборність”. У колективній монографії, спеціально присвяченій цій проблемі, читаємо: “Об’єднання всіх земель, які населені етнічними українцями, становить сутність ідеї соборності. Соборність людей плюс соборність територій – це сутність соборності України” [27, с. 11]. Сучасне розуміння поняття включає три основних аспекти: по-перше, об’єднання в одне державне ціле всіх земель, які заселяє конкретна нація на суцільній своїй території, по-друге духовна консолідація всього населення країни та по-третє – досягнення реальної державності, забезпечення справжнього суверенітету і незалежності народу, побудови процвітаючої демократичної національної держави [4, с. 8 – 9].

Генезу соборницьких поглядів М. І. Костомарова спостерігаємо ще з дитинства. В “Автобіографії” історик зазначає, що його предок “вместе с многими Волынцами, приставшими к Хмельницкому и поступившими в звание казаков, ушел в пределы Московского государства” [10, с. 78]. Острогжчина, земля, де зростав Микола, була найдалішим ареалом Слобожанщини, де лунала українська мова (до того ж переважно волинського діалекту). Серед його учителів гімназії у Воронежі був галичанин А. І. Белінський [10, с. 85]. Проте в тому юному віці Костомаров ще не усвідомлював суті українства та не проводив порівняльних схем.

З 1838 р. М. І. Костомаров постійно спілкувався з професором Харківського університету І. Срезневським. Під його впливом молодий українознавець прочитав найкращі зразки української літератури, що існували на той час. Згодом він здійснив кілька етнографічних подорожей околицьніми селами Харкова та Полтави. Також М. Костомарову довелося вивчати й інші джерела, зокрема “Историю Малой России”

Д. Бантиша-Каменського та “Історію Русів”. Одночасно він робив перші спроби писати українською мовою і опублікував збірку “Украинские баллады” [1, с. 105].

Зацікавлення українською мовою та її носієм у Костомарова посилюється під кінець його університетських студій: “Я повсюду слышал грубые выходки и насмешки над хохлами не только от великоруссов, но даже и от малоруссов высшего класса, считавших дозволильным глумиться над мужиком и его способом выражения. Такое отношение к народу и его речи мне казалось унижением человеческого достоинства, и чем чаще встречал я подобные выходки, тем сильнее пристращался к малорусской народности” [10, с. 104–105]. Саме тоді, 1839 року, були ним (під псевдонімом Ієремії Галки) написані українські поезії, що склали збірку “Вітка”, яка була надрукована у Харкові 1840 року. Серед цих поезій одна, на думку багатьох сучасників, особливо відображує ідею соборності українських земель – “Пісня моя”:

Од Сосни до Сяна вона протягнулася,
До хмари карпатської вона доторкнулася,
Чорноморською водою вмивається,
Лугами, як квітками, квітчається,
Дніпром стародавнім підперезана,
Річками, як стрічками, поубирана,
Городами-намистами пообвішана [14].

Я. Козачок зазначає: “Костомаров тут створив образ, український, масштабний, соборний, до того ж це було новаторським кроком, сміливим виступом, який поки що залишився непоміченим цензурою” [8, с. 27]. Зазначимо, що ця поезія цілком відповідає романтичним тенденціям до оспівування своєї батьківщини.

За твердженням П. Толочка, можна говорити про генетичні корені любові молодого вченого до України: “Вірогідно, що ця любов до всього українського, що проявилась в харківській період життя під впливом українського оточення, і, напевне, не без участі українських генів матері, й стала підставою для деяких сучасників називати М. І. Костомарова “сином Малоросії” [29].

Чи можна стверджувати, що на початку 1840-х років М. І. Костомаров висував ідею соборності? Очевидно, що ні. На той час саме поняття “соборність” лише з’являлось у науковому обігу. Змістовне наповнення визначення “соборності” відбувалося в науковій та суспільно-політичній думці з кінця ХІХ ст. до початку ХХІ ст. Тому ми не зустрічаємо його у великій науковій спадщині мислителя. Але вчений оперує поняттями “духовна єдність”, “слов’янська взаємність”, “народоправство”, які вживаються у сучасних визначеннях.

Термін “соборність” вперше з’явився в слов’янофільській літературі саме в 40-х роках ХІХ ст. В основі філософського вчення слов’янофілів була ідея месіанської ролі руського народу, його релігійної та культурної самобутності, навіть винятковості. Вихідна теза слов’янофілів полягала у ствердженні вирішальної ролі православ’я для розвитку всієї світової цивілізації [28, с. 282]. Особливе місце в розробці розуміння соборності в житті церкви належить О. С. Хомякову (філософу, представнику православної філософської думки ХІХ ст.). На думку вченого, соборність – загальний принцип буття, що охоплює та об’єднує множинність та багаточисельність в одне ціле, зібране силою любові, і тільки тоді ми маємо “вільну і органічну єдність”, а не якусь формальну «асоціацію». Реалізація ідеї соборності можлива лише за умови політичної та духовної єдності, громадянського консенсусу [17, с. 134].

Розуміння М. Костомаровим “духовної єдності” Русі практично співпадає з трактуванням “соборності” у О. Хом’якова. Уже в першій своїй дисертації “Про

причини і характер унії в Західній Росії” (1840 – 1841 pp.) молодий дослідник “спробував об’єктивно дати оцінку наслідкам Берестейської унії й указати, що заслуга її в тому, що вона дала українцям розуміння духовного єднання нації, а також стала вказівником на шляху до європейських цінностей” [16, с. 41]. Релігійна тематика є не випадковою для наукових інтересів дослідника. Він був людиною глибоко віруючою, про що свідчать більшість його сучасників. Єдність Церкви Божої – це не лише його романтичний ідеал, а глибоке переконання щодо сутності суспільно-політичного прогресу. Вивчаючи передісторію Берестейської унії, дослідник починає із розколу християнства на дві гілки, який порушив єдність соборної Церкви. Народи розділились та ворогували між собою. Одиноким виключенням у протиборстві християн були українці, “в котрих східно-християнська орієнтація не встановилася безповоротно” [16, с. 40].

Порушення єдності церкви впливає на територіальну єдність: “Допоки Русь була єдиною, то й православ’я було єдине, але у XII столітті почались процеси роздроблення земель”. Отже, за розумінням історика, щоб відновити єдність держави, потрібно було відновити перш за все єдність Східної Церкви, подолати її моральну деградацію. Він підводить читача до розуміння, що православна релігійність залишилась тією єдиною ланкою, що поєднувала та зберігала націю, саме тому наслідком унії стала національно-визвольна боротьба. Унія була загрозою національному існуванню українців, тому що дослідник вбачав у ній пряму загрозу поглинання православ’я католицизмом [16, с. 41].

Ю. Пінчук припускає, що за задумом її автора сенс дисертації полягає саме в ілюстрації процесу націєтворення та пробудження самостійності українського народу на основі однієї історичної події [22, с. 81]. Він також вважає, що “дисертаційне дослідження М. І. Костомарова 1842-го року є найпершою спробою у вітчизняній історіографії XIX ст. викласти на конкретному історичному матеріалі підвалини української національної ідеї, підвести читача до думки, що народ України – державний, отже, пробудити в нього національну свідомість. Таким чином, учений зробив вагомий внесок у творення української етнічної ідентичності; зміст дисертації підпорядкований утвердженню ідеї української самобутності, доцільності в певних історичних умовах федеративної форми суспільної організації та пропаганді традиції демократизму українського державотворення” [22, с. 86]. Можливо, саме відчуття невідповідності ідейних основ праці молодого вченого офіційній імперській ідеології послужило причиною заборони захисту та навіть знищення оригіналів. Дисертація побачила світ у 1841 році окремою книгою і набула широкої відомості. Але це об’єктивне дослідження викликало люті протести з боку церковної влади, яка побачила в ньому відхід від офіційного трактування проблеми.

Аналізуючи надалі становлення громадянських начал у східних слов’ян, історик вбачав саме у православній вірі фактор єдності Русі. Вона утверджувала єдину народність, єдині моральні норми й обряди, однакові уявлення про святість права, однакові трактування громадянських і юридичних понять. Що ж до князівської влади, то вона водночас і створювала єдність, і руйнувала її [16, с. 42].

Друга дисертація Миколи Костомарова, підготовлена через півтора року, називалася “Про історичне значення російської народної поезії”, ідеологічних нарікань не викликала і була успішно захищена 1844 року. Джерелами для написання праці були не лише опубліковані фольклорні матеріали з різних куточків Росії та України, а також власні записи та рукописний збірник колядок із Галичини Г. Березького, переданий І. Срезневським [26, с. 24]. Питання мови, фольклору як цементуючої основи народу, його єдності завжди цікавили науковця. Історико-філологічна освіта того часу була досить ґрунтовною, тому для історика знання

мовних проблем було необхідним. “Прагнучи відтворити суцільну схему української історії, в центр якої він ставив народ з його внутрішнім життям, історик сам мав стати його частиною, а це було неможливо без знання мови” [3, с. 158].

Маючи задум об’єктивно висвітлити знаменні сторінки історії українського народу, а саме події Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького, М. І. Костомаров поєднував збір історичних джерел із етнографічними експедиціями Волиню та Поділлям. 1845 року, перебуваючи в Почаївській лаврі, він “видел там множество пришельцев обоего пола из Галиции, заговаривал с ними и нашел, что у них наречие и говор ничем не отличаются от волынцев” [10, с. 125]. Очевидним був для нього висновок, що ідентичність мови засвідчує ідентичність народу. Про українську мову як слов’янську, літературну, яка засвідчує окремішність народу він писав у статті 1844 р. “Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке”. Епістолярна спадщина М. Костомарова найбільш яскраво ілюструє його непримиренну позицію щодо захисту права української мови на вільний розвиток [6, с. 45]. М. Грушевський зазначав: “Взявши на себе оборону української мови, він наче упадав під тягарем тих ударів, які задавались і їй і йому з боку противників українського національного руху, і все зменшував цю підударну площину, щоб легше її обстояти. Великий історик не належав до людей, які протягом свого життя поглиблюють і доводять до останніх логічних висновків революційні принципи, засвоєні в молодих літах – він належав до тої категорії, у котрих хоч «раз добром налите серце вік не прохолоне”, але запас цього добра, налитий за молоду, не відновлюється, не росте, а тільки зуживається і вигорає як олива в світильниках мудрих дів на тяжкім і метушливім шляху життя” [20].

Від аналізу етнографічних джерел Костомаров переходить до вивчення слов’янської міфології. 1847 року побачила світ праця “Слов’янська міфологія”, роботу над якою автор поєднував із оформленням програмного твору Кирило-Мефодіївського товариства. Це був своєрідний аналіз генезису загальнослов’янського світогляду для наукового обґрунтування спільних основ майбутньої федерації народів. Провідними ідеями твору були тези про спільну міфологічну основу, стремління до однобожжя, відсутність жреців, боротьба світлого і темного начал, ідентичність світогляду. Адже саме світогляд, без винятку і для прадавньої доби, ставав підґрунтям для спільної дії народу щодо витворення власних особливостей у культурі, але так само єднав народ не лише культурно, а ще зміцнював його потуги та спрямування у творенні такого явища спільного буття як держава [30, с. 4].

У “Книгах Битія українського народу”, як зазначають сучасні дослідники, висловлено ідею української державності в союзі (тобто у федерації) слов’янських народів. Програмний твір Кирило-Мефодіївського товариства просякнутий ідеєю християнської єдності (про що свідчить також назва “Закон Божий”). Події минулого трактуються з позицій біблійної історії та стають проекцією майбутнього.

Молодий історик значну роль у згуртуванні народу відводив православним братствам: “А коли папи та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою власть, щоб українці-христиане повірили, бутсім справді усе так і єсть, що папа каже, тоді на Україні з’явилися братства, такі, як були у перших християн, і всі, записуючись у братство, був він пан чи мужик, називались братами. А се для того, щоб бачили люде, що в Україні осталась істинная віра і що там не було ідолів, тим там і єресі жодної не з’явилося” [13, с. 165].

Тут також йде мова і про соборність українських земель, якщо розуміти її у вузькому сенсі – як територіальну цілісність: “І билась Україна літ п’ятдесят, і єсть

то найсвятіша і славніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна найти в історії” [13, с. 167].

На погляд М. С. Грушевського, в “Книзі...” з незвичайною силою і прозорливістю висловлене основне сповідання Костомарова: автократизм і класовий лад мусять бути знищені. Царство і аристократизм викривлюють життя суспільності в самих основах, і суспільність не може відродитися, поки не звільниться від їх. Михайло Сергійович у своїй праці “Костомаров і новітня Україна” докладно цитує згаданий вище твір і зазначає: “Я вважав потрібним вибрати ці тексти, щоб ясніш представити, який революційний зміст був вміщений в побожну християнську форму сього твору, – скільки революційного запалу вложив молодий київський ад’юнкт, і яке дійсно пророче провидіння виявив в нім” [5, с. 7].

Ю. Пінчук звернув увагу, що М. Костомаров з твердою послідовністю обстоював думку про самостійну роль України. Це яскраво засвідчує таке положення, що є водночас фундаментальним для кирило-мефодіївців: “В будучім слов’янським союзі наша Полуднева Русь повинна становити окрему державну цілість”. У листі до О. І. Герцена, надрукованому в журналі “Колокол” (1860, № 61), М. І. Костомаров писав: “В майбутньому слов’янському союзі, у нього ж віруємо і на нього ж сподіваємося, наша Південна Русь має скласти окреме, громадянське ціле на всьому просторі, де народ розмовляє південноруською мовою, із збереженням єдності, заснованої не на згубній, мертвущій централізації, а на ясному розумінні рівноправності і своїх власних вигод”. Дослідник зазначає, що твір Миколи Костомарова під назвою “Україна” первісно був надрукований 15 січня 1860 року у часопису О. І. Герцена “Колокол” – тобто поза російським цензурним втручанням. Особлива увага в костомаровській концепції історичного розвитку слов’ян приділялася українцям і їхній батьківщині Україні. Теза “Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов’янським” була розвинута і поглиблена автором у творі “Україна”, в якому, зокрема, підкреслено, що Україна повинна становити “окрему державну цілість на цілім просторі, де народ говорить українською мовою”. Отже, Костомаров дотримувався водночас засад неодмінного відродження української вільної нації та її власної державності, що становить зміст його концепції [24, с. 486].

Серед творів, пронизаних духом соборності, окремо стоїть історико-біографічний нарис М. Костомарова “Богдан Хмельницький” – титанічна праця, значення якої можна оцінити лише через півтора століття. Її інформативність, науковий об’єктивізм, панорамність мислення, обшир історичних деталей, логіка їх тлумачення вражає передбачливістю загроз щодо сучасних суспільних викликів. Праця малює жахливі наслідки тогочасної “збройної полеміки” та анархо-індивідуалізму в Україні другої половини XVII століття. Уже на перших сторінках автор окреслює обшир українства від Люблінської землі на заході до поселень в Оренбурзькій губернії та землях Війська Донського, наводить різні назви народу та дає короткий історичний огляд його розвитку. “Полянська, тобто руська (в тісному значенні цього слова), земля стала провідною з-поміж земель інших слов’янських племен, які мешкали на просторі нинішньої Росії, і всі вони отримали назву руських, руського народу... Держава, заснована в Києві, не могла утриматися як монархія і невдовзі набула федеративного устрою, тобто розбилася на декілька земель з князівствами, об’єднаних єдністю князівського роду і верховенством великого князя. Це єднання, однак, було слабким для того, щоб утримати федеративний лад; набагато сильнішим і міцнішим був внутрішній зв’язок – єдиної віри, єдиної церковної та книжної мови, усвідомлення єдності походження, втіленого у спільній для всіх назві руських” [11, с. 25 – 26].

Як страшний осуд історії, як паралелі до сучасних параметрів проблеми національної роз'єднаності, її наслідків звучать слова з цієї праці М. І. Костомарова: “Українська справа явно загинула. Невдача за невдачею знищила надії. Люди позбулися віри в свою справу, свою мету. Виникла думка, що тієї мети взагалі не можна досягнути. Через те зникала воля й терпеливість, слабшала любов до рідного краю, до громадського добра. Патріотичні вчинки й жертви показувалися даремними. Особисті приватні інтереси переважали всі чесні й патріотичні пориви. Своє власне хатнє лихо для кожного ставало непомірно тяжким. Кожен почав дбати тільки про себе самого. Людські душі дрібнішали, ставали вбогі, розум притуплювався під вагою тяжкого шукання до порятунку. Все, що було колись дороге, святе, тепер продавалося щораз дешевше. За героя часу вважали того, хто серед загальної колотнечі вмів зберегти себе самого, виринути з болота анархії, потопивши в ньому другого, забезпечивши себе самого, погубивши інших” [11, с. 543].

У науковій розвідці “Дві руські народності”, опублікованій в “Основі” 1861 року, М. І. Костомаров визначає ряд ознак, що вирізняють один народ від іншого. Одночасно ж, у його розумінні, це фактори згуртування, а отже, й соборності. Перш за все це географічний фактор: “Що нижче на шаблях цивілізації стоїть який народ, то більш і скоріше географічні обставини підсоблюють придбати йому свій окремішній тип” [12, с. 11]. Надалі більшу роль відіграють “історичні обставини”, до яких він відносить контакти з іншими народами – “Стріча з народом слабшим зміцняє народність сильнішого, як стріча з сильнішим знесилює її” [12, с. 13], а також появу власної писемності (“Письменство є душа народнього життя, є – самосвідомість народності” [12, с. 14]).

І. Майданюк [18] вважає, що у цій праці Миколі Костомарову вдалося сформулювати поняття нації як духовної спільноти: “Духовий склад, ступінь почуття, характер розуму, напрям волі, погляд на громадське й духове життя, все, що виробляє вдачу й характер народу, все оце й – заховані внутрішні причини народньої відрубності. Оці основи надають дихання життю й суцільність тілу. Все оце, що належить до цього духового народнього складу, не показується поодинці, відрубно одне від другого, а вкупі, нероздільно, спільно одне другого піддержує, спільно одне другого доповнює, й, таким побитом, усе заразом укупі становить єдиний гармонійний образ народності” [12, с. 15].

Найвиразніше у цьому творі висловлено ідею національної самобутності та єдності українців: “...на півдні весь український народ виразно на початку XI. віку визначається суцільністю: він не вважає на князівські перегорожі й раз-у-раз діями своєї історії нагадує про свою єдність; він засвоює собі одну назву Русь, у нього одні спільні спонуки, ті самі головні обставини ворочають ним; його частини тягнуть одна до другої” [12, с. 30]

У 1860 – 70-х роках М. І. Костомарову приходилось багато полемізувати з противниками української самобутності – як з поляками, так і з великоросами. М. Грушевський вважав, що його публіцистичні і полемічні писання “далеко повніш розгортують комплекс порушених питань та ілюструють еволюцію поглядів самого Костомарова і ту ідеологічну роботу, що проходила в громадянстві навколо порушених ним питань” [21, с. V]. Показовою полемічною працею є “Ответ на выходки газеты (краковской) “CZAS” и журнала “Revue contemporaine” (“Основа”, 1861, февраль, с.121 – 135). Дану працю зараз активно використовують “рускомирцы”, тому що вважають її загальний тон – на відстоюванні великоруської народності і державності. Учений стверджував давню єдність руських земель: “Название: Русь – не местное, а общее для всей суммы Земель Восточных Славян, с глубокой древности сознававших свое взаимное средство и образовавших удельную

федерацию. Сначала имя Руси давалось земле полян (Земле Киевской) где и зародилось зерно этой связи, а потом оно перешло на все земли, вошедшие в эту связь. Русь Червоная была земля Русская, точно так же как и Рязань, и Великий Новгород, и Псков и Тверь и Полоцк – все они были связаны одинаково сознанием единства, верою, книжным языком, сходными основами общественного устройства и институцией правительственного рода. Печальные внешние события не дали этому складу Русских земель развиваться в строгой гармонии федеративного начала. Внешние признаки их связи порвались – внутренние остались до сих пор неизменными” [21, с. 75 – 76].

У російській пресі М. І. Костомаров писав про Галичину як край, де проживала “малорусская народность”. На сторінках журналу “Русская старина” історик переконував, що Галичина внаслідок “неприятні поляків, в руках яких знаходиться сила багатств, не може ніяк отримати належне їй самостійне місце навіть в конституційній державі”. В обережних і лояльних висловлюваннях М. І. Костомарова під царською цензурою, на думку І. Райківського, простежувалось усвідомлення національної єдності двох “тілок” українського народу під владою Російської та Австро-Угорської імперій [25, с. 5]. Однак автор, закликаючи українофілів до поміркованості, аполітизму, практично не бачив перспективи вирішення українського питання.

На початку лютого 1882 року Микола Костомаров опублікував у журналі “Вестник Европы” роботу під назвою “Задачи украинофильства”. Вона була написана на захист української мови і проти тих, хто намагався звести її роль до діалекту російської мови. Костомаров підкреслював, що вплив світового культурного процесу він вважав позитивним для українського народу і його мови. Історик рішуче відкидає думку, що український народ хотів коли-небудь злитися з російським і що він не здатний самостійно розвиватися. Він констатує, що український народ внаслідок багатовікового бездержавного існування втратив силу, ґрунтовану на національній свідомості, тому інтелектуальна еліта повинна сприяти укріпленню духовного зв’язку між розрізненими українськими етнічними територіями. Дискусія між М. І. Костомаровим і галицьким народовцем В. Барвінським, яка проходила на сторінках періодичних видань, продовжилася та навіть загострилася в епістолярному спілкуванні, що детально аналізує у своєму дослідженні О. Гончар [1, с. 172 – 177]. Очевидною проблемою у ході згаданої дискусії було різне бачення впливу російської мови та літератури на Наддніпрянщині та в Галичині. Обережні висловлювання М. І. Костомарова про зросійщену інтелігенцію були використані ворогами всеукраїнської справи – галицькими москвофілами. На погляд дослідниці, листування М. І. Костомарова з В. Барвінським є свідченням зрілості його поглядів на розвиток української мови та літератури в умовах існування українців в Російській імперії. Все, що було ним викладено в листах, перевірене часом. Історик не висловлювався на українську самостійність лише тому, що не бачив відповідних історичних умов, а радикальних дій ніколи не підтримував. Він виступав за поступовість від народної освіти до пробудження інтелігенції і виховання молоді під прапором розвитку української культури [1, с. 177].

Л. Смілянська зауважує: “...аж донедавна побутувала думка, що замолоду М. Костомаров відзначався прогресивними поглядами, а з початком урядової реакції у 60-х роках відбувся злам, і він перейшов на консервативні позиції. Однак М. Костомаров був складною і духовно неординарною людиною, тому його не можна було вкласти в прокрустове ложе будь-якої схеми. Звичайно, доводилося і йому часом іти на компроміс чи поступатись під тиском обставин. Але мало хто був такий

смільвий і рішучий у відстоюванні тих принципів, які він вважав єдино правильними, – навіть проти численної опозиції” [26, с. 30].

Молодший сучасник М. І. Костомарова В. Менчиц згадував, яку відповідь дав історик на питання – що може стримати руйнівну дію прогресу на український народ: “ми бачимо, що ті народи, які у себе утворили впорядковане духовенство (наприклад, іудеї), живуть, не дивлячись на всі неприхильні, руйнуючі умови. Я певний, що якби Богдан Хмельницький, замість того, щоб проливати річки крові, нищити стільки народу, як і інші українські поводирі, які шукали допомоги усюди, навіть у Татар, – звернулися до східних патріархів з проханням дати Україні самостійну, незалежну церкву; якби вони утворили духовенство таке, котре б провело народню мову в казання, до школи, до церковних одправ і таким робом мову народню було висвячено, – то я переконаний глибоко, що українському народові не було б рації лякатися за те, що вона зникне з лиця землі, як національна святість. – Мене, казав Костомаров, примушує так мислити все те, що я знаю про наше минуле і сучасне нашої неньки Вкраїни” [9, с. 68].

Особлива роль у нових суспільно-політичних реаліях належить тому складнику національного концепту, який М. І. Костомаров уважав надважливим, – пошукам національної консолідації українства. Як історик він аналізував наслідки трагічної станової роз’єднаності народу, яка призводила до руїн у думках і душах патріотів, давала змогу меткішим сусідам ціною України осягати власні цілі [7, с. 35]. Характерно, що Костомаров-історик акцентує увагу саме на моральному аспекті проблеми роз’єднаності – духовній деградації суспільства, яка неминуче настане, якщо всі його стани не об’єднані навколо національної ідеї [7, с. 36].

Отже, на основі проведеного текстологічного дослідження та вивчення наукових розвідок про суспільно-політичні погляди визначного українського діяча ХІХ століття – Миколи Івановича Костомарова, можемо констатувати наступне. Соборницькі погляди історика розвивались під впливом романтичних ідей та ґрунтового дослідження історії, мови, фольклору, релігії українського народу. Типологічно вони схожі з розумінням соборності у російських слов’янофілів, але без російської зверхності панславізму. У багатьох своїх працях М. І. Костомаров послідовно обстоював думку про органічну єдність українців, розуміючи її перш за все як “духовну єдність”, про необхідність вільного розвитку української мови та культури в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Гончар О.* Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи / О. Гончар. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. – 274 с.
2. *Гончар О.* Сучасне костомаровознавство: основні тенденції розвитку / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – Вип. 26. – Київ, 2016. – С. 71–82.
3. *Гончар О.* Творча спадщина Миколи Костомарова в сучасній українській історіографії / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – Вип. 25. – Київ, 2014. – С. 153–180.
4. *Гошуляк І.* Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки) / І. Гошуляк. – Київ, 2009. – 467 с.
5. *Грушевський М.* Костомаров і Новітня Україна: в сорокові роковини / М. Грушевський // Україна. 1925. – Кн.3. – С. 3–20.
6. *Єгоров В. В.* Науково-публіцистична боротьба М. І. Костомарова проти антиукраїнської політики царизму (1860-ті – початок 1880-х років) / В. В. Єгоров // Сторінки історії: зб. наук. праць. – Київ: НТУУ “КПІ”, 2010. – Вип. 31. С. 37–51.
7. *Козачок Я. В., Чекалюк В. В.* Горизонти українотворення в публіцистиці М. І. Костомарова. Микола Костомаров у контексті сучасності: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Я. В. Козачок, В. В. Чекалюк. – Київ: НАУ, 2013. – 336 с.
8. *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова) / Я. В. Козачок. – Київ: НАУ, 2004. – 352 с.
9. *Костомаров* в Петербурзькій громаді 1860-х рр.: з споминів Вол. Менчица / Подав А. Михалевич // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.66–68.

10. *Костомаров Н. И.* Автобіографія. Бунт Стеньки Разина / Н. И. Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992. – 511 с.
11. *Костомаров Микола.* Богдан Хмельницький / М. Костомаров. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 843 с.
12. *Костомаров Микола.* Дві руські народності / Пер. Олександр Кониський. З переднім словом Дмитра Дорошенка. – Київ-Ляйпціг: Українська накладня (1920?). – 111 с.
13. *Костомаров М. І.* Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К.: Либідь, 1991. – 40 с.
14. *Костомаров М.* Пісня моя / М. Костомаров // Костомаров М. І. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1990. – Т.1. – С.63.
15. *Кость С.* Ідея соборності як методологічна засада західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. / С. Кость [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/publications/visnyk27/Statti27_Kost.htm – 2005.
16. *Левицька О.* Переосмислення змісту та значення першої дисертації М. Костомарова “Про причини і характер унії в Західній Росії” / О. Левицька // Схід. 2015. – № 3. – С.38–44.
17. *Літошенко Ю. В.* Концептуальні засади соборності України / Ю. В. Літошенко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Перспективи розвитку сучасної науки”: (5-6 груд. 2014 р.). Львів, 2014. – С. 132 – 135.
18. *Майданюк І. З.* Світоглядні переконання Миколи Костомарова про природний стан і природні права / І. З. Майданюк // Грані. – 2011. – № 2. – С. 38 – 41.
19. *Михайленко С. М.* Ідея соборності українських земель у творчості М. І. Костомарова / С. М. Михайленко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: Науково-практ. збірник: – К., 2006. – №2 [35]. – С. 212 – 216.
20. *Нагорна Л.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. Нагорна. – К.: Стилос, 1997. – 278 с.
21. *Науково-публіцистичні* і полемічні писання Костомарова: зібрані заходом Академ. комісії укр. історіографії / Іст. секція Всеукр. академії наук ; за ред. М. Грушевського. [К.] : Держ. вид-во України, 1928. – XXI, [V]. – 315 с.
22. *Пінчук Ю. А.* Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М.І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78 – 88.
23. *Пінчук Ю. А.* До оцінки наукової й громадської діяльності М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 1988. – № 6. – С. – 144 – 145.
24. *Пінчук Ю.* Слов'янство і Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова / Ю Пінчук // Румунсько-українські відносини: Історія і сучасність. – Сату Марє (Румунія), 1999. – С.483 – 487.
25. *Райківський І.* Питання національної єдності Наддніпрянщини і Галичини в ідейній спадщині українських громадівців останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. / І. Райківський// Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2011. – Вип. 20. – С. 3 – 16.
26. *Смілянська Л. І.* Літературна творчість Миколи Костомарова/ Л. І. Смілянська // Костомаров М. І. Твори у двох томах. – Київ: Дніпро, 1990. – Т.1. – С. 5 – 35.
27. *Соборність України:* У 2-х кн. / Авторський колектив: Гошуляк І. Л., Дробот І. І., Кривошея В. В. та ін. Кн.1: Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. – К.: Видавництво “Бібліотеки українця”, 2000. – 147 с.
28. *Старічнєва В.* Категорія “соборності” у теорії та суспільно-політичній практиці / В. Старічнєва // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень. 10/2006. – Вип. 32. – С.281 – 288.
29. *Толочко П.* Видатний історик України і Росії / П. Толочко // Київська старовина. – 1992. – №5. – С. 8.
30. *Ціпко А.* “Слов'янська міфологія” Миколи Костомарова у ґрунтуванні культурного “биття” українського народу / А. Ціпко // Вісник Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. – Вип.12.Українознавство. – 2008. – №12. – С. 4 – 6.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Віссяна Інна Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

И. А. Вивсяная

*Центральноукраинский государственный педагогический университет
имени Владимира Винниченко*

ИДЕЯ СОБОРНОСТИ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ

Н. И. КОСТОМАРОВА

В статье анализируется конкретный вклад известного украинского историка и общественно-политического деятеля XIX в. Николая Ивановича Костомарова в разработку идеи соборности. Автор рассматривает взгляды ученого на единство украинского народа, разделенного имперскими границами. Также анализируются отличия славянофильской и украинской идей соборности.

Ключевые слова: соборность, славянофильство, “духовное единство”, консолидация.

I. A. Vivsyana

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

THE IDEA OF THE UNITY OF THE NATION IN SOCIAL AND POLITICAL VIEWS

M. I. KOSTOMAROV

The purpose of the article is to determine the contribution of M. Kostomarov to the idea of the unity of the nation.

The genesis of the unity views has been observed since childhood. The interest in Ukrainian is increasing at the end of his university studies. Among the poems one particularly reflects the idea of the unity of the Ukrainian lands – “My Song”.

The scientist operates with the concepts of “spiritual unity”, “Slavic reciprocity”, “the rule of nation”.

The historian saw in the Orthodox faith the factor of unity of Rus. It was obvious to him that the identity of the language testifies to the identity of the people. M. Kostomarov defined a number of features that distinguish one nation from another. At the same time, these are the factors of unification, and, consequently, of collegiality.

The views of the historian on unity developed under the influence of romantic ideas and thorough research of history, language, folklore, religion of the Ukrainian people. Typologically, they are similar to the understanding of the collegiality of Russian Slavophiles, but without the Russian nobility Pan-Slavism. In many of his writings, M. Kostomarov consistently defended the idea of the organic unity of Ukrainians, first of all as “spiritual unity”, about the need for free development of the Ukrainian language and culture as a whole.

Keywords: The unity of the nation, Slavophilism, “spiritual unity”, consolidation.

REFERENCES

1. **Honchar O.** Mykola Kostomarov: postat' istoryka na tli epokhy / O. Honchar. – Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2017. – 274 s.
2. **Honchar O.** Suchasne kostomarovoznavstvo: osnovni tendentsiyi rozvytku / O. Honchar // Istoriohrafichni doslidzhennya v Ukraini: Zb. nauk. pr. – Vyp. 26. – Kyiv, 2016. – S. 71 – 82.
3. **Honchar O.** Tvorchya spadshchyna Mykoly Kostomarova v suchasnyy ukraiyins'kiy istoriohrafii / O. Honchar // Istoriohrafichni doslidzhennya v Ukraini: Zb. nauk. pr. – Vyp. 25. – Kyiv, 2014. – S. 153 – 180.
4. **Hoshulyak I.** Ternystyy shlyakh do sobornosti (vid ideyi do Aktu Zluky) / I. Hoshchulyak. – Kyiv, 2009. – 467 c.
5. **Hrushevs'kyi M.** Kostomarov i Novitnya Ukraina: v sorokovi rokovyny / M. Hrushevs'kyi // Ukraina. 1925. – Kn.3. – S. 3–20.
6. **Yehorov V. V.** Naukovo-publitsystychna borot'ba M. I. Kostomarova proty antyukraiyins'koyi polityky tsaryzmu (1860-ti – pochatok 1880-kh rokiv) / V. V. Yehorov // Storinky istoriyi: zb. nauk. Prats'. – Kyiv: NTUU “KPI”, 2010. – Vyp. 31. S. 37 – 51.
7. **Kozachok YA. V.,** Chekalyuk V. V. Horyzonty ukraiyinotvorennya v publitsystytsi M. I. Kostomarova. Mykola Kostomarov u konteksti suchasnosti: navch. posib. [dlya stud.vyshch. navch. zakl.] / YA. V. Kozachok, V. V. Chekalyuk. – Kyiv: NAU, 2013. – 336 s.
8. **Kozachok YA. V.** Ukraiyins'ka ideya: z vuz'koyi stezhky na shyroku dorohu (khudozhnya i naukovo-publitsystychna tvorchist' Mykoly Kostomarova) / YA. V. Kozachok. – Kyiv: NAU, 2004. – 352 s.
9. **Kostomarov** v Peterburz'kiy hromadi 1860-kh rr.: z spomyniv Vol. Menchytsa / Podav A. Mykhalevych // Ukraina. – 1925. – Kn.3. – S.66 – 68.
10. **Kostomarov N. Y.** Avtobyohrafiya. Bunt Sten'ky Razyna / N. Y. Kostomarov. – K.: Naukova dumka, 1992. – 511 s.
11. **Kostomarov** Mykola. Bohdan Khmel'nyts'kyi / M. Kostomarov. – Dnipropetrovs'k: Sich, 2004. – 843 s.

12. *Kostomarov* Mykola. Dvi rus'ki narodnomy / Per. Oleksander Konys'kyy. Z perednim slovom Dmytra Doroshenka. – Kyiv-Lyayptsih: Ukrayins'ka nakladnya (1920?). – 111 s.
13. *Kostomarov M. I.* Zakon Bozhyy (Knyha buttya ukrayins'koho narodu) / M. I. Kostomarov. – K.: Lybid', 1991. – 40 s.
14. *Kostomarov M.* Pisnya moya / M. Kostomarov // Kostomarov M. I. Tvory v dvokh tomakh. – K.: Dnipro, 1990. – T.1. – S.63.
15. *Kost' S.* Ideya sobornosti yak metodolohichna zasada zakhidnoukrayins'koyi presy pershoi polovyny XX st. / S. Kost' [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/publications/visnyk27/Statti27_Kost.htm – 2005.
16. *Levyts'ka O.* Pereosmyslennya zmistu ta znachennya pershoi dysertatsiyi M. Kostomarova “Pro prychny i kharakter uniyi v Zakhidniy Rosiyi” / O. Levyts'ka // Skhid. 2015. – № 3. – S. 38 – 44.
17. *Litoshenko YU. V.* Kontseptual'ni zasady sobornosti Ukrayiny / YU. V. Litoshenko // Materialy mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi “Perspektyvy rozvytku suchasnoyi nauky”: (5 – 6 hrud. 2014 r.). L'viv, 2014. – S. 132 – 135.
18. *Maydanyuk I. Z.* Svitohlyadni perekonannya Mykoly Kostomarova pro pryrodnyy stan i pryrodni prava / I. Z. Maydanyuk // Hrani. – 2011. – № 2. – C. 38 – 41.
19. *Mykhaylenko S. M.* Ideya sobornosti ukrayins'kykh zemel' u tvorchosti M. I. Kostomarova / S. M. Mykhaylenko // Visnyk Akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsiyi profspilok Ukrayiny: Naukovo-prakt. zbirnyk: – K., 2006. – №2 [35]. – S. 212 – 216.
20. *Nahorna L.* Politychna kul'tura ukrayins'koho narodu: istorychna retrospektyva i suchasni realiyi / L. Nahorna. – K.: Stylos, 1997. – 278 s.
21. *Naukovo-publitsychni* i polemichni pysannya Kostomarova: zibrani zakhodom Akadem. komisiyi ukr. istoriohrafiyi / Ist. sektsiya Vseukr. akademiyi nauk ; za red. M. Hrushevs'koho. [K.] : Derzh. vyd-vo Ukrayiny, 1928. – XXI, [V]. – 315 s.
22. *Pinchuk YU. A.* Vidobrazhennya elementiv ukrayins'koyi natsional'noyi ideyi v naukoviy tvorchosti M. I. Kostomarova / YU. A. Pinchuk // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2007. – № 2. – S. 78 – 88.
23. *Pinchuk YU. A.* Do otsinky naukovoyi y hromads'koyi diyal'nosti M. I. Kostomarova / YU. A. Pinchuk // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1988. – № 6. – S. – 144 – 145.
24. *Pinchuk YU.* Slov'yanstvo i Ukrayina v kontseptsiyi kyrylo-mefodiyivtsya Mykoly Kostomarova / YU. Pinchuk // Rumuns'ko-ukrayins'ki vidnosyny: Istoryia i suchasnist'. – Satu Mare (Rumuniya), 1999. – S.483 – 487.
25. *Raykivs'kyy I.* Pytannya natsional'noyi yednosti Naddniproshchyny i Halychyny v ideyniy spadshchyni ukrayins'kykh hromadivtsiv ostann'oyi chverti XIX – pochatku XX st. / I. Raykivs'kyy // Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Istoryia. – 2011. – Vyp. 20. – S. 3 – 16.
26. *Smilyans'ka L. I.* Literaturna tvorchist' Mykoly Kostomarova / L. I. Smilyans'ka // Kostomarov M. I. Tvory u dvokh tomakh. – Kyiv: Dnipro, 1990. – T.1. – S. 5 – 35.
27. *Sobornist'* Ukrayiny: U 2-kh kn. / Avtors'kyy kolektyv: Hoshulyak I. L., Drobot I. I., Kryvosheya V. V. ta in. Kn.1: Vid zarodzhennya ideyi do pershoi sproby realizatsiyi. – K.: Vydavnytstvo “Biblioteky ukrayintsya”, 2000. – 147 s.
28. *Starichnyeva V.* Katehoriya “sobornosti” u teorii ta suspil'no-politychniy praktytsi / V. Starichnyeva // Naukovi zapysky instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen'. 10/2006. – Vyp. 32. – S.281 – 288.
29. *Tolochko P.* Vydatnyy istoryk Ukrayiny i Rosiyi / P. Tolochko // Kyiv's'ka starovyna. – 1992. – №5. – S. 8.
30. *Tsipko A.* “Slovyans'ka mifolohiya” Mykoly Kostomarova u gruntuvanni kul'turnoho “bytiya” ukrayins'koho narodu / A. Tsipko // Visnyk Kyiv's'koho natsional'noho un-tu imeni Tarasa Shevchenka. – Vyp. 12. Ukrayinoznavstvo. – 2008. – №12. – S. 4 – 6.

ABOUT THE AUTHOR

Vivsyana Inna Anatoliyivna – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

УДК 94(477) “1917–1921”

О. А. Житков

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ДОСВІДУ АГРАРНИХ
ПЕРЕТВОРЕНЬ 1917 – 1921 РОКІВ В УКРАЇНІ**

В статті висвітлено сучасний дискурс методологічних та ідеологічних аспектів системного аналізу аграрних відносин в українських землях доби національного відродження та Української революції 1917 – 1921 рр. у вітчизняній історіографії. Визначено аксіологічну та мотиваційну складові аграрних реформ доби Національно-визвольних змагань, як теоретичної основи планування розвитку аграрного сектору економіки незалежної України XXI століття.

Ключові слова: *соціальна історія, історіографія, історичний наратив, історіографічний аналіз, земельні відносини, аграрні реформи, аграрне законодавство, Українська революція, Центральна рада, Українська Держава, УНР, колоніальна політика, Тимчасовий уряд, Білий рух, КП(б)У, Раднарком.*

Утвердження України на міжнародній арені, як незалежної стабільної демократичної європейської держави, вимагає невідкладного реформування аграрного сектору економіки. Наша держава, як один з ключових гравців на ринку сільгосппродукції, розпорядник величезних запасів чорноземів (60,4 млн. га. з котрих 69% – угіддя), володіє невичерпним природнім потенціалом, потужним ресурсом знань і кваліфікованої робочої сили. За таких умов сільське господарство стає тим локомотивом, який виведе з глибокої економічної кризи всю країну. Однак, доступні результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992 – 2013 рр. наштотують на думку, що ідеології аграрних реформ в Україні не існує. Результати відповідей на запитання соціологічного моніторингу “Як ви вважаєте чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) землю?” дали таку картину: ні – 45,2%; скоріше ні – 18,1%; важко відповісти – 17,05; скоріше так – 12,3%; та – 7,2%; не відповіли – 0,2% [24, с. 448]. Це може свідчити лише про те, що в масовій свідомості громадян України ще зберігаються стереотипи радянської системи господарювання. З іншого боку, це невтішний результат стагнації поземельних відносин доби т. зв. “дикого капіталізму”, чиновницької обструкції ефективних аграрних реформ, гра на догоду сільськогосподарських корпораціям, які за мізерну орендну плату нині фактично приватизували та експлуатують українські чорноземи.

Актуальність розв’язання земельного питання сьогодні співвідносна з розмахом полеміки, яка розгорнулася у суспільстві з приводу долі колгоспів після проголошення незалежності України у 1991 році. Наявність глибинних протиріч у пострадянській системі виробничих відносин, потреба вибору нової економічної моделі розвитку країни в реаліях глобалізації світової економіки, пошук свого місця в системі світового розподілу природних ресурсів і ринку праці створюють попит на розв’язання аграрного питання з урахуванням здобутків і втрат минулих поколінь. Можна стверджувати, що в середовищі науковців, провладних кіл і політиків “від землі” причетність до історико-аграрного дискурсу є модною ознакою часу. Численні науково-практичні конференції, аграрні симпозіуми за їхньої участі, визначають межі, за якими розвиток економіки є соціально небезпечним явищем для нинішніх і прийдешніх поколінь, засвідчують усвідомлення нацією історичного минулого та викликів світової продовольчої кризи, що загострилися у XXI столітті [25, с. 35]. Висловлено думки від найоптимістичніших до таких, що потребують концентрації практичного досвіду, адже залишаються нерозв’язаними найскладніші питання насущного буття й перспектив розвитку українського села: “...як у конкретних

сільських умовах, враховуючи просторове розташування полів, розмістити і розподілити земельні ділянки (паї), яку організаційно-правову форму господарювання найдоцільніше вибрати, і ще багато “як” ? і “чому” ? постануть перед нами”, зазначали науковці [22, с. 13].

Пріоритетний характер історичного досвіду вітчизняних аграріїв виокремлювали науковці, громадські діячі, організатори й практики здавна. Дослідники зауважували, що на відміну від царської Росії, де домінувала общинна форма землекористування, для українського села характерним було подвірне землеволодіння, індивідуально-сімейні способи господарювання на основі спадкової власності на землі.

Науковці, які були прихильниками концепції “сімейно-трудового господарства” О. Чаянов, О. Челінцев, М. Макаров, А. Рибніков, інші вчені-економісти вперше на початку ХХ століття узагальнили досвід столипінської аграрної реформи і сімейно-трудової форми організації виробництва, яке могло успішно протистояти розвитку капіталізму, зазначивши, що його натуральна форма існує як внутрішньо стійка за своїми закономірностями форма життєдіяльності виробника, який сам визначає пріоритети господарювання. Теоретичні передумови російської школи сільської кооперації й статистики напередодні революції було закладено у працях А. Чупрова, М. Каблукова, В. Левитського, С. Бехтєєва О. Кауфмана. Саме ці вчені й практики здійснили порівняльний аналіз використання здобутків агрономічної науки, перспективи ринку кредитування селянських господарств, утворення й діяльності виробничих кооперативів у Росії і Західній Європі, позитивно оцінювали перспективи їхнього подальшого розвитку. Вони критикували популярну на той час теорію аграрного перенаселення й зазначали, що Росія й Україна посідали далеко не останні місця за розмірами наділів селянських господарств [31]. О. Кауфману належить праця, у якій він обґрунтовував потребу ретельного розрахунку наслідків переселенської політики російського уряду [15]. В іншому дослідженні О. Кауфман стверджував: “Не земля, а культура – вот в чем решение аграрного вопроса” [16, с. 88]. Багато фахівців вказували на низьку інтенсифікацію праці селянина, брак використання технологій у сільському господарстві Росії. Не випадково урожай зернових культур на початку ХХ ст. в районах Центрального Чорнозем'я в цілому був меншим, порівняно із середньою нормою врожайності в європейських країнах у 1,2 – 2,7 рази. Великі обсяги перелогових земель, відносно малі площі, які відводилися під пасовища та луки, свідчили про незадовільний стан розвитку тваринництва навіть у розвинених регіонах країни [1, с. 76].

Слід зазначити, що виходом зі скрутною економічною ситуації в Росії стає досвід об'єднання дрібного виробника, накопичений у країнах Заходу. Уже на етапі становлення кооперативної справи в Російській імперії сформувалися два підходи щодо потрактування її мети та завдань: якщо прибічники конкретних дій розглядали кооперацію як особливу форму організації соціально-економічного життя, що у перспективі мало привести до встановлення соціалізму, то інші бачили в кооперативному русі не більше ніж засіб покращення матеріального становища народних мас в умовах еволюції капіталістичних відносин. Прихильники “господарсько-раціоналістичного” підходу кооперування презентували інтереси заможних, урядово налаштованих верств селянства [28, с. 51]. До цієї групи належали у більшості землевласники, прихильники Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств при Імператорському Московському товаристві сільського господарства (заснов. 1871 р.) та його петербурзького відділення. Турбота ліберального поміщицтва, урядовців і земських діячів про матеріальний добробут хліборобських мас, сільського робітництва була викликана не

лише причинами морально-етичного характеру. Становище податних верств населення розглядалося в урядових колах з точки зору платоспроможності, створення умов і можливостей виконання боргових зобов'язань щодо податків і повинностей перед миром і державою. У планах кооперація за підтримки держави мала зростати й трансформуватися в окремий сектор економіки Росії, що мав би розвиватися паралельно з існуючим приватнокапіталістичним сектором, пом'якшувати руйнівні впливи ринкових відносин на дрібне селянське господарство, підтримувати кредитами підприємництво й забезпечувати деяке здешевлення продукції та господарчих товарів для основної маси населення [28, с. 51].

Відомо, що організаторами кооперативного руху в Україні наприкінці XIX століття були відомі громадські діячі М. Драгоманов, М. Зібер, О. Кістяківській, К. Гаттенбергер, В. Садовський, М. Бунге. Вони працювали в керівних органах спілок, забезпечували правовий супровід діяльності кооперції, залучали до роботи в місцевих відділеннях кооперативів губерніальне й повітове дворянство, чиновників, українську інтелігенцію, мисляче селянство [28, с. 51]. Чимало ідей і методів роботи, що були апробовані кооператорами-практиками не втратили своєї актуальності. Зокрема, історики підкреслюють значущість внеску В. Навроцького в розвиток економічної теорії. Саме він обґрунтував тезу про роль держави в регулюванні ринку сільгосппродукції, визначив складову частину земельної ренти у формуванні ринкової ціни сільгосптовару. Актуальною проблемою залишається освоєння досвіду урядів Австрії й Угорщини зі створення кадастру ґрунтів у східних землях Австро-Угорщини, методу вивчення конкурентноздатності аграрної галузі Галичини порівняно з рільництвом Чехії, розробленого В. Будзиновським.

Діяльність асоціацій галицьких селян, більше відомих як “християнські склепи”, висвітлювалася священиком української греко-католицької церкви Т. Войнаровським. У вітчизняній історіографії сформувалася традиція дослідження практичного досвіду й самовідданої праці видатного діяча кооперативного руху в Наддніпрянській Україні Миколи Левитського, якого сучасники шанобливо називали “артільним батьком”. Зазначимо, що перші кроки організації селянських кооперативів М. Левитським на Херсонщині, почали вивчатися за його життя [35]. Роль “артільного батька” у створенні споживчих спілок високо цінувалася радянськими істориками. Достойне місце відводилося висвітленню історії кооперативного руху в Наддніпрянщині та особистості вченого-кооператора М. Левитського в дослідженнях істориків української діаспори [2, с. 327 – 329]. Сучасна тематика кооперативного руху є складовою частиною наукових планів працівників установ АН України, зокрема, Науково-дослідного інституту селянства (м. Черкаси) [18].

Зауважимо, що дослідження досвіду та життєвого шляху М. Левитського продовжується У 1990-х роках став доступним для використання науковцями укомплектований працівниками Інституту рукопису НБУВ особовий фонд М. В. Левитського за № 327, який налічує 2171 одиницю зберігання. Основу фонду складають статті просвітницького характеру, автором яких був М. Левитський, публікації, що стосувалися його практичної діяльності в селах Наддніпрянської України, фінансові, поточні звіти керівників кооперативів, а також матеріали творчого змісту та епістолярій вченого [6]. Щоправда, записи в листах використання справ фонду № 327 свідчать, що основна маса матеріалів щодо наукової і творчої спадщини М. Левитського не була затребувана дослідниками [5].

Життя й діяльність відомих організаторів кооперації висвітлювалася на фоні посилення громадської активності української інтелігенції повітових міст і містечок наприкінці 1890-х – початку 1900-х років. Реалістично змалював подвижницьку

працю фундатора кооперативного руху в Харкові та Лівобережній Україні 1890-х років М. Балліна автор фундаментального дослідження історії кооперації С. Бородаєвський (1925) [2, 318–323]. В сучасній історіографії ґрунтовно досліджувався досвід діячів кооперації дорадянської доби І. Волошиновського, Д. Марковича, В. Доманицького [23]. Привертає увагу порівняння структурно розмаїтих матеріалів життєпису представників кооперативного руху в Україні в багатомному виданні “Українські кооператори. Історичні нариси” [26].

У працях багатьох істориків наголошувалося на функційних можливостях кооперації, а саме: виконання кооперативами важливої ролі посередника у зв’язках дрібних селянських господарств з ринком, що дозволяло “кооперованим хліборобам” здешевити придбання необхідних промислових товарів на ринку за конкурентними цінами, успішно реалізовувати продукцію власного виробництва без затратних послуг посередників. Тим самим забезпечувалася оптимізація постійних контактів виробника сільгосппродукції з ринковим простором, його захист від диктату недобросовісних посередників і, як наслідок, відбувалося зменшення ризиків розорення землеробських господарств, поліпшувалися умови їхнього економічного розвитку [28, с. 155–194].

Унікальним є досвід діяльності споживчої кооперації в роки Української революції 1917–1921 рр. узагальнений в монографії історика І. Фаренія “Національний український трест” (2014 р.) [27]. У монографії ґрунтовно висвітлено становище кооперативних товариств, участь кооператорів у політичному житті, освітній роботі, що свідчить про багатогранність суспільного буття в жорстоких умовах революційної боротьби. Рецензентами праці І. Фаренія зазначалося, що йому вдалося, як нікому з попередників, показати систему зв’язків кооперативного середовища з політичними силами, які пропонували відмінні моделі економічного розвитку України 1917–1921 рр. [17, с. 246–247].

Спираючись на архівні джерела, матеріали періодичної преси, автор розглянув актуальні проблеми використання досвіду організаційного становлення й господарчої діяльності споживчої кооперації в умовах революції й інтервенції в УНР, зазначивши, що її потужний організм працював на нормалізацію соціально-економічного життя, усунення наслідків занепаду викликаного війною та революційним безладом, заклав міцні основи розвитку НЕПу 1921–1929 років в УСРР [27, с. 163].

На висвітленні ролі суспільних інституцій у подоланні продовольчої кризи, залучення продуктивних сил до “соціалістичної праці” була зосереджена увага радянських науковців в 1920-х – на початку 1990-х років. Історико-генетичний аналіз подій минулого відкриває можливості створення моделей економічних реформ і тим самим дає уроки майбутнім державникам, стверджував історик О. Каденюк. Не відкидаючи уроки тоталітаризму, трагічний досвід розселення, який оминали радянські дослідники, автор публікації “Невиправдані надії українського селянства” нагадав, що селянство, яке мало уявлення про кооперативні форми реалізації своїх економічних інтересів у дорадянську добу, відновило споживчо-виробничі об’єднання. Ідея кооперації дрібних і середніх виробників сільгосппродукції, на його думку, не втратила актуальності в реаліях здійснення аграрної реформи в Україні ХХІ століття [14, с. 57–58].

Аграрне питання завжди було складовою частиною ідеології українського визвольного руху. Воно набуло окреслених рис у контексті формування позиції з “українського питання” Думською громадою та Українською трудовою громадою в Першій та Другій Держдумах Росії. М. Грушевський, який співпрацював з думцями, національне й аграрне питання розглядав з історичного боку в контексті поновлення

національно-державної автономії України, здобуття українським народом втрачених прав на землю, природні ресурси та порядкування ними. “Гніт національний посилюється гнітом економічним і культурною перевагою; на всьому просторі української території національна проблема переплітається нерозривно з соціально-політичною й економічною. Український елемент – це не лише окрема народність, це значною мірою, окремий клас – клас дрібних сільських власників, який потребує соціально-політичних і економічних реформ уже хоча б для того, щоб здійснити ті громадянські й національні права, які вже визнані за ним на папері”, писав учений у відомій праці “Українці” [11, с. 90]. Поземельні відносини в підросійській Україні М. Грушевський найбільш повно висвітлював у збірках публікацій, написаних у період розпаду революції 1905 – 1907 рр., де не тільки визначив причини хронічної аграрної кризи в Російській імперії, яка була зумовлена малоземеллям більшості селянських господарств “при надлишку землі у поміщиків”, але й показав шляхи розв’язання цієї проблеми [9]. Оцінки, які дав М. С. Грушевський стану землеробства в Наддніпрянській Україні на початку двадцятого століття було розглянуто в працях О. М. Федькова, В. А. Дубінського, О. Житкова. Авторами аналізувалися думки вченого й політика щодо невідкладності проведення національних реформ у демократичній Україні 1917 року, залучення до організації державної влади виборних представників від усіх верств українського селянства, мобілізації суспільної думки на “...піднесення економічного й культурного рівня землеробства” [30].

Для цього існували всі умови. На думку сучасних дослідників, частка середнього й заможного селянства в Україні була найвищою в Європейській частині Російської імперії. Так, за даними 1865 року 96,5% селянських господарств на Правобережжі, 82,1% на Полтавщині, 68 % в Центрі і Півдні України передавалися в спадок. Якщо в 40 губерніях Європейської частини Росії в 1916 році з общини вийшло близько 24% господарів, у Південній Україні цей показник становив понад 34,2%, а на Правобережжі – 50,7% [12, с. 78 – 81]. Поворотним моментом у трансформації аграрно-селянського питання, як явища соціально-економічного порядку, в політичну проблему суспільного значення обумовили події революції 1905 – 1907 та 1917 – 1921 рр., які виявили глибину прірви політико-соціальної кризи й неготовність самодержавної Росії до рішучих реформ. У листопаді 1918 року розвалилася Австро-Угорська імперія. Саме в цей час Наддніпрянська Україна, Галичина, Буковина й Закарпаття включилися в загальноєвропейський національно-визвольний рух, потужним каталізатором якого була Велика війна 1914 – 1918 рр. Визрівання національних ідей та участь інтелігенції й селянства в українському визвольному русі розглядалися в працях багатьох політиків, хоча б того ж М. Грушевського. У статті “Підстави Великої України” він писав, що “... в українським житті мають будучність, матимуть вплив, вистоять тільки ті елементи, які стоятимуть у тіснім і щирім контакті з селянською масою, матимуть її потреби і інтереси на оці й ними орієнтуватимуться. І як підстава української стихії спеціально, і як основа соціальної й економічної структури нашого краю взагалі селянство залишиться фундаментом, на якому треба будувати все” [10, с. 40]. Соціологізм методології історії М. Грушевського, який відтілює наведена вище цитата, а також зміст його праць 1917 – 1918 років, дозволяє зробити припущення, що вчений був близьким до сприйняття селянства як особливого “суспільного класу”, що володів досвідом господарчих практик і був, за термінологією французького соціолога й філософа П’єра Бурдьє, важливим агентом існуючого, на часи Української революції, соціального простору [3, с. 43 – 54]. Змальований М. Грушевським образ селянина, як скинутого у безодню п’їтми несвідомості титана, що був “позбавлений зору і сили,

обстрижений з своєї політичної й національної свідомості”, вказує в підсумку на потенціальну вагу цієї суспільної верстви в майбутній державі, яку вчений і політик розбудовував усіма силами [10, с. 39–41].

Тема аграрних перетворень в українській історіографії після демонтажу концептуальної схеми історії УРСР, очікувано “перемістилася в площину” аналізу соціокультурних процесів, які відбувалися в українському селі в перші десятиліття двадцятого століття. Цьому сприяли умови реінтеграції вітчизняної історичної науки в обшири європейського й світового соціокультурного простору, неопосередковане знайомство з дослідженнями традиційного суспільства істориків школи аналізів, класичними працями західних філософів, соціологів й економістів П. Бурд’є, Е. Гелнера, Р. Регона, К. Гірца, К. Леві-Строса, Р. Редфілда, Дж. Скотта, В. Тернера, які увели в гуманітарні науки поняття умовного “традиційного суспільства”, розкрили його соціоментальний код, показали зустріч і конфронтацію світових цивілізацій доіндустріальної, індустріальної та постіндустріальної епохи в світовій історії. Конкретизація досліджень проблематики аграрного суспільства вимагала “стикування” сенсів його розвитку й революційних по суті модернізаційних процесів, які й зумовлювали особливості перебігу “революції в Україні”, трансформували її в “Українську революцію”. Соціально-економічний, соціоментальний, зміст трансформаційних процесів, які відбувалися в Україні 1917–1921 рр. досліджували вітчизняні історики О. Реєнт, О. Рафальський, В. Колесник, Я. Калакура, В. Масненко, В. Капелюшний, С. Корновенко, В. Солдатенко, В. Верстюк, С. Кульчицький, Я. Грицак, Ю. Присяжнюк, О. Михайлюк, В. Лозовий.

Вузька соціальної база Української революції, піднімала ціну тактичних помилок, допущених у розв’язанні земельного питання, правомірно вважали історики. Так, серед основних причин поразки Центральної ради І. Гошуляк назвав затягування часу з ліквідацією поміщицького землеволодіння. “Опинившись у хвості революційних подій, Центральна Рада втратила довіря бідніших верств селянства. В той же час даний закон [Тимчасовий земельний закон], особливо гасло “соціалізації” землі підбурило проти неї також заможні верстви села, які активно виступали проти її земельної політики і підтримали в зв’язку з цим гетьманський переворот”, зазначав історик [7, с. 34].

Із даною тезою перегукуються роздуми В. Лозового, який зробив висновок, що поетапне вирішення завдань земельної реформи на основі певних юридичних норм, вироблених українською владою, здавалося неграмотним селянам незрозумілим зволіканням, захистом прав і власності поміщиків, що у їхньому розумінні було несправедливо [21, с. 45].

На селі формувалася нова політична культура: основна маса селян дивилася на політику, передусім, як на інструмент розв’язання аграрної проблеми. Засадничим для селянської ментальності українця було переважання “трудового принципу” землекористування, який став також наріжним каменем ідеології та політики демократичних сил, що розколювало селянство на трудові й не трудові верстви, обмежувало варіативність здійснення соціальних реформ, врешті-решт, зумовило розмивання соціальної опори української державності та призвело до поразки Української революції 1917–1921 років [20, с. 347–348].

Популістські принципи розподілу державної, поміщицької, церковно-монастирської власності у відповідності до уявлень безземельного й малоземельного селянства про справедливість у суспільстві було покладено в основу програмних документів УСДРП та УПСР, які очолювали революційний рух, але не вели його за собою. Аграрна революція як вияв ентропії аграрного суспільства з часом поширювалася на українську центральну владу. Свої враження про наявні

суперечності у середовищі урядової коаліції (Генерального Секретаріату) при розв'язанні аграрного питання оприлюднили в першій половині 1920-х років В. Винниченко та П. Христюк [4]. Звинувачення на адресу керівництва Центральної ради у відстороненні від розбудови держави заможних верст українського селянства обґрунтовано висувалися правими політичними колами ідеологом українського консерватизму В. Липинським [19].

На фоні критичних оцінок аграрної політики української влади, які стали майже традиційними в сучасній історіографії, стверджується думка, що “Реформи 1917–1928 рр. не внесли нічого принципово нового в доповнення до ідей і спрямованості столипінської реформи, хіба що насильницьку відміну поміщицького землеволодіння” [22, с. 13].

Вивчаючи правові аспекти земельних реформ, дослідники вказують на низку недоліків аграрного законодавства національних урядів, зумовлених обставинами часу, а саме на його безсистемність, відсутність юридичних норм регламентації прав і обов'язків суб'єктів права – громадян і держави, декларативність окремих нормативних актів, наявність прогалин та юридичних колізій у визначенні випадків настання юридичної відповідальності сторін та інші проблеми [13, с. 122 – 124].

У контексті правонаступності аграрного законодавства доречним є постановка питання щодо реактуалізації дослідження правового механізму користуванням земельною власністю в законодавстві Центральної ради, Української Держави, Української Народної Республіки, статусу юридичних осіб селян-землевласників, поміщиків, власників цукрових заводів та селекційних станцій, інших категорій громадян, майнові інтереси яких пересікалися в правовій площині реалізації аграрного законодавства національних урядів. Підсумки аналізу правознавчих студій свідчать, що досліджувалися переважно традиційні права власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ – початку ХХ століть, що й зумовило думку науковців про тяжіння селянства виключно до земельної приватної власності [8, с. 432]. Проте, пам'ятаймо, що інститут приватної власності на теренах України був лише однією з багатьох видів і форм власності, які розвивалися упродовж кількох століть. Реформи, як рушійна сила трансформації аграрних відносин лише у двадцятому столітті, декілька разів змінювали юридичний статус форм землеволодіння й землекористування, що вносило суттєві корективи до правового поля суспільних земельних відносин, сприяло появі нових суб'єктів права власності на землю та землекористування в різних регіонах України.

Насамкінець зазначимо, що історіографічний аналіз земельних реформ, впроваджуваних національними урядами в роки Визвольних змагань, має українське значення в умовах сучасних суспільних трансформацій. Його результати надають можливість укласти своєрідну дорожню карту реформ, на якій, безумовно, мають бути позначені прерогативи реалізації аграрної соціальної політики центральної влади та місцевих громад в незалежній Україні. Пріоритети тут мають належати дослідженню історії антиколоніального руху в Україні на перетині соціогуманітарних наук: історії, соціології, економіки, правознавства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Бехтеев С. С.* Хозяйственные итоги истекшего сорокапятiletия и меры к хозяйственному подъему. – Том 2. / С. С. Бехтеев. – СПб, [б. м.], 1902. – 401 с.
2. *Бородаєвський С. В.* Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага, [б. в.], 1925. – 448 с.
3. *Бурдые П.* Практический смысл / П. Бурдые. [пер. с фр. А. Т. Бикбов, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко; отв. ред. и послеслов. Н. А. Шматко] – СПб.: Алатайя, 2001. – 562 с.
4. *Винниченко В.* Відродження нації. – Частина II. – Київ – Відень, 1920. – 328 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Т. II. / П. Христюк. – Нью-Йорк.: Видавництво Чарторийських. 1969. – 204 с.

5. **Вовченко В. Б.** Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М. В. Левитського (1859–1936): історія, реконструкція, зміст: автореф. дис. ...канд. іст. наук:07.00.10 / Вовченко Вікторія Борисівна; Національна Академія Наук України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – К., 2007. – 16 с.
6. **Воронкова Т. І.** Левитський Микола Васильович (1859 – 1936) / Т. І. Воронкова. // Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник: Національна Академія Наук України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – К.: [б.в.], 2002. – С. 303 – 311.
7. **Гошуляк І. Л.** Про причини поразки Центральної Ради / І. Л. Гошуляк. // Український історичний журнал. – К.: Дієз-продукт, 1994. – № 1. – С. 31 – 44.
8. **Гримич М. В.** Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ–початку ХХ ст.: Монографія. / М. В. Гримич. К.: НП “Інтертехнодрук”, 2004. – 588 с.
9. **Грушевський М.** Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – Санкт-Петербург: Типография товарищества “Общественная польза”, 1907. – 294 с.; Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905 – 1906 // Твори у 50-ти т. – Т. 1. – Львів: Світ, 2002. – С. 289 – 383.
10. **Грушевський М.** Підстави Великої України / М. Грушевський. // На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали. [редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара] – Нью-Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен: [б. в.], 1992. – 880 с.
11. **Грушевський М.** Українці / М. Грушевський. Твори у 50-ти т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов.ред. П. Сохань] – Т. 3. Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917). – Львів: Світ, 2005. – С. 86 – 130.
12. **Єкельчик С.** Пробудження нації: до концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. / С. Єкельчик. – Мельбурн : Ун-т ім. Монаша; відділ славистики, 1994. – 121 с.; Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 356 с.
13. **Заріцька І. М.** Земельне законодавство доби Української революції 1917 – 1921 рр.: Монографія / І. М. Заріцька. [за заг. ред. І. Б. Усенка] – К.: Атіка, 2010. – 240 с.
14. **Каденюк О.** Невиправдані надії українського селянства / О. Каденюк. // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Щорічник. [за загальною редакцією Б. Лановика] – Тернопіль.: Економічна думка, 1999. – С. 57 – 58.
15. **Кауфмань А. А.** Переселеніє и его роль въ аграрной программѣ / А. А. Кауфмань. // Аграрный вопрос. Сборник статей. – Т. 1. – Москва: Беседа, 1906. – С. 126 – 278.
16. **Кауфмань А. А.** Аграрный вопрос в России / А. А. Кауфман. – М.: Москов. научное издательство, 1918. – 268 с.
17. **Корноненко С. В.**: Ігор Фареній “Національний український трест: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни (1917 – 1920)” / С. В. Корноненко // Український селянин: Зб. наук. праць. / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – С. 246 – 247.
18. **Костик Є. П.** Микола Левитський – організатор артільного руху / Є. П. Костик. // Український селянин: Зб. наукових праць. Інститут історії України НАН України, Черкаський державний університет. – 2002. – Вип. 5. – С. 48–51; Марочко В. І. Кого називали “артільним батьком” української кооперації? / В. І. Марочко. // Історія України в запитаннях і відповідях. Вип. 3. – К.: Товариство “Знання”, 1991. – С. 38 – 39; Фареній І. А. З історії діяльності “артільного батька” Миколи Левитського у період становлення кооперативного руху (кінець ХІХ–початок ХХ ст.) / І. А. Фареній. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 204 – 208 та ін.
19. **Липинський В.** Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Київ – Філадельфія, [б. в.], 1995. – 470 с.
20. **Лозовий В. С.** Соціокультурні особливості українського народу і державотворчі процеси в добу революції (1917 – 1921 рр.) / В. С. Лозовий. // Вісник Кам’янець-Подільського національного ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки. – Вип. 6. На пошану професора А. Г. Філінюка. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний ун-т ім. Івана Огієнка, 2013. – С. 340 – 350.
21. **Лозовий В. С.** Аграрний фактор в Українській революції 1917 – 1921 рр. / В. С. Лозовий. // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного ун-ту ім. Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів 21–22 лютого 2012 р. У 3-х т. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний ун-т ім. Івана Огієнка, 2012. – Т. 1. – С. 44 – 46.
22. **Микитенко І. А.** Земельні реформи і селянська психологія в Україні / І. А. Микитенко. – К.: Інститут аграрної економіки, 2002. – 39 с.
23. **Подолян В.** Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.) / В. В. Подолян, В. П. Рекрут. – Вінниця: Центр дослідження історії Поділля, 2005. – 456 с.;

- Рекрут В. “З людьми і для людей” (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець ХІХ–початок ХХ ст.) / В. П. Рекрут. Вінницька філія Центру дослідження Поділля Ін-ту. Історії України при Кам’янець-Подільському держ. ун-ті. – Вінниця: П. П. Балюк, 2006. – 408 с.; Токар Н. М. Василь Миколайович Доманицький: особистість, науковець, громадський діяч / Н. М. Токар. – Кіровоград: П. П. Александрова М. В., 2012. – 239 с.
24. **Результати** національних щорічних моніторингових опитувань 1992 – 2013 рр. // Українське суспільство 1992 – 2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг [за ред. док. ек. наук В. Ворони, док. соц. наук М. Шульги]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 445 – 555.
25. **Скориход І. Д.** Сучасні проблеми економічного зростання в Україні / І. Д. Скориход, А. Н. Коваленко. // Збірник наукових праць п’ятої Міжнародної науково-практичної конференції “Добробут націй в умовах глобальної нестабільності”. – Одеса, ОНУ, 2015. – С. 35 – 36.
26. **Українські** кооператори. Історичні нариси. – Книга І. – Львів: Видавництво УкоопосвітаЛьвівської комерційної академії, 1999. – 456 с.
27. **Фареній І. А.** “Національний український трест”: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни (1917 – 1920) / І. А. Фареній. – Черкаси: “Вертикаль”, 2014. – 164 с.
28. **Фареній І. А.** Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ–на початку ХХ століття / І. А. Фареній. – Черкаси: Відлуння – Плюс, 2008. – 432 с. 29. **Фаресов А.** Артельний батька / А. Фаресов. // Живописное обозрение. 1898. – № 34. – С. 684 – 685; – № 36. – С. 727 – 729; Божко Л. М. Левитський як кооператор і його хліборобські спілки / Л. М. Божко. – Львів: З друкарні І. Альхейбергера і Сп., 1909. – 14 с.; Пожарський П. Нариси з історії української кооперації / П. Пожарський. // Українська кооперація. – 1918. – № 4. – С. 53 – 92; – № 5 – 6. – С. 97 – 136; Микола Васильович Левитський // Сільський господар. – 1918. – № 7. – С. 1 – 3 та ін. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації (дорадянський період. – Ч. І. / П. Височанський. – Катернослав: [б. в.], 1925 – 180 с.
30. **Федьков О.** Публіцистика 1905 – 1907 рр. М. С. Грушевського про аграрне питання та шляхи його вирішення / О. Федьков, В. Дубінський. // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист. Матеріали ІІ Регіональної науково-практичної конференції: Київ – Вінниця – Кам’янець-Подільський – Бар. – Вінниця: Книга Вега, 2006. – С. 78 – 83; Житков О. Михайло Грушевський про аграрно-селянське питання доби Визвольних змагань: історіографічний аспект / О. Житков. // Науковий вісник Чернівецького університету – Вип. 684 – 685. – Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Збірник наукових праць. – Чернівці ; Чернівецький національний університет, 2014. – С. 127 – 132.
31. **Чупровъ А. И.** Мелкое земледелие в России и его основныя нужды / А. И. Чупровъ. – Москва: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1906. – 62 с.; Каблуковъ Н. Обь условіяяхъ развитія крестьянскаго хозяйства въ Россіи. Очерки по экономіи и землевладѣнія и земледѣлія / Н. Каблуковъ. – Москва: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 401 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

А. А. Житков

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

ОПЫТА ИЗУЧЕНИЯ АГРАРНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ 1917 – 1921 ГГ. В УКРАИНЕ

В статье рассмотрены методологические и идеологические аспекты комплексного историографического анализа актуальных проблем реформирования аграрных отношений в украинских землях периода Возрождения и Украинской революции 1917–1921 гг. в новейшей отечественной историографии. Изучены аксиологические и мотивационные составляющие парадигмы аграрных реформ национально-освободительных движений как теоретической основы осуществления перестройки аграрного сектора экономики независимой Украины XXI века.

Ключевые слова: *социальная история, историография, исторический нарратив, историографический анализ, земельные отношения, аграрные реформы, аграрное законодательство, Украинская революция, Центральная рада, Украинская держава, УНР, колониальная политика, Временное правительство, Белое движение, КП(б)У, Совнарком.*

O. A. Zitkov

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF STUDYING THE AGRARIAN TRANSFORMATIONS OF 1917 – 1921 IN UKRAINE

The author has highlighted the discursive nature of the methodological and ideological approaches to the comprehensive historiographic analysis of the urgent problems of contemporary Ukrainian historiography covering agrarian relations reforming within Ukrainian National Renaissance and Revolution of 1917 – 1921. Axiological and motivational components of the systemic approach towards the studies of the agrarian reforms of the National Liberation period have been well researched and presented as the basis of agrarian and social transformations, agrarian sphere reconstruction, and the economy of the independent Ukraine of the 21st century.

Keywords: *social history, historiography, historical narrative, historiographical analysis, land relations, agrarian reforms, agrarian law, Ukrainian revolution, Central Rada, Hetmanate of Pavlo Skoropadskyyi, Ukrainian People's Republic, colonial policy, Russian Provisional Government, White movement, Ukrainian Communist Party (Bolsheviks), Council of People's Commissars*

REFERENCES

1. **Bekhteev S. S.** Khoyaystvennye ytohy ysteksheho sorokap'yatyletya y mery k khozyaystvennomu pod'emiu. – Tom 2. / S. S. Bekhteev. – SPb, [b. m.], 1902. – 401 s.
2. **Borodayevs'kyy S. V.** Istoriya kooperatsiyi / S. V. Borodayevs'kyy. – Praha, [b. v.], 1925. – 448 s.
3. **Burd'e P.** Praktycheskyy smysl / P. Burd'e. [per. s fr. A. T. Bykbov, K. D. Voznesenskaya, S. N. Zenkyn, N. A. Shmatko; otv. red. y posleslov. N. A. Shmatko] – SPb.: Alateyya, 2001. – 562 s.
4. **Vynnychenko V.** Vidrozhennya natsiyi. – Chastyna II. – Kyiv – Viden', 1920. – 328 s.; Khrystyuk P. Zamitky i materialy do istoriyi ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917 – 1920 rr. – T. II. / P. Khrystyuk. – N'yu-York.: Vydavnytstvo Chartoryys'kykh. 1969. – 204 s.
5. **Vovchenko V. B.** Arkhivna spadshchyna kooperatora, derzhavnoho i hromads'koho diyacha M. V. Levyts'koho (1859–1936): istoriya, rekonstruktsiya, zmist: avtoref. dys. ...kand. ist. nauk:07.00.10 / Vovchenko Viktoriya Borysivna; Natsional'na Akademiya Nauk Ukrayiny, Natsional'na biblioteka Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho. – K., 2007. – 16 s.
6. **Voronkova T. I.** Levyt'skyy Mykola Vasylovych (1859 – 1936) / T. I. Voronkova. // Osobovi arkhivni fondy Instytutu rukopysu. Putivnyk: Natsional'na Akademiya Nauk Ukrayiny, Natsional'na biblioteka Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho, Instytut rukopysu. – K.: [b.v.], 2002. – S. 303 – 311.
7. **Hoshulyak I. L.** Pro prychny porazky Tsentral'noyi Rady / I. L. Hoshulyak. // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – K.: Diyez-produkt, 1994. – № 1. – S. 31 – 44.
8. **Hrymych M. V.** Instytut vlasnosti u zvychayevo-pravoviy kul'turi ukrayintsiv XIX–pochatku XX st.: Monohrafiya. / M. V. Hrymych. K.: NP “Intertekhnodruk”, 2004. – 588 s.
9. **Hrushevskyy M.** Osvobozhdenye Rossyy y ukraynskyy vopros. Stat'y y zametky. – Sankt-Peterburh: Typohrafiya tovaryshchestva “Obshchestvennaya pol'za”, 1907. – 294 s.; Hrushevskyy M. Z bizhuchoyi khvyli. Statti y zamitky na temy dnya 1905–1906 // Tvory u 50-ty t. – T. 1. – L'viv: Svit, 2002. – S. 289 – 383.
10. **Hrushevskyy M.** Pidstavy Velykoyi Ukrayiny / M. Hrushevskyy. // Na porozi novoyi Ukrayiny: Statti i dzherel'ni materialy. [pedaktsiya i vstupna stat'tya Lyubomyra R. Vynara] – N'yu-York – L'viv – Kyiv – Toronto – Myunkhen: [b. v.], 1992. – 880 s.
11. **Hrushevskyy M.** Ukrayintsi / M. Hrushevskyy. Tvory u 50-ty t. / [redkol.: P. Sokhan', YA. Dashkevych, I. Hyrych ta in.; Holov.red. P. Sokhan'] – T. 3. Suspil'no-politychni tvory (1907–berezen' 1917). – L'viv: Svit, 2005. – S. 86–130.
12. **Yekel'chik C.** Probudzhennya natsiyi: do kontseptsiyi istoriyi ukrayins'koho natsional'noho rukhu druhoiy polovyny XIX st. / S. Yekel'chik. – Mel'burn : Un-t. im. Monasha; viddil slavistyky, 1994. – 121 s.; Hrytsak YA. Narys istoriyi Ukrayiny: formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi XIX–XX st. / YA. Hrytsak. – K.: Heneza, 1996. – 356 s.
13. **Zarits'ka I. M.** Zemel'ne zakonodavstvo doby Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917 – 1921 rr.: Monohrafiya / I. M. Zarits'ka. [za zah. red. I. B. Usenka] – K.: Atika, 2010. – 240 s.
14. **Kadenyuk O.** Nevypravdani nadiyi ukrayins'koho selyanstva / O. Kadenyuk. // Ukrayins'ka nauka: mynule, suchasne, maybutnye. Shchorichnyk. [za zahal'noyu redaktsiyeyu B. Lanovyka] – Ternopil': Ekonomichna dumka, 1999. – S. 57 – 58.
15. **Kaufman A. A.** Pereselenie y eho rol' v “ahramnoy prohramm” / A. A. Kaufman. // Ahrarnyy vopros". Sbornyk statey. – T. 1. – Moskva: Beseda, 1906. – S. 126–278.
16. **Kaufman A. A.** Ahrarnyy vopros v Rossyy / A. A. Kaufman. – M.: Moskov. nauchnoe yzdatel'stvo, 1918. – 268 s.

17. **Kornovenko S. V.**: Ihor Fareniiy “Natsional'nyy ukrayins'kyy trest: spozhyvcha kooperatsiya Ukrayiny v roky revolyutsiyi ta hromadyans'koyi viyny (1917–1920)” / S. V. Kornovenko // Ukrayins'kyy selyanyn: Zb. nauk. Prats'. / Za red. A. H. Morozova. – Cherkasy: Cherkas'kyy natsional'nyy universytet im. B. Khmel'nyts'koho, 2014. – Vyp. 14. – S. 246 – 247.
18. **Kostyk YE. P.** Mykola Levyts'kyi – orhanizator artil'noho rukhu / YE. P. Kostyk. // Ukrayins'kyi selyanyn: Zb. naukovykh prats'. Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, Cherkas'kyi derzhavnyi universytet. – 2002. – Vyp. 5. – S. 48 – 51; Marochko V. I. Koho nazyvaly “artil'nym bat'kom” ukrayins'koyi kooperatsiyi? / V. I. Marochko. // Istoriya Ukrayiny v zapytannyakh i vidpovydyakh. Vyp. 3. – K.: Tovarystvo “Znannya”, 1991. – S. 38 – 39; Fareniiy I. A. Z istoriyi diyal'nosti “artil'noho bat'ka” Mykoly Levyts'koho u period stanovlennya kooperatyvnoho rukhu (kinets' XIX–pochatok XX st.) / I. A. Fareniiy. // Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st. – Vyp. 5. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2003. – S. 204 – 208 ta in.
19. **Lypyns'kyi V.** Lysty do bratviv-khliborobiv pro ideyu i orhanizatsiyu ukrayins'koho monarkhizmu / V. Lypyns'kyi. – Kyiv – Filadelfiya, [b. v.], 1995. – 470 s.
20. **Lozovyy V. S.** Sotsiokul'turni osoblyvosti ukrayins'koho narodu i derzhavotvorchi protsesy v dobu revolyutsiyi (1917 – 1921 rr.) / V. S. Lozovyy. // Visnyk Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho un-tu im. Ivana Ohiyenka. Istoriychni nauky. – Vyp. 6. Na poshanu profesora A. H. Filinyuka. – Kam'yanets'-Podil's'kyi: Kam'yanets'-Podil's'kyi natsional'nyy un-t im. Ivana Ohiyenka, 2013. – S. 340 – 350.
21. **Lozovyy V. S.** Ahrarnyy faktor v Ukrayins'kiy revolyutsiyi 1917–1921 rr. / V. S. Lozovyy. // Naukovi pratsi Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho un-tu im. Ivana Ohiyenka: zbirnyk za pidsumkami zvitnoyi naukovoï konferentsiyi vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv 21 – 22 lyutoho 2012 r. U 3-kh t. – Kam'yanets'-Podil's'kyi: Kam'yanets'-Podil's'kyi natsional'nyy un-t im. Ivana Ohiyenka, 2012. – T 1. – S. 44 – 46.
22. **Mykytenko I. A.** Zemel'ni reformy i selyans'ka psykholohiya v Ukrayini / I. A. Mykytenko. – K.: Instytut ahrarnoyi ekonomiky, 2002. – 39 s.
23. **Podolyan V.** Yoakhym Voloshynovs'kyi u stanovlenni ukrayins'koho kooperatyvnoho rukhu (1897–1939 rr.) / V. V. Podolyan, V. P. Rekrut. – Vinnytsya: Tsentri doslidzhennya istoriyi Podillya, 2005. – 456 s.; Rekrut V. “Z lyud'my i dlya lyudey” (Dmytro Markovych v ukrayins'komu natsional'no-vyzvol'nomu rusi: kinets' XIX–pochatok XX st.) / V. P. Rekrut. Vinnyts'ka filiya Tsentru doslidzhennya Podillya In-tu. Istoriya Ukrayiny pry Kam'yanets'-Podil's'komu derzh. un-ti. – Vinnytsya: P. P. Balyuk, 2006. – 408 s.; Tokar N. M. Vasyl' Mykolayovych Domanys'kyi: osobystist', naukovets', hromads'kyi diyach / N. M. Tokar. – Kirovohrad: P. P. Aleksandrova M. V., 2012. – 239 s.
24. **Rezultaty** natsional'nykh shchorichnykh monitorynhovykh opytuvan' 1992 – 2013 rr. // Ukrayins'ke suspil'stvo 1992 – 2013. Stan ta dynamika zmin. Sotsiolohichnyy monitorynh [za red. dok. ek. nauk V. Vorony, dok. sots. nauk M. Shul'hy]. – K.: Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrayiny, 2013. – S. 445 – 555.
25. **Skorokhod I. D.** Suchasni problemy ekonomichnoho zrostantnya v Ukrayini / I. D. Skorokhod, A. N. Kovalenko. // Zbirnyk naukovykh prats' p'yatoyi Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi “Dobrobut natsiy v umovakh hlobal'noyi nestabil'nosti”. – Odesa, ONU, 2015. – S. 35 – 36.
26. **Ukrayins'ki** kooperatory. Istoriychni narisy. – Knyha I. – L'viv: Vydavnytstvo Ukoopovital'viv's'koyi komertsiynoi akademiyi, 1999. – 456 s.
27. **Fareniiy I. A.** “Natsional'nyy ukrayins'kyi trest”: spozhyvcha kooperatsiya Ukrayiny v roky revolyutsiyi ta hromadyans'koyi viyny (1917 – 1920) / I. A. Fareniiy. – Cherkasy: “Vertykal”, 2014. – 164 s.
28. **Fareniiy I. A.** Kooperatyvnyy rukh u Naddnipryans'kiy Ukrayini v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX stolittya / I. A. Fareniiy. – Cherkasy: Vidlunnya – Plyus, 2008. – 432 s. 29. Faresov A. Artel'nyy bat'ka / A. Faresov. // Zhyvopysnoe obozrenye. 1898. – № 34. – S. 684 – 685; – № 36. – S. 727 – 729; Bozhko L. M. Levyts'kyi yak kooperator i yoho khliborob's'ki spilky / L. M. Bozhko. – L'viv: Z drukarni I. Al'kheyberhera i Sp., 1909. – 14 s.; Pozhars'kyi P. Narisy z istoriyi ukrayins'koyi kooperatsiyi / P. Pozhars'kyi. // Ukrayins'ka kooperatsiya. – 1918. – № 4. – S. 53 – 92; – № 5 – 6. – S. 97 – 136; Mykola Vasyl'ovych Levyts'kyi // Sil's'kyi gospodar. – 1918. – № 7. – S. 1 – 3 ta in. Vysochans'kyi P. Nacherk rozvytku ukrayins'koyi spozhyvchoyi kooperatsiyi (doradyans'kyi period. – CH. I. / P. Vysochans'kyi. – Katernoslav: [b. v.], 1925 – 180 s.
30. **Fed'kov O.** Publitsystyka 1905–1907 rr. M. S. Hrushevs'koho pro ahrarne pytannya ta shlyakhy yoho vyrishennya / O. Fed'kov, V. Dubins'kyi. // Hrushevs'kyi M. S. – derzhavotvorets', hromads'kyi diyach, vchenyy, publitsyst. Materialy II Rehional'noyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi: Kyiv – Vinnytsya – Kam'yanets'-Podil's'kyi – Bar. – Vinnytsya: Knyha Veba, 2006. – S. 78 – 83; Zhytkov O. Mykhalo Hrushevs'kyi pro ahrarno-selyans'ke pytannya doby Vyzvol'nykh zmahan': istoriohrafichnyy aspekt / O. Zhytkov. // Naukovyy visnyk Chernivets'koho universytetu – Vyp. 684 – 685. – Istoriya. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny. Zbirnyk naukovykh prats'. – Chernivtsi ; Chernivets'kyi natsional'nyy universytet, 2014. – S. 127 – 132.

31. *Chuprov A. Y.* Melkoe zemledelye v Rosyy y eho osnovnyya nuzhdy / A. Y. Chuprov'. – Moskva: Tipohrafiya T-va Y. D. Sytyna, 1906. – 62 s.; Kablukov' N. Ob "usloviyyakh" razvityya krest'yanskaho khozyaystva v Rossiy. Ocherky po ékonomiy y zemlevladniya y zemledliya / N. Kablukov – Moskva: Tipohrafiya T-va Y. D. Sytyna, 1908. – 401 s.

ABOUT THE AUTHOR

Zhytkov Oleksandr Anatoliyovych – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

РЕЦЕНЗІЇ

К. S. Melnichuk

REVIEW OF THE MONOGRAPH VYDAVNYCHA SPRAVA V UKRAINI V 20-TI ROKY XX STOLITIA [PUBLISHING IN UKRAINE OF THE 1920S] BY VALERII KIZIUN (KROPYVNYTSKYI: FOP ALEKSANDROVA M. V., 2017. – 184 P.)

The monograph by Valerii Kiziun covers an urgent issue of objective, unbiased analysis and modelling of the Ukrainian publishing establishment, development, and curtailment in the 1920s as well as the socially, politically, culturally, and scientifically important matter of the book publishing system functioning and transformation under the processes of the Soviet power consolidation as a totalitarian system which utilised the results of the Ukrainisation period on its primary stage. Nevertheless it becomes clear only when you familiarise yourself with content and contents of the book, because the problems are not stated properly.

The author has chosen the period of the 1920s whose lower limit was predefined by the beginning of the book industry reformation. The upper limit should have reached at least late 1930s when the organisational reforms of the Soviet publishing houses were over and the totalitarian processes became the only factor influencing all the spheres of the social life.

The author has used a considerable amount of the archival sources accumulated by the Central State Archive of Public Organisations of Ukraine, Central State Archive of the Government and Management Bodies of Ukraine as well as scientific and periodical editions. However, the material of research should have been added by information from local archives to produce an objective and deep picture.

The historiographic analysis run by the author allows defining main vectors and trends in coverage of the topic, but some important works have remained unconsidered by him.

The ascending positioning applied by the author while structuring his monographic research is the analysis of the primary factors which defined the content of the component processes within publishing industry throughout the researched period.

The first chapter “Content and Character of Publishing Industry, Dissemination of Printed Products” is devoted to the starting positions before and after the monopolisation of the printing and publishing facilities of the Ukrainian Socialist Soviet Republic of the early 1920s. It is illustrated with quantitative indicators and delivered through the prism of changes in social and political situation within Ukraine. The analysis of the ratio of Ukrainian/Russian-language editions and territorial view of these processes throughout the studied period deserves attention well. The group distribution of publications by the Book Chamber of the UkrSSR has been chosen as the basis for publishing houses classification which reflects the overall publishing process in Ukraine. The author has analysed the activities of leading and typical participants of the process. The description of the structural and thematic characteristics for printed matter of Ukraine, its target audiences and dissemination system is substantial. The author has also profoundly defined component factors of the processes, their utilitarian and pragmatic ingredient as well as political reasons for the increase of the Ukrainian printed editions. Considerable statistical material has been used to analyse structural changes in the content of the printed matter in relation with the curtailment of both New Economic Policy and Ukrainisation. The author is

reasonable in his statements about unflexible, bureaucratised, and ideological character of the printed editions by state publishing houses which was the decisive factor of the considerable increase of the costs to financially burden the Republic's budget. At the same time administrative pressure was used to curtail and shut down private and cooperative publishing houses which were commercially successful and filled the gaps of state publishing. The liquidation of this sector was channelled by the processes of the totalitarian system establishment.

The second chapter "Material Security and Peopleware of the Publishing Industry" defines these component factor of book publishing, analyses the Ukrainian printing industry state and problems in the early 1920s. The author claims that the main means to overcome crises in printing houses material security was to renew the war-ruined equipment and concentrate the survived, but highly outdated assets which meant extensive development. Paper production was reclassified as light industry. The author characterises the printing equipment of Ukraine in that period as a "rarity". One cannot fail but got interested in the examples of printing cost calculations for different groups of printing enterprises (classified according to the bureaucratic principles). These data prove higher profitability of the private enterprises, especially when they were located in big cities under competitive conditions of the New Economic Policy. The statement of the author who has claimed that the creation of printing centres to unite publishing and printing houses was only a temporarily efficient measure is quite true. Even under the New Economic Policy conditions only private Ukrainian publishing enterprises had enough financial and material background for market activities. The other ones were totally dependent from the Soviet Union central power. The material conditions just increased the economic dependence of printing houses on state subsidies, so they encouraged the ever strengthening state monopoly in the publishing industry "from below". In general, the monograph proves well that printing facilities did not meet the increasing demand for printed matter among people.

One of the components of the publishing process is made up by the professional printers, however in Soviet Ukraine the peopleware in the field was selected according to the level of "political literacy and proletarian origin" of the candidates. The author has pointed out that the problem of considerable deficiency in highly qualified professionals had not been solved by the end of the studied period. The analysis of the creation of the publishing industry education system in Ukraine is also worthy of attention.

The third chapter "The Centralisation of the Publishing Industry and the Increase of the State and Political Censorship" covers the discrete analysis of the issue. The author looks on the publishing houses activities of this period through the prism of Bolshevik power approaches to the propaganda and educational policy in Ukraine. For this sake he analyses how the thematic specialisation of publishing houses in 1920s was predefined by the social and age categorisation of the readers. The researcher finds this differentiation as logical, though its continuation means transfer to the centralisation which was drifting towards state monopolism. The side product of the process was the liquidation of the private book publishing and factual nationalisation of production facilities. The author's opinion on the publishing houses interest in centralisation by means of takeover is interesting; under directive book price policy the dependence on state financing just increased while the competition issue vanished. These facts form the viewpoint for the discussion of the production dissemination system transformation processes. One of the results of the processes was the disappearance of the whole groups of editions. The centralisation borderline according to the author is 1930 when the state printing amalgamation company of Ukraine was established.

The second thematic component of the chapter is the formation process of the political supervision over printing and dissemination of ready products. The researcher

studies the organisational component of the process, expansion of these agencies functions and tasks as well as permission procedures in great detail. The wide range of facts has been used by the author to show how competition of political controllers led to the withdrawal of whole circulations of periodicals. One of the results of outward political censorship was self-censorship. The author proves that the establishment of the bureaucratic and totalitarian system of political supervision over publishing and printed products dissemination took place in the 1920s.

In general, the reviewed monograph by Valerii Kiziun is a profound and independent scientific research which makes a considerable contribution to the study of the publishing industry processes in Ukraine of the 1920s.

ЗМІСТ

І. А. Козир

Н. М. БОКІЙ – ФУНДАТОР СИСТЕМНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НА КІРОВОГРАДЩИНІ 5

В. М. Саєнко, М. П. Тупчієнко

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА Н. М. БОКІЙ В ОСОБИСТОМУ АРХІВІ
О. І. ТЕРЕНОЖКІНА 33

АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, ЕТНОГРАФІЯ

М. П. Тупчієнко

ПОХОВАННЯ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ ВОХРОЮ
“СТУПНІВ НИГ” НА ТЕРИТОРІЇ КІРОВОГРАДЩИНИ 42

М. П. Тупчієнко, О. П. Орлик

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ СКІФСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ГОСТИННЕ I 53

М. Я. Павлюк

ГЕОГРАФІЯ МІСЬКИХ ЦЕНТРІВ ЗАХІДНИХ РЕГІОНІВ ЗОЛОТОЇ ОРДИ ... 63

О. О. Бабенко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЧАШІ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО
ВОДОСХОВИЩА 70

О. М. Романова

ДИТЯЧИЙ ОБРАЗ ЛІСОВОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ В ТРАДИЦІЙНИХ
ВІРУВАННЯХ. ПОТЕРЧАТА 76

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА

О. О. Савченко

ТАТАРСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ У XVI – XVIII СТОЛІТТЯХ 83

О. В. Чорний, Л. М. Філоретова

ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ ТА ГЕРОЇ ФРАНКО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ
1812 – 1814 РОКІВ В ІСТОРІЇ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТА
ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 91

Ю. П. Присяжнюк, Я. Л. Платмір

СЕЛО У ВІЗІЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: ДОСВІД НАДДНІПРЯНЩИНИ РУБЕЖУ
XIX – XX ст. В УМОВАХ ПОЛІТИКИ “РУССКОГО ЕДИНСТВА” 98

В. С. Єрмілов

ЕКОНОМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ МЕДИЧНОГО
СТРАХУВАННЯ І СТРАХОВОЇ МЕДИЦИНИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. 110

В. В. Грінченко, В. Г. Грінченко

КІННОЗАВОДЧИК ЯКІВ БУТОВИЧ І ЙОГО СЛІД В ІСТОРІЇ
ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТА ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТІВ
ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 117

О. О. Житкова

КИЇВ ЯК ЦЕНТР АВТОКЕФАЛЬНОГО РУХУ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 128

В. К. Кізюн

ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНА МОНОПОЛІЗАЦІЯ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
УКРАЇНИ В 20-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ 138

Б. Л. Шевченко, І. М. Шевченко НІМЕЦЬКІ ТА УКРАЇНСЬКІ ОРГАНИ ВЛАДИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ МАЛОВИСКІВСЬКОГО РАЙОНУ)	147
Т. В. Печериця В. ЧОРНОВІЛ – ДУХОВНИЙ ЛІДЕР НАЦІЇ	155
І. І. Романько МУЗЕЙ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ ЯК ОСЕРЕДОК ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КРАЮ (З ДОСВІДУ ЛЬОТНОЇ АКАДЕМІЇ НАУ)	159
С. В. Проскурова ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ МЕТОДУ УСНОЇ ІСТОРІЇ У ВИВЧЕННІ ПОДІЙ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ	166
І. М. Жиленкова, О. В. Лисенко ВПЛИВ ПАЦИФІСТСЬКИХ ІДЕЙ НА ІСТОРІЮ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ	171

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

О. І. Бабак МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ЕМІГРАЦІЇ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	185
О. Л. Ковальков ПОВСТАННЯ “АЛЛАХ АКБАР!”. КАБУЛ, ЛЮТИЙ 1980 Р.	190

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

С. С. Парсамов ЦЕНТРАЛЬНЕ КОНСТРУКТОРСЬКЕ БЮРО "ІЗУМРУД", М. ХЕРСОН	200
Н. О. Пасічник ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ, ФІНАНСОВОЇ НАУКИ І ФІНАНСОВОГО ПРАВА У ДОЖОВТНЕВИХ ФІНАНСОВО-ПРАВОВИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	208
Р. Я. Ріжняк РОЛЬ ІНСТИТУТУ ФІЗИКИ КОНДЕНСОВАНИХ СИСТЕМ У РОЗВИТКУ НАУКОВО-ОСВІТНІХ КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ	216

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРІОГРАФІЯ

А. О. Бутко ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ГРУНТИ ТЕРИТОРІЇ ЗАДНІПРСЬКИХ МІСЦЬ НА ОСНОВІ ДОКУМЕНТІВ КІНЦЯ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ	227
С. В. Проскурова ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ЧУМАЦТВА	233
О. Л. Ковальков ІНФОРМАТИВНА ЦІННІСТЬ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ В ДОСЛІДЖЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ПОРЕФОРМЕНОГО СЕЛА (НА ПРИКЛАДІ ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА)	246
О. А. Ломака АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА КІРОВОГРАДЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ	253

К. С. Мельничук	
СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ ЯК СКЛАДОВОЇ РОМАНТИЧНОЇ ВІЗІЇ ІСТОРІЇ.....	260
І. А. Вівсяна	
ІДЕЯ СОБОРНОСТІ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ М. І. КОСТОМАРОВА	268
О. А. Житков	
ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ДОСВІДУ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1917 – 1921 РОКІВ В УКРАЇНІ.....	280

РЕЦЕНЗІЇ

К. С. Мельничук	
РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ВИДАВНИЧА СПРАВА В УКРАЇНІ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ: [МОНОГРАФІЯ] / КІЗЮН В.К. – КРОПИВНИЦЬКИЙ: ФО-П АЛЕКСАНДРОВА М.В., 2017. – 184 С.	292

CONTENTS

I. A. Kozyr	
NINEL BOKII, THE FOUNDER OF SYSTEMIC ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN KIROVOHRAD REGION	5
V. M. Sayenko, M. P. Tupchiyenko	
EPISTOLARY HERITAGE OF N. BOKIY IN THE PERSONAL ARCHIVE OF A. TERENOZHKIN.....	33
ARCHEOLOGY. ETHNOLOGY. ETHNOGRAPHY	
M. P. Tupchiyenko	
THE BURIAL PLACE OF CATACOMB CULTURE WITH ONIMAGE BY OCHRE «FEET» ON THE TERRITORY OF KIROVOHRAD REGION.....	42
M. P. Tupchiyenko, O. P. Orlik	
SALVAGE EXCAVATIONS OF THE SCYTHIAN SETTLEMENT GOSTYNNE 1... 53	
M. Ya. Pavliuk	
GEOGRAPHY OF URBAN CENTERS OF WESTERN REGIONS OF GOLDEN HORDE	63
O. O. Babenko	
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE BASIN OF KREMENCHUG WATER RESERVOIR.....	70
O. M. Romanova	
THE CHILD'S IMAGE OF FOREST DEMONOLOGY IN TRADITIONAL RELIABILITIES. POTERCHATA	76
HISTORY OF UKRAINE. HISTORICAL REGIONALITY	
O. O. Savchenko	
TATAR POPULATION OF GALICIA IN THE XVI – XVIII CENTURIES	83
O. V. Chorny, L. M. Filoretova	
MILITARY FORMATIONS AND HEROES OF THE FRANCO-RUSSIAN WAR (1812 – 1814) IN THE HISTORY OF ELISAVETGRAD AND OLEXANDRIIA DISTRICT OF KHERSON GOVERNORATE	91
Y. P. Prysyzhnyuk, Y. L. Platmir	
VILLAGE IN INTELLIGENTSIA'S VISION: EXPERIENCE OF NADDNIPRYANSKYNA AT THE TURN OF XIX – XX CENTURIES WITHIN “RUSSKOYE EDINSTVO” POLICY CONDITIONS	98
V. S. Yermilov	
THE ECONOMIC FEATURES OF MEDICAL INSURANCE AND INSURANCE MEDICINE IN SOUTHERN UKRAINE IN THE LATE XIX – EARLY XX C. ...	110
V. V. Grinchenko, V. H. Grinchenko	
HORSE-BREEDER YAKOV BUTOVICH AND HIS MARK IN THE HISTORY OF THE ELISAVETGRAD AND OF THE ALEXANDRIA DISTRICTS OF THE KHERSON GUBERNIA	117
O. O. Zitkova	
KYIV AS THE CENTER OF AUTOCEPHALOUS MOVEMENT IN THE YEARS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION	128
V. K. Kizyun	
PARTY-STATE MONOPOLYATION OF THE UKRAINIAN PUBLISHING CASE IN THE 20TH YEARS OF THE XX CENTURY	138

B. L. Shevchenko, I. M. Shevchenko
 THE GERMAN AND UKRAINIAN ORGANS OF POWER ARE ON
 KIROVOGRADSKINI IN THE YEARS OF SECOND WORLD WAR
 (ON THE EXAMPLE OF MALOVISKIVSKOGO OF DISTRICT)..... 147

T. V. Pecherytsia
 V. CHORNOVIL IS THE SPIRITUAL LEADER OF THE NATION 155

I. I. Romanko
 MUSEUM IN THE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION AS A CENTRE
 OF PRESERVATION AND POPULARIZATION OF CULTURAL HERITAGE
 OF THE NATIVE LAND (KIROVOGRAD FLIGHT ACADEMY OF NAU
 EXPERIENCE) 159

S. V. Proskurova
 THE RESEARCH POTENTIAL OF THE ORAL HISTORY METHOD
 FOR THE STUDY THE REVOLUTION OF DIGNITY 166

I. M. Zhilenkova, O. V. Lysenko
 INFLUENCE OF PACIFIST IDEAS ON THE HISTORY
 OF STATE-BUILDING PROCESSES IN UKRAINE..... 171

WORLD HISTORY

O. I. Babak
 INTERNATIONAL ACTIVITY OF UKRAINIAN WOMEN'S
 ORGANIZATIONS IN THE EMIGRATION IN CZECHOSLOVAKIA
 DURING THE INTER-WAR PERIOD 185

O. L. Kovalkov
 REVOLT OF “ALLAH AKBAR!” KABUL, FEBRUARY, 1980..... 190

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

S. S. Parsamov
 CENTRAL DESIGNER BUREAU is “IZUMRUD”, CITY OF CHERSON 200

N. O. Pasichnyk
 THE INTERCONNECTION OF POLITICAL ECONOMY, FINANCIAL
 SCIENCE AND THE FINANCE IN PREREVOLUTIONARY FINANCIAL
 AND LEGAL SCIENTIFIC STUDIES..... 208

R. Ya. Rizhniak
 THE ROLE OF THE INSTITUTE OF PHYSICS OF CONDENSED SYSTEMS IN
 THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL COMPUTER
 NETWORKS OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE 216

SOURCE STUDIES. HISTORIOGRAPHY

A. O. Butko
 THE PROBLEM OF THE SOURCE STUDY OF THE DETERMINING THE
 RIGHTS OF PROPERTY ON THE SOILS OF THE TERRITORY OF
 ZADNIPRS'KYKH PLACES ON THE BASIS OF DOCUMENTS OF THE
 END OF XVII – THE FIRST HALF OF THE XVIII CENTURY 227

S. V. Proskurova
 SUMMARY OF CHUMAK HISTORIOGRAPHY 233

O. L. Kovalkov
 THE INFORMATIVE VALUE OF THE ZEMSTVO’S STATISTICS IN THE
 RESEARCH OF THE SOCIAL HISTORY OF THE POSTREFORMING VILLAGE
 (ON THE EXAMPLE OF OLEKSANDRIYA COUNTY’S ZEMSTVO)..... 246

O. A. Lomaka	
ANALYSIS OF SOURCES OF RESEARCH OF ETHNIC PROCESSES IN THE KYIV HOLIDAY IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY	253
K. S. Melnyctuk	
THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN ETHNOSHIOLGY AS A COMPLEX ROMANTIC VISION OF HISTORY	260
I. A. Vivsyana	
THE IDEA OF THE UNITY OF THE NATION IN SOCIAL AND POLITICAL VIEWS M. I. KOSTOMAROV	268
O. A. Zitkov	
HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF STUDYING THE AGRARIAN TRANSFORMATIONS OF 1917 – 1921 IN UKRAINE	280

REVIEWS

K. S. Melnichuk	
REVIEW OF THE MONOGRAPH VYDAVNYCHA SPRAVA V UKRAINI V 20-TI ROKY XX STOLITTIA [PUBLISHING IN UKRAINE OF THE 1920 S] BY VALERII KIZIUN (KROPYVNYTSKYI: FOP ALEKSANDROVA M. V., 2017. – 184 P.)	292

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ
до публікацій у фаховому збірнику
“Наукові записки. Серія: Історичні науки”

До друку приймаються наукові статті, які містять результати самостійних досліджень авторів, мають наукову новизну та сприяють розв’язанню актуальних проблем вітчизняної та світової історії.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ РУКОПИСІВ

Загальні вимоги:

Наукові статті мають містити наступні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які опирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;
- формулювання мети дослідження (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Технічні вимоги:

1. **Статті** приймаються в електронному варіанті українською, англійською та іншими мовами (за необхідності), обсягом 0,5 – 1 д. а. (12 – 24 сторінки); рецензії обсягом 0,2 – 0,25 д. а. (до 5 сторінок). Вартість однієї повної / неповної сторінки складає **40 грн.** Збір покриває витрати, пов’язані з редагуванням статей, макетуванням та друком збірника.
2. **Формат аркуша** А 4, шрифт Times New Roman 14, інтервал 1,5, абзац 1,25, текстовий редактор Microsoft Word, поля: ліве 30 мм, праве, верхнє та нижнє 20 мм.
3. **Текст** статті складається з таких структурних елементів і в такій послідовності:
 - УДК (зверху зліва, жирно);
 - ініціали та прізвище автора (по центру, жирно);
 - установа, яку представляє автор (по центру, курсивом, нежирно);
 - назва статті (по центру, великими літерами, жирно);
 - анотація українською мовою (обсяг 900 – 1000 друкованих знаків) за всією шириною, курсивом, нежирно, 12-м шрифтом;
 - ключові слова українською мовою (5 – 6 слів, нежирно, “**Ключові слова:**” курсивом жирно, 12-й шрифт);
 - текст статті (за всією шириною);
 - посилання внутрішньотекстові, у квадратних дужках: [7, с. 11], де 7 – номер джерела за списком, 11 – сторінка; посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 9; 21] або [2, с. 36; 9, с. 43; 15, с.371]; посилання на архівні джерела – [4, арк. 39] або [5, арк. 53 зв.].
 - список використаних джерел та літератури подається наприкінці статті (**ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА** – по центру, жирно, 12-м шрифтом; бібліографічні позиції – за всією шириною, 12-м шрифтом, інтервал 1, за

алфавітом, при формуванні списку не застосовувати функцію автоматичного нумерованого списку);

Список використаних джерел та літератури оформлюється відповідно до вимог “ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання”, що вступив у дію 01.07.2016 р. Не припустимо подавати декілька джерел під одним пунктом у списку літератури. Розміщення використаних джерел у списку оформлюється за абеткою.

- відомості про автора, що включають прізвище, ім'я та по батькові автора, посаду, науковий ступінь, учене звання, контактний телефон, e-mail. Контактний телефон та e-mail потрібні для спілкування редколегії з автором рукопису.
- Анотація російською мовою включає ініціали та прізвище автора, назву установи, назву статті, текст анотації, ключові слова, відомості про автора. Російськомовна анотація за обсягом має бути такою ж, як і анотація українською мовою (за всією шириною, нежирно, курсивом, 12-м шрифтом);
- Розширена анотація англійською мовою включає ініціали та прізвище автора, назву, установи, назву статті, текст анотації загальним обсягом 900 – 1500 друкованих знаків, ключові слова, відомості про автора (за всією шириною, нежирно, курсивом, 12-м шрифтом);
- Транслітерація списку використаних джерел та літератури (**REFERENCES** – по центру, жирно, 12-м шрифтом; транслітеровані бібліографічні позиції зі збереженням нумерації (при формуванні списку не застосовувати функцію автоматичного нумерованого списку) – за всією шириною, 12-м шрифтом, інтервал 1);

***Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог,
повертаються автору без розгляду.***

***Оплата здійснюється лише після підтвердження редколегією прийняття
статті до друку.***

Аспіранти, магістри та студенти надають роздрукований варіант статті з візою наукового керівника.

***Автори поданих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність
наведених фактів, цитат та ін. Редакційна колегія залишає за собою право
відхиляти матеріали, що не відповідають вимогам.***

Адреса редколегії: м. Кропивницький, вул. Шевченка, 1, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, кафедра всесвітньої історії (ауд. 31).

***Контактні телефони редколегії: 0975528084
Електронна адреса: kiucuspi@gmail.com***

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 23 (2018)

**ЗБІРНИК СТАТЕЙ
ПРИСВЯЧЕНИЙ ПАМ'ЯТІ ДОСЛІДНИЦІ ВІТЧИЗНЯНИХ
СТАРОЖИТНОСТЕЙ
НІНЕЛЬ МИХАЙЛІВНИ БОКІЙ
(1937 – 2008)**

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 12099–970Р від 14.12.2006 р.
«Наукові записки. Серія: Історичні науки»

**СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ, ВИГОТІВНИКІВ
І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ
Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.**

Підп. до друку 23.08.2018 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсет. Друк різнограф.
Ум. др. арк. 26,10. Тираж 300. Зам. № 8897.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
*Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка*
25006, Кропивницький, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84. Факс.: (0522) 24-85-44.
E-Mail: mails@kspu.kr.ua

